

THE KÁVYA PRAKÁŚA,
OR
TREATISE ON SANSKRITA RHETORIC,
BY
MAMMATA BHATTA,
WITH
EXPLANATORY AND ILLUSTRATIVE NOTES.

BY
PUNDIT MAHESÁ CHANDRA NYÁYARATNA, C.I.E.

Principal Calcutta Sanskrit College.

EDITED BY HIS PUPIL,

SYÁMA CHARAN KAVIRATNA.

—oo—
SECOND EDITION.

Calcutta :

P. M. SOOR & CO.,

CROWN PRESS, 2, GOABAGAN STREET.

1886. ——— 1973

W. L. FRANKY
174785
808
MAMIF
21.3.95
Sgy
cy

CALCUTTA :
Printed by P. M. Soot & Co.,
Crown Press, No. 2, Goubagan Street.

काव्यप्रकाशः ।

अलङ्कारसन्दर्भः ।

मम्मटभट्ट-विरचितः ।

कलिकाता-संस्कृतविद्यालयाध्यक्ष-

श्रीमहेशचन्द्रन्यायरत्न-

सङ्कलित-तात्पर्यविवरणान्वितः ।

तस्य कालेण

श्रीश्यामाचरण कविरत्नेन

संशोधितः

(द्वितीयं संस्करणम् ।)

कलिकाता-राजधान्याम्

पि, एम्, शूर कोम्पानिना गोयावागान ड्रीट्स्य २ संख्यक-

भवने क्राउन्यन्त्रे मुद्रितः ।

प्रकाशः १८०८ । खः १८८६ ।

विज्ञापनम् ।

काव्यप्रकाशोऽयमलङ्कारशास्त्रेष्वेकतमो निबन्धः । यस्मिन्
स्वस्ववगते काव्यस्य निर्माणे स्वरूपदोषगुणालङ्कारादीनां
मवधारणे च शक्तिरन्विषति, तदलङ्कारशास्त्रम् । यथा
च व्याकरणम् भाषायां व्युत्पत्त्यै अपेक्ष्यते, तथा अलङ्कार-
शास्त्रमपि काव्ये नैपुण्यायेति (१) एतदप्यवश्यमभ्येतव्यञ्चेत्या-
मन्तर्भावमर्हति ।

यस्तु, अलङ्कारशास्त्रमञ्जीलतया नोपदेशार्हमित्यर्वाचीनानां
भ्रमः, तत्र केचन नवीना अलङ्कारनिबन्धकत एव
मूलम्, ते हि काव्यमात्रनिरूपणाय प्रवृत्तेऽप्यलङ्कारशास्त्रे,
प्रसङ्गात् सविस्तरं शृङ्गाररसमपि निर्णिन्युः, उदाजङ्गस्य
प्रायशः शृङ्गारविषयकाण्येव काव्यानीति । वामनदण्डि-

(१) न केवलमलङ्कारशास्त्रं विना काव्ये नैपुण्यमेव न भवति, अपितु वाक्य-
दोषादोषदृष्टिरपि न जायते । यो हि अलङ्कारशास्त्रं न जानाति, केवलं
व्याकरणादिकमेव जानाति, स कथं जानीयात् 'चिन्नारत्नमिव व्यतोऽसि
करतः' इति 'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नै रिव महार्णवः' इति श्लोकयोः । तस्येऽपि
उपमानोपमेययोरङ्गभेदे पूर्वं दुष्टं न परमिति ? एवं जघनकाञ्चीकर्णावतंसः
पदुयोरविशिष्टेऽपि यौनरक्त्ये पूर्वं दुष्टं परमदुष्टमिति ? यथाच पूर्वयोर्दुष्टत्वं
न परयोः, तथा क्रमेण ३३० दृष्टे ३३१ दृष्टे च प्रकाशकता प्रतिपादितम् ।

प्रभृतीनां नूतनानामालङ्कारिकाणां नैतादृशी रीतिः । तर्हि
अलङ्कारनिबन्धेषु, शृङ्गाररसादयो न निरूपिताः, नापि
चातीवाक्कीलानि उदाहरणानि प्रदर्शितानि । वस्तुतः प्रायः
संस्कृतकवीनामेष महान् दोषः, यत् सर्वत्रैव शृङ्गाररसमेव
व्यवहर्तुमीहन्ते स्म, किमधिकम्, मङ्गलमाचरन्तोऽपि देव-
विषयकमपि शृङ्गाररसमवर्णयन् (२), आनयंश्चाप्रासङ्गिकेष्वपि
विषयेषु (अन्ततः दृष्टान्तविषयापि) शृङ्गाररसम् (३) ।

अलङ्कारशास्त्रं कदा केन प्रथममाविष्कृतमिति निर्णेतुं
न शक्यमस्माभिः । परन्तु, प्रसिद्धेषु सर्वेष्वेव अलङ्कारनिबन्धेषु
कालिदासकाले रघुरथात् कालिदासादुत्तरकालमेवास्य बाळ-
ल्येन चर्चाऽजनीति सम्भाव्यते ।

संक्षिप्तस्मिन् दोषगुणादीनामपि निरूपणीयत्वेऽस्थाल-
ङ्कारनाम्नैव व्यपदेशस्य वीजं वयं तत्त्वतो न विद्मः । परन्तु,
अलङ्कियतेऽनेनेतिकरणव्युत्पत्तिनिष्पन्नो यमकोपमादिवोधको
मायमलङ्कारशब्दः, किन्तु, अलङ्कितिरलङ्कार इति भावव्युत्पन्नो
दोषापगमगुणालङ्कारसम्बलनकृतसौन्दर्यपरः, तत्प्रतिपादक-
त्वादेव अस्थालङ्कारनाम्ना व्यपदेश इत्युद्भावयामः । अत्र
साधकञ्च वामनसन्दर्भमुदाहरामः, “काव्यं ग्राह्यमल-

(२) यथा, ‘पङ्गाणि पञ्च कुचयोः प्रतिविम्बितानि दृष्ट्वा दधाननसमा-
गमसंभ्रमेण । भ्रूयोऽपि शैलपरिवर्त्तभवेन गाढ्वालिङ्गितो गिरिजया गिरियः
पुनासु’ इति, ‘आनापनोदनविनोदनते गिरीशे.....’ इत्यादि च (सुखदने) ।

(३) यथा, ‘सकोर्य एव चतुराचन्द्रिकापानकर्म्मणि ।

विनाऽपत्तीर्न निपुणाः सुदयो रत्नमूर्धनि’ इति ।

ङ्कारात् । १ । ..... । सौन्दर्यमलङ्कारः । २ । .अलङ्कृतिः
अलङ्कारः । करणव्युत्पत्त्या पुनरलङ्कारशब्दो यमकोपमादिषु
वर्तते । स दोषगुणालङ्कारज्ञानादानाभ्याम् । ३ । स खलु
अलङ्कारो दोषज्ञानात् गुणालङ्कारयोरादानाच्च सम्पाद्यः
कवेः” इति ।

अलङ्कारनिबन्धाश्च बहवो विद्यन्ते, तेषु अष्टादशलोकितानां
शौद्धोद्दिष्टसूत्र - वाभटालङ्कार - वामनसूत्रवृत्ति-दण्डिस्त-
काव्यादर्श - भोजदेवस्तसरस्वतीकण्ठाभरण - महिमभट्टस्त-
व्यक्तिविवेकाभिनवगुप्तकृतालोचनग्रन्थानाम् (४) अधस्तनः,
पीयूषवर्षकृतचन्द्रालोकाप्यदीक्षितकृतचित्रभीमांसा - तत्कृत-
कुवलयानन्द - विश्वनाथकृतसाहित्यदर्पण - गोविन्दठक्कुरकृत-
काव्यप्रदीप - जगन्नाथकृतसरगङ्गाधर-केशवमिश्रकृतालङ्कार-
शेखर-प्रभाकरकृतालङ्काररहस्यानाम् उक्तानोऽयं काव्यप्रकाशः ।

सर्वेषामेवालङ्कारशास्त्राणां काव्यमेव प्रतिपाद्यमिति
तदुपयोगितया सर्वत्रैव कुवलयानन्दं विज्ञाय, तत्रालङ्कार-
एव निरूपितः) दोषगुणालङ्काराः (५) निरूपिताः, रसा-
दयस्तु क्वचित् निरूपिताः क्वचिच्च न । तथाहि वाभटालङ्का-

(४) व्यक्तिविवेकालोचनग्रन्थौ अत्र खण्डितानेव स्मरति न तावद्येषतो दृष्टौ ।
भट्टलोकटादीनां निबन्धा नास्माभिरधिगता इति नात्र तेषामुल्लेखः कृतः ।
दशरूपपादवच अधिनेधकाव्यशास्त्रप्रतिपादकाः, रसतरङ्गिणीप्रभृतयश्च रसादि-
प्रतिपादकाः, नैते अलङ्कारनाम्ना व्यपदेशयन्तीति न तेऽप्यत्रोल्लिखिताः ।

(५) रीतिरपि सर्वत्र निरूपिता, किन्तु क्वचित् स्मात्तन्त्रेण, क्वचित् गुणा-
लङ्कारयोरनिरिति तस्याः न स्मात्तन्त्रेणोल्लेखः कृतः ।

रादौ रसो निरूपितः, वामनवृत्त्यादौ न । वामनवृत्तौ काव्य-
समयशब्दशुद्धी(६)निरूपिते अन्यत्र न । वाभटालङ्कारे काव्य-
करणप्रणाली लिखिता, नान्यत्र । चन्द्रालोके काव्यधर्मा-
लक्षणं (७)न्यरूपि नान्यत्र । काव्यप्रकाशादौ अभिधालक्षणा-
व्यञ्जनारूपाः शब्दवृत्तयः(८)निरूपिताः, न वाभटालङ्कारादौ ।
साहित्यदर्पणे दृश्यकाव्यं नाटकादि न्यरूपि, नान्यत्र कुत्रचित् ।
एवमन्यदपि ज्ञेयम् । दोषगुणालङ्काराश्च सर्व एव न
सर्वत्र समावाः, वामनभोजादिमते अलङ्कारदोषाः स्वतन्त्राः
सन्ति, विधेयाविमर्षादिनामानः केचन दोषाः स्वतन्त्रा न सन्ति,
मम्मटादिमते तद्वैपरीत्यम् । दण्डिमते दोषा दशैव, भोज-
मते पदवाक्यवाक्यार्थगताः दोषाः प्रत्येकं षोडश, अन्यमते
चान्यसङ्ख्याकाः । गुणाः वामनादिमते शब्दगता अर्थगताश्च
प्रत्येकं दश, भोजमते चतुर्विंशतिः, एवं दोषाभावरूपा

(६) 'नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेण' इत्यादिनिघमः काव्यसमयः । स च
मम्मटादिमते अनभोक्तत्वदोषाभाषादौ पर्युपस्थिति । 'रूपावित्येकशेषो नेष्यः'
इत्यादिवैयाकरणसिद्धान्तः शब्दशुद्धिः । सा च व्याकरणशास्त्रविषयतया
मम्मटादिभिरुपेक्षिता ।

(७) 'अत्याक्षरा विचित्रार्थख्यातिरक्षरसंज्ञितिः ।

उषाकान्तेनानुगतः शूरः शौरिरयं पुनः' इत्यादिरूपम् ।

अक्षरसंज्ञितिर्नाम लक्षणन्तु वामनादिमते व्यासरूपे अर्थगुणे अोजसि अन-
भूतम् । मम्मटमते वैचित्र्यमात्रं तत् न स्वतन्त्राभिधानाङ्गम् ।

(८) 'शब्दवृत्तीनां विचारोऽतिप्राचीनेषु वामनवाभटदण्डभोजदेवादि-
निबन्धेषु न दृश्यते । तेषामप्रस्तनैरेव एष विचारः प्रावर्त्तितः ।

वशेषिकनामानो बहवः । मन्मटादिमते न शब्दार्थगताः किन्तु रसगतास्तत्र एव ते । दण्डिभोजादिमते प्रहेलिकादयः अलङ्काराः न वक्रोक्त्यादयः, वामनमन्मटादिमते तु तद्वैपरीत्यम् ।

एवं काव्यलक्षणेषुऽपि परस्परं मतद्वैधं विद्यते, गुणालङ्कारयुक्तौ शब्दार्थौ काव्यमिति वामनमतम् । अदोषावित्यधिकविशेषणयुक्तौ तौ इति मन्मटमतम् । एवमेव प्रभाकरमतम् । निर्दोषं गुणालङ्काररसवत् वाक्यं काव्यमिति भोजमतम् । गुणालङ्काररीतिरसोपेतः साधुशब्दार्थसन्दर्भः काव्यमिति वाभटमतम् । निर्दोषं गुणालङ्कारलक्षणरीतिवृत्तिमत् वाक्यं काव्यमिति पौधूषवर्षमतम् । रसादिमहाक्यं काव्यमिति शौडोदनिमतम् । एवमेव विश्वनाथादिमतम् । दूटार्थोपेता पदावली काव्यमिति दण्डिममतम् । “रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्” इति जगन्नाथमतम् । ध्वन्यात्मकं वाक्यं काव्यमिति महिमभट्टमतम् । रसालङ्कारयुक्तं सुखविशेषसाधनं वा काव्यमिति केशवमिश्रमतम् । एवमन्यमतेऽप्यन्यविधम् (६) ।

✓(६) ‘काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारयुक्तयोः शब्दार्थयोर्वसन्ते’ इति वामनवृत्तिः । ‘निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतं रसान्वितं कविः कृत्वा नु क्रीरति प्रीतिञ्च विन्दति’ इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् । ‘साधुशब्दार्थसन्दर्भं गुणालङ्कारभूषितं सुकटरीतिरसोपेतं काव्यं कृत्वा नु क्रीरति’ इति वाभटालङ्कारः । ‘निर्दोषं लक्षणवती वरीतिर्गुणभूषिता । सालङ्काररसाद्येवदन्निर्वाक्यं काव्यनामभाक्’ इति चन्द्रालोकः । ‘काव्यं रसादिमत् वाक्यं न्यतं सुखविशेषकम्’ इति पौधूषोदनि-

अलङ्कारनिबन्धानां रचनाप्रणाल्योऽपि विविधाः। वामन-
सूत्रादौ दोषगुणालङ्काराः क्रमेण निरूपिताः। काव्या-
दर्शादौ तु प्रथमं गुणः ततोऽलङ्कारः ततश्च दोष इति,
(किन्तु सर्वत्रैव प्रथमं काव्यलक्षणमभ्यधायि)। वामनेन
दर्शनस्यास्त्रसूत्ररीत्या सूत्राणि प्रणीय (१०), तेषां उत्तर-
कारि, उदाहृतज्ञान्यकृतं काव्यम्। वाभट्टदण्डप्रभृतिभिः
पद्येनैव लक्षणमुदाहरणं लक्षणसमन्वयविचारादिकञ्च सर्वं
प्रादर्शयि (११)। एषैव पीयूषवर्षादीनां रीतिः। भोजदेवा-
दिभिः लक्षणादिकं पदेन, विचारादिकं गद्येनाकारि।
मन्मटादिभिर्वक्तव्यविषयः कारिकया संक्षेपेण प्रदर्श्य, दृष्ट्या
विस्तारितः, उदाहारि च अन्यप्रणीतमेव काव्यम्। जगन्नाथा-
दिभिश्च उदाहरणादन्यत् सर्वं गद्येनालेखि, व्यरचि
च पद्येन सर्वमेव नूतनमुदाहरणम् (१२)। इत्येवं बह्व्यो

सूत्रम्। 'शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' इति काव्यादर्शः। 'आदि-
पदेन अलङ्कारपरिचयः, तथाच तदुभयान्यतरपक्षं सुखविशेषसाधनत्वं भा
लक्षणम्' इति अलङ्कारशेखरः।

(१०) सूत्रं वामनकृतमन्यकृतं वेति वामनवृत्तितो न ज्ञायते, किन्तु "यस्य
वामनेन उक्तम् 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति" इति साहित्यदर्पणादिदर्शनात्
वामनकृतं सूत्रमिति व्यवह्रियते। 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति हि सूत्रम्।

(११) 'प्रसादवत् प्रसिद्धार्थम् (लक्षणम्) इन्दोरिन्द्रीवरद्वयि। लक्ष्म लक्ष्मी'
तनोतीति (उदाहरणम्) प्रतीतिसुभगं वचः (समन्वयः) इति दण्डिः।

(१२) 'मिथ्यां नूतनमुदाहरणात्सर्वं काव्यं मयाऽत्र निश्चितं न परस्मि
किञ्चित्। किं सेव्यते सुधनसां मनसापि गर्धः कस्तूरिकाजननयक्तिभृता
सूत्रेण' इति रसगङ्गाधरः।

विभिन्नरूपत्वेऽप्यलङ्कारनिबन्धानां मुख्यफलांशु प्रायस्तुल्यतैव
यस्य-कस्यचिदेव हि निबन्धस्य पाठात् स्थूलतः काव्यतत्त्वाव-
गतिर्भवत्येवेति ।

प्राचीनतराणां वामनवाभट्टदण्डिभोजदेवादीनां निबन्धाः
अतीव प्रसन्नाः प्रायो विचारविहीनाश्च, स्थूलतः प्रकृतविषय-
प्रतिपादनार्थमेव हि ते प्रवृत्ताः—इति तदंशे तेषां निर्वि-
वाद एवोत्कर्षः । युक्त्या स्तोत्रिसुपपादयतां सूक्ष्माश्च विषय-
माविष्कुर्वतां पुनर्मन्मटोदीनां कठिना अपि निबन्धाः प्रति-
पाद्वांशु नितराम् उत्कर्षमाश्रयन्ते ।

प्राचीनेषु अलङ्कारनिबन्धेषु (अस्मदव लोकिनेषु) वामन-
दण्डिरेव उत्कृष्टा, तस्यां हि कापि कापि स्तोत्री. समीचीना
युक्तिरुद्गाविता, (शब्दशुद्धिं विना) अप्रासङ्गिकविषयो
नावर्ण्य, नापि च श्लङ्काररसः, यदनुषङ्गात् अस्त्रीलतादोषस्य
सम्भवः, अतएव नास्ति तत्रास्त्रीलता-दोषः, नापि चेयं दण्डि-
रतीव विस्तृता । प्रसिद्धेषु तावदलङ्कारनिबन्धेषु बालानां
प्रथमपाठोद्योगिनी एषैवेति मन्यामहे ।

नवीनेषु निबन्धेषु रसगङ्गाधर एव प्रधानम् । अत्र हि
नैकोऽपि विषयः (प्रायः) निर्युक्तिक उक्तः, प्रत्युत सर्वएव ते
अतीव सूक्ष्मानुसन्धानेन निर्णीताः, (नवीनत्वेऽपि) नातीवा-
स्त्रीलतादोषः, नापि च रचनायाः काठिन्यं, (यच्च कापि
कापि काठिन्यं दृश्यते, तत् प्रतिपादप्रविषयाणां दोषः, न
ग्रन्थकर्तुः) । यानि नवीनानि उदाहरणानि प्रणीतानि,

तानि अतीवमनोहराणि (ततश्च अस्यावलोकने प्रसङ्गा-
दभिनवकाव्यावगतिरपि भवति) । इत्येवमस्य बहवो गुणाः
विद्यन्ते, केवलमेको दोषः, यदनेकत्र नैयायिकसमयानु-
सारितकेण दूषणभूषणादिकरणमिति (१३) । तथाप्यल-
ङ्कारशास्त्रे व्युत्पि सूनामेतदध्ययनमतीवावश्यकमित्यङ्गीकुर्मः ।

काव्यप्रकाशोऽपि नापलष्टः, अत्र हि अस्मीत्यर्थः कोऽपि
(दर्पण इव) न प्रतिपादितः, (केवलमुदाहरणान्येव कानि-
चिदस्मीत्यभिनि), नापि च लक्षणायाः अलङ्काराणाञ्च (दर्पण
इव) निरर्थकमचमत्कारिणः बहवः भेदाः प्रदर्शिताः, वामन-
वाभटाद्यनालोचिता व्यञ्जना वृत्तिः व्यङ्ग्यार्थश्च सोपपत्ति
सर्वित्तरश्च न्यरूपि । दोषाश्च वामनदण्डिवाभटभोजदेवादि-
छताननेकान् निबन्धानपेक्ष्य अत्र समीचीनतया निरूपिताः,
वामनोक्तदशगुणानां स्वाभिमतगुणदोषाभावयोरन्तर्भावाय
सुष्ठु युक्तिकौशलं प्रादर्शि । प्रायशः उत्कृष्टा एवालङ्कारा
निरूपिताः, अनेकत्र लिपेः सारवत्तापि विद्यते । इत्येवमत्र
यथा बहवो गुणा विद्यन्ते, तथैव दोषा अपि केचन ।
तथाहि काव्यानुपयोगी, सङ्केतः कुत्र गृह्यते ? गौर्वाहीक
इत्यत्र कुत्र लक्षणा इत्यादेर्विचारः, अनुप्रासोपमादीनल-
ङ्कारान् अनिरूप्यैव तद्वटितध्वनिप्रभेदप्रदर्शनम्, यो हि अनु-
प्रासोपमादिकं न जानाति, स कथं तन्मूलकं ध्वनिप्रभेदम्

(१३) 'अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासङ्गं, प्रत्येकपद्यांशं
वा २' इत्यादि । एतच्च नालङ्कारशास्त्रीयविचारात्, यदुक्तं 'कठोर-
ताकिं कौलीपैरलङ्कारपरिच्छिद्य । वासीकुठारकुहासैर्नासाभरणरञ्जनम्' इति ।

अवबुध्येत, अन्योदाहरणसम्भवेऽपि शृङ्गारोदाहरणप्रदंशनेन
निरर्थमक्षीलीकरणम्, तथा उपमालङ्कारस्य (वैयाकरण-
रीत्या) क्वचक्वडादिभेदेन अचमत्कारितया विभजनम् ।
सन्त्वेवैवमादयो दोषाः बद्धनिबन्धसाधारणाः, किन्त्वयमेको
महान् दोषः, यत् कुस्यचित्कस्यचिदंशस्य (१४) अभिप्रायो
दुरधिगम इति, यं कृतधियोऽपि कृतिनस्तत्त्वतोऽधिगन्तुं
नार्हन्ति । किमधिकम् एकेन यदंशस्य (१५) योऽभि-
प्रायोऽवाधारि, अन्येन तदंशस्यैव तद्विपरीत इति ।
अत एवास्य बह्व्रष्टीकाः विद्यन्ते । (सम्भावयामः) काव्य-
प्रकाशस्य पण्डितसमाजे समादरणीयतायां काठिन्यमप्येको
हेतुः, प्रायो हि पण्डिताः समीचीनविषयमपि प्रसादगुण-
वन्तं सन्दर्भं नाद्रियन्ते, निःसारमपि दुर्वाधमेव बद्ध मन्यन्ते ।
आस्तां तावत् काठिन्यं, तथाप्येषोऽप्यवश्यं पाठ्यो ग्रन्थः,
साहित्यदर्पणाद्यपेक्षया सारयत्तयोत्कृष्टचेत्यवश्यमङ्गीकुर्म्भः ।
काव्यप्रकाशस्य द्वैवंशो कारिका वृत्तिश्चेति, 'भरत-
मुनिप्रणीता कारिका यां अलङ्कारसूत्रनान्ना व्यवह्रियते,
मम्मटप्रणीता तु वृत्तिः, सैव काव्यप्रकाशनामभाक्' इति
वङ्गीयानां प्रवादः । एनमेव प्रवादमवलम्ब्य काव्यप्रकाशा-
दर्श-नामटीकाकृता महेश्वरेणालेखि, 'सुकुमारान् राज-
कुमारान् खादुप्रवृत्तिहारा गच्छेने तर्कादिशास्त्रे प्रवर्त्तयितुम्

(१४) 'अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च' (१२ पृष्ठे) इत्यादेः ।

(१५) श्लेषविचारादेः (२०६ पृष्ठे) ।

अग्निपुराणादिभ्य उद्धृत्य काव्यरसास्वादकारणमलङ्कार-
शास्त्रं भरतमुनिः कारिकाभिः सञ्क्षिप्य प्रणिनाय ।...
मम्मटस्तु ताः कारिकाः सोदाहरणं व्याख्यातुं कारिकार-
ग्रन्थादिभूतां नियतिलतनियमरहितामिति आदिकारिकां
व्याख्यातुमुपन्यस्यति ग्रन्थारम्भे इति' इति ।

अविचारविजृम्भित एवायं प्रवादः, यदि कारिकाकृद्देव
भरतमुनिः स्यात् तदा चतुर्थोऽङ्गो [३१ पृष्ठे] कारिकया
उक्तस्यार्थस्य प्रमाणतया 'उक्तं हि भरतेन' इत्यादिना
भरतोक्तिरुद्धृता न स्यात् । कः खल्वनुन्मत्तस्तदुक्तावेव तदुक्तिं
प्रमाणतया उपन्यस्यति । अपि च नाञ्चसूत्रकृद्देव (१६)
भरतः प्रसङ्गात् रसादिविषयकारण्यपि सूत्राण्येव प्रणिनाय,
नखलङ्कारसूत्राण्यपि । अत एव नाञ्चाचार्य्यतयैव तस्य
प्रसिद्धिः (१७) । अलङ्कारसूत्रतया प्रसिद्धं द्वयमेवाधिगत-
मस्माभिः, एकं शौडोदनिकृतम्, अपरं वामनकृतम् (१८) ।
किन्तु शौडोदनिसूत्रोक्तकाव्यलक्षणद्विलक्षणं काव्यलक्षण-

(१६) 'यं नाञ्चवेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा कृतवान्, यत्सम्बद्धमभिनयं
भरतसकार' इतिदशरूपम् १ पृ० ।

(१७) '..... भरतमप्यादिकृतितनं नाञ्चाचार्य्यं नमस्कृत्यः' इति नाञ्च-
प्रकाशः ।

(१८) 'अलङ्कारविद्यायाः सूत्रकारो भगवान् शौडोदनिः..... काव्यस्य
स्वरूपमाह काव्यं रसादिसत् वाक्यम्' इति अलङ्कारशेखरः । '..... काव्या-
लङ्कारद्वैतानां स्वर्णां वृत्तिर्विधीयते' इति वामनसूत्रवृत्तिः ।

माविष्कृष्वन् वामनसूत्रञ्च [१८१ पृष्ठे] दूषयन् मन्मतो
नानयोः प्रामाण्यमङ्गीचकार ।

ततश्च 'वृत्तिछन्दममट एव कारिकामपि प्रणिनाय' इति
पाश्चात्यानां प्रवाद एव साधीयान् । कारिकया अनुक्ताया
अपि वृत्त्युपदर्शितमालोपमायाः दृष्टान्ततामुद्भावयन्ती
'माला तु पूर्ववत्' [२४६ पृष्ठे] इति कारिकैवास्य प्रवादस्य
प्रामाण्यं व्यवस्थापयति, एषा हि 'पूर्ववत्' इत्यनेन मालो-
पमायाः पूर्वाक्ततां व्यनक्ति, न च मालोपमा कारिकया पूर्व-
मुक्ता, किन्तु वृत्त्यैवेति । अत्रानुकूलानि च बहूनि ग्रन्थ-
छल्लिखनानि सन्ति । तथाहि "यत्तु येनास्यभ्युदितेन.....
इत्यत्र समासोक्तिरनुग्राहिकेति मन्मतभट्टैरुक्तम्, तत्र विचा-
र्यन्ते, अत्र विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीयमानः कापुरुष-
वृत्तान्तः किं प्रस्तुतः, आहोस्विदप्रस्तुतः ? आद्ये समासोक्ते-
विषय एव नास्ति, 'परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः'
इति समासोक्तेर्लक्षणम् तैरेवोक्तत्वात्' इति रसगङ्गाधरः ।
"प्रथमं कारणं विवक्षुः सावतरणिकां (१६) कारिकामाह,
'अस्य कारणमाह शक्तिर्निपुणाता...' इति" इति निदर्शनम्
(२०) । 'दुरितशान्तये ग्रन्थकृत् संस्तौति, नियतिकृतेति'

(१६) अत्रतरणिका तु वृत्तिरूपा, तथाच येनैव वृत्तिरकारि तेनैव कारि-
केत्यायाति, वृत्तिकृत्तु मन्मतः ।

(२०) अत्रत्ये निदर्शनग्रन्थे ग्रन्थकृतो नामानुक्तेरुक्ता कोऽसौ निदर्शनकृत् ? इति
वच्यं तच्छतो न जानीमः, हलसाहेवस्तु वासवदत्ताविद्यापने (१६ पृष्ठे) परिहृताः
किंपदन्यनुगारिणः असौ व्यकारिणश्च' इति कथयन् अनुपदक्षेव 'निदर्शनं

इति काव्यप्रदीपव्याख्यानावसरे 'ग्रन्थकृत् मन्मटः' इति उद्घोतः । 'तच्च तद्दोषो शब्दार्थौ.....' इति प्रकाश-
कारेण(२१) उक्तम् इति रसप्रदीपः ।

सत्यं मन्मट एव कारिकाकृत्, किन्तु नासौ सर्वा अभि-
नवाः कारिकाश्चकार, क्वचिद्विकलां क्वचिच्च अंशतो विकलां
कृत्वा अन्यकृतिमपि (तत्तत्त्वृतिनां पामान्यनुल्लिख्यैव), स्व-
कृतावन्तर्भावयामास, तथाहि रसतरङ्गिण्यां भानुदेवघृतं
'शृङ्गारहास्य.....' इति भरतसूत्रं 'रतिर्हासश्च.....' इति
च तत्सूत्रं, वामनवृत्तिस्यं 'कर्णावतंसादिपदे.....' इति
श्लोकश्च अविक्लमेव [यथाक्रमं ४० पृष्ठे, ४४ पृष्ठे,
१५४ पृष्ठे] स्वकृतेः कारिकायाः अन्तश्चिह्नैः, तथा
'प्रयान्ति रसरूपताम्' इत्यन्यमंशं 'समाख्यातास्तु नामतः'
इत्यन्यथाकृत्य व्यभिचारिभावविभाजकानि 'निर्व्वेदग्लानि
.....' इत्यादीनि भानुदेवघृतानि भरतसूत्राण्यपि [४५
पृष्ठे] जग्राहेति ।

शितिकण्ठकृतम्' इति कथमपष्टल्य लिलेखेति वयं न जानीमः । निदर्शनकारो
हि स्वनामानुल्लिख्य 'प्रथमस्य सारदां काव्यप्रकाशो बोधसिद्धये । पदार्थविवृति-
द्वारा शितिकण्ठस्य दर्शयते' इति प्रतिज्ञाय शितिकण्ठस्य (शिवस्य) आगम-
प्रसिद्धान् षट्त्रिंशत्तत्परूपान् पदार्थान् प्रदर्श्य काव्यप्रकाशं व्याचख्यौ ।
प्रथमोक्ताससमाप्तौ च 'इति श्रीकाव्यप्रकाशे शितिकण्ठविबोधने काव्योद्देशदर्शनं
प्रथमम्' इति लिलेख । अन्तेऽपि च स्वनाम नोल्लिखेत् । कथं वा ह्यलसाहेबोक्ति-
नात्वादेव व्याकरणमपजानन्नः प्रतिज्ञाश्लोकस्य—'शितिकण्ठस्य'-इत्यत्र
पठोविभक्तिः कर्त्तरि निश्चितेति स्वीकुर्तुम् ।

(११) पृष्ठे प्रकाशरूपत्वे सर्वेषामनैकमन्त्रेण न तत्प्राभाषणाय यत्नामहे ।

• मन्मटेन वामनप्रदर्शितां एव शब्दार्थगुणा अलङ्कार-
दोषाञ्च उच्यते दूषिताः । काव्यस्य स्वरूपं कारणञ्च वामनोक्त-
प्रतिकृतिरूपमेव (२२) प्रदर्शितमिति (सम्भावयामः) मन्मटस्य
काव्यप्रकाशनिर्माणाथमवलम्बनीयेषु निबन्धेषु एकतमो
वामननिबन्ध इति ।

काव्यप्रकाशस्य उल्लासाभिधेयाः दश विभागाः । तत्र
प्रथमे विभागे क्रमेण काव्यस्य फलं कारणं स्वरूपम् उत्तम-
मध्यमाधमरूप-त्रिविधप्रभेदश्च न्यरूपि । द्वितीये शब्दार्थ-
विभागः, आर्थीव्यञ्जना, वाचकशब्दः, मतभेदेन सङ्केतितार्थः,
लक्षणा, लक्षणाश्रया व्यञ्जना, अभिधाश्रया च सा । तृतीये
अर्थस्य व्यञ्जकता । चतुर्थे ध्वनिकाव्यप्रभेदाः, रसभावादयः ।
पञ्चमे मध्यमकाव्यप्रभेदाः व्यञ्जनादृत्तिसंस्थापनसुक्तिश्च ।
षष्ठे अधमकाव्यप्रभेदयोः स्वरूपम् । सप्तमे दोषाः, कुत्रचित्
तेषामदोषता च । अष्टमे गुणालङ्कारयोर्लक्षणम्, तयो
गुणाः, वामनोक्तदशगुणानाञ्च स्वोक्तेष्वन्तर्भावः । नवमे

(२२) तददोषो शब्दार्थौ सगुणाविति स्वरूपाभिधायिका, 'काव्यं यावत्-
मलङ्कारात् । स दोषगुणालङ्कारज्ञानादानाभ्याम्' इति वामनसूत्रद्वयमनुवदति ।
तथा यत्किनिपुण्यतेति कारणाभिधायिका कारिका, 'लोको विद्या प्रकीर्णञ्च
काव्याङ्गानि । लोको लोकादृत्तम् । लोकः स्यात्परजङ्गमात्मा तस्य वर्त्तनं
वृत्तिरिति' इत्यारभ्य, 'कवित्वबीजं प्रतिभानम् । कवित्वस्य बीजं प्रतिभानं
जन्मान्तरागतसंस्कारः, यस्मात् विना काव्यं निष्पद्यते, निष्पन्नं वा हासाय-
तनं स्यात्' इत्यन्तं वामनसन्दर्भमनुवदति । वाभटस्तु 'प्रतिभा कारणं तस्य
व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् । भट्टोत्पत्तिरुदभ्यासः एवं काव्यव्यवस्थितिः' इति
ब्रूवति ।

रीतयः, शब्दालङ्काराश्च । दशमे अर्थालङ्काराः वामनोक्ताना-
मलङ्कारदोषाणां स्वोक्तेष्वन्तर्भावश्च न्यरूपि ।

काव्यप्रकाशकृतो मम्मटस्येतिवृत्तं न किमप्यासादित-
मस्माभिः, केवलं निदर्शनग्रन्थात् (२३) एतदवगम्यते, यत्
शैवोऽयमासीदिति (२४) । मम्मटः कं देशं जन्मना अल-
क्षकारेति निर्णयप्रवृत्ताः, कदाचित् 'कश्मीरदेशीयः' इति
सम्भावयामः, यदस्य मम्मटेतिनाम देशान्तरासुलभस्य
काश्मीरेतिहासराजतरङ्गिणी-सप्तमतरङ्ग-१०४१ श्लोकाद्युल्लि-
खितधम्मटेत्यादिनाम्नः सादृश्यमनुभवति । कदाचित्तु
मिथिलातिप्रसिद्धेन भट्टेत्युपनाम्ना 'मैथिलः' इति । किन्तु
तत्त्वतः किमपि निर्णेतुं न शक्नुमः । एवं कदा अनेन
काव्यप्रकाशो निरमायीत्यपि दुर्निरूप्यम् ।

कश्चित् रत्नावलीनाटिकासमयावधारणपरम् अध्यापक-
वरस्य शोरेस् हिम्यान् उद्दलसन् साहेबस्य सिद्धान्तं संस्मरन्
काव्यप्रकाशे रत्नावलीसुद्धतामालोक्ष्य खृष्टीयात् १११३ परि-
मिताद्वात् उत्तरकालमेघ सन्दर्भो मम्मटेन निरमायीति
निरधारयत् । अध्यापकवर उद्दलसन् साहेवो हि कङ्कण-
क्षते राजतरङ्गिणीनाम्नि काश्मीरेतिहासनिबन्धे, हर्षकृपतेः

(२३) ..... 'इति शिवागमप्रसिद्धा भङ्गविंशत्तत्त्वदीक्षाक्षपितसकलमलपटलः
प्रकटितसत्स्वरूपविदानन्दवनः सजानकजुलको मम्मटनामा दैशिकवरः' इति ।

(२४) वस्तुतः मम्मटः शैव एवेति निश्चयो नास्ति । निदर्शनकृता तु अत्र
शिवागमप्रदर्थनार्थमेव मम्मटस्य शैवत्वसरोप्य, इतिशिवागमप्रसिद्धेत्यादि
विशेषणं दत्तमिति सम्भावयामः ।

‘सोऽशेषदेशभाषाज्ञः सर्वभाषासु सत्कविः ।

कृत्स्नविद्यानिधिः प्राप ख्यातिं देशान्तरेष्वपि ॥

(७म ६११ श्लोकः) ।

इति विशेषणं पश्यन्नेव (सम्भावयामः) रत्नावलीप्रस्ताव-
नायां, श्रीहर्षो निपुणः कविरितिलोकस्थितस्य श्रीहर्षपदस्य
त्रिया (श्रीयुक्तः) हर्षः (हर्षनामा) इति व्युत्पत्तिं मनसि कल्प-
यन् काश्मीराधिपतेर्हर्षस्यैव कृती रत्नावलीति समादधे (२५)
निश्चिकाय च काश्मीरेतिहासदर्शनेन, ख० १११३ संख्यकाब्दे
हर्षः काश्मीरराजसिंहासनमारूरोहेति ।

परन्तु राजतरङ्गिण्यां सविस्तरं वर्णितेऽपि हर्षदेवचरिते
रत्नावल्या अनुसृष्टात्, श्रीहर्षेति समुदितपदस्यैव (न तु
हर्षेत्येतावन्मात्रस्य) रत्नावलीकृत्त्वामतया ग्रन्थकृद्भिः (२६)
उक्तत्वाच्च, न केवलं साधारणविशेषणमवलम्ब्य रत्नावली
हर्षकृतिरित्यङ्गीकर्त्तुमुत्वंहामहे ।

वस्तुतः काश्मीराधिपतेर्हर्षदेवस्य पूर्वमपि रत्नावली आसीद्-

(२५) IN HIS HINDU THEATRE.

(२६) ‘श्रीहर्षादेवावकादीनामिव धनम्’ इति काव्यप्रकाशंशब्दाख्यानाना-
पसरे, ‘श्रीहर्षो राजा धावकेन रत्नावली’ नाटिकां तस्मान्ना कृत्वा बभूवधनं
लब्धम्’ इति प्रकाशादर्थं महेश्वरः । ‘धावकः कविः । स हि श्रीहर्षनाम्ना
रत्नावली’ कृत्वा बभूवधनं लब्धवान्’ इति उद्देशेति नानेवमभूः । ‘श्रीहर्षाख्यस्य
राज्ञो नाम्ना रत्नावलीनाटिकां कृत्वा धावकाख्यकविर्बभूवधनं लब्धवान्’ इति
प्रसिद्धम्’ इति प्रकाशप्रभाषां पैतृनाथः । तथा ‘धावकनामा कविः स्वकृतां
रत्नावली’ नाम नाटिकां विक्रीय श्रीहर्षनाम्नो नृपान् बभूवधनं प्रापेति पुराण-
टनम्’ इति प्रकाशतिलके जयरामः ।

द्वृत्यनुपदमेव प्रतिपादयिष्यते, ततः कथं स तां निबबन्ध ? मालवाधिपतिर्भोजो हि सरस्वतीकण्ठाभरणे (२७) बह्व्यो रत्नावलीम् दधार । भोजदेवश्च ३-दिनोत्तर-७-मासाधिक- ५५-मितवर्षाण्येव (२८) राज्यम् प्रत्यपालयत् । यदा च हर्ष- देवपितामहोऽनन्तदेवः काश्रीरं प्रतिपालयामास, तदैव भोजो मालवम् (२९) । अनन्तदेवश्च खृ० १०६५ मितान्दस्या- भ्यन्तरे राजा आसीदिति (३०) भोजदेवस्यापि स एव राज्य- काल इति निर्णीयते । इममेव किञ्चिन्नूनाधिकं भोजदेव- राज्यकालतया सर्व्व एव (इंग्लण्ड्नीयानिंलण्ड्नीयाः) इतिहास- वेत्तारो मेनिरे (३१) । उद्दल्सन्साहेवेन दशकुमार-

(२७) मालवाधिपतेर्भोजदेवस्य कतिः सरस्वतीकण्ठाभरणमिति उद्दल्सन्- साहेवोऽपि मेने, नाप्यत्र कस्यापि वैमल्यं दृश्यते । लिखितञ्च ग्रन्थलङ्गिसाधैव ।

(२८) 'पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्त मासा दिनत्रयम् ।

भोजराजेन भोक्तव्यम् सगौड़ं दक्षिणापथम्' इति भोजप्रबन्धः । एवमेव भोजघरितादयः, ततश्च नात्रांशे भोजप्रबन्धस्याप्रामाण्यशङ्का काया ।

(२९) 'मालवाधिपतिर्भोजः प्रहितैः रत्नसञ्चयैः ।

अकारयत् येन कुण्डयोजनं कटकेन्द्रे ॥'

इति अनन्तदेवेतिष्ठत्तवर्णनावसरे कल्लण्यराजतरङ्गिणीसप्तमतरङ्गस्य १९० श्लोकः ।

(३०) अनन्तदेशे हि अनन्तरं प्रतिपादयिष्यमाणात् हर्षदेवराज्यकालात् खृ० १०९१-मितान्दात् २६-मितवर्षपूर्वं काश्रीरन्दपतिरासीदिति । एतञ्च क०रा० त० ७ त० पाठात् किंवा ७ तरङ्गस्य १३५ मितश्लोकावधि-२३५ मित- श्लोकपर्यन्तादेशं ७२४ मितश्लोकाञ्चावगम्यते ।

(३१) See Asiatic Society's Journal of 1863, Vol. xxxii., Page 91.

चरितविज्ञापने, '१०००-मितवर्षाभ्यन्तर एव भोजराज्यकालः'
इति जनश्रुतिमवलम्ब्य - दशरथाचार्यस्य समयोऽवधारि ।
ततश्च उरुलसनुसाहेबनिर्णीतात् ऋषदेवस्य राज्यधिकार-
समयात् १११३ मितव्यात् पूर्वमेव राज्यमधिकुर्वता भोज-
देवेन इततया रत्नावली (ऋषदेवात्) प्राचीनेति प्रतिभाति ।

अपिच धनिकापरनामा धनञ्जयो दशरूपनिबन्धे
बहुशो रत्नावलीसुदाजहार । धनञ्जयश्च सुञ्जयपतेः सभ्य
आसीत् (३२) । सुञ्जयश्च भोजदेवस्य पूर्वं मालवराजसिंहा-
सनमलङ्कार (३३) । अतएव इतिहासवेत्तारः खृ० १०३०-
मितव्यादभ्यन्तर एव सुञ्जयस्य राज्यकाल इति निर्णय-
शक्यः (३४) । ततश्च सुञ्जयराजराज्यकाले ऋषदेवस्य जन्मापि
नासीत् किन्तु तत्काले रत्नावली आसीदित्यतीव कौतुकम् ।
यदिच 'श्रीऋषादेर्धावकादीनामिव धनम्' इत्येव काव्य-

(३२) 'विष्णोः सुतेनापि पुनञ्जयेन विदग्धनोरागनिबन्धहेतुः ।

आदिष्कृतं सुञ्जयस्योद्योगीन्द्रभ्राजाना दशरूपमेतत्' इति दशरूप-
शेषार्थः ।

(३३) भोजमन्त्रभोजचरितादिषु एवमेव लिखितमस्ति ; इतिहासनिदा-
नमेतत् सम्मतम् । उरुलसनुसाहेबस्यापि नाम विप्रतिपत्तिः । सरस्वती-
नद्याधरण्यहेतात् 'सौलव्याम्बुनिधे दुधमिय गुणभाकारधर्मद्रुण .....
श्रीमन्सुञ्ज किमिच्छन् जनसपत्न्युदं इथा नाहंसि' इति श्लोकादपि अवधार्यते,
यत् भोजदेवात् पूर्वं सुञ्ज आसीदिति ।

(३४) एतच्च हिन्दुनाटकविधानपरी सन्दर्भे भवश्रुतिसमयावधारणवेलायाम्
उरुलसनुसाहेबोक्त्यापि संभवति ।

प्रकाशपाठः (३५) स्यात्, तस्य च 'श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना
रत्नावलीर्षं कृत्वा धावकाख्यः कविर्बहुधनं लेभे' इत्येवार्थः स्यात्,
एवं मालविकाग्निमित्तप्रस्तावनायां, 'प्रथितयशसां धावक-
सौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्त्तमानकवेः कालि-
दासस्य कृतौ किञ्चनो बद्धमानः' इत्येव पाठः (३६) स्यात्,
तदुक्त एव च धावकः रत्नावलीकारः स्यात् । तदा हर्षदेवो
दूरे आस्तां, कालिदासविक्रमादित्यादेरपि पूर्वं (समकालं
वा) रत्नावली निरमायीत्यसंशयं यत्तुमुत्सहामहे ।

कथञ्च अध्यापकवरेण उद्धृत्सन्साहेवेन कश्चीरेति-

(३५) 'काव्यप्रकाशनिदर्शने श्रीहर्षादेर्वाणादीनामिव धनम्' इति पाठः ।
वासवदत्ताविज्ञापने श्रीमता हलसाहेवेन एनमेव पाठं सूलीकृत्य युक्त्यन्तर-
प्रदर्शनेन 'रत्नावली वाणकता' इति निरधारि । यस्तुतस्तत्प्रदर्शिता युक्तयः
संशयमेवोत्थापयितुं क्षमन्ते, न तु निरण्यमिति । एषा हि तस्य बलवती युक्तिः,
यत् रत्नावलीस्यः 'द्वीपात् .....' इति श्लोकः वाणकते हर्षचरितेऽप्यस्तीति
उभयोरेक एव कथयितेति । अत्रेदं भ्रमः, अविशेषेण स्ववक्तव्यमर्थं प्रतिपाद-
यन्त्या अन्यकतेरपि स्वकृतायन्तर्भावनम् संस्कृतकाव्यकृतासप्तमनुमतम् । दृष्टो
हि विभिन्नकविविरचितयोरपि शिवपुराणकुमारसम्भवयोः 'तदिच्छामि
विभो.....' इत्यादिश्लोकः एकरूप एवेति एवमन्यत्वापि । कथञ्च हलसाहेवेन
स्त्रोक्तिं समर्थयितुं 'अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः । श्रीहर्षस्या-
भवत् सभ्यः सभो वाणमयूरयोः' इति सार्ङ्गधरपद्यतिस्थश्लोकात् 'वाणः
श्रीहर्षस्यान्यतमः सभ्य आसीत्' इति निर्णीतम् तदपि न जातीयः, यद्यन्तु
उक्तश्लोकात् वाणमयूरयोस्तुल्यः (नतु सहितः) मातङ्गदिवाकरः श्रीहर्षस्य
सभ्योऽभवदित्येवावगच्छामः ।

(३६) 'अत्रत्यसंस्कृतविद्यालयस्य हस्तलिखितपुस्तकद्वये 'धावकः' इत्यत्र
'भासकः' इति पाठोऽस्ति ।

‘हर्षदर्शनात्, ‘१११३-मिताब्दे हर्षदेशे कश्मीरराजसिंहा-
सनमाहरोह’ इति निरधारि, तदपि वयं न ज्ञानीमः ।
वयन्तु कङ्कणकृत-कश्मीरेतिहास-राजतरङ्गिण्यनुसारेण
‘हर्षदेवो ख० १०६१-मिताब्दादुत्तरं १०६७-मिताब्दाच्च
पूर्वं कश्मीरराज्यमधिचकार’ इत्येव निरूपयामः । तथाहि
कङ्कणनामा कविः १०६०-मितशकाब्दे ११४६ मिते ख्रिष्टाब्दे
२४-चतुर्विंशे लौकिकेऽब्दे (३७), राजतरङ्गिणीभारभमाणः
२५ पञ्चविंशलौकिकाब्दीयमपि (३८) जयसिंहराजवृत्तान्तं
वर्णयन् जयसिंहनृपतिराज्यकाले (३९) एव तां समापया-
मास । अत्रत्य २४ चतुर्विंशलौकिकाब्दशब्देन, यस्याः १००
शताब्द्याः ६५ पञ्चषष्टितमाब्दादुत्तरं ७१ एकसप्ततितमाब्दमध्ये
हर्षदेवो कश्मीराधिपत्यमाससाद, तदनन्तर-१०० शताब्द्याः
२४ चतुर्विंशाब्दो ग्राह्यः (४०) । ततश्च हर्षदेवराज्यारम्भकाल-

(३७) ‘लौकिकेऽब्दे चतुर्विंशे शककालस्य साम्यतम् ।

सप्तत्यात्यधिकं जातं सैहकं १०७० परिवत्सराः’ इति रा० त० १त० ५२
श्लोकः ।

(३८) ‘तावत्ये वाप्यराज्यस्य पञ्चविंशतिवत्सरे’ इति रा० त० ८त० ३५०५
श्लोकः ।

(३९) ‘सुतः सुकालभूभर्तुः सम्यत्प्रतिमण्डनः ।

नन्दयन् मेदिनीनाम्ने जयसिंहनृपतिः’ इति रा० त० ८त० ३५००
शेषश्लोकः ।

(४०) एतच्च राजतरङ्गिणीदर्शनात् किंवा तस्याः सप्तमतरङ्गस्य १२७ ।
३३३ । २६३ । ४५७ । ५८८ । ६७७ । ७२४ । १०४१ । १२२१ । १२६६-श्लोकानाम्
• एवं अष्टमतरङ्गस्य ३४४ । ६३६ । ६६८ । ८२१ । ९४६ । १०५५ । १११६ । ११५० ।

राजतरङ्गिणीनिर्घ्नितिकालयोरन्तरा ५२ द्विपञ्चाशत् वर्षाणि गतानीति सिध्यति, ततश्च इमं राजतरङ्गिणीनिर्घ्नितिसमयं ५२ द्विपञ्चाशता हीनीकृत्य यः समय आयाति, तस्मात् पूर्वं, यश्च तं समयं ५८ अष्टापञ्चाशता हीनीकृत्य समय आयाति, तस्मादनन्तरं षड्देवराज्यारम्भकाल इति निर्णयिते, तथैव च यथोक्तसङ्ख्या सम्पनीपद्यते इत्यलमत्राधिकावेशेन ।

‘मन्मटेन कदा काव्यप्रकाशो निरमायि ?’ इति प्रश्नस्य उत्तरतया ख० १३३५-मिताब्दात् पूर्वंमेव निरमायीत्येतावन्मात्रमवष्टय उच्यते, यतः १३३५-मिताब्दकालीनेन माधवाचार्येण सर्वदर्शनसङ्गृहे पातञ्जलदर्शनप्रस्तावे ‘तदुक्तं काव्यप्रकाशे’ इत्यादिना काव्यप्रकाशोऽधारि (४१) इति ।

एवं यदि काव्यप्रकाश-(२८५ पृष्ठ-)-इत—‘... भोजवृपतेस्तन्त्यागलीलायितम्’ इति श्लोकोक्तभोज एव पूर्वोक्तमालवाधिपतिरासीदिति स्यात्, तदा पूर्वोक्तात् भोजराज्यकालात् १०६५-मिताब्दात् परमेव काव्यप्रकाशो निरमायीत्यपि वक्तुं शक्यते । भोजराजसम्बन्धिनामेषां पद्यानां भोजदेवात् पूर्वमसम्भवादिति ।

आस्तामेतत् प्रकृतमनुसरामः । काव्यप्रकाशस्यास्य गूढाभिप्रायमाकलय्य अत्रत्यभूतपूर्वसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षेण

१९४५ । २१८६ । २३१० । २७७२ । ३२८० । ३५०५-लोकानाञ्च दर्शनादपि स्फुटं प्रतीयते ।

• (सं.) १६३५-मिताब्दे माधवाचार्य आसीदित्यत्र सर्वेषामेवैकमतमस्ति ।

मङ्गता श्रीसुता इ० वि० काठएल्साहेवेन कठिनदरेषु
 केषुचित् केषुचित् स्थानेषु प्रदीपाद्यनुसारेण संक्षेपत-
 स्सात्पर्यमात्रप्रकाशनपुरःसरं काव्यप्रकाशसुद्धयायाश्चमन्त्रबन्धे ।
 तदनुरोधवशंवदेन च मया तथैवाहतीयं, पुस्तकचतुष्टयम्
 (एकं कलिकातापूर्वसुद्धितम्, द्वितीयं हस्तलिखितं संस्कृत-
 विद्यालयस्यम्, तृतीयं श्रीशुतां पूज्यपादानां तारानाथतर्क-
 वाचस्पतीनां हस्तलिखितम्, चतुर्थं क्रीतं काशीप्रदेशीयम्)
 अवलोक्यास्य सुद्धणमकारि । तथापि सर्वत्रः काठिन्या-
 पगममालोच्य विज्ञाप्य च श्रीसुतम् इ० वि० काठएल्साहेवं,
 सर्वत्रैव विवरणसहे स्थाने शब्दार्थविवरणसहिताभिप्राय-
 प्रकाशनायाऽहमयते । न जाने किं फलमजनि ।

अस्मिंश्च तात्पर्यविवरणाभिधे व्याख्याने क्वचित् पूर्वेषां
 व्याख्याहतां सन्दर्भा अविकला एवोद्भूताः क्वचिच्च शब्दा-
 न्तरेण तेषामभिप्रायाः अनूदिताः । यत्र च तेषां व्याख्यानं
 नास्मभ्यमरोचत, तत्रैव प्रस्ताभिप्रायेण व्याख्याऽकारि । प्रायः
 पूर्वेषां व्याख्यानं तर्कशास्त्रीनुसारिण्यैव रीत्या लिखितमिति
 बालानां दुर्बोधम् ; अत्र तु बालानाम् बोधोपयोगिनीं
 कोमलामेव रीतिमवलम्बितुं विशेषो यत्नोऽकारि ।

अस्य तु सदसद्विवेचने संशोधने च अध्येषितैर्मद्गुरुकृपा-
 मन्यतमैरदेवगुरुभिरप्यनेकभूदेवगुरुभिः श्रीमङ्गिसारानाथ-
 तर्कवाचस्पतिभिराद्योपान्तमलोकि समशोधि च, ततश्च तैः
 सविशेषमनुगृहीतोऽस्मीति ।

एतंश्चातीव दुःखाकरोति, यद्दुःखं यस्य महात्मनः प्रयत्नात्
 ब्रह्मं सम्पन्नम्, सोऽयं श्रीमान् इ० वि० काडएल्साहेवोऽधुना
 अत्र नास्तीति ।

उत्थाहवारि परितोऽर्पयतः प्रयत्नात्
 यस्यालमङ्कुरित एष तरुः फलाय ।
 सोऽयं चिराय निजदेशनिकासमिच्छन्
 हा हन्त ! सम्प्रति जहाविममेव देशम् ॥

श्रीमहेशचन्द्रशर्मा ।

कलिकाता संस्कृतविद्यालयः ।

संवत् १९२३ । शृष्टाब्दः १८६६ ।

निर्देशानुसारि सूचीपत्रम् ।

विषयः
प्रथमस्य उल्लासस्य
काव्यप्रयोजनकारणा-
स्वरूपविशेषनिर्णयः ।

विषयः
द्वितीयस्य उल्लासस्य
शब्दार्थनिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य पङ्क्तौ	
तत्र प्रथमोक्तासारम्भः	१	१
मङ्गलाचरणम्	१	३
काव्यस्य प्रयोजनम्	१	१९
" कारणम्	२	१५
" स्वरूपम्	३	१२
उत्सव-(ध्वनि)-काव्यम्	४	७
अधम-(गुणीभूतव्यङ्ग्य)- काव्यम्	५	५
अधम-(चित्त)काव्यम्	५	११
प्रथमोक्ताससमाप्तिः	५	२०

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र द्वितीयोक्तासारम्भः	६	१
शब्दभेदाः	६	२
अर्थभेदाः	६	४
तात्पर्यार्थः	६	६
अर्थव्यञ्जकता	७	१
वाचकशब्दः	८	१
वाच्यार्थनिर्णयः	८	६
अभिधाविचारः	१०	३
लक्षणा	१०	६
उपादानलक्षणा	११	५
लक्षण-लक्षणा	११	६
आक्षेपार्थापत्तिस्थले न लक्षणा	११	१२
लक्षणावर्गप्रयोजनप्रतीतिः	१२	७

विषयः	दृश्य	पङ्क्तौ
सारोपा श्रवणा	१३	४
साधनसामाना	१३	८
गौणी	१४	२
गुहा	१४	२
गौर्वाचीक इत्यादि लक्ष्यार्थ- निर्यायः	१४	४
लक्षणायाः बहिष्कृतम्	१६	४
गुरुव्यञ्जनम्	१६	८
लक्षणायाः त्रैविध्यम्	१६	१८
साक्षात्कथयद्:	१७	२
लक्षणासूत्रव्यञ्जनाध्यव- स्थापनम्	१७	६
अभिधामुक्ता व्यञ्जना	१७	१३
संबोगादिनेकार्यनियमनम्	२०	६
व्यञ्जकयद्:	२१	११
यद्दस्य व्यञ्जकतायापर्यस्य सङ्कारिता	२१	१३
द्वितीयोद्घाससमाप्तिः	२१	१६

विषयः

तृतीयस्य उद्घासस्य

कार्यव्यञ्जकतानिर्यायः ।

विषयः	दृश्य	पङ्क्तौ
तत्र तृतीयोद्घासारम्भः	२२	१
कार्षी व्यञ्जना	२२	३
पञ्चादीनां त्रैविध्यो व्यञ्जनस्योदा- हरणम्	२२	५

विषयः	दृश्य	पङ्क्तौ
अर्थव्यञ्जकतायां यद्दस्य साहाय्यम्	२६	७
तृतीयोद्घाससमाप्तिः	२६	१२

विषयः

चतुर्थस्य उद्घासस्य

रसीदिनिरूपण-

सहितध्वनिकाव्यप्रभेद-

निरूपणम् ।

विषयः	दृश्य	पङ्क्तौ
तत्र चतुर्थोद्घासारम्भः	२७	१
अविबक्षितवाच्यध्वनिः	२७	४
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य- ध्वनिः	२७	५
अत्मन्तितरङ्गतकृतवाच्य- ध्वनिः	२७	५
विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः	२८	१
अलक्ष्यक्रमव्यञ्ज्यध्वनिः	२८	४
विभावास्तुभावव्यभिचारिणः	३०	७
रसस्वरूपम्	३०	१३
रसनिष्पत्तिः भङ्गो- ल्लाटादिसम्भता	३१	२
„ श्रीमङ्गुकसम्भता	३१	८
„ भङ्गनायकसम्भता	३३	७
„ अभिनवशुभ्रसम्भता	३५	१
रसविभागः	४०	१८
सम्भोगः	४१	१२

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
रसानासदाङ्गरणानि	४१	५
विप्रलम्भः	४१	१४
स्वाधिभावाः	४४	१४
ध्वनिधारिभावाः	४५	१
शान्तरसः	४५	११
भावः	४६	१
रसाभासभावाभासौ	४७	४
भावस्य शान्तिरुदयः		
सन्धिः शबलता च	४८	२
भावशान्त्यादीनां क्वचित्		
प्राधान्यम्	४९	१०
संलक्ष्यक्रमव्यञ्जध्वनिः	५०	१
शब्दशक्त्युत्पन्नध्वनिः	५०	५
शब्दशक्त्युत्पन्नलङ्कारध्वने-		
रुदाङ्गरणम्	५०	८
शब्दशक्त्युत्पन्नसुध्वने-		
रुदाङ्गरणम्	५२	३
पर्ययशक्त्युत्पन्ननिविभागः	५२	६
पर्ययशक्त्युत्पन्ननिप्रभेदानाम्		
उदाङ्गरणानि	५३	८
शब्दार्थोभयशक्त्युत्प-		
न्नध्वनिः	५८	१
शब्दशक्त्युत्पन्नपर्ययशक्त्युत्पन्नध्वनिनां		
पदगतत्वम्	५९	६
पर्ययशक्त्युत्पन्नध्वनिनां प्रबन्ध-		
गतत्वम्	६५	१४

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
रसादेः पदैकदेशरचनापर्यायः		
गतत्वम्	६६	१२
रसादेः प्रबन्धगतत्वम्	७३	४
ध्वनेः शुद्धमेकसङ्कलनम्	७३	७
ध्वनेः संसृष्टिसङ्करो	७३	८
ध्वनेः संसृष्टिसङ्कराधीना		
संख्या	७४	५
ध्वनेर्भेदसमष्टिः	७५	२
चतुर्थोक्तासप्तमाप्तिः	७६	१२

विषयः

पञ्चमस्य उल्लासस्य
गुणीभूतव्यञ्जकाव्यभेद-
प्रदर्शनव्यञ्जनादृत्ति-
संस्थापनसहितध्वनि-
गुणीभूतव्यञ्जकाव्य-
सङ्कीर्णभेदनिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र पञ्चमोक्तासारम्भः	७७	१
गुणीभूतव्यञ्जकाव्य-		
प्रभेदाः	७७	२
अगूढव्यञ्जम्	७७	६
अपराकृतव्यञ्जम्	७८	१०

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वाच्यसिद्धौ व्यङ्ग्यम्	८२	३
अस्तुटव्यङ्ग्यम्	८३	४
सन्दिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	८३	८
तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	८३	१४
काकाणि प्रत्यङ्ग्यम्	८३	१८
असुन्दरव्यङ्ग्यम्	८४	५
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवत् प्रभेदः	८४	१०
वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारस्य न गुणी- भूतव्यङ्ग्यता	८४	१२
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रयोः सङ्करः	८५	३
प्रकारान्तरेण ध्वनेस्त्रै- विध्यम्	८६	५
व्यञ्जनादृत्तिसंस्थापनम्	८६	१०
पञ्चमोक्तासमाप्तिः	१०३	४

विषयः

**षष्ठस्य उल्लासस्य
अधम-(चित्र)-काव्य-
निर्यायः ।**

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र षष्ठोक्तासारम्भः	१०३	७
शब्दचित्रार्थचित्रयोः रूपम्	१०३	७

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
शब्दार्थचित्रयोः क्रमेण उदाहरणे	१०३	११
शब्दार्थचित्रयोः वस्तु- भेदता	१०४	१३
षष्ठोक्तासमापनम्	१०४	१५

विषयः

**सप्तमस्य उल्लासस्य
काव्यदोषनिर्यायः ।**

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र सप्तमोक्तासारम्भः	१०५	१
दोषलक्षणम्	१०५	२
पददोषविभागः	१०६	२
श्रुतिङ्गुता	१०६	१०
च्युतसंस्कारः	१०६	१४
अप्रयुक्तत्वम्	१०७	७
असमर्थत्वम्	१०७	१२
निश्चयार्थत्वम्	१०८	१
अनुचितार्थता	१०८	५
निरर्थकता	१०८	११
अवाचकता	१०८	१४
अज्ञीयता	११०	५
सन्दिग्धता	११०	१०

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अप्रतीतत्वम्	११०	१४	समाप्तपुनराहता	१३२	८
प्राप्त्यत्वम्	११०	१८	अज्ञानरैकवाचकता	१३२	१३
मेवार्थत्वम्	१११	२	अभवन्मतयोगः	१३३	५
क्लिष्टत्वम्	१११	८	अनभिहितवाच्यता	१३४	१
विधेयाविषयः	११२	१	अस्थानस्थपदता	१३७	८
विरुद्धमतिकारिता	११३	१७	अस्थानस्थसमासता	१३७	२०
पददोषाणां केषाञ्चित् वाक्य-			सङ्कीर्णता	१३८	६
पदांशगतत्वम्	११४	१५	गमितता	१३८	१३
वाक्यगतपददोषाणासुदा-			विरुद्धमतिकारिता	१३८	१८
हरणानि	११५	१	प्रसिद्धितता	१३८	५
यत्तच्छब्दयोः साकाङ्क्षनिरा-			भग्नप्रकृतता	१३८	११
काङ्क्षताविचारः	११६	१४	उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभाव-		
पदांशगतदोषाणासुदा-			स्थले कथितपदस्य		
हरणानि	१२२	८	गुणता	१४०	१
अप्रयुक्ततादीनामसामर्थ्यरूपत्वेऽपि			अक्रमता	१४२	१६
पृथगुक्तिबीजम्	१२५	१५	अमतपरार्थता	१४३	१२
वाक्यदोषाः	१२६	१	अर्थदोषाः	१४४	२
प्रतिकूलवर्णता	१२६	११	अपुष्टार्थता	१७३	१५
उपहृतविसर्गता	१२७	७	कष्टार्थता	१४५	१
विसन्धिः	१२७	१०	व्याहृतार्थत्वम्	१४५	१०
सम्भावस्वीयता	१२८	१३	पुनरुक्तत्वम्	१४६	३
हृतदृप्तता	१२८	१६	दुष्कृतत्वम्	१४६	११
न्यूनपदत्वम्	१३०	६	प्राप्त्यार्थता	१४६	१४
अधिकपदत्वम्	१३१	१	सन्दिग्धार्थता	१४७	१
कथितपदत्वम्	१३१	१३	निर्हेतुता	१४७	७
पतित्वकर्षः	१३२	३	प्रसिध्दिविरोधः	१४७	८

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
प्रसिद्धिबिरोधस्य कविसम्प्रदाया-			कष्टार्थतायाः गुणता	१५६	१४
सिद्धत्वे न दोषः	१४७	१८	कष्टता न दोषो न गुणः	१५८	७
विद्याविरोधः	१४८	३	अप्रयुक्तनिवृत्तार्थय्योर-		
अनवीकृतता	१४८	१	दुष्टता	१५८	१२
सनियमेऽनियमः	१४८	८	अस्त्रीलत्वं गुणः	१५८	२
अनियमे सनियमः	१५०	१	सन्दिग्धत्वस्य गुणता	१६०	२
विशेषेऽविशेषः	१५०	६	अप्रतीतता गुणः	१६०	६
अविशेषे विशेषः	१५०	११	यास्यत्वं गुणः	१६१	१
साकाङ्क्षता	१५१	३	न्यूनपदत्वं गुणः	१६१	७
अपदयुक्तता	१५१	८	न्यूनपदत्वं न गुणो न		
सङ्घर्षरभिन्नता	१५२	१	दोषः	१६१	१२
प्रकाशितनिरुद्धता	१५२	७	अधिकपदत्वं गुणः	१६२	१
विध्ययुक्तता	१५२	८	कश्चित्तपदत्वं गुणः	१६२	११
अनुवादायुक्तता	१५३	४	पतत्रकर्मः गुणः	१६३	८
न्यक्तपुनःस्वीकृतत्वम्	१५३	८	समाप्रपुनरास्तत्वं न		
अस्त्रीलार्थता	१५४	१	दोषो न गुणः	१६३	१२
कर्णावर्तसादिपदे न पौन-			अस्याःस्यसमासः गुणः	१६३	१३
रुक्तदोषः	१५४	६	गर्भितत्वं गुणः	१६४	१
कर्णावर्तसादान्यस्यले पौन-			रसदोषाः	१६४	८
रुक्तदोषः	१५५	८	व्यभिचारिणः स्वयन्द्वाच्य-		
विशेषणदानार्थं क्वचित्			त्वम्	१६५	१
पौनरुक्त्यम् न दोषः	१५५	१५	रसस्य स्वयन्द्वाच्यत्वम्	१६५	११
प्रसिद्धिसत्त्वे निर्हेतोरदुष्टता	१५६	१	स्थायिनः स्वयन्द्वाच्य-		
अनुकरणे सर्वेषामदोषता	१५६	७	त्वम्	१६६	१
दोषाणाम् क्वचिददोषता			अनुभाषस्य कष्टकल्पना	१६६	८
गुणता वा	१५६	११	विभाषस्य कष्टकल्पना	१६६	१५

विषयः	दृष्टस्य	पङ्क्तौ
प्रतिभूतविभानादि-		
परिचयः	१६७	५
पुनःपुनर्दीप्तिः	१६७	११
अकारण्ये प्रथमम्	१६७	१२
अकारण्ये श्लेदः	१६८	२
अङ्गस्यातिविस्तृतिः	१६८	४
अङ्गिनोऽनतुसम्बानम्	१६८	५
प्रकृतिविपर्ययः	१६८	७
अनङ्गास्त्रीभिधानम्	१७०	३
व्यभिचारिणः स्वपदवाच्यत्व- सदोषः	१७०	११
विरुद्धरससञ्चारिभाषादीनां वाच्यतयोक्तिर्गुणः	१७१	४
विरुद्धयोरपि रसयोरेकत्व निवेशप्रकारः	१७३	४
विरुद्धयोरपि रसयोः अविरोधः	१७४	१०
सप्तभोज्ञाससमापनम्	१७७	१४

विषयः

अष्टमस्य उल्लासस्य
गुणालङ्कारभेद-
सहितगुणनिर्णयः ।

विषयः	दृष्टस्य	पङ्क्तौ
तत्र अष्टभोज्ञाकारण्यः	१७८	१
गुणलक्षणम्	१७८	२
गुणानां रसधर्मात्वम्	१७८	४
अलङ्कारलक्षणम्	१७९	४
गुणालङ्कारयोः प्रभेदः	१८१	७
वामनाद्युक्तगुणालङ्कारलक्षण- खण्डनम्	१८२	१
गुणविभागः	१८३	१
माधुर्यगुणलक्षणम्	१८३	३
शोभोगुणलक्षणम्	१८३	८
प्रसादगुणलक्षणम्	१८४	४
वामनाद्युक्तदशयष्ट- गुणास्त्रीकारः	१८५	२
वामनाद्युक्तदशविधषष्ट- गुणानां लक्षणानि यस्मिंश्च यस्यान्तर्भावः यस्य चादोषस्वरूपता	१८५	३
वामनाद्युक्तदशविधार्थ- गुणानां यस्मिंश्च यस्या- न्तर्भावः यस्य च अदोषता	१८६	१
माधुर्यगुणस्य व्यञ्जकाः	१८८	९
शोभोगुणस्य व्यञ्जकाः	१८९	७
प्रसादगुणस्य व्यञ्जकाः	१९०	१
रचनायाः कवित् वैपरीत्यम्	१९०	१

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अष्टमोऽङ्गसंज्ञाभिः	१९१	११

विषयः
नवमस्य उल्लासस्य
रीतिसहितशब्दा-
लङ्कारनिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र नवमोऽङ्गसारम्भः	१९२	१
वक्रोक्तिः	१९२	३
अनुप्रासः	१९३	७
वृत्तिः	१९४	२
लोकानुप्रासः	१९४	५
वृत्त्यनुप्रासः	१९४	१०
उपनागरिका रीतिः	१९५	१
परुषा रीतिः	१९५	२
कोमला रीतिः	१९५	४
उपनागरिकाम्भतीनां यथाक्रमं वदन्तीं गौडो- पाञ्चालीति नाम	१९५	८
खाटानुप्रासः	१९५	११
यमकम्	१९७	५
श्लेषः शब्दगतः	२०१	१०
श्लेषः नवमो भेदः	२०५	३
श्लेषविचारः	२०६	२

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दोषगुणालङ्काराणां शब्दाद्ये- गतये नियामकम्	२०७	४
चित्तालङ्कारः	२१३	१२
खड्गवन्धः	२१४	४
सुरजवन्धः	२१५	१
पद्मवन्धः	२१७	१
सर्वतोभद्रम्	२१८	१
पुनरुक्तवदाभासः	२१९	३
नवमोऽङ्गसंज्ञाभिः	२२१	७

विषयः
दशमस्य उल्लासस्य
अलङ्कारदोषनिर्णय-
सहितार्थालङ्कार-
निर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र दशमोऽङ्गसारम्भः	२२२	१
उपमा	२२२	२
पूर्वोपमा सुप्तोपमा च	२२४	१
श्रीती उपमा	२२५	१
आधी उपमा	२२६	१
उपमाविचारः	२२७	१८
धर्मलोपे उपमा	२३०	४
उपमानलोपे उपमा	२३१	११

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
इवादिलोपे उपमा	२३२	५	मालानिदर्शना	२५४	७
धर्मोपाद्युभयलोपे उपमा	२३४	१	निदर्शना अन्यरूपा	२५४	८
धर्मोपमानलोपे उपमा	२३५	३	अप्रस्तुतप्रशंसा	२५५	१
उपमेवेवादिलोपे उपमा	२३५	७	अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	२५५	३
धर्मोपमानेवादिलोपे			अतिशयोक्तिः	२६०	१
उपमा	२३६	१	प्रतिबन्तूपमा	२६१	१२
उपमायाः पञ्चविंशति-			दृष्टान्तः	२६३	१
विधत्वम्	२३७	१	दीपकम्	२६४	३
मालोपमा	२३७	२	मालादीपकम्	२६५	६
रसनोपमा	२३७	८	तुल्ययोगिता	२६५	१३
अनन्वयः	२३८	५	व्यतिरेकः	२६६	७
उपमेयोपमा	२३८	१२	उपमानस्याधिकत्वे न		
उत्प्रेक्षा	२३९	६	व्यतिरेकः	२६६	८
ससन्देहः	२४१	१	व्यतिरेकस्य भेदाः	२६७	१
रूपकम्	२४३	१	मालाव्यतिरेकः	२६८	१५
समस्तवस्तुविषयरूपकम्	२४३	३	आक्षेपः	२७०	१
एकदेशविभक्तिरूपकम्	२४५	१	विभाषना	२७१	५
साङ्गरूपकम्	२४५	१०	विशेषोक्तिः	२७१	८
निरङ्गरूपकम्	२४६	१	ययासङ्ग्राम्	२७२	८
मालारूपकम्	२४६	८	अर्थान्तरन्यासः	२७३	१
परम्परितरूपकम्	२४६	१४	विरोधः	२७४	५
रसनारूपकम्	२५०	३	विरोधविभागः	२७५	१
अपञ्जुतिः	२५०	४	स्वभावोक्तिः	२७७	१२
श्लेषः अर्थगतः	२५१	१४	व्याजस्तुतिः	२७८	७
समासोक्तिः	२५२	७	सङ्घोक्तिः	२७९	५
निदर्शना	२५३	५	विनोक्तिः	२८०	१

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
परिच्छिन्तिः	२८०	१०	अधिकम्	३०३	४
भाविकम्	२८१	६	प्रत्यनीकम्	३०४	३
काव्यलिङ्गम्	२८१	१३	शीलितम्	३०५	१
पर्यायोक्तम्	२८३	३	एकावली	३०६	४
उदात्तम्	२८५	१	छारणम्	३०७	६
उदात्तस्य अन्यविधम्	२८५	७	भ्रान्तिमान्	३०८	८
समुच्चयः	२८५	१२	प्रतीपम्	३०९	७
समुच्चयः अन्यविधः	२८७	३	सामान्यम्	३११	८
पर्यायः	२८८	१	विशेषः	३१३	१
पर्यायः अन्यविधः	२९०	३	तद्गुणः	३१४	५
अनुमानम्	२९०	१४	अतद्गुणः	३१५	३
परिकरः	२९१	७	व्याघातः	३१६	४
व्याजोक्तिः	२९२	८	संस्कृष्टः	३१६	११
परिसङ्ख्या	२९३	८	अङ्गाङ्गिभावसङ्करः	३१७	११
कारणमाला	२९४	८	सन्देहसङ्करः	३२१	३
अन्योच्यम्	२९५	५	सन्देहसङ्करस्यल-		
उत्तरम्	२९६	१	निर्णयः	३२२	८
उत्तरस्यान्यस्मिन्नलङ्कारे			एकान्वयानुप्रवेशसङ्करः	३२४	१०
नान्भावसम्भवः	२९६	१०	अलङ्काराणां शब्दार्थगतय-		
सूच्यम्	२९७	८	निबन्धः	३२६	१
सारः	२९८	१०	अलङ्कारदोषाः पृथक् न		
असङ्कतिः	२९८	१५	सन्ति	३२७	१
विरोधादसङ्कतेर्भेदः	२९९	७	अनुप्रासदोषाः, तेषां सङ्कोचन-		
समाधिः	३००	४	भाष्य	३२७	३
समम्	३००	८	यस्यकदोषः, तस्य उक्तोऽन-		
विषयः	३०१	११	भाष्य	३२८	६

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
उपसर्गदोषाः तेषामुक्तेऽन्त-			अर्थान्तरन्यासदोषः	३३४	६
भाष्य	३२८	६	समासोक्तिदोषः तस्य उक्ते-		
उपमायां क्वचित् लिङ्गवचनादि-			ऽन्तर्भावश्च	३३५	१
भेदस्यादुष्टता	३३०	६	अप्रस्तुतप्रशंसाया दोषः तस्य		
कालादिभेदे उपमाया दुष्टता-			उक्तेऽन्तर्भावश्च	३३५	१७
व्यवस्थापनम्	३३१	५	दशमोक्तासप्तमापनम्	३३६	१२
उपमायामपरो दोषो तयोरुक्ते-			काव्यप्रकाशसमापनम्	३३६	१४
ऽन्तर्भावश्च	३३३	५			
उत्प्रेक्षादोषः तस्य उक्तेऽन्त-					
भावश्च	३३३	१६			

काव्यप्रकाशस्य वर्णानुसारि निर्घण्टपत्रम् ।

—(०)—

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अ			अनङ्गस्थाभिधानम्	१७०	३
			अनन्ययः अ०	२३८	५
अकाण्डे छेदः दो०	१६८	२	अनभिहितवाच्यता दो०	१३४	१
अकाण्डे प्रथमम् दो०	१६७	१२	अनवीकृतत्वम् दो०	१४६	१
अक्रमता दो०	१४२	१६	अनियमे सनियमः दो०	१५०	१
अगूढव्यङ्ग्यम्	१६	१४	अनुकरणे सर्वेषा-		
"	७७	६	सदोषता	१५६	७
अङ्गस्यातिविस्तृतिः दो०	१६८	४	अनुचितार्थता दो०	१०८	५
अङ्गाङ्गिभावः			अनुप्रासः अ०	१६३	७
सङ्करः अ०	३०८	६	अनुप्रासदोषाः	३२८	६
अङ्गिनोऽननुसम्बन्धम्			अनुभावः	३०	७
दो०	१६८	५	अनुभावस्य कष्टकल्पना		
अतद्गुणः	३१५	३	दो०	१६६	६
अतिशयोक्तिः	२६०	१	अनुमानम् अ०	२६०	१४
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-			अनुपादायुक्तता दो०	१५३	४
ध्वनिः	२७	५	अन्योन्यम् अ०	२६५	५
अधमकाव्यम्	५	११	अपदयुक्तता दो०	१५१	६
अधिकम् अ०	३०३	४	अपराङ्गव्यङ्ग्यम्	७८	१०
अधिकपदता दो०	१३१	१	अपङ्कतिः अ०	२५०	४
अधिकपदता कश्चित्			अपुष्टार्थता दो०	१४३	१५
• गुणः	१६२	१	अप्रतीतत्वम् दो०	११०	१४

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अप्रतीतत्वं क्वचित्गुणः	१६०	६	अर्थशक्यत्वध्वनिप्रभेदानां		
अप्रयुक्ततां दो०	१०७	७	प्रवन्धगतत्वम्	६५	१४
अप्रयुक्तता क्वचित्			अर्थान्तरन्यासः	अ० २७३	१
न दोषः	२५८	१२	अर्थान्तरन्यासदोषः	३३३	१५
अप्रयुक्ततादीनां पृथ-			अर्थान्तरसंक्रमित-		
गुक्तिबीजम्	१२५	१५	प्राच्यम्	२७	५
अप्रस्तुतप्रशंसा अ०	२५५	१	अर्हान्तरैकपदता दो०	१३२	१३
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	२५५	३	अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यम्	२८	४
अभ्रवन्मतयोगः दो०	१३३	५	अलङ्कारदोषाणां सक्तो-		
अभिधामूला व्यञ्जना	१७	१३	ध्वन्यभावाः	३२७	२
अभिधात्रिचारः	८	७	अलङ्कारस्वरूपम्	१७८	४
अमतपराधेता दो०	१४३	१२	अलङ्काराणां शब्दाधे-		
अर्थगुणास्वीकारः	१८५	१२	गतत्वे नियामकम्	२०७	४
अर्थविवम्	१०३	१२	"	३२६	५
अर्थविवस्व वडभेदता	१०४	१३	अवाचकता दो०	१०८	४
अर्थविवोदाहरणम्	१०३	११	अविज्ञिततया व्यम्	२७	४
अर्थदोषाः	१४४	२	अविशेषे विशेषः दो०	१५०	११
अर्थभेदाः	६	४	अश्लीलता दो०	११०	५
अर्थव्यक्तिः अर्थगुणः	१८७	३	अश्लीलता क्वचित्		
अर्थव्यक्तिः शब्दगुणः	१८५	८	गुणः	१५६	२
अर्थव्यञ्जकता	७	१	अश्लीलाधेता दो०	१५४	१
अर्थव्यञ्जकतायां शब्दस्य			असंज्ञतिः दो०	२८८	१५
साहाय्यम्	२६	७	असमर्थता दो०	१०७	१२
अर्थशक्यत्वध्वनिविभागः	५२	८	असुन्दरव्यङ्ग्यम्	८४	५
अर्थशक्यत्वध्वनिप्रभेदाना-			अस्थानस्थपदता दो०	१३७	८
मुदाहरणानि	५३	८	अस्थानस्थसमासता दो०	१३७	१०

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्ति
अस्थानस्थसमासता		
कचित् गुणः	१६३	१३
अस्फुटव्यङ्ग्यम्	८३	४
—		
आ		
आक्षेपः अ०	२७०	१
आक्षेपार्थापत्तिस्थले		
न लक्षणा	११	१२
आर्थी उपमा	२२६	१
आर्थी व्यञ्जना	२२	३
—		
उ		
उत्तमकाव्यम्	४	७
उत्तरम् अ०	२६६	३
उत्तरस्य नान्यस्मिन्		
अन्तर्भावः	२६६	१०
उत्प्रेक्षा अ०	२३६	६
उत्प्रेक्षादोषः	३३४	६
उदात्तम् अ०	२८५	१
" अन्यविधम्	२८५	७
उदारता अर्थगुणः	२८७	२
" शब्दगुणः	२८४	४
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्य-		
स्थले कथितपदस्या-		
दुष्टता	१४०	१
उपमौगरिका रीतिः	१६५	१

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
उपमा अ०	२२२	२
" आर्थी	२२६	१
उपमादोषाः	३२६	१५
उपमादोषौ अपरौ	३३३	५
उपमानस्य आधिक्ये		
न व्यतिरेकः	२२७	३
उपमायां कालादि-		
भेददोषः	३३१	५
उपमायां कालादि-		
भेदस्य कचित्		
अदोषता	३३२	६
उपमायां लिङ्गवचन-		
भेददोषः	३३६	१७
उपमायां लिङ्गवचन-		
भेदस्य अदोषता	३३०	८
उपमायाः पञ्चविंशति-		
विधत्वम्	२३७	१
उपमा श्रौती	२८५	१
उपमेयोपमा अ०	२३८	१२
उपहृतप्रिसर्गता दो०	१२७	७
उपादानलक्षणा	११	५
—		
ए		
एकदेशविभक्ति		
रूपकम् अ०	२४५	१
एकावली अ०	३०६	४

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
एकाग्रयातुप्रवेशः		
सङ्करः अ०	३२४	१०
—		
ओ		
ओजोगुणः अर्थगतः	१८६	१
” रसगतः	१८३	८
ओजोगुणस्य व्यञ्जकाः	१८६	७
ओजोगुणस्य लक्षणम्	१८३	८
—		
क		
कथितपदत्वम् दो०	१३१	१३
कथितपदत्वस्य गुणता	१४०	१
”	२५६	१८
कर्णावर्तसादिपदे न		
पौनरुक्त्यम्	१५४	६
कर्णावर्तसाद्यन्यस्थले		
पौनरुक्त्यदोषः	१५५	६
कटार्थता दो०	१४५	१
कटार्थताया गुणता	१५६	१४
कटार्थता क्वचित् न		
गुणो न दोषः	१५८	७
काकाञ्चिप्रव्यञ्जम्	८३	१६
कान्तिः अर्थगुणः	१८७	४
” शब्दगुणः	१८५	१०
कारणमाला अ०	२६४	६
काव्यलिङ्गम् अ०	२८१	१३

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
काव्यस्य कारणम्	२	१५
” प्रयोजनम्	१	१३
” स्वरूपम्	३	१२
कोमला रीतिः	१६५	४
क्लिष्टता दो०	१११	६
—		
ख		
खड्गवन्धः अ०	२१४	४
—		
ग		
गर्भितत्वम् दो०	१३८	१३
गर्भितत्वम् क्वचित्		
गुणः	१६४	१
गुणलक्षणम्	१७८	२
गुणविभागः	१८३	१
गुणानां रसधर्मात्त्वम्	१७८	४
गुणालङ्कारयोर्भेदः	१८१	७
गुणीभूतव्यञ्जकाव्यम्	५	५
गुणीभूतव्यञ्जकाव्य-		
प्रभेदाः	७७	२
गुणीभूतव्यञ्जस्य ध्वनिवत्		
प्रभेदः	८४	१०
गूढव्यञ्जम्	१६	८
गौडी रीतिः	१६५	६
गौणी लक्षणा	१४	२

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
गौर्याङ्गीक इत्यत्र		
लक्ष्यार्थनिर्णयः	१४	४
ग्राम्यत्वम् दो०	११०	१८
ग्राम्यत्वं क्वचित् गुणः	१६१	१
ग्राम्या रीतिः	१८५	५
ग्राम्यार्थता दो०	१४६	१४
—		
च		
चित्तम् अ०	२१३	१२
चित्तकाव्यम्	५	११
चित्तकाव्यस्य वञ्च-		
भेदता	१२८	१३
च्युतसंस्कारः दो०	१०६	१४
—		
छ		
छेकानुप्रासः	१८४	५
—		
त		
तद्गुणः अ०	३१४	५
नात्यर्थार्थः	६	६
तस्यप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	८३	१४
तस्ययोगिता अ०	२६५	१३
व्यक्त-पुनःस्वीकृतता दो०	१५५	८
—		
द		
दीपकम् अ०	२६४	३
दुष्कर्मत्वम् दो०	१४६	११

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दृष्टान्तः अ०	२६३	३
दोषगुणालङ्काराणां		
शब्दार्थगतत्वे		
नियामकम्	२०७	४
दोषलक्षणम्	१०५	२
दोषाणां क्वचित् अदोषता		
गुणता वा	१५६	११
—		
ध		
ध्वनिकाव्यम्	४	७
ध्वनिगुणोभूतव्यङ्ग्योः		
सङ्करः	८५	३
ध्वनेः भेदसमष्टिः	०५	२
„ शुद्धभेदसङ्कलनम्	७३	७
„ संसृष्टिसङ्करौ	७३	८
„ संसृष्ट्यादापीना		
सङ्घा	०४	५
ध्वनेस्त्रैविध्यम्	८६	५
—		
न		
निदर्शना अ०	२५३	५
„ अन्यविधा अ०	२५४	८
निरङ्करूपकम् अ०	२४६	१
निरर्थकत्वम् दो०	१०८	११
निर्वृत्तता दो०	१४७	७

शब्द	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
निर्हेतता क्वचित् न			पर्यायोक्तम् अ०	२८३	३
दोषः	१५६	१	पाञ्चाली रीतिः	१६५	६
निर्हेतार्थता दो०	१०८	१	पुनःपुनर्दीप्तिः दो०	१६७	११
निर्हेतार्थता क्वचित् न			पुनरुक्तप्रदाभासः अ०	२१६	३
दोषः	१५८	१२	पूर्णापभा अ०	२२४	१
नेयार्थता दो०	१११	२	पौनरुक्त्यम्	१४६	३
न्यूनपदत्वम् दो०	१७०	६	पौनरुक्त्यम् क्वचित् न		
न्यूनपदत्वं क्वचित् गुणः	१६१	७	दोषः	१५५	१३
न्यूनपदत्वं क्वचित् न			प्रकाशितशिरुहता दो०	१५२	७
गुणो नापि च दोषः	१६१	१२	प्रकृतिविपर्ययः दो०	१६८	७
प			प्रतिकूलवर्णता दो०	१२६	११
पतत्रकर्षः	१३२	३	प्रतिकूलविभावादिपरि-		
पतत्रकर्षः क्वचित् गुणः	१६३	६	ग्रहः दो०	१६७	५
पददोषविभागः	१०६	२	प्रतिवस्तूपमा अ०	२६१	१२
पददोषाणां केचित् वाक्य-			प्रतीपम् अ०	३०६	७
पदांशगताः	११४	१५	प्रत्यनीकम् अ०	३०४	३
पदांशगतदोषाणामुदा-			प्रसङ्गगुणः अर्थगतः	१८६	६
हरणानि	१२२	८	„रसगतः	१८४	४
पद्मबन्धः अ०	२१७	१	„शब्दगतः	१८५	६
परम्परितरूपकम् अ०	२४६	१४	प्रसादगुणस्य व्यञ्जकाः	१६०	१
परिकरः अ०	२६१	७	प्रसिद्धिविरोधः दो०	१४७	८
परिहृतिः अ०	२८०	१०	प्रसिद्धिविरोधस्य क्वचिद-		
परिसङ्घा अ०	२६३	८	दोषता	१४७	१६
परुषा रीतिः	१६५	२	प्रसिद्धितत्त्वम् दो०	१३८	५
पर्यायः अ०	२८६	१			

विषयः	पृष्ठसं.	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठसं.	पङ्क्तौ
अ					
अन्नप्रक्रमता दो०	११८	११	शीलितम् अ०	१०५	१
भाषः	४६	१	सुरकावन्धः अ०	२१५	१
भाषस्य उदयः	४८	२			
"यत्नता	४८	२	य		
"यान्तिः	४८	२	यत्तत्पदयोः साकाङ्क-		
"यान्यादीनां क्वचित्			निराकाङ्कताविचारः	११८	१४
प्राधान्यम्	४८	१०	यथासङ्गम् अ०	२७२	१०
"सन्धिः	४८	२	यसकम् अ०	१८७	५
भाषाभाषः	४७	४	यसकदोषः	१२८	६
भाषिकम् अ०	२८१	६			
आन्निमान् अ०	३०८	८	र		
			रचनायाः क्वचित्		
म			वैपरीत्यम्	१८०	८
मङ्गलाचरणम्	१	३	रसदोषविभागः	१६४	८
मध्यमकाव्यम्	५	५	रसनोपमा अ०	२१७	८
माधुर्यं युथः अर्थगतः	१८७	१	रसविभागः	४०	१८
"रसगतः	१८३	३	रसस्य स्वयद्वाच्यता		
"यद्गतः	१८५	८	दो०	१६५	११
माधुर्यं युथस्य व्यञ्जकाः	१८८	८	रसानासुदाहरणानि	४१	५
माहादीपकम् अ०	२६५	६	रसादेः पदैकदेशरचना-		
माहादिर्घना अ०	२५४	८	वर्णगतत्वम्	६६	१२
माहारूपकम् अ०	२४६	८	रसादेः प्रबन्धगतत्वम्	७३	५
माहाव्यतिरेकः अ०	२६८	१५	रसाभासः	४७	४
माहापमा अ०	२४७	७	रूपकम् अ०	२४३	१

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
लक्षणलक्षणा	११	५	वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारस्य		
लक्षणा	१०	६	न गुणीभूतव्यङ्गता	८४	१२
लक्षणाभूलव्यञ्जनाव्यव-			वाक्यदोषाः	१२६	१
स्थापनम्	१७	६	वाक्यनिष्ठपददोषाणासृदा-		
लक्षणायां प्रयोजन-			हरणानि	११५	१
प्रतीतिः	१२	७	वाचकशब्दः	८	१
लक्षणायाः पङ्क्तिधत्वम्	१६	४	वाच्यसिद्धान्तव्यङ्ग्यम्	८२	३
लक्षणायाश्चैवित्यम्	१६	१८	वाच्यार्थनिर्णयः	८	६
लाक्षणिकशब्दः	१७	२	वामनाद्युक्तगुणालङ्कार-		
लाटानुप्रासः अ०	१८५	११	लक्षणखण्डनम्	१८२	१
सुप्रोपमा अ०	२२४	१	वामनाद्युक्तदशविधशब्दगुणा-		
„इमादिलोपे	२३२	५	स्वीकारः	१८५	२
„उपमानलोपे	२३१	११	वामनाद्युक्तदशविधार्थ-		
„उपमेयेवादिलोपे	२३५	७	गुणास्वीकारः	१८६	१
„धर्म्मलोपे	२३०	४	विद्याविरोधः दो०	१४८	३
„धर्म्मवादिलोपे	२३४	१	विधेयाविमर्षः दो०	११२	१
„धर्म्मोपमानलोपे	२३५	३	विध्युक्तता दो०	१५२	८
„धर्म्मोपमानेवादि-			विनोक्तिः अ०	२८०	१
लोपे	२३६	१	विप्रलम्भविभागः	४१	१४
			विभावः	३०	७
			विभावना अ०	२७१	५
			विभावस्य कष्टकल्पना दो०	१६६	१५
			विरुद्धमतिकारिता दो०	११३	१७
			”	१३८	१८
व			विरुद्धधोरपि रसयोः		
वक्त्रादीनां वैशिष्ट्ये व्यञ्जनो-			कविद्विरोधः	१७४	१०
दाहरणानि	२२	५			
वक्त्रोक्तिः अ०	१८२	३			

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
विरुद्धयोरपि रसयोरैकत्व			व्यभिचारिभावविभागः	४५	१
समावेशप्रकारः	१७३	४	व्याघातः अ०	३१६	४
विरुद्धरससञ्चारिभावादीनां			व्याजस्तुतिः अ०	२७८	७
वाच्यत्वेनोक्तिगुणः	१७१	४	व्याजोक्तिः अ०	२८२	८
विरोधः अ०	२७४	५	व्याहृतार्थता दो०	१४५	१०
विरोधविभागः	२७५	१	—	—	—
विरोधादसङ्गतेर्भेदः	२८८	७	श		
विवक्षितान्यपरवाच्य-			शब्दचित्रस्य वङ्गो		
ध्वनिः	२८	२	भेदाः	१०४	१३
विशेषः अ०	३१२	१४	शब्दचित्रस्वरूपम्	१०३	७
विशेषोऽविशेषः दो०	१५०	६	शब्दचित्रोदाहरणम्	१०४	१
विशेषोक्तिः अ०	२७१	८	शब्दभेदाः	६	२
विषयः अ०	३०१	११	शब्दशक्त्युत्पन्नध्वनिः	५०	५
विसम्भिः दो०	१२७	१०	शब्दशक्त्युत्पन्नस्तुध्वने-		
वृत्तिः	१८४	२	रुदाहरणम्	५२	३
वृत्त्यनुप्रासः अ०	१८४	१०	शब्दशक्त्युत्पन्नार्थशक्त्युत्प-		
वैदर्भी रीतिः	१८५	८	ध्वनीनां पदगतत्वम्	५८	६
व्यञ्जकशब्दः	२१	३१	शब्दशक्त्यालङ्कारध्वने-		
व्यञ्जनावृत्तिसंस्थापनम्	८६	१०	रुदाहरणम्	५०	८
व्यतिरेकः अ०	२६६	७	शब्दस्य व्यञ्जकतायामर्थस्य		
व्यतिरेकविभागः	२६८	१५	साहाय्यम्	२१	१३
व्यभिचारिणः स्वशब्द-			शब्दाद्यौभयशक्त्युत्पन्नध्वनिः	५८	१
वाच्यत्वम् दो०	१६५	१	शान्तरसः	४५	११
व्यभिचारिणः स्वशब्द-			शुद्धा लक्षणा	१४	२
वाच्यत्वं क्वचित् न दोषः	१७०	११	श्रुतिकटुत्वम् दो०	१०६	१०
व्यभिचारिभावाः	३१	११			

विषयः	पृष्ठसं	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठसं	पङ्क्तौ
श्रीती उपमा अ०	२२५	१	समाधिः अ०	३००	४
श्लेषः अर्थगतः अ०	२०१	१०	समाधिः अर्थशुण्यः	१८८	१
" शब्दगतः अ०	२५१	१४	" शब्दशुण्यः	१८५	४
श्लेषशुण्यः अर्थगतः	१८७	५	समाप्तपुनरासता दो०	१३२	८
" शब्दगतः	१८५	४	समाप्तपुनरासता क्वचित्		
श्लेषविचारः	२०६	२	न दोषो न शुण्यः	१६३	१०
श्लेषस्य नवमो भेदः	२०५	३	समासोक्तिः अ०	२५२	७
			समासोक्तिदोषः	३३५	१
			सप्तश्रयः अ०	२८५	१२
			" अन्यविधः अ०	२८७	३
संयोगादिनैकार्थनियमनम् २०	६		सम्भोगः	४१	२
संलक्ष्यक्रमव्यञ्जनिः	५०	१	सर्वतोभङ्गम् अ०	२१८	१
संखटिः अ०	३१६	११	ससन्देहः अ०	२४१	१
सङ्करः अ०	३१७	११	सङ्करभिन्नता दो०	१५२	१
सङ्कीर्णता दो०	१३८	६	सङ्कोक्तिः अ०	२७९	५
सनियमेऽनियमः दो०	१४९	८	साकाङ्क्षता दो०	१५१	३
सन्दिग्धत्वम् दो०	११०	१०	साङ्ख्यरूपकम् अ०	२४५	१०
सन्दिग्धत्वं क्वचित् शुण्यः	१६०	१	साध्यवसाना लक्षणा	१३	८
सन्दिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	८३	९	सामान्यम् अ०	३११	८
सन्दिग्धार्थता दो०	१४७	१	सारः अ०	२९८	१०
सन्देहसङ्करः	३२१	३	सारोपा लक्षणा	१३	४
सन्धावच्छिन्नता	१२८	११	सूक्ष्मम् अ०	२९७	८
समता अर्थशुण्यः	१८७	६	सौकुमार्यम् अर्थशुण्यः	१८७	१
" शब्दशुण्यः	१८५	८	" शब्दशुण्यः	१८५	११
समम् अ०	३००	९	स्वादिभिः स्वशब्दनाम्नात्वं		
समस्तपस्तुविषयरूपकम्			दो०	१६६	१
अ०	२४३	३			

विषयः	पृष्ठसं	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठसं	पङ्क्तौ
स्वादिभाषाः	४४	१४	४		
आरण्यम्	१०७	६			
सभाशोक्तिः अ०	२७७	१२	इतद्वचनं दो०	१२८	१६

PREFACE.

—00—

Of all the Hindu treatises on Rhetoric there is none which can be compared for originality and vigour with the Kāvya Prakāśa. Unfortunately its style is so terse that it is not unfrequently very obscure, and hence it is one of those books which lose half their value, if they are printed without a commentary. But in order that a commentary should be useful, it must be easier than the text which it is to explain ;—this is by no means the case with the one which I have seen, the Kāvya Prakāśādarsa of Maheswara.

My friend and teacher, Pandit Maheswara Chandra Nyayaratna, undertook, at my request, to prepare a commentary suitable for the students of the Sanskrit College ; and I had hoped to have read the sheets with him as they were printed. Before the work, however, was half done, I was obliged from ill-health to leave India ; but he has carried on the printing during my absence ; and I feel confident that his commentary will contain all that can be required to understand the original text.

LONDON,
The 28th June, 1866.

EDW. B. COWELL.

भवानीपुरवास्वयम्भ श्रीभारतलालपुरीपाषाणधर
स्वीकृतीर्षत्रयः
२६३१

काव्यप्रकाशः ।

ग्रन्थारम्भे विघ्नविधाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थज्ञातु
पराश्रयति.—

नियतिकृतनियमरहितां
क्लादकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मिति-
मादधती भारती कवेर्ज्जयति ॥ १ ॥

नियतियत्या नियतरूपा, सुखदुःखमोहस्वभावा, परमास्वा-
द्युपादान-कर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा, षड्रसा, न च हृद्यैव
तैः, तादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम्, एतद्विलक्षणम्
तु कविवाङ्मितिः, अतएव जयति, जयत्ययं न च नमस्कार
आश्रियत इति ताम्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ॥

इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह

॥ काव्यं यशसेऽर्पयते (१)

(१) भावज्ञप्रमत्तवनिष्पन्नं चतुर्धनमिदं । एवं परत ।

धरष्वहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यःपरनिवृत्तये

कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

कालिदासादीनामिव यशः, (२) श्रीहर्षादेर्धावकादीना-
मिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादे-
र्न्यायूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं सम-
नन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं (३) विगलितवेद्यान्तरमानन्दं,
प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्य-
वत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोगुणाभावेन रसाङ्गभूत-
व्यापारप्रवणतया (४) विलक्षणं यत्कार्यं लोकोत्तरवर्णना-
निपुणकविकर्मा, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिसुखीकृत्य,
रसादिवत् वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशश्च, यथायोगं
कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ॥
अस्य कारणमाह,—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

(१) यश इत्यादिकर्म्मणां करोतीत्यनेनाशयः । धावकः किल
श्रीहर्षेण्यपमान्ना रत्नावर्णी कृत्वा बहुधनं लब्धवानिति प्रसिद्धिः । प्रसिद्धिश्च
सयूरकविः क्लृप्तयतकेन कुशादिस्त्रीर्ष इति ।

✓ (२) रसशब्देनात्र स्याद्विभावलक्ष्यते तथाच काव्यार्थव्यपेक्षरमेव
सर्वप्रयोजनेषु उत्तमं स्याद्विभावस्य विभावादि सम्बन्धरूपेष्वस्वादेन
निष्पन्नं अभिज्ञेयज्ञानस्युच्यं रसास्वादरूपमानन्दमिति वृत्तितार्थः ।

✓ (३) रसस्य अङ्गभूतउपायस्वरूपो व्यापारो विभावादिसंयोजनं
व्यङ्गना वा तस्य प्राथम्येन तद्विव्याधरसस्यैव प्राधान्यात् ।

प्रथम उक्तासः ।

काव्यप्रशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तद्भवे ॥३॥

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः; यां विना काव्यं
न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावर-
जङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधान-
कोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्या-
नाम्न महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाम्
विमर्शनाद्गुत्पत्तिः, काव्यं कर्तुं विचारयितुश्च वे जानन्ति
तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्वयः
समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुह्वासे
च हेतुर्न तु हेतवः । -

एवमस्य कारणसुक्ता स्वरूपमाह, -

तददोषी (५) शब्दार्थी

सगुणावनलङ्कृती पुनः कापि ।

दोषगुणावलङ्कारा वच्छन्ते, कापीत्यनेनैतदाह यत् सर्वत्र
सालङ्कारौ क्वचित्, सुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः ।

यथा,

यः कोमारहरः स एव चि वरस्ता एव चैतन्नपा- ०

(५) काव्यत्वविघटकच्यु तसंस्कारादिप्रबलदोषरहितौ, अनलङ्कृती
रत्नादि न लक्षणघटकं किन्तु सालङ्काराविति विशेषणं पाठयति, एतच्च
(अनलङ्कृती) इति नञोऽस्फुटतारूपेण दर्शयतावन्नलङ्कृत्यमिति, रसात्मकमिति.

अथचं रसाभावाद्यात्मकत्वाद्ये व्यत्याप्तमिति सर्वसंपादकमिदं मतम् ।

०) अनेन पुनः

वादलमेने मादल वाजे शुरूगुरु ।

क्षी चोन्मीक्षितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
देवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥

अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः (३) रसस्य च प्राधा-
न्यान्मालङ्कारता ।

तद्भेदान् क्रमेणाहः—

इदमुत्तममतिशयिनि

व्यङ्ग्ये वाच्याद्भ्वनिर्विधैः कथितः ॥ ४॥

इदमिति काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फुटरूपव्यङ्ग्य-
व्यञ्जनस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः, (७) तत-
स्मान्मतामुसारिभिरन्यै रपि न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य
शब्दार्थस्युर्णस्य । यथा,—

निःशेषच्युतचन्दनं स्नानतटं निर्झृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

(३) अत्र हि हरोवरइत्याद्यतुप्रासस्य स्फुटस्यापि प्रकतरसप्रति-
कूलवर्षेष्टितत्वेन नालङ्कारता । विभावनाविशेषोक्ती सम्यावपि न स्फुटे
कारणकार्यबोद्धक्यनस्य आर्थस्यापि तद्वाचकनञादिनाऽतुपात्तत्वात् ।
अतएव अन्वयोरस्फुटत्वेन एतन्मूलकमन्देइवहरोऽन्वस्फुट इति निर्व्यं-
वादम् । ननु रसवदलङ्कारोऽस्तु इत्यतआह रसस्येति ।

(७) पठादिभिः वर्षससदायरूपैः क्षणिकैः पदैः स्फोटकपो-
नित्यः शब्दो व्यञ्जते, तेन च अभिव्यक्त्येन कार्यः प्रतीयते इति तादृशस्य
अनामीभूतस्फोटव्यञ्जनस्य वर्षससदायस्य रूपस्य पठादिशब्दस्य ध्वनिरिति
संश्लेषेति वैयाकरणनिष्ठावः ।

मिथ्यावादिनि ! इति । बान्धवजनस्याच्चातपीडागने
 वापि स्नातुमिती गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥
 अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन
 व्यज्यते ॥

अतादृशि गुणोभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यं तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादन्तिशायिनि । यथा,—

धामतरुणां तरुण्या नववञ्जलमञ्जरीसनायकरम् ।

पश्यन्त्या भवति सुञ्जितरां मलिना सुषच्छाया ॥

अत्र वञ्जलतामृहे दत्तसङ्केता नागतेति व्यञ्जं गुणो-
 भूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव समकारित्वात् ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यन्त्ववरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम्, अव्यञ्ज्यमिति स्फुट-
 प्रतीयमानार्थरहितम्, अवरमधमं । यथा,—

स्वच्छन्दोच्छ्वलदच्छकच्छकुहरच्छातेतरास्वच्छटा

मूर्च्छन्मोक्षमर्षिर्ष्विहितस्नानाङ्गिकाऽङ्गाय वः ।

भिन्द्यादुद्युदारदर्दुरदरीदैर्घ्यादरिद्रुम-

द्रोहोद्रेकमहोर्ध्वमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराङ्गवत्पुष्पत्य यदृच्छयाऽपि यम् (८) ।

ससम्भ्रमेन्द्रदुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥

इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूपविशेषनिर्णयो

नाम प्रथम उक्तासः ॥ * ॥

॥ द्वितीय उक्तासः ॥

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह,—

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ।

वाच्यादयस्तदर्थः स्युः

वाच्यलक्ष्यव्यङ्गाः ।

तात्पर्यार्थोऽपि केचिच्च ॥ ६ ॥

आकाङ्क्षा-सन्धि-योग्यता-वशाद्वाच्यमाणस्वरूपाणां
पदार्थानां समन्वये (१) तात्पर्यार्थोविशेषवपुरपदार्थोऽपि
वाक्यार्थः संमुखसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् (२) ।
वाच्येव वाक्यार्थद्वयत्वान्विताभिधानवादिनः (३) ॥

(१) समन्वये परस्परसंसर्गबोधे ।

(२) अभिहितानां पदार्थानां अन्वयवादिनो नैवार्यिकाः ।
तेषामयमाशयः, षटं करोतीत्यादौ षट्दत्तकर्त्तृत्वात्तुल्यव्यतिमान् इत्यर्थो
बोध्यते, तत्र च षट्पदस्य षटोऽर्थः अन्वयस्य च कर्त्तृता इतिता ए न
कस्यापि इत्यपदार्थोऽपि इतिता तात्पर्यवशात् अन्वयोः, संसर्गविषया
भासते इति ।

(३) अन्वितानामेव अभिधानं शब्दबोध्यत्वं तद्वादिनो जीर्णसंज्ञाः,
तेषां अन्वितषट्पादादेव षट्पादिपदानां शक्तिः शब्दबोधे ए आकाङ्क्षा-
दिवशात् इतितादिविशेषरूपमेव भासते इति नापदार्थो वाक्यार्थः ।

। सर्वेषां प्रायशोऽथोनां वाञ्छुकत्वमपौष्यते ।

तत्र वाच्यस्य यथा,—

माए घरोवन्नरणं अज्ज ऊ ण त्थिन्ति साहिष्णं तुमए ।

ता भण किं करणिज्जं एभमेष ण वासरो ठाए (४) ॥

अत्र खैरविहारार्थिनीति व्यज्यते । लक्ष्यस्य यथा,—

साहेत्ती सदि । सुइष्णं खणे खणे दूणिआसि मज्झकए ।

सभावणेहकरणिज्जसरिसुष्णं दाव विरइष्णं तुमए (५) ॥

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शतत्वमाचरितमिति लक्ष्यं,
तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा,—

एष णिञ्चल ! णिप्पन्दा भिसिणीपत्तन्नि रेहइ वलाभा ।

णिप्पलमरगसभाणपरिठ्ठिआ सहसुत्ति व्व (६) ॥

अत्र निष्पन्द्विनाशस्त्वत्त्वं, तेन च जनरहितत्वम्, अतः

सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित् कश्चित्प्रत्युच्यते । अथवा,

मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते ॥

वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह,—

(४) सातर्कहोपकरणं अद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया ।

तद्गण किं करणीयमेवमेव न वासरस्तिष्ठतीति । स० ।

(५) साधयन्ती सदि ! समगं खणे खणे दूनासि मत्कते ।

सद्भावणेहकरणीयसदृशकं तावद्विरचितं त्वयेति । स० ।

(६) पश्य निश्चल ! निष्पन्दा विसिनीपत्ने राजते वलाभाः ।

निष्पन्दस्वरगतभाजनपरिस्थिता शङ्खपुक्तिरिव इति । स० ।

साक्षात्सङ्केतितं (७) योऽर्थ-

मभिधत्ते स वाचकः ॥ ७ ॥

दृष्टान्तसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतिरभावात् सङ्केत-
सहाय एव शब्दोऽर्थविशेष प्रतिपादयतीति यस्य यथाव्यव-
धानेन सङ्केतो गृह्यते स वाचकः

सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया (८) प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्ति-
रेव, तथाप्यानग्याह्यभिचाराच्च (९) तत्र सङ्केतः कर्तुं न
युज्यत इति, 'गौः शकः चलो डित्यः' इत्यादीनां विषयविभागो न
प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव सङ्केतः । उपाधिश्च द्विविधः वस्तुधर्मो
वस्तुवृत्त्यया सन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः
साध्यश्च, सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधान-
हेतुश्च, तत्राद्यो जातिः, उक्तं हि वाक्यपदीये "नहि गौः स्वरू-
पेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धान्तु 'गौः' इति । द्वितीयो

(७) साक्षात्सङ्केतितं अव्यवधानेन गृहीतसङ्केतम् ।

(८) अर्थः दृष्टादिरूपप्रयोजनं तस्मै क्रिया गोरानयनादिरूपा,
तत्कारित्वेन, प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या विषयीभूता इत्यर्थः । इति तत्र सङ्केतो
युक्त इति शेषः ।

(९) सर्वान् व्यक्तित्वं सङ्केतपङ्कः उत कस्याञ्चित् एकव्यक्तौ ?
आद्ये आनन्त्यदोषः, द्वितीये यस्यां सङ्केतपङ्कः स्वीकृतः तदतिरिक्तायाः
गोव्यक्तौ गौशब्दात् भानं न स्यादिति व्यभिचारः । उभयपक्षे च विषयवि-
भक्तिप्राप्तिदोषः, तथाहि यदि गोशब्दगुणशब्दचक्षुशब्दव्यत्ययशब्दानां सर्वेषां
नोव्यतिरिक्तार्थः स्यात् तदैतेषां शब्दानां एकार्थकतया पञ्चीकृता स्यादिति भावः ।

गुणः, शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते । साध्यः
पूर्वापररीभूतावयवः क्रियारूपः । डित्यादिशब्दानाम् (१०)
अन्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संज्ञतकर्म स्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया डित्या-
दिष्वर्थेषूपधाधित्वेन सन्निवेश्यत इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छा-
त्मक इति । 'गौः शुक्लश्चलो डित्य इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां
प्रवृत्तिः' इति मञ्जभाष्यकारः । परमाण्वादीनान्तु (११)
गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्व' । गुणक्रियायदृच्छानां
वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते यथैकस्य
मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदात् ।

हिमपयःशङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु
यदृशेन शुक्लः शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिस्तत्
शुक्लत्वादि सामान्यं, गुडतण्डुलादिपाकादिष्वेवमेवं पाकत्वादि,
वालटद्भुशुकाद्युदीरितेषु डित्यादिशब्देषु च, प्रतिक्षणं
भिद्यमानेषु डित्याद्यर्थेषु वा डित्यत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां
जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये ।

(१०) डित्यादिशब्दानां प्रथमादिवर्णबुद्ध्या क्रमशः किञ्चित्
किञ्चिदभिव्यक्तं चरमवर्णबुद्ध्या तु निःशेषतो याह्यं स्फुटतरमभिव्यक्तं
नामावर्णात्मकध्वनिशब्दवत् वर्णक्रमानुसृत्य स्फोटारब्धं स्वरूपं शब्दानामिति
शेषः, डित्यादिषु अर्थेषु उपाधित्वेन नामतया वक्त्रा पाककादिना
यदृच्छया स्वेच्छया सन्निवेश्यते कल्प्यते इति ससृदितायः ।

(११) ननु उक्तरीत्या परमाणुत्वस्य प्राणप्रदत्त्वेन जातितया
परमावशादिशब्दानामपि जातिशब्दतया कथं गुणशब्दत्वेन व्यवहार इत्यतः
आह परमाण्वादीनामिति । जातिशब्द एवायं, वैशेषिकनयानुसारेणैव,
तथा व्यवहारः, स तु भाक्त इति भावः ।

तद्वान् (१२) अपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्त इति पत्रा-
गौरवभवात् प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम् ।

सं मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो
व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ८ ॥

स इति साक्षात्कृतितः, अस्येति शब्दस्य ।

मुख्यार्थवाधे (१३) तद्योगे
रूढिनोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा

लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ ९ ॥

कर्मणि कुशल इत्यादी (१४) दर्भग्रहाणाद्ययोगात्
गङ्गायां घोष इत्यादौ च गङ्गादीनां घोषाद्याधारत्वासम्भवात्
मुख्यार्थस्य वाधे, विवेचकत्वाद्दौ सामीप्ये च सम्बन्धे, रूढितः

(१२) व्यक्तिविशेषमनुपादाय तद्वान् सामान्यतो जातिमान् शब्दार्थ
इति न्यायमतम् । गोशब्दश्रवणात् सर्वासं गोव्यक्तीनामुपस्थितेरतस्मात्
अत्रादितः व्यावृत्तिदर्शनाच्च अतद्ग्राह्यत्वरूपोऽपोहो वाच्य इत्यसौ सौगती
गतिः ।

(१३) मुख्यार्थस्य वाधे तद्रूपेण तात्पर्याविषयत्वे, अथ किंवा,
लक्ष्यते प्रतिपाद्यते, यदिति लुप्रकरणतृतीयान्तमव्ययं क्रियाविशेषणं वा,
तथाच मुख्यार्थवाधादिहेतुत्वयसङ्कारेण मुख्यार्थातिरिक्तार्थप्रतिपाद-
नात्मिका या आरोपिता नियततद्दिषयविधुराऽपि तद्दिषयकतया कल्पिता,
शब्दस्य क्रिया इतिः सा लक्षणा इत्यर्थः । सा च प्रकृतसम्बन्धरूपा
वस्तुतात्पर्यरूपा पदार्थान्तरं वा इत्यन्वदेतत् ।

(१४) कुशं वाति गृह्णातीति कुशचः ।

प्रसिद्धे; तथा गङ्गातटे घोंष इत्यादेः प्रयोगात् तेषां न तथा (१५) प्रतिपत्तिः तेषां पावनत्वादीनां घर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो (१६) लक्षणा ।

स्वसिद्धये (१७) पराक्षेपः,

परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणञ्चे-

त्यक्ता ऋद्धैव सा द्विधा ॥ १० ॥

कुन्ताः प्रविशन्ति, यष्टयः प्रविशन्ति इत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्धयर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते, तदुपादानेनेयं लक्षणा ।

‘गौरमुबन्धः’ इत्यादौ श्रुतिसञ्चोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति (१८) जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते ‘विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणगक्तिर्विशेषणे’ इति न्यायात्

(१५) तथा विशेषतस्तीरगतत्वेन ।

(१६) सान्तरः मुख्यार्थवाधाद्युपस्थित्या व्यङ्गितः योऽर्थः लक्षणरूपः तद्विषयः तद्विषयकः व्यापारो वृत्तिः ।

(१७) मुख्यार्थस्यान्वयबोधाय परस्यापि आक्षेपात् उपादानात् उपादानेति नाम, परार्थनात्वान्वयबोधाय स्वसमर्पणात् स्वार्थपरित्यागेनापरार्थकत्वनरूपलक्षणात् लक्षणेति नाम च इति, इत्यनुभाभ्यां द्विविधा लक्षणा ऋद्धेः उक्ता न ह्यवश्यमाया गौरव्यपि असम्भवादिदिति शेषः ।

(१८) गोशब्दस्य गोत्वजातियक्तत्वेन तस्या अतुबन्धनासम्भवादिदिति शेषः, आक्षिप्यते प्राप्यते, लक्षणादृश्येति शेषः, उच्यते अविधया बोध्यते, विशेष्यं व्यक्तिं, विशेषणे जातौ ।

-इत्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या, नञ्चत्प्रयोजनमस्ति,
न वा कृद्विर्यं, व्यक्त्यविनाभावित्वात् तु (१९) जात्या
व्यक्तिराक्षिप्यते, यथा क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्यत्र
कर्म्म, प्रविश पिरुडमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च । पीनो
देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते
श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा (२०) तस्य विषयत्वात् ।

गङ्गायां घोष इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गा-
शब्दः स्वार्थमर्पयति इत्यवसादौ लक्षण्येनैषा लक्षणा ।
उभयरूपा चेद्यं शुद्धा उपचारेण (२१) अभिमिश्रितत्वात् ।
अनयोः (२२) लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यं,

(१९) सत्यमाक्षिप्यते जात्या, किन्तु न लक्षणया अपि तु अविना-
भावसम्बन्धेनेत्याह व्यत्येति । अविनाभावित्वात् व्यक्तिप्रतीतिं विना
तस्याः प्रतीत्यसम्भवात् ।

(२०) यत्र अनुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति सा
श्रुतार्थापत्तिः, यथा द्वारमिति शब्दः पिपेहीति क्रियापदं, इयमेव
पदाध्याहारः । यत्र च टटः श्रुतो वार्थोऽनुपपन्नोऽर्थान्तरं कल्पयति
सा अर्थापत्तिः यथा तत्रैव द्वारमित्यर्थोऽनुपपन्नः पिपेहीति क्रियां
कल्पयति, इयमेव अर्थाध्याहार इति, मतभेदेन उभयम् ।

(२१) उपचारेण सादृश्यसम्बन्धमूलकारोपेण ।

(२२) उपचारामिश्रणं न शब्देत्यत्र प्रयोजकं, किन्तु शक्यार्थ-
लक्ष्यार्थयोः भेदप्रतीतिपर्यवसन्नं औदासीन्यापरपर्यायं ताटस्थ्यमेव तथेति
परमतं निराकरोति, अनयोरिति । उक्तद्विवचलक्षणास्येऽपि लक्षक-
लक्ष्यपर्यवसन्नं औदासीन्यापरपर्यायं ताटस्थ्यं भेदप्रतीतिरेव न तु भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थ्यं
अस्तीति शेषः ।

तद्वादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ (२३) हि प्रतिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः, गङ्गासुख्यन्वमात्रप्रतीतौ गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानालक्षणायाः को भेदः ॥

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ

विषयी विषयस्तथा (२४) ।

आरोपमाणः (२५) आरोपविषयश्च यत्रानपङ्गुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा ।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्

सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ११ ॥

विषयिणाऽऽरोपमाणेनान्तःकृते निगोर्णे (२६) अन्यस्मिन्

(२३) तत्त्वप्रतिपत्तौ यक्यलक्षयोगङ्गातीरयोरभेदप्रतीतौ सत्यामेव प्रतिपादयिषितस्य प्रयोजनस्य गङ्गागतपावनत्वादेः प्रतीतिः, तीरादौ इति घोषः । सा हि अन्वयोर्भेदप्रतीतौ सत्यां, अपत्याञ्चाभेदप्रतीतौ नेति भावः । पावनत्वादीनां प्रयोजनज्ञानविषयत्वेन प्रयोजनत्वव्यपदेशः प्रत्यक्षविषयतया विषयस्य प्रत्यक्षत्वव्यपदेश इव ।

(२४) तथा समानविभक्तित्वेन शब्देन स्वस्वधर्माप्रकारेण वा लक्ष्णावित्त्वत्ययः ।

(२५) आरोपमाणो गवादिः, आरोपस्य विषय आश्रयो बाहीकादिः । अन्वयपङ्गुतभेदौ भेदो वैधर्म्यं तच्च गोत्वबाहीकत्वादि, प्रकाशितवैधर्म्यावित्त्वर्थः । सामानाधिकरण्येन समानविभक्तिप्रपदेन निर्दिश्येते उक्तौ सप्रयोजनमिति घोषः ।

(२६) निगोर्णे स्वशब्दादिनाऽऽसुक्तौ, विषयिणेति करणत्वं असुक्तौ निगदन्त्वारोपप्रयुक्तमौपचातिकम् ।

आरोपविषये सति सा साध्यवसाना स्यात् (२७) ॥ ।
 भेदाविमौ च सादृश्यात्मन्वन्तान्तरतस्तथा ।
 गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमौ आरोपाध्यवसानरूपौ (२८) सादृश्यहेतु भेदौ गौर्वाहीकः
 इत्यत्र गौरयमित्यत्र च ।

अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाद्वमान्वाद्यो
 लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्व-
 सुपयान्ति इति केचित् (२९) । स्वार्थसहचारिणुणाभेदेन
 परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते नतु परार्थोऽभिधीयते (३०)
 इत्यन्ये । साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरै
 (३१) । उक्तञ्चान्यत्र “अभिधेयाविनामृतप्रतीतिर्लक्षणीच्यते ।

(२७) आरोपासाध्यवसानास्थले यदा लक्षणा नाभिप्रेता स्यात्
 तदा यथाक्रमं रूपकान्तिशयोक्ती सम्भवतः ।

(२८) विरुद्धधर्मरूपेण प्रतीतयोरपि सासानाधिकरणत्वेन सप्रयोजनो
 निर्हेय आरोपः, तदन्ययोस्तयानिर्देशोऽध्यवसानम् । एतादहारोपा-
 ध्यवसानस्वरूपभेदयोः शुद्धत्वगौणत्वाभ्यां एतादृशभेदभिन्ने अपि लक्षणे
 शुद्धे गौणौ चेति भावः ।

(२९) स्वार्थस्य गोत्वादिजातेः सहचारिणः समानाधिकरणाः,
 परार्थो वाङ्मीकादिः, प्रवृत्तिनिमित्तं यत्किंनिमित्तम् । लक्षण्याया प्रथमं
 आद्याद्युपस्थितिः ततः अभिधेया वाङ्मीकस्य बोधइति भावः ।

(३०) गोत्वयक्तादपि गोपदात् यथा गोर्बोधः तथा जाद्व-
 लक्षणादपि तस्मात् जाद्व्यादिरूपेण वाङ्मीकस्य बोधइति शेषः ।

(३१) साधारणः गोवाङ्मीकीभयगतः गुणो आद्यादिः, तदा-
 श्रयत्वेन तद्रूपेण आद्यादिगुणविषये लक्षणेति मतनिष्कर्षः ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्गृत्तेरिष्टा तु गौणता" (३२) इति ॥

अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रं नतु नान्तरीयकत्वं, तथात्वे हि मन्त्राः क्रोधन्तीत्यादौ न लक्षणा स्यात्, अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लेक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम् (३३) ।

आयुर्द्वैतम् आयुरेवेदम् (३४) इत्यादौ च सादृश्यात् अन्यत् कार्यकारणभावादि सम्बन्धान्तरम् । एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वमारोपाध्यवसाने । अत्र गौण-भेदयोर्भेदेऽपि तादृष्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनम् (३५) । शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेण (३६) च कार्यकारित्वादि । क्वचित् तादर्थ्यादुपचारः यथा इन्द्रार्थाः स्थूणा इन्द्रः, क्वचित् स्वस्वामिभावात् यथा राजकीयः

(३२) अस्य 'मानान्तरविरोधे तु सख्यार्थस्यापरिपक्षे' इत्यादि । अभिधेयाविनाभूतस्य यच्चसम्बन्धस्य प्रतीतिर्यतः सा, लक्ष्यमाणा उक्तरीत्या लक्ष्यार्थविशेषणतया लक्षण्यिकबोधविषया ये गुणा जात्यादयः तैर्योगात् सम्बन्धात् ।

(३३) अत्र अभिधेयाविनाभूतत्वम्, नान्तरीयकत्वं व्याप्तिः, अविनाभावे च व्याप्ति सत्यां तु, आक्षेपेण अतुमानेन । उक्तं 'गौरतुवन्ध्याः' इत्यत्र ।

(३४) अत्र इदंशब्देन पुरोवर्त्तित्वरूपेणैव इतादेरुपस्थितिः, यत्र तु इदमा इतत्वेन उपस्थितिः तत्र पारोप्येव ।

(३५) अत्रेति स्थाने इति शेषः, भेदेऽपि तादृष्यप्रतीतिः पूर्वोक्तरीत्या गोत्ववाङ्गीकत्वादिबन्धप्रतीतावपि गोवाङ्गीकयोरभेद-प्रतीतिः । सर्वथैव एतादृशभेदप्रतीतिं विनैव, उक्तटाभेदप्रतीतिरिति यावत् ।

(३६) अव्यभिचारेण नियमेन ।

पुरुषो राजा, क्वचिदवयवावयविभावात् यथा अयश्चतुः
इत्यत्राग्रमात्रावयवे हस्तः, क्वचित् तात्कर्म्यात् यथा अतक्षा
तक्षा ।

लक्षणा तेन षड्विधा ॥ १२ ॥

आद्यभेदाभ्यां (३७) सह । सा च

व्यङ्गेन रक्षिता रूढौ संहिता तु प्रयोजने ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ।

तच्च गूढमगूढं वा,

तच्चेति व्यङ्ग्यम् । गूढं यथा,

मुखं विकसितस्मितं, वशितवक्रिम प्रेक्षितं,

समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

उरो मुकुलितस्तनं, जघनमंसवन्धोद्भुरं,

वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोहमो मोदते ॥

अगूढं यथा:

श्रीपरिषयाज्जडा अपि भवन्यभिन्ना विदग्धचरितानाम् ।

उपदिशति कामिनीनां यौवनमद् एव ललितानि ॥

अत्रोपदिशतीति (३८) ।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥ १३ ॥

(३७) उपादानलक्षणरूपोपाधिभ्याम् । तथाहि लक्षणा प्रथमतो
द्विविधा शुद्धा गौणी च, शुद्धापि पुनश्चतुर्विधा उपादान-लक्षणा-
रूपोपाध्यवसानभेदात्, गौण्यमि वारोपा साध्यवसानेति द्विर्धेति षड्विधा ।

(३८) अत्र 'अनायासेन शिक्षादानम् अभिषेकवत् स्फुटं
प्रतीयते' इति कश्चिन् पाठः ।

अथ गूढव्यष्ट्या अगूढव्यष्ट्या च ।

तद्गू-लक्षणात्मिकाः,

शब्द इति सम्बध्यते, तद्गूदाश्रयः ।

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

कृत इत्याह

यस्य प्रतीतिमाधातुं
लक्षणा समुपास्यते ॥१४॥
फले शब्दैकगम्ये च
व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र
नान्यतस्तत्प्रतिपत्तिरपि तु तस्मादेव शब्दात्, न चात्र
व्यञ्जनादृते अन्यो व्यापारः । तथाहि,

नाभिधा समयाभावात्,

गङ्गायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते,
न तत्र गङ्गादिशब्दाः सङ्केतिताः ।

.हेत्वभावान्न लक्षणा ॥ १५ ॥

मुख्यार्थवाधादित्यं हेतुः । तथा च-

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र
वधो योगः फलेन नो ।
न प्रयोजनमेतस्मिन्
न च शब्दः स्वलङ्घतिः (३६) ॥१६॥

• (३६) स्वलङ्घनी गतिः सामर्थ्यं यस्य च, प्रच्युतसामर्थ्यः प्रयोजने
इति शेषः ।

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सवाध इति तटं लक्षयति, तद्वत् यदि तटेऽपि सवाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत्, न च, तटं मुख्योऽर्थः, नाप्यत्र वाधः, न च, गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वादौर्लक्षणीयैः सम्बन्धः, नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम्, नापि (४०) गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः ।

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी ।

एवमपि प्रयोजनं चेन्नक्षते तत् प्रयोजनान्तरेण तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृत् (४१) अनवस्था भवेत् ।

ननु पावनत्वादिधर्मसुक्तमेव तटं लक्ष्यते गङ्गायास्तटे षोषइत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतिपत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा तत्किं व्यञ्जनेनेत्याह,—

प्रयोजनेन (४२) सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥१७॥

कुत इत्याह,—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् (४३) ।

(४०) वस्तुतः प्रयोजनबोधे वाधाद्यपेक्षैव नास्तीत्याह नापीति, मुख्यार्थवाधादिकं विनेति शेषः । इदञ्च, न च शब्दः स्वस्वप्रतिरित्यस्य व्याख्यानम् । क्वचित्सुबसर्धः इति पाठः, तदा मुख्यार्थवाधादिकमपेक्षैवेति शेषः ।

(४१) मूलक्षतिकारिणीत्यस्य व्याख्या प्रकृतेति, प्रयोजनान्तरेण च अपर्यवसानेन प्रस्तुतस्य पावनत्वादेः तीरादेव्यौ बोधासुदयप्रसङ्ग इति भावः ।

(४२) प्रयोजनेन प्रयोजनीभूतज्ञानविषयेन पावनत्वादिना ।

(४३) अन्य इति पदं ज्ञानादन्यदन्वयस्य, एवमन्यदित्यत्रापि ।

शब्दवादेर्नीलादिविषयः, फलन्तु प्रकटता संवित्तिर्वा (४४) ।

विशिष्टे लक्षणा नैवं,

व्याख्यातम् ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १८ ॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वाद्यः (४५), ते चाभिधा-
तात्पर्य-लक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जन-
ध्वननादियद्वाच्यमवश्यमेवित्यम् ।

एवं लक्षणाभ्यं व्यञ्जकत्वमुक्तम् । अविधाभ्यं लक्षणा-
अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

ज्ञानस्य विषय इति उच्यते, यथा ज्ञानात् तद्विषयोऽन्वयः तथा
कर्मणि, फलफलिनोः समसमयसमुत्पादावस्थावदिति भावः ।

(४४) एतयोः प्रत्यक्षविषयफलयोः प्रत्यक्षान्वित्वं यथा सुखं, तथा
लक्षणाजन्मबोधात् तत्फलस्य पावनत्वादिप्रतीतेरन्वयत्वमवश्यमेवित्यम् ।
षट्ज्ञानानन्तरं ज्ञातो षट् इति प्रत्ययात् तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानं ज्ञातता-
परनाम्नी प्रकटता जायते इति अन्वयमीमांसकमीमांसा । अत्र
ज्ञातता न यदातीत्यन्तरं किन्तु ज्ञानविषयता सापि च ज्ञानात् न जायते,
इति च षट्ज्ञाने षट्सहं जानामीति प्रत्ययरूपा अतुल्यवशावापर-
पक्ष्यांवा संवित्तिज्ञानात् जायते इति तार्किकतर्कः । ज्ञानं तावत् द्विविधम्
अन्तःकरणवृत्तिरूपं फलरूपमेति, तत्र वृत्तिज्ञानेन विषयस्य अज्ञाने
निवारिते विषयप्रकाशात्फलकं संवित्तिनामकं फलज्ञानं जायते इति वेदान्तिक-
विद्वान्तः । विषयप्रकाशात्वेना एव संवित्तिरिति साङ्ख्यज्ञानमपि सम्मतम् ।

(४५) प्रतीकत्वे इति शेषः ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम् ॥१६॥

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे (४६) विशेषस्मृतिहेतवः” ॥

-इत्युक्तदिशा, सशङ्खचक्रो हरिः, अशङ्खचक्रो हरिरित्यच्युते ।

रामलक्ष्मणौ इति दाशरथौ । रामार्जुनगतिस्त्रयोरिति

भार्गवकार्तवीर्ययोः । स्याणुम्भज भवच्छिदे इति हरे ।

सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे । कुपितो मकरभञ्ज इति

कामे (४७) । देवस्य पुरारतेरिति शम्भौ । मधुना मत्तः

कोकिल इति वसन्ते । पातु वो दयितामुखमिति सामुख्ये ।

भात्यत्र परमेश्वर इति राजधानीरूपात् देशाद्राजनि ।

चित्रभामुर्विभातीति दिने रवौ, रात्रौ वङ्गौ । मित्रन्मातीति

सुहृदि, (४८) मित्रो भातीति रवौ । इन्द्रशत्रुरित्यादौ (४९)

वेदे इव काव्ये न स्वरो विशेषप्रतीतिरुक्तः । आदिग्रहणात्

(४६) अनवच्छेदे अस्मिन्नर्थे एव एतद्वाक्यस्य तात्पर्यमिति अन्विष्यते,
विशेषस्मृतिहेतवः तादृशतात्पर्यनिर्णायकाः ।

(४७) न तु समुद्रे, तस्य कोपासम्भवात् ।

(४८) मधुं वकलिङ्गरूपव्यक्त्या इति शेषः ।

(४९) इन्द्रः शत्रुः यातयिता यस्य इति वङ्गमौहौ आद्यपदो-
दासत्वं, तेन च इन्द्रस्य यातनकर्तृत्वं बोध्यते, इन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठी-
समासपक्षे अन्यपदोदासत्वं, तेन च इन्द्रस्य यातनकर्तृत्वात्सर्वगतः ।

एहमेत्तत्त्वणिआ एहमेत्तेहिं अष्टिवत्तेहिं ।

एहमेत्तावत्वा एहमेत्तेहिं दिव्यएहिं (५०) ॥

इत्यादावभिनयादयः (५१) । इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तरा-
भिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत् क्वचिदर्थान्तर-
प्रतिपादनं, तत्र नाभिधा, नियमनात्तस्याः, न च, लक्षणा,
सुखार्थवाधाद्यभावात्, अपित्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः । यथा

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

वंशोन्मतेः कृतशिक्षीमुखसंग्रहस्य । .

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानास्तुषेकसुभगः सततं करोऽभृत् (५२) ॥

तद्युक्तो वरञ्जकः शब्दः,

तद्युक्तो व्यञ्जनाव्यापारयुक्तः ।

यत्तोऽर्थान्तरयुक् तथा ।

अर्थोऽपि वरञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ २० ॥

तथेति व्यञ्जकः । *

इति श्रीकाव्यप्रकाशे शब्दनिर्णयो नाम

द्वितीय उल्लासः ॥ * ॥

(५०) एतावन्मात्रज्ञानिका एतावन्मात्रैरक्षिपत्तैः ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैरिति च० ।

(५१) अभिनयः कृष्णादिक्रियाविशेषः ।

• (५२) राजपक्षे भद्र-शिक्षीमुख-वारण दान-परशब्दाः यथात्म-
भोधन-वाच-निवारक-वितरण-कृष्ण-बोधकाः, कृष्णपक्षे तु भद्रजाति-
अवर-कृष्ण-वदकच-शुक्लादणुबोधकाः ।

174795

तृतीय उक्तासः ॥

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्,

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्गाः। तेषां वाचक-लाक्षणिक-व्यञ्जकानाम्।

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

कीदृशीत्याह

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां

वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः (१) ॥ २१ ॥

प्रस्तावदेशकालादे-

वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् (२) ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतु-

व्यापारो व्यक्तिरेव (३) सा ॥ २२ ॥

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः (४) । काकुर्ध्वनेर्विकारः । प्रस्तावः
प्रकरणम् । अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्गात्मनः । क्रमेणोदाहरणानि,—

(१) वाक्यवाच्याभ्यां सञ्चितः अन्यसन्निधिः वाक्यावाच्यान्व-
सन्निधिः, तत इति न वस्तुवचनम् ।

(२) नवनवोक्तेषु शक्तिनी प्रज्ञा प्रतिभा चैव भावनेत्युच्यते ।

(३) व्यञ्जनेऽनवेति करणव्युत्पत्तया व्यक्तित्वज्ञप्ता ।

(४) वं बोधमितं यन्त् उच्चार्यते स प्रतिपाद्यः ।

अरविचलं जलकुम्भं वेत्तुण्य समागदस्त्रि सच्चि ! तरिषं ।

समसेषसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं (५) ॥

अत्र चौर्ध्वरतगोपनं गम्यते ।

ओसिहं दोष्कं विन्ता अलसत्तणं सणीससिभं ।

मह मन्दभाङ्गीए केरं सच्चि तुहवि अहह ! परिहवद् (६) ॥

अत्र दूत्याहात्कामुकोपभोगो व्यज्यते ।

तथाभूनां दृष्टा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति, नाद्याऽपि कुरुषु ! ॥

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति काका

प्रकाश्यते (७) । न च वाच्यसिद्धाङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूत-

व्यङ्ग्यत्वं शङ्करम्, प्रन्नभात्वेणापि काकोर्विभ्रात्स्वीः (८) ॥

(५) अतिविपुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सच्चि ! तरितम् ।
असखेदसच्चिद्वानिःश्रावनिःसर्वा विभ्राभ्यामि क्षणम् इति स० ।

(६) ओसिहं दोष्कं विन्ताऽलसत्तणं सनिःश्रितम् ।
मम मन्त्रमागिन्याः कृते सच्चि ! त्वामपि अहह ! परिभवति इति स० ।
सहपीति पदं तथापीति कृत्वा केचित् व्याकुर्वन्ति । अहह ! इति
कचिदासि ।

(७) अप्रियत्वेन ज्ञानं खेदः, प्रकाश्यते व्यज्यते ।

(८) पूर्वपक्षयित्तरवमभिप्रायः पात्वापात्त्वपरीत्येन खेदस्य करणा-
करणरूपवाक्यार्थस्य अयुक्ततयाऽपर्ववसदस्य पर्यवसानरूपसिद्धौ व्यङ्ग्यो-
पस्थापनद्वारा काकुरेव प्रभवतीति काकोर्विभ्रात्स्वी तद्द्वारीभूतस्य
व्यङ्ग्यत्वापि तथात्वेन गुणीभूततया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं सुखरमिति ।

तद्दत्त्वा मङ्ग गण्डत्वलमिलिषं द्दिट्टिं ण योसि अल्लतो ।
 एहिं सञ्जेष अहं ते ष कवोला ण सा द्दिट्टी (८) ॥
 अत्र मत्स्यखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत्,
 चलितायान्तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं ते !
 -इति व्यज्यते ।

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
 बुद्धोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमी नर्मादायाः ।
 किञ्चित्स्त्रिन् सुरतसुहृदस्त्वन्वि ! ते वान्ति वाताः
 येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥
 अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् ।
 योऽस्मद् अणुहमणा अन्ता मं धरभरन्नि सञ्जलन्नि ।
 अणमेत्तं जइ सम्भाइ होइ णव होइ वा वीसामो (१०) ॥
 अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति तटस्थं (११) प्रति
 कथाचित् द्योत्यते ।

विद्वान्निनस्त्वयमभिसन्धिः अत्र काकोर्वाच्यसिद्धाकृतं न व्यङ्ग्यार्थाद्यैप-
 द्वारा अपि तु न भजति ? इति प्रश्नमात्रोपस्थापनद्वारेण, तेन हि
 वाच्यार्थे पर्यवसवे सति व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति कुतो शुष्कीभूतव्यङ्ग्यत्वयुक्ता ।
 काकोरिति हेतुपञ्चमी, विप्रान्तेः पर्यवसानात् वाच्यार्थस्थेति शेषः ।

(८) तदा मम गण्डत्वलमिलितां द्दिट्टिं नानैषीरन्त्यत् ।

इदानीं सैवाहं तो च कपोलौ न सा द्दिट्टिः इति स० ।

(१०) सुदत्तनार्द्रमनाः श्रुत्वा गृहभारे सकले ।

अणुमात्रे यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विप्रान् इति स० ।

अणुसमया इति पाठे अनन्यमना इति स० ।

(११) तटस्थं सम्बोध्यादिभिस्सदासीनसुपमावकम् ।

सुखं समागमिष्यति तुष्णं पिबो अज्ज पहरमेसेण ।

एमेअ किन्ति चिट्ठसि ता सच्चि सज्जेसु करणिज्जं. (१२) ॥

अत्रोपपत्तिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचित्
निवार्यते ॥

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्वास्त्रिं करोमि सख्यः ।

नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदताऽयं रचितोऽञ्जलिर्विः ॥

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकासुकस्वयाऽभिसार्यताम्-
इति आश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

गुरुअणपरवस पिअ ! किं

मणामि तुह मन्दभाइणी अइअं ।

अज्ज पवासं वञ्चसि वञ्च

सअं ज्जेव्व सुणसि करणिज्जं (१३) ॥

अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदाऽहं तावत् न भवामि
(१४) तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते । आदि-
ग्रहणाच्चेष्टादेः । तत्र श्लेषायाः यथा,—

हारोपान्तनिरन्तरे मयि तथा सौन्दर्यसारश्रिया

प्रोह्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।

(१२) न्यूयते समागमिष्यति तत्र प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।

एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सच्चि । सज्जव करणीयमिति स० ॥

(१३) गुरुजन परवस प्रिय ! किं भवामि तव मन्दभागिनी अइअं ।

• अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज अयमेव आहसि करणीयमिति स० ॥

(१४) भवामि जीवाचि ।

आन्यैतं पुरतः शिरोऽंशुकमधःक्षिप्ते चले लोचने,
वाचसाञ्च निवारितं प्रसरणं सङ्कोक्षिते दोर्लभे ॥

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकासुकविषय आकृतविशेषो (१५)
ध्वन्यते । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये (१६) प्राप्तावसरतया च पुनः-
पुनः उदाह्रियते । वक्त्रादीनां मिथःसंयोगे द्विकादिभेदेन
(१७), अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्गप्रयोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम् (१८) ॥

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो

व्यनक्तार्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तत्

शब्दस्य सहकारिता ॥ २३ ॥

शब्देति, न हि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थनिर्णयस्तृतीय उल्लासः ॥ * ॥

(१५) आकृतविशेषः स्त्राभिप्रायविशेषः, स चात्र आलिङ्गनादिविषयक एव ।

(१६) ननु एकस्मिन्नपि उभयवैशिष्ट्यसम्भवेन कथं प्रत्येकमुदाहृत-
मित्यत आह निराकाङ्क्षेति, प्रत्येकं किमुदाहरणम् ? इति जिज्ञासानिष्ठतये
इत्यर्थः ।

(१७) अस्य व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । न केवलं एषां प्रत्येकमेव
व्यञ्जकत्वमपि तु मिश्रितयोः ह्यथोः मिलितानां वा वङ्गनामपीति भावः ।

(१८) अत्र "द्विकभेदे" वक्तृबोद्धव्यभेदे यथा,—

‘असा एत्य षिसञ्जइ एत्य अहं दिअहए अवलोएहि ।

सा पडिअ रत्तिअन्विअ ! सञ्जाइ सइअओ षिसञ्जइहि ॥’

इति कश्चित् अधिकमस्ति । तत्र,

शुश्रूत निमज्जति अत्ताहं दिवसके अवलोकय ।

सा पडिअ रात्ताअ ! यथायामावयोः निमंज्जसीति २० ।

चतुर्थः उक्तासः ॥

यद्यपि शब्दार्थयोर्भिर्गोचरे कृते दोषगुणालङ्काराणां स्वरूप-
मभिधानीयम्, तथापि धर्मिणि प्रदर्शिते, (१) धर्माणां हेयो-
पादेयता ज्ञायते इति (२) प्रथमं काव्यभेदान् (३) आह ।

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्वनौ ।

अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ २४ ॥

लक्षणासुल्लगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येव (४) अविवक्षितं वाच्यं
यत्र स, 'ध्वनौ'-इत्यनुवादात् (५), ध्वनिरिति ज्ञेयः ।

(१) प्रदर्शिते प्रकथेण सावान्तरप्रभेदं निर्दिष्टे ।

(२) ज्ञायते इति लोषाद्भिर्धर्माणां विशेषनिवृत्त्यात् इति शेषः,
तथाहि षडङ्कारध्वनौ स्तुतिकटुत्वं दोषः, साधुर्व्यं गुणः न तु रौद्रध्वनौ ।
चित्तभेदे तु यमकादिरलङ्कारः, न तु रसध्वन्यादौ ।

(३) काव्यभेदान् लक्षध्वन्यादिरूप-काव्य-त्वप्रभेदान्, तथापि प्रथमं
ध्वनेः प्रभेदः, ध्वनिर्हि प्रथमतो द्विविधः,—अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्य-
परवाच्यश्चेति, आद्यो लक्षणासूत्रोऽन्योऽभिधामूलः ।

(४) अन्यत्वान्भवात् इति शेषः ।

• (५) ध्वनाविषयानुवादात् 'यः' इति-यच्छब्दसाक्षात्कृत्य 'तत्र'-इति
, तच्छब्दस्य विशेषणतया कथनात् ।

तत्र च वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परितमितम्(६)।
यथा,—

त्वामस्मि वचिम विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति (७) ।

क्वचिदनुपपद्यमानतया अत्यन्तं तिरस्कृतम् (८) । यथा,

उपकृतं बद्ध नाम, किमुच्यते,

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधदीदृशमेव सदा सखे !

सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ॥

(६) . अनुपयुज्यमानत्वान् यद्रूपेण वाच्यं तद्रूपेण प्रकृतान्वयेऽन-
भिप्रेतत्वात्, अर्थान्तरे अन्यप्रकारेण वाच्यलक्षणाधारणेऽर्थे, परिणमितं
परिणमितमिव, तादृशार्थस्य लक्षकमिति यावत्, यत्र वाच्योऽपि प्रकारान्तरेण
लक्ष्य इति तु ससुदितार्थः, यथा काकेभ्यो दधिरक्षताभिन्नादौ वाच्योऽपि
काकः दध्युपधातकत्वरूपेण लक्ष्यः । इदञ्च उपादानलक्षणास्यैव
संभवति ।

(७) संबोध्यसुदृश्य वक्तव्यविषय मथनेनैव सिद्धे पुनः 'त्वामस्मि वचिम'
इति कथनमनुपयुक्तमिति 'त्वाम्' उपदेश्यं त्वाम्, 'अस्मि' आप्तोऽहम्,
'वचिम' उपदिशामि इति लक्ष्यम्, तेन च हितसाधनत्वं व्यङ्ग्यम् । एवं
विद्वत्प्रत्ययेऽपि 'विदुषाम्' इति, आत्ममतेः सार्वकालिकत्वेऽपि 'आत्मीयाम्'-
इति च यथाक्रमं सार्वथास्त्रविशारदरूपेण प्रमाणपरतन्त्रपरतया च
परिणतं, तेन च अन्यथाचरणे उपहसनीयत्वं व्यङ्ग्यम् ।

(८) तिरस्कृतं पूर्वोक्तरीत्यापि प्रकृतान्वयानुपयोगितया इतरार्थभाव-
लक्षकम्, वाच्यमिति शेषः, यथा गङ्गार्थः तीरे । अथञ्च उपादानलक्षणा-
तिरिक्तलक्षणास्यैव संभवति ।

एतत् अपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति ।
विवक्षितान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु (९) .सः ।

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् (१०) । एष च (११)

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो (१२)

लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २५ ॥

अलक्ष्येति न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः, अपि तु
रसस्यैः, इत्यसि क्रमः, स तु लाघवान्न लक्ष्यते (१३) । तत्र,-

रस-भाव-तदाभास-

भावशान्त्यादिरक्रमः ।

भिन्नो रसाद्यलङ्कारात्

अलङ्कार्यतया स्थितः (१४) ॥ २६ ॥

(९) अपरः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः । एष च अभिधासूत्र-
गूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति भवति ।

(१०) व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यतात्पर्यकम् ।

(११) एष च विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिश्च ।

(१२) न लक्ष्योऽनुभूयमानः क्रमो निवृत्तिक्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं
यत्र सः ।

(१३) रसस्यैरिति निवृत्त्यते इति शेषः, लाघवात् आटिति सम्प्रत्यात् ।

(१४) तयोः रसभावयोरोभासः तदाभासः । अक्रमः अलक्ष्य-
क्रमः, रसाद्यलङ्कारात् रसवदाद्यलङ्कारात्, स्थित इति, यत्र स्थितः स-
थल अक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरिति शेषः ।

आदियहणाद्भावोदय-भावसन्धि-भावशबलत्वानि । प्रधान-
तया यत्र स्थितो रसादिस्तत्वालङ्कार्यः, यथोदाहरिष्यते ।
अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राद्भूतो रसादिस्तत्र गुणीभूत-
व्यङ्ग्ये रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितादयोऽलङ्काराः । ते च
गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने (पृ ३०) उदाहरिष्यन्ते । तत्र रसस्वरूप-
माहः—

कारणान्यथ कार्याणि

सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके

तानि चेन्नाव्यकाव्ययोः (१५) ॥ २७ ॥

विभावा अनुभावाच्च

कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभवाद्यैः

स्थायी भावो रसः स्मृतः (१६) ॥ २८ ॥

(१५) नाव्यकाव्ययोरिति निबध्यन्ते इति शेषः ।

(१६) कारणमिह द्विविधं जनकं परिपोषकञ्चेति, यमालम्ब्य
रत्यादिराविर्भवति स एव नायकनायिकादिरूप आलम्बनपदाभिधेयो जनकः,
प्रादुर्भूते च तस्मिन् यस्तस्य पुष्टिरूपोद्दीपनकारी चन्द्रोदयादिः स उद्दीपन-
पदव्येपदेश्यः परिपोषक इति । कार्यं तु रत्यादिजन्यं कटाक्षादिरूप-
कार्यिकवाचिकमानसिकभेदेन नानैव वक्ष्यते । सहकारीणि रत्यादेरुल्लिखित-
कार्यस्य जनने भट्टिति प्रतीतौ वा सहायभूतानि वक्ष्यमाणानि
निर्व्वेदादीनि, स्थायिनः स्थायिभावापरमान्, व्यक्तः आस्वादमानः
विलक्षणप्रतीतिविषय इति यावत्, तत्राण्यो च कतभेदेन अहपदभिव
स्मृतीभविष्यति ।

उक्तं हि भरतेन 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् (१७) रसनिष्पत्तिः' इति । एतद्विदृण्वते (१८), विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः स्थायी रत्यादिको भावो जनितः अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्थ्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया दृश्या रामादावनुकार्थ्ये तद्रूपतानुसन्धानात् नर्त्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोक्तप्रभृतयः (१९) ।

'राम एवायम्, अयमेव रामः' इति, (२०) 'न रामोऽयम्'-

(१७) संयोगात् संबन्धात्, स च मतभेदेन नानाविधो वक्ष्यते ।

(१८) विदृण्वते इत्यस्य 'भट्टलोक्तप्रभृतयः' इत्यनेनान्वयः ।

(१९) उपचितः परिपुष्टीकृतः, मुख्यया दृश्या वास्तविकेन सम्बन्धेन, अनुकार्थ्ये नाश्वेनाभिनेयनायके, स्थितोऽपीति शेषः, एतच्च नाश्वभिप्रायेण । तद्रूपतानुसन्धानात् रामस्यैव विशेषवाग्विधायिनि नर्त्तके तत्कालं रामत्वाभिमानात्, प्रतीयमानः व्यञ्जनयाऽभिव्यक्तः । तदयं निर्गलितार्थः, यथा असत्यपि सर्पे सर्पतयाऽवलोकितात् दाम्भोऽपि भीतिरुदेति, तथा सीताविषयिणी अनुरागरूपया रामरतिरविद्यमानाऽपि नर्त्तके नाश्वनैपुण्येन तस्मिन् स्थितेव प्रतीयमाना सहृदयहृदये चमत्कारमर्पयन्त्येव रसपदवीमधरोहतीति रतेर्व्यञ्जनयाऽभिव्यक्तिरेव रसनिष्पत्तिरिति ।

(२०) अत्र विषयनियमविषयापरमास्त्री सम्यक्प्रतीतिः, तथा हि एवकारस्यार्थत्वयं, यदुक्तम्,--

'अयोगमन्वययोगस्तु अत्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिन्नत्ति धर्म्मस्य एवकारस्त्रिधा मतः' इति

अयमर्थः, यत्र विशेषणान्वित एवकारस्तत्र विशेषणस्य असम्बन्ध-
रूपमयोगं निषेधति, यथा 'राम एवायम्' इत्यत्र रामस्य विशेषणत्वेन

इत्थौत्तरकालिके वाधे 'रामोऽयम्' इति, (२१) 'रामः स्याद्वा न वाऽयम्' इति, 'रामसदृशोऽयम्' इति च सम्यङ्-मिथ्या-संशय-सादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतरगादिन्यायेन (२२) 'रामोऽयम्'-इतिप्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे (२३)

सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका हृशोः ।
मनोरथश्रीर्धनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरङ्गता ॥

दैवादृष्टमत्र तथा चपलायतनेत्रया वियुक्तच ।

अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतञ्चायम् ॥—

इत्यादिकाव्यानुसन्धानवलाच्छिञ्चाभ्यासनिर्वर्तितस्वकार्य-
प्रकटनेन च (२४) नटेनैव प्रकाशितैः कारण-कार्य-

तदन्वितैरेवकारेण इदमर्थे विशेषेण रामत्वायोगं व्यवच्छिन्दन् अथ रामत्वं नियमयति, यत्र पुनर्विधेयगत एवकारस्तत्र विशेषेतरस्मिन् विशेषणीभूतधर्मसम्बन्धं वारयति, यथा 'अयमेव रामः' इत्यत्र इदंस्मिन्ने रामत्वसम्बन्धं वारयन् अस्मिन् रामत्वं नियमयति, उभयरूपैरेयं प्रतीति-
रवधारणपरतया सम्यक्प्रतीतिः । यत्र तु क्रियान्वित एवकारस्तत्र अत्यन्तः सर्वदा योऽयोगस्तस्य निषेधकः, तत्क्रियाश्रये कुत्रचिदपि सम्बन्धबोधकइति तु फलितार्थः । तथा 'नीलं कमलं भवत्येव' इति, अत्र हि न सकृदे कमले नीलत्वं नियम्यते, नाप्यकमलेऽनीलत्वम्, अपि तु यस्मिन्-कस्मिन्नपि कमले नीलत्वसम्बन्ध इति प्रसङ्गादुक्तम् ।

(२१) एषा तु अनन्तरावतीर्थविपरीतप्रतीतिकतया मिथ्याप्रतीतिः ।

(२२) सुचित्त्रितेऽन्वे नयनपथवर्तिन्वेव 'अयोऽयम्' इत्येवं प्रतीतिचद्वेति ।

(२३) प्रतिपत्त्या प्रतीत्या, 'नटे' इत्यस्यअपिनेष 'अहुमीयमानोऽपि'

इत्यनेनाशयः ।

(२४) यिष्यया अभ्यासेन (पुनःपुनरुपहीननेन) च निर्वर्तितं सम्पादितं चत् स्वकार्यस्य अभिनवस्य प्रकटनं प्रकाशनं तेन करणभूतेन ।

सङ्कारिभिः कृत्विभैरपि तथाऽनभिमन्वमानैः (२५) विभावादि-
शब्दश्रपदेश्यैः 'संयोगात्' गम्यगमकभावरूपात् (२६)
अनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यवलाद्द्रसनीयत्वेनान्यानुमीय-
मानविलक्षणः (२७) स्थायित्वेन सम्भाव्यमानो रत्यादिर्भावः,
तत्रासन्नपि (२८) सामाजिकानां वासनया चर्यमाणो (२९)
रस इति त्रीशङ्कुः । •

न ताटस्थेन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते नाभि-
व्यज्यते (३०), अपि तु काव्ये नाथ्ये चाभिधातो द्वितीयेन

(२५) कृत्विमत्वेनानुपलब्धैः ।

(२६) विभावादिशब्दै रतेरवश्यंभाव इत्येवंरूपव्याप्तिनामकसम्बन्धात् ।

(२७) वस्तुनोऽनुमीयमानाया रतेः सौन्दर्यं चमत्कारिता, रस-
नीयत्वेन आस्वाद्यमानत्वेन, अन्यो वङ्गादिरूपो लौकिकोऽनुमीयमानो
विषयः तस्मात् विलक्षणः विभिन्नः ।

(२८) तत्र नटे, असन्नपि वस्तुनोऽविद्यमानोऽपि, स्थायित्वेन
(नटगतत्वेन) सम्भाव्यमानः (ज्ञेयमानः) इति पूर्वोक्तान्वयः ।

(२९) वासनया भावनया, चर्यमाणः आस्वाद्यमानः । एतन्नत-
स्थायं निष्कर्षः, यथा कुञ्जटिकाकुञ्जिते देशेऽसतोऽपि धूमस्याभिसानात्
धूमनियतस्य वङ्गेरतुमानम्, तथा नटेनैव ह्यनिपुणं 'सर्वैते विभावादयः'
इति प्रकाशितैस्तत्त्वासङ्गिरपि विभावादिभिस्तद्वियता इतिरतुमीयमानाऽपि
निजसौन्दर्यवशात् सामाजिकानां आस्वाद्यतया च मत्कारमादधती रसतामे-
तीति रतेरतुमितिवै रसनिष्पत्तिरिति ।

(३०) ताटस्थेन नटस्य उदासीनः स च प्रकृते नटः, नायको
रामादिष्वेति द्विविधः, तत्सम्बन्धित्वेन । आत्मगतत्वेन सामाजिकसम्बन्धित्वेन,

(३१) विभावादिसाधारणीकरणान्न भावकत्वव्यापारेण
भाष्यमानः (३२) स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमय-संविद्-
विश्रान्तिसतत्त्वेन (३३) भोगेन भुज्यते इति भट्टनायकः (३४) ।

न प्रतीयते नानुमीयते, तदानीं रामादीनामभावेन तद्रत्यादेरप्यभावात्
असतः सत्त्वेनानुमानप्रमाणाविषयत्वात्, वस्तुतो-रामगतया नटगतत्वेनानु-
मितयाऽपि रत्या सामाजिकोऽसत्या तद्व्यक्तकारजननासम्भवाच्च । नोत्पद्यते
न जन्मते, विभावादीनां वास्तविकत्वाभावात् । नाभिव्यज्यते न व्यञ्जयता
उपस्थाप्यते, सिद्धस्यैव तत्त्वसम्भवादिति भावः ।

(३१) द्वितीयेन अन्धेन ।

(३२) भाष्यमानः साधारणीक्रियमाणः ।

(३३) सत्त्वगुणस्य उद्रेकेण रजस्रससी अभिभूयाविभावेण यः
प्रकाशः स एवानन्दात्मिका संवित् ज्ञानं, तस्य विश्रान्तिसंयान्तरसम्पर्क-
राहित्येनावस्थानम्, अस्य च कदमिहितभावतया अवस्थितताद्वयसंविदिति
प्रसिद्धार्थः, तस्यतत्त्वेन तत्स्वरूपेण ।

(३४) भट्टनायकमतस्यैव सारः, शब्दस्य अभिधाय्यापारवत् काव्य-
नाशयोक्तद्विलक्षणं भावकत्वभोजकत्वनामकं व्यापारद्वयमतिरिक्तमस्ति,
तत्राद्येन व्यापारेण व्यक्तिशेषसम्बन्धित्वेनासाधारणस्य विभावादेः
स्थायिनश्च व्यक्तिशेषांशपरिहारेण उपस्थापनरूपं साधारणीकरणम्,
अन्धेन तु विभावादिसङ्कलनेन रतिरास्नाद्यते (असत्या अपि रतेरास्नादः
अलौकिकत्वादुपपन्नः) । तथाहि काव्यार्थबोधोत्तरमेव भावकत्वव्यापारेण
विभावादिरूपसीतादयो रामसम्बन्धिनी रतिश्च सीतात्वरामसम्बन्धावप-
चाव सामान्यतः कामिनीत्वरतित्वादिनैवोपस्थाप्यते, भोजकत्वव्यापारेण तु
उक्तरीत्या साधारणीकृतविभावादिसङ्कलनेन वा रतिः सङ्कदयैरास्नाद्यते
इति रतेरास्नाद् एव रचनिसिद्धिरिति ।

लोके प्रमदादिभिः स्यान्ननुमानेऽभ्यासपाठवताम् (३५)
 काव्ये नाव्ये च तैरेव (३६) कारणत्वादिपरिहारेण (३७)
 विभाबनादिव्यापारवत्त्वात् (३८) अलौकिकविभावादिशब्द-
 ध्ववहाः (३९) ममेवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, (४०) न
 ममेवैते, न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैते-इतिसम्बन्धविशेष-
 स्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैः (४१)

(३५) स्यादिति रतेः अनुमाने अनुमानविषये अभ्यासः पुनः पुन-
 रनुशीलनं तेन पाठवं पठता नैषुण्यम्, तद्वताम् ।

(३६) तैरेव प्रमदादिभिरेव, अथ च 'अभिव्यक्तः' इत्यपि षेषामर्थः ।

(३७) कारणत्वादिपरिहारः कारणत्वादिना व्यपदेशपरित्यागः ।

(३८) आदिपदेन अनुभावनव्यभिचारणव्यापारयोर्गृह्यम् ।
 वाचनात्मतयाऽतिस्फुर्यरूपेणावस्थितानां रथादीनां आस्तादर्थोऽन्यतानयन-
 रूपाविभावनं विभावनं, तेषां तु अनुभवविषयीकरणमनुभावनं, कार्य-
 विशेषेण अभितो रथादीनां सञ्चारणं स्फुटमभिव्यक्तीकरणं व्यभिचारणं त
 एव व्यापाराः ।

(३९) लोके हर्षयोगिकारणेभ्यो हर्षयोगावेव हि जायेते अत्र
 पुनः सर्वेभ्य एव तेभ्यः सुखमित्यलौकिकत्वम् ।

(४०) एते विभावादयः, एतदन्तेन सम्बन्धविशेषस्य 'असुकस्यैवैते'-
 इत्येवंरूपस्य स्वीकारनियमः । उत्तराङ्गेन तु तस्य परिहारनियमः ।

(४१) अनध्यवसायात् अनिर्णयात्, साधारण्येन सीतात्वदि-
 विशेषांशरहितेन कानिमीत्वादिना प्रतीतैः ज्ञायमानैः । अत्रायमायय,
 लोके हि तिस्रो विधाः, कानिचिद् वस्तुनि सस्यैव, कानि च शत्रोरेव,
 कानि पुनः शत्रुहितविलक्षणस्य उदासीनापरनाम्नः तटस्थस्यैव (मित्त-
 वस्तुनोऽपि आत्मीयसम्बन्धित्वेन स्वकीयत्वमिति न विभागान्तरता) । तत्र
 यदि स्वकीयत्वेन विभावादयः प्रतीयेरन्, तर्हि इतरसामाजिकसङ्घिषी

अभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः (४२) स्याथी
रत्यादिको नियतप्रमाहगतत्वेन (४३) स्थितोऽपि साधारणो-
पायवलात् (४४) तत्कालविगलितपरिमितप्रमाहभाव-
वशोन्मिषितवेद्यान्तरसम्पर्कान्युपापरिमितभावेन प्रमात्वा (४५)

स्वरतिप्रकाशोऽनुचित इति ह्येवोदीयात्, रसास्वादसु दूर एवास्मात् ।
यत्सम्बन्धित्वेन प्रतीतो च विद्मेषाविर्भावस्यैवावश्यम्भाविताया रसास्वाद-
प्रत्याशेव कथम् ? । उदासीनसम्बन्धप्रतीतावपि स्मिन् तदभङ्गावामिसन्धान-
प्रसङ्गेन मितरामेव तदास्वादोऽनुपपन्नः इति सम्बन्धविशेषस्वीकारस्यानिश्चयः
स्वीकर्त्तव्यः । एवं तत्परिहारनियमनिर्णयोऽपि नास्तीत्यङ्गीकार्यम्, अन्यथा
'नैते कस्यापि' इति सम्बन्धपरिहारनियमनिश्चये 'असम्बन्धिनोऽसत्त्वम्'
इतिनियमेन अस्वीकृत्यङ्गया गगनकुसुमगन्धोपलब्धये प्रवृत्तवत् रसास्वाद-
प्रवृत्तिरेव न स्यात्, तथात् तदुभयावधारणवैलक्षण्येन सामान्यतः 'कामिनीयम्'
इति कृत्वा कामिनीत्वादिना प्रतीतेरिति ।

(४२) सामाजिकानां संस्काररूपेण सूक्ष्मतया पूर्वमेवावस्थितः,
अधुना तु साधारणोक्तविभावादिभिस्तस्यैवाविर्भावमात्रम् । अत एव येषां
वेदाभ्यासजडानां वैयाकरणादीनाञ्च तादृशसंस्काराभावः, तेषां रसास्वादोऽपि
न भवति ।

(४३) नियतः रसास्वादयित्तया निश्चितो यः प्रमाता सामा-
जिकः, तद्गतत्वेन तत्सम्बन्धित्वेन ।

(४४) साधारणः व्यक्तिविशेषसम्बन्धित्वेनाप्रतीयमानो य उपायो
वैभावादिः ।

(४५) तत्कालं रसास्वादकालं, विगलितोऽप्रतीतो यः परिमितप्रमाह-
भावः 'ममैवैतेऽहमेव रसास्वादयिता' इत्येवंरीत्या अगन्तुभूयमानो यो
व्यक्तिविशेषसम्बन्धः, तद्वशेन उन्मिषितः प्रादुर्भूतः, एवं वेद्यान्तरस्य लौकिक-
घटादिविषयस्य सम्पर्केण ज्ञानरूपसम्बन्धेन अन्योऽपरिमितो भावविस्त-
रविशेषो यस्य तेन प्रमात्वा रसास्वादयित्वा कर्त्तव्यः ।

सकलसङ्ख्यसंवादभाजा साधारण्येन (४६), आकारे द्रुवा-
भिन्नोऽपि (४७), गोचरीकृतः (४८) चर्च्यमाणतैकप्राणो (४९)
विभावादिजीवितावधिः (५०) पानकरस-न्यायेन चर्च्यमाणः
(५१) पुर द्रुव परिस्फुरन् सङ्ख्यमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिव
आलिङ्गन् अन्यत् सर्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मास्वादमिषाणुभाव-
यन् अलौकिकचमत्कारकारी शङ्कारादिको रसः (५२) ।

(४६) सकलानां सङ्ख्ययानां संवादभाजा 'एकल वदस्थान्यल
तथा दर्शनं संवादः'-इत्युक्तेः सम्प्रतिशालिना साधारण्येन कामिनीत्वादि-
साधारण्यधर्मप्रकारेणोपस्थित्या, अथ 'गोचरीकृतः' इत्यनेनान्यथः ।

(४७) ननु विवक्षितविवेचने रक्षादास्वादस्यैव रसरूपतया कथं
रसस्य आस्वादः आस्वादास्वादायोर्लोकैः वैलक्षण्यदर्शनादित्यत आह
आकार इति, 'सस्य ज्ञानस्य आकारविषये एव विषयः न तु ज्ञानादन्यः'
इति हि योमाचरमते यथा वस्तुतो ज्ञानस्वरूपस्य विषयस्य 'त्रैयत्वं', तथा
आनन्दत्वात्सास्वादस्वरूपस्यापि रसस्य आस्वादाद्यत्वमविरुद्धमिति भावः ।

(४८) गोचरीकृतः विषयीकृतः ।

(४९) चर्च्यमाणतय आस्वादः, एकः अद्वितीयः प्राण इव स्वरूप-
निष्पत्तिचेतुर्यस्य सः ।

(५०) उक्तस्वरूपविभावादिरेव जीवितस्य जीवनस्य अवधिः पूर्वा-
परसोमा यस्य सः । विभावादिक्वाहमात्रस्यायीति परमार्थः ।

(५१) पानकरसो हि आमिषामसरीचयर्कराकर्पूरादिविषजण-
वस्तुसंपादितोऽपि मरीचादिरेव वैलक्षण्येन तत्सङ्ख्यदायसंवलनसम्पादितेन
अनिर्बन्धनीयेन आस्वादेनास्वाद्यते यथा, तथा, विभावादिवैलक्षण्येन
लोकातोतेन ज्ञेयचित् आस्वादेन चर्च्यमाणः आस्वाद्यमान इत्यर्थः ।

(५२) एतन्नस्य स्यूकत इदं धर्म, रतिकारणादीनामनुभवाद्
असङ्ख्यदत्तुमिता इति संस्काररूपेण सङ्ख्यदयसङ्ख्यमचिरोकृति, अथ कियता

स च न कार्यः विभावादिविनाशेऽपि तस्य सम्भवप्रसङ्गात्
 (५३), नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्यासम्भवात् (५४) अपि
 तु विभावादिभिर्व्यञ्जितस्वर्ण्यः । कारकज्ञापकाभ्यामन्यत्
 क इष्टमिति चेत्, न क्वचिद्विष्टमिति अलौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्न
 दूषणम् । स्वर्णानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्यो-
 ऽप्युच्यताम् (५५), लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणात्ताटस्थ्यावबोध-
 यालिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपथवसित-
 परिमितेतरयोगिसंवेदन-विलक्षण-लोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर-
 -रूपि प्रत्ययोऽप्यभिधीयताम् (५६) ।

तद्व्याचक्षुष्य न निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शप्रधान-

काखेन सुनिपुणमनुष्ठितयोः रामादिव्यक्तिविशेषसम्बन्धितकारणविभावादि-
 प्रतिपादकयोरपि काव्यनाखयोः पूर्वोक्तभावकत्वव्यापारेण रामसीतादि-
 विशेषांशपरिहारेण रतिकारणसाधारणकामिनीत्वादिना प्रतीतैः विभावा-
 दिभिः सङ्कटदयकृत्यावस्थिता सा रतिर्व्यञ्जनया अभिव्यक्ता सामाजिकानाम्
 आस्राद्यतामायातीति एतादृशास्त्राद् एव रूषनिष्पत्तिरिति । पूर्वमते
 असत्या अपि रतेरास्त्रादः, अत्र तु वासनया स्थिताया एवेत्यनयोर्भेदः ।

(५३) अथवादिरूपोपादानकारणाद्यतिरिक्तकारणनाशेऽपि
 कार्यनाशसावश्यम्भावानियमात्, दण्डनाशेऽपि घटस्थितेरिति शेषः ।

(५४) जातो हि घटादिघ्रायते न तु जायमान एव ज्ञायते ।

(५५) तथाच स्वर्णोत्पत्तिमादाय रसस्य उत्पत्तिव्यपदेशः ।

(५६) लौकिकं यत् प्रत्यक्षादि ज्ञानं, यच्च प्रमाणात्ताटस्थेन
 प्रमाणादासीत्येन (चक्षुरादिलौकिकप्रमाणमपेक्ष्येति यावत्), अवबोधः
 ज्ञानं, तद्वत्तां जितयोगिनां अपक्वयोगिनां (ध्यानजम्ब) ज्ञानं, यदीपि
 च वेद्यान्तरस्य ज्ञेयान्तरस्य लौकिकविषयस्य सम्बन्धेन रहिते सङ्कटरूपात्म-

त्वात् (५७) । नापि सविकल्पकं चर्षमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् (५८) । उभयाभावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि (५९) पूर्ववह्नोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः ॥

व्याघ्रादयो विभावा भयानकसेत्रव वीराङ्गतरीङ्गाणाम्, अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः, चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानाम्,— इति प्रथमनैकान्तिकत्वात् सूत्रे (६०) मिलित्वा निर्दिष्टाः ॥

यियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं,
मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।

मालविषयकं परिमितेतरयोगिनां पङ्कयोगिनां संवेदनं ज्ञानं, एतस्मिन्मय-विषयस्यम्, अतएव च बोकातोतं यत् सात्मकं संवेदनं तस्य विषयः । प्रत्येवो ज्ञेयः ।

(५७) ज्ञानमिह द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्चेति नामरूप-जात्यादिविशेषान्तरं ज्ञानं निर्विकल्पकं, तद्विपरीतं सविकल्पकम् । विभावादिपरामर्शेति विभावादिपरामर्शस्य सविकल्पकतया निर्विकल्पकाजनकत्वात् ।

(५८) स्नात्मकप्रतीतिमालसिद्धत्वात् । अयंभावः, तदानीं ज्ञाना-त्मरासम्भवात्, रसमालविषयिण्यां चर्षण्यायां नामरूपाद्युल्लेखासम्भवाच्च कृतः सविकल्पकत्वमिति ।

(५९) उभयाभावस्वरूपस्य उभयभिन्नस्य । 'विच्छेदयोरेकतरनिषेधे अपरस्मिन् पर्यवसानम्' इतिनियमेन सविकल्पकत्वनिषेधे निर्विकल्पकत्वम्, निर्विकल्पकत्वनिषेधे च सविकल्पकत्वमावातीति उभयात्मकत्वम् ।

(६०)/ सूत्रे पूर्वोक्तभरतसूत्रे (१ । ४० । प०) ।

धरणिरभिनवाङ्गुराङ्कटङ्गाः (६१)

प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ! ॥—

इत्यादौ,

परिच्छदितस्त्रयाक्षीन्मानमङ्गं, प्रष्टन्तिः

कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।

कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-

मभिनवकारिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥—

इत्यादौ,

दूरादुत्सुकमागते विवर्लितं, सम्भाषिणि स्फारितं,

संश्लिष्यत्यक्षुण्णं, गृहीतवसने किञ्चाञ्छितभ्रूलतम् ।

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वास्याम्बुपूर्णेक्षणां

चक्षुर्जातमहो ! प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥—

इत्यादौ च

यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्य-व्रीडा-हर्ष-कोपास्तृया-

प्रसादानाञ्च व्यभिचारिणां केवलानामेव स्थितिः (६२),

तथापि एतेषामसाधारणत्वमिति अन्यतमद्वयात्क्षेपकत्वे सति न

अनैकान्तिकत्वमिति (६३) ।

तद्विशेषानाह,—

शङ्कर-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानकाः ।

(६१) अभिनवः नूतनः अङ्गुर एव अङ्गं क्रोडं टङ्गा दुर्भेदात्वात्
पाषाणभे दकाङ्गं, यस्या सा ।

(६२) अत्र यथाक्रमसक्रोदाश्चरणत्वे । स्थितिः वाचादुल्लेखः ।

(६३) असाधारणत्वं प्राकरणिकरतिनियतावस्थितिकत्वम् । अन्यद्वेषु
विभावानुभावव्यभिचारिषु द्वयस्य उल्लिखितमित्यस्य आक्षेपकत्वे प्रत्यायकत्वे ।

बीमत्साङ्गतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाव्ये(६४)रसाः स्मृताः॥२६॥

तत्र ऋङ्गारस्य द्वौ भेदौः-सम्भोगो विप्रलम्बश्च । तत्रादरः
परस्यरावलोकनालिङ्गनाधरपानपरिचुम्बनाद्यनन्तभेदत्वात्
अपरिच्छेद्य एक एव गण्यते । यथा,-

मून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्ऋण्यं पत्युर्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥

तथा,-

त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्बीटिकासंस्पृशि (६५) ।
शब्दोपान्तनिविष्टसञ्चितमुखो नेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥

अपरस्तु अभिलाष-विरहेर्षा प्रवास-शाप-हेतुक इति पञ्च-
विधः (६६) । क्रमेषोदाहरणम्,—

न अन्यैकान्तिकत्वं न मिलितानां तेषां रसनिष्पत्तिहेतुत्वव्यभिचारः । तदयं
विद्वान्ः,— मिलितानामेव रसनिष्पत्तिहेतुत्वं, यत्र तु एक एव निर्दिष्टः,
तत्रापि तेनैवान्यबोद्धेयोरालोचनेषु रसनिष्पत्तिरिति ।

(६४) शान्तस्य रोमाञ्चादिविरहेणानभिनेयत्वात् अव्यकाव्यमाल-
विषयत्वमिति नाव्येऽटावित्युक्तम् इति प्रदीपः । वस्तुत उपलक्षणम् ।

(६५) तस्याः नायिकायाः बीटिका वचनयन्त्रिः ।

(६६) अपरः विप्रलम्बः । अत्र अभिलाषः पूर्वरागमालम् ;
विरहस्तु एकतरङ्गानुरागात्, अनुरागे सत्यपि वा देवप्रतिबन्धात्, शुच-

प्रेमाङ्गीः प्रणयस्थुषः परिचयादुक्तादुराणोदयाः
 तासां मुग्धहृद्यो निसर्गमधुराचेष्टा भवेयुर्कथि ।
 यास्वन्तःकरणास्त्र वाङ्मकरणाव्यापाररोधी क्षणात्
 आशंसपरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥
 अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा, नाप्यस्य तादृक् सुहृद्
 यो मां नेच्छति, नागतश्च हृद् ह्यर्था ! कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
 इत्यल्पेतरकल्पनाकवसितस्यान्ता निशान्तान्तरे
 बाला वृत्तविवर्त्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निद्रि ॥

एषा विरहोत्कण्ठिता (६७) ।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना,
 नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंस्मरणम् ।
 स्वस्त्रैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्व्वसनेत्नोत्पला
 बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥
 प्रस्थानं बलथैः कृतं, प्रियसखैरस्त्रैरजस्रं गतं,
 इतया न क्षणमासितं, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
 यातुं निश्चितचेतसि प्रियमे सर्व्वं समं प्रस्थिताः,
 गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥
 त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्
 आत्मानन्ते चरणप्रतितं यावद्विच्छामि कर्त्तुम् ।

बालादिवशात्संयोगः ; ईषां मानचेतुमालम् ; प्रवासः अहुरक्तयोरपि
 काव्यान्तरपथात् विभिसंदेशस्थितिः, स च भूतभविष्यद्वर्त्तमानसाधारणः ;
 यापः एतावन्तं कालं तव नादिकासंयोगो नाऽस्तित्यादिरूपः विद्वद्ब्रह्मर्षि-
 वाग्विधेयः ।

(६७) न त्वाद्यादुराणवती प्रेषितप्रतिका वेति शेषः ।

अखैसावन्मुञ्जुवपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
कूरसांख्यिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः (३८) ।

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्,—
आकुक्ष्य पाणिमश्रुचिं मम मूर्ध्नि वेष्ट्या
मन्वान्मसां प्रतिपदं दृषतेः पवित्रे ।
तारस्वरं प्रथितयत्कमदात्प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥

हा मातस्वरिताऽसि कुत्र ? किमिदं ! हा देवताः ! काशिवः !
धिक् प्राणान्, पतितोऽग्निः, झटवहसोऽङ्गेषु ! दग्धे ह्यौ ! ।

-दूत्यं घर्घरमध्यबद्धकवणाः पौराङ्गनागां गिरः

चितस्थानपि रोदयन्ति, शतधा कुर्वन्ति भिन्नीरपि (३९) ॥

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुह्यं पातकं
मनुजपशुभिर्निर्भय्यादैर्भवद्भिर्बदाद्युधैः ।

नरकरिपुणा साङ्गं तेषां सभ्रीमकिरीटिनाम्
अयमहमस्त्वदोसांसेः करोमि दिशां बलिम् ॥

शुद्राः संतासमेते विजहितं हरयः ! क्षुण्यशक्तेभक्तुम्भा

युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।

सौमित्ते ! तिष्ठ, पात्रं त्वमसि नहि कृपां, मन्वहं मेघनादः,

किञ्चिद्भङ्गखीलानियमितजलधिं राममन्वेष यामि (७०) ॥

(३८-) कृतान्तो देवम् । कुवेरयापेन विद्युत्तभार्यस्य बलराजस्य
प्रियासुहृष्टस्य मेघरूपकृतं प्रलुक्त्रिरिवम् ।

(३९) राजपत्न्यां स्वर्गतायां तत्परिजनोक्तिरिवम् ।

• (७०) कार्यांरन्नेषु स्थिरतरः संरन्ध्रं अस्माद्, तत्प्रकृतिको वीरः ।

‘ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुञ्जरमुपतति स्यन्दने दन्तदृष्टिः
 पञ्चाक्षेण प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गुयसा पूर्वजायम् ।
 शघैरर्द्धावलीदैः अमविष्टतमुखन्नंश्रिभिः कीर्णवर्त्मा
 पश्योदग्रमुतत्वाद्वियति बद्धतरं श्लोकमूर्त्यां प्रयाति ॥
 उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथुत्वेधभ्रूयांसि मांसा-
 न्यंसस्मिक्पृष्ठपिण्डाद्द्रवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
 आर्त्तः पर्यक्षनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्कात्
 अङ्कस्यार्दस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमन्ति(७१) ॥

चित्तं ! महानेष वतावतारः,

क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः ।

लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः !

काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः(७२) ॥

एषां स्थायिभावानाह,—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ।

जुगुप्साविस्मयश्चैव स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः(७३) ॥३०॥

स्पष्टम् । व्यभिचारिणो ब्रूते,—

स च त्रिविधः,—युद्धवीरः दानवीरः दयावीरश्चेति । दर्पणकारमते धर्मवीरो-
 ऽपि अधिकोऽस्ति । तत्राद्यस्यैवेदसदाहरणम् ।

(७१) अत्र उत्प्रेधे-अंस-स्मिक्-पिण्डो-रङ्ग-करङ्ग-स्थपुट-शब्दाः
 यथाक्रमं उत्कृत्य-स्त्व-मितम्-जान्मधोभाग-दरिद्र-शवशिरोऽस्त्वित्-
 स्थानार्थकाः ।

(७२) इयं किल वाचनसहित्य वशेऽस्तिः ।

(७३) अत्रोक्तव्यायेन नियतावस्थानं स्थायिनः व्यभिचारिणस्तु
 केनचिद्वदन्त्यायेनानियतावस्थानमित्यनयोर्भेदः ।

निर्व्वेद-ग्लानि-शङ्काख्यास्तथाऽद्यया-मद-धमाः ।
 आलस्यञ्चैव दैन्यञ्च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥३१॥
 व्रीडा चमलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
 गर्वी विषाद् औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥३२॥
 सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्रता ।
 मतिर्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ ३३ ॥
 त्रासञ्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
 त्वयस्त्विंशदमी भावाःसमाख्यातास्तु नामतः(७४)॥३४॥
 निर्व्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारि-
 त्वेऽपि स्थायिताऽभिधानार्थम् । तेन,--
 निर्व्वेदस्यायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः(७५)॥
 यथा

अहो वा हारे वा, कुसुमशयने वा हृषदि वा,
 मणौ वा लोष्ट्रे वा, बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
 तृणे वा स्त्रै णो(७६) वा, मम समहृशो यान्तु दिवासाः
 क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

(७४) नामत उद्देशमालेख, न त बलयोदाहरणमर्षनादिना,
 तसु द्यकूपक-साहित्यदर्पणतृतीयपरिच्छेदादितोऽवगन्तव्यम् ।

(७५) यान्तस्य अः बन्धनम् । अग्नित्वादिदोषजुष्टस्य विषयस्य
 निःसारतादि, उद्दीपनं पुण्यान्नमसत्पुण्यसङ्गादि, अनुभावो रोमाञ्चादिः,
 हर्षादुत्सु व्यभिचारिणः । काव्यमदीपकारादिनते त यान्तस्य यमः स्थायी
 भावः ।

(७६) स्त्री च स्त्रीसमूहः ।

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारौ तथाऽञ्चितः (७७) ॥ ३५ ॥
भावः प्रोक्तः,

आदिशब्दान्मनिरुद्धपुत्रादिविषया । कान्तायिषया तु
व्यक्ता ऋत्नारः । उदाहरणम्,—

कण्ठकोणविनिविष्टमीय ! ते कालकूटमपि मे मग्नास्तम् ।
अप्युपात्तमञ्चतं भवद्भुर्भेददृष्टि यदि, मे न रोचते (७८) ॥

हरत्वधं सम्प्रति, हेतुरैष्यतः

शुभं सप्त, पूर्वाचरितैः क्षतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं

अनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥

एवमन्यदप्युदाहार्यम् (७८ । व्यभिचारी यथा,—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया

मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।

(७७) रतिपदं सकलस्याविभावोपलक्षणम्, देवादिविषयापदं
अप्राप्तवावस्योपलक्षणं, तेन देवादिविषया सर्वप्रकारा, कान्तादिविषया
तु अप्रुणा रतिः, कृषादयश्च अप्राप्तवावस्याः, प्राधान्येन अङ्गितो
अङ्गितो व्यभिचारी च 'भावः' इत्यवगन्तव्यमिति, एवमेव काव्यप्रदीपः ।

(७८) भवद्भुवो भेदेन सङ्घटितरवस्वित्तिर्वैश्व तादृशम्, त्वदन्य-
गामीति ज्ञावत् । अयं भावः,—अत्यदन्यगामित्वेन कालकूटस्य प्रियत्वं,
अतथाभूतत्वेनाद्भुतस्य अप्रियत्वमिति ।

(७९) अत्र 'वृत्तविषया रतिर्विधा'—इत्यादितोऽभिन्नः पाठः
कविदत्तः, च त्व ङीकाङ्गिरुद्धतया उपेक्षितः ।

नो वावत्परिबद्ध चाटुशतकैराशासयामि प्रियां
भ्रातृसावदहं शठेन विधिना निद्रादरिङ्गीकृतः ॥

अत्र विधिं प्रत्यक्षया (८०) ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः (८१) ।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च । तत्र रसाभासो यथा,
स्तुमः कं वामाक्षि ! क्षणमपि विना यं न रमसे ?

विलेभे कः प्राणान् रणमप्यमुखे यं हंगयसे ? ।

सुलग्ने को जातः, शशिमुखि ! यमासिङ्गसि बलात् ?

तपःश्रीः कस्यैषा, मदननगरि ! ध्यायसि तु यम् ? (८२) ॥

अत्रानेककामुकविषयमभिवाचं तस्याः, 'स्तुमः'-इत्यादयुगलं
बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति (८३) । भावाभासो यथा,-

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी

स्वस्वरयौवनतरङ्गितविभ्रमास्या ।

तत् किं करोमि, कथमत्र तनोमि मैत्रीं,

तत्स्वीकृतिय्यतिकरे क इहाभ्युपायः ॥

(८०) प्राधान्येन प्रतीयते इति शेषः ।

(८१) अनौचित्यं हि प्रतिषिद्धविषयकत्वादिदृष्टं शानात्मिक-
संश्लेषम्, तत्र इहकारे रतेः बह्वविषयत्वेन उपनायकादिगतत्वेन दुरजन-
गतत्वेन तिर्य्यगादिगतत्वादिना च नानैव, एवं बीरादावपि श्लेषम् ।

(८२) पूर्वव्यवच्छेदाद्यंकेन दृश्यत्वेन नागाव्यक्तिविषयकत्वप्रतीतिः ।

(८३) अभिवाचं कस्य, 'स्तुमः' इत्यादिषु अतुगतं सम्बन्धं बहुषु
व्यापारोपादानं कर्तुं, व्यनक्ति व्यञ्जयति, अभिवाचेषु च अभिव्यक्त्येन
बहुविषया इतिरभिप्रेक्ष्यते इत्यर्थात् विद्वम् ।

अत्र चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता(८४) । एवमन्येऽप्युदाहार्त्वाः ।
भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः (८५) शबलता तथा ॥३५॥

क्रमेणोदाहरणम्,—

तस्याः सान्द्रविलेपनज्ञानयुगप्रक्षेपमुद्गाङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिथ्यतिकरव्याजेन गोषाव्यते ? ।
-इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत् सम्प्रमातुं मया
संक्षिष्टा रभसेन, तत्सुखवशात् तन्वपि तत् विस्मृतम् ॥

अत्र कोपस्य (८६) ।

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्वःकोपपरिग्रहम्बपितया चाटूनि कुर्वन्वपि ।
आवेंगादवधीरितः प्रियतमसूक्ष्मीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत् सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥

अत्र औत्सुक्यस्य (८७) ।

उत्थितस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः

सत्यङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालञ्च मां कर्षतः ।

(८४) 'आदौ वाच्यस्त्रियो रागः पश्चात् पुंसस्तदिक्रिन्ः' । इति हि
अौचित्यम्, तत्रैपरोत्वेन अगदुरक्तायामदुरागोऽयुक्त इति । व्यभिचारि-
भावस्य चिन्तायाः प्राधान्येनाविव्यक्तत्वात् भावत्वम् ।

(८५) समकालमेव विद्वद्भयोरपि तस्यरूपयोरप्लादः सन्धिः ।

(८६) याम्नामेव चमत्कारस्य विन्नामइति शान्तिरिति शेषः ।

(८७) उदय इति शेषः ।

वैदेहीपरिरम्भा एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्
आनन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रणद्वान्यतः (८८) ॥
अत्रावेगहर्षयोः (८९) ।

क्वाकार्थ्यं, शशलक्ष्मणः क्व च कुलं ! भूयोऽपि हृष्येत सा !
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्पाः कृतं धियः ? स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा !
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि, कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ! (९०) ॥
अत्र वितर्कौत्सुश्रु-मति-स्मरण-शङ्का-दैन्य-वृत्ति-चिन्तानां
शवलता (९१) । भावस्थितिस्तु उक्ता च उदाहृता च (९२) ॥

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन (९३) ।
ते भावशान्त्यादयः । अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् ।

(८८) अत्र उत्पिक्त-रभसोत्फाण्ड्याः यथाक्रमम् विख्यात-
हर्षोद्वेकपराः ।

(८९) पूर्वोक्तं संरम्भात्मकसावेगस्य, उत्तराङ्गे तु हर्षस्य हृष्यकाण्ड-
मेवासादः-इति एतयोर्मिलनरूपः सन्धिः ।

(९०) धास्यति पास्यति ।

(९१) अत्र हि पूर्वपूर्वोपमर्हेण उत्तरोत्तरं प्रतीयमानं चमत्कार-
भावहृतीति तत्स्वरूपा शवलता ।

(९२) ननु भावस्य शान्त्यादिवस् स्थितिरपि घृथक् कर्षं गोप्ता
इत्यत्र आह भावेति । अयं भावः,—भावस्थितेर्वस्तुतो भावाभिन्नतया पूर्वोप-
दर्शितेन तेनैव त्वस्य गताद्यत्वमिति ।

(९३) यदा त एवाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते ।

अनुस्नानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गस्थितिस्तु यः ॥ २७ ॥

शब्दार्थोभयशक्त्यस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः (६४) ।

शब्दशक्तिस्त्रलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः, अर्थशक्तिस्त्रलानुरणनरूप-
व्यङ्ग्यः, उभयशक्तिस्त्रलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः । तत्र,

अलङ्कारोऽथ वस्त्रेव शब्दात् यत्रावभासते ॥ ३८ ॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः, शब्दशक्त्यङ्गो द्विधा ।

वस्त्रेवेति अनलङ्कारवस्तुमात्रम् । आद्यो यथा,

उक्तास्य कालकरवालमहास्तुवाहं

देवेन येन जरठोर्जितगर्ज्जितेन ।

निर्ज्जितः सकल एव रणे रिपूणां

धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः (६५) ॥

अत्र वाक्यस्यासम्बन्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्ग्यीदिति (६६)

(६४) षष्ठायां वाद्यमानायां प्रधानशब्दप्रतीत्यनन्तरं यः
षोदीयानपरोऽनुरणनानुस्नानादिपदाभिधेयः, शब्दत्रिविधः प्रतीयते, तस्यैव
संलक्ष्यं क्रमो यस्य, तादृशस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यसिद्धिति विग्रहः । शब्द-
परिग्रहस्यसङ्गतसङ्गताभ्यां यथाक्रमं शब्दशक्तिमूलत्वार्थशक्तिमूलत्वे इति
प्रदीपयतम् । शब्दव्यङ्ग्यनार्थव्यङ्ग्यनाभ्यामनयोर्भेद इति नष्टेऽन्तरः ।

(६५) प्राकरणिकन्दपतिपत्ने काण्डोऽरिकुलसंज्ञतां जगन्वर्षी वा यः
करवाहः स एव, नष्टदम्बु धारा रूपं जलं वहतीति तम् । जठरं कठोरम्
जर्जितं बहवत् गर्जितं सिंहनादो यस्य तेन । धाराजलैः अङ्गभारा-
कान्तिभिः । अप्राकरणिकेन्द्रपत्ने तु कालकरः वर्षं सुकालसूचकः ।
वाद्यो नवीनः । गर्जितेनोपलक्षितमित्यर्थः ।

(६६) करवाहसङ्गस्येतावन्माले वक्रञ्जे अस्त्रवाहेत्यादिकथनं
प्रज्ञानुपयोगि-इति असम्बन्धार्थकत्वप्रसक्तिः । अत्रेदं बोध्यं, यत्र एकस्य

प्राक्करणिकाप्राक्करणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इति
अत्रोपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

तिग्मरश्चिरप्रतापो विधुरनिशाङ्गद्विभो मधुरलीलः ।

मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपञ्चाग्रणीर्विभाति भवान् (१७) ॥

अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद ! प्रभो !

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि (१८) ॥

अत्रापि विरोधाभासः ।

निरुपादानसम्भारमभिन्नावेय तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाज्ञाध्याय शूलिने (१९) ॥

प्राक्करणिकत्वं तत्रैवायं विषयः, यत्र तु उभयोरपि प्राक्करणिकत्वम्
अप्राक्करणिकत्वं वा तत्र श्लेषः ।

(१७) प्रस्तुतपक्षे विधुराणां शत्रूणां निशेव निशा मरणं,
तत्कर्ता; मतिः वस्तुतत्त्वावधारणक्षमा बुद्धिः, मानं प्रमाणं, ताभ्यां
तत्त्वे याथाव्यं वृत्तिरनुसरणं यस्य सः । प्रतिपदं प्रतिस्थानं पक्षाणाम्
आत्मीयानामप्यपीरपसरः । अत्र पदभङ्गेन विरोधः, तथा हि तिग्मरश्चिः
सूर्यः अथ च अप्रतापः प्रतापरहितः, विधुरसन्दः अथ च अनिशा-
ङ्गत्, विभः दीप्तिरहितः अथ च विभाति दीप्सते, मधुर्वसन्तः अथ च
अलीङ्गः लीङ्गरहितः, मतिमान् अथ च अतत्त्वे अवस्तुभूते विषये
वर्त्तते, प्रतिपत् प्रथमा तिथिः अथ च अपक्षाग्रणीः पक्षादीभूता न ।

(१८) प्रस्तुतपक्षे अमितो युद्धात् प्राप्तैरुत्कर्षैरमितोऽपरिच्छिन्नः,
असतामहितः दण्डविधायकत्वेन शत्रुः । अत्र पदभङ्गेन विरोधः, तथाहि
अमितः परिमाणशून्यः अथ च समितः परिमाणसहितः । एवम् अहित
रत्यादावपि बोध्यम् ।

(१९) उपादानम् उपकरणं त्वङ्गिकादिकं, तस्य सम्भारः सम्पत्तिः

अत्र ध्यतिरेकः । अन्नङ्कार्थस्थापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन
 अलङ्कारता (१००) । वस्तुभावं वथा,
 पंथिअ ! ए एख सखरमखि मणं पत्वरत्बले गामे ।
 उखअपधोहरं पेक्खिअ उण अइ वससि ता वससु (१०१) ॥
 अत्र यदुपभोगत्तमोऽसि तदाऽऽसुस्येति व्यज्यते ।
 शनिरशनिश्च तमुच्चैर्बिहन्ति, कुप्यसि नरेन्द्र ! यस्मै त्वम् ।
 यत्र प्रसीदसि पुनः, स भ्रातृदारोऽनुदारश्च (१०२) ॥
 अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्त्तनार्थमेकं कार्थं कुरुतः-इति ध्वन्यते
 अर्थशक्तुग्नवोऽप्यर्थो (१०३) व्यञ्जकः सम्भवी स्वतः ॥३९॥
 प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेः, तेनोन्मितस्य वा ।

समूहो वा, तद्रहितं वथा स्यात्तथा ; चित्रं नानाकारं, कला चन्द्रकला ।
 प्रक्ते चित्रमालेख्यं, कला चालेख्य-क्रियाकौशलम् । अत्र हि चित्रकरेभ्यः
 श्रुतिन उक्तयो व्यज्यते, तच्च चित्रकलादिशब्दसामर्थ्यादेव चित्रकारोप-
 स्थित्वैव भवतीति प्रकृतोदाहरणत्वम् । शिष्यबुद्धिर्वाग्दद्याव बहूदाहृतम् ।
 (१००) श्रमणः बौद्धधर्माधी, तस्य तदानीं ब्राह्मणन्यायभावेऽपि
 पौर्वकालिकब्राह्मणमादाय ब्राह्मणव्यवहारः ।

(१०१) पथिक ! नात्र स्वस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे ।
 उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तद्वस इति स० । स्वस्तरं शयनार्थ-
 सनादि, पयोधरो मेघः अथ च स्तम्भः । अत्र पयोधरशब्दमूलो व्यङ्ग्यार्थ-
 बोधः ।

(१०२) शनिः शनिग्रहः, अशनिर्वज्रम्, उदारो महान्, अनुगतता
 द्वारा वनिता यस्य इति व्युत्पत्त्या अनुदारः वधीकृतवनिनः ।

(१०३) अपिपरयं भिन्नक्रमेणान्तेति, अर्थोऽपि व्यञ्जक इत्यर्थः ।

वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति (१०४) यत् ॥४०॥
वस्त्वलङ्कारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः ।

स्वतः-सम्भवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्वह्नि-
रप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः । कविना प्रतिभामात्रेण बहि-
रसन्नपि निर्मितः; कविनिबद्धेन वा वक्तोति द्विविधोऽपर-
इति त्रिविधः (१०५) । वस्तु वा अलङ्कारो वाऽसाविति षोढा
व्यञ्जकः । तस्य वस्तु वा अलङ्कारो वा व्यञ्ज्य इति द्वादश-
भेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः । क्रमेशोदाहरणम्.

अलससिरोमणी धुत्तायं अग्निमो पुत्ति ! धनसम्बद्धिमयो ।
इच्च भणिएण गाञ्ज्नी पुप्फुल्लविलोचना जाञ्चा (१०६) ॥ (१)
अत्र मसैवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते ।

धन्यासि, या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रव्धचाटुकयतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण,

सख्यः शयामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥ (२)

अत्र त्वमधन्या अहन्तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः ।

(१०४) व्यनक्ति व्यञ्जयति ।

(१०५) अर्थोहि प्रथमतो द्विधा, स्वतः-सम्भवी, प्रौढोक्तिमाल-
सिद्धिश्च, तथापि चरमः कवेः, कविना निबद्धस्य नायकादिरूपवस्तुना
प्रतिभामात्रनिष्पत्त्येन द्विधा इति सिद्धित्वा अर्थस्य त्रिविध्यम् ।

(१०६) अलससिरोमणिर्धूर्त्तानामपिनः पुत्ति ! धनसम्बद्धिमयः ।
इति भणितेन, नताङ्गी प्रोत्फुल्लविलोचना जातेति च ।

पूर्वाङ्गन्तु सख्यं प्रतिवरां प्रति धात्र्याः प्ररोचनायोक्तिः, उत्तराङ्गन्तु कवेः ।

हृषीकेश-गन्धर्ज-कुम्भकपाटकूट-

संक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः ।

वीरैर्युक्तेषु युधि कोपकषायकान्तिः

कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः (१०७) ॥ (३)

अत्रोपमालङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् करिष्यते
इति वस्तु ।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथा-सङ्कटादरिबधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्द्दृशन् युधि रुषा निजाधरम् ॥ (४)

अत्र विरोधालङ्कारेणाधरनिर्द्दृशनसमकालमेव शत्रवो व्यापा-
दिता इति तुल्ययोगिता (१०८), मम क्षत्यापि अन्यस्य क्षतिः

(१०७) यस्य राक्षः करे कृपाणः खड्गः, युधि युद्धे, वीरैः, कोपेन
कषाया अतिशयरक्ता कान्तिर्यस्य तादृशः कात्या देव्याः कटाक्ष इव
व्यथोक्ति इष्टः, कीदृशः?-दर्पेण मदेन अन्यस्य उद्विक्तस्य गन्धर्जस्य (“वस्य
गन्धं समाप्राय पलायन्तेऽपरे गजाः ।”) कुम्भयोर्नक्षत्रस्योः कपाटं
संयोजकत्वात् कपाटमिव मध्यभागः सन्निवस्थानं, तत्र कूटस्य अग्रभागस्य
संक्रान्त्या प्रवेशेन निघ्नं हृदयं घनं निविष्टं यत् शोणितं तेन शोणशोचिः
रक्तकान्तिर्यस्य सः ।

(१०८) ओष्ठदंशनेन ओष्ठदंशनव्यथामोचनं विरुद्धम्, विरुद्धञ्च
ओष्ठदंशनव्यथामोचनक्रिययोः कार्यकारणयोरपि समकालत्वमिति, तेन
च सूत्राधरदंशनशत्रुव्यापादनयोः ऐककालिकत्वरूपैकधर्मसम्बन्धानुस्यू-
योगिता, “एकधर्मसम्बन्ध एव तुल्ययोगिता” इति प्राचीनमतेनेदम् ;
एवमेव नगेशमहादयः । प्रदीपकारादयस्तु विरोधपदस्य कार्यकारणयोः
पौर्वापोर्यथैविरुद्धरूपपातिशयोक्तिपरत्वं, ‘तुल्यमेककालमेव युनक्ति’ इति-
न्युत्पत्त्या तुल्ययोगितापदञ्च समुच्चयपरमिति व्याचक्षिरे, सृष्टेश्वरेषाम्येव-
नेवाभिदधे ।

निवर्त्ततामिति तद्वबुद्धिबलप्रेष्यते-इत्युत्प्रेक्षा वा । एषूदाहरणेषु
स्वतः-सम्भवी व्यञ्जकः ।

कौलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्च्छनाभिः

श्रुत्वा कीर्त्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ।

क्षलापाङ्गाः सरसविसिनीकाण्डसञ्जातशङ्का

दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्त्तयन्ति ॥ (५)

अत्र वस्तुना (१०६) येषामप्यर्थ्याभिगमो नास्ति, तेषामप्येवमादि-
बुद्धिजननेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्त्तिरिति वस्तु ध्वन्यते ।
केसेसु वलामोडिञ्च तेषां समरम्नि जञ्चसिरी गहिञ्चा ।

जह कन्दराहिं विङ्करा तस्म दिढं कांठम्नि संठविष्ठा (११०) ॥ (६)

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरासाद्विधुरान्
कण्ठे गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा, एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्
तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलङ्कारः,
न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं सम्भाव्य तान्
कन्दरा न त्यजन्तीत्यपङ्गतिश्च (१११) ।

(१०६) कविप्रतिभासालनिष्पन्नात् यद्यसः श्रवणप्रवेशात् विसिनी-
सम्भावनायां कर्णे हस्तावर्त्तनरूपेण कविप्रतिभासालनिष्पन्नेन वस्तुना ।
अत्र संग्रयभ्रान्तिमदन्यतरालङ्कारस्य सङ्गावेऽपि तद्विरपेक्षेयैव व्यञ्जकत्व-
मिति यथोक्तोदाहरणत्वम् ।

(११०) केशेषु बलात्कारेण तेन समरे जयश्रीर्गृहीता । यथा
कन्दराभिर्विधुराः तस्य वदं कण्ठे संस्थापिता इति स० । वलामोडिञ्च-
यद्वो बलात्कारे देशीति उदाहरणचन्द्रिकादयः । 'बला मोडिञ्च'
बलात् सृष्टित्वा (आकष्य) इत्यपि कश्चित् । विधुराः यत्नवः ।

(१११) कन्दराणां कण्ठस्थापनरूपकविप्रतिभासालनिष्पन्नेन वस्तुना
ध्वन्यते इति शेषः ।

गाढालिङ्गपरहस्यञ्जन्मि द्रष्टुं लङ्ग समोसरद् ।
 भाषंसिणीषं भाषो पीलणभीञ्च व्य हिञ्चञ्चाहि (११२) ॥७॥
 अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भते इति वस्तु ।
 जा ठेरं व हसन्ती कद्रवग्रणं वुरुहवद्विविणिवेसा ।
 दावेदि भुञ्जगमण्डलमसं विश्व जञ्चद् सा वाणी (११३) ॥८॥
 अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणम् नवं नवं जन्तु अजडासन-
 स्या (११४) निर्मिमीते इति व्यतिरेकः । एषु कविप्रौढौक्ति-
 मात्रनिष्पन्नो वप्रञ्चकः ।
 जे लङ्गागिरिमेखलासु खलिया सभोअखिसोरदे-
 फारुपफुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्रत्तणं ।
 ते एण्हिं मल्लानिला विरहिणीणीसाससम्पङ्गिणे
 जाप्पा भन्ति सिसुत्तणे वि वडला तारुखपुसा विञ्च (११५) ॥९॥
 अत्र निःश्वासैः प्राप्तेष्वर्थ्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति
 वस्तुना (११६) वस्तु व्यज्यते ।

(११२) गाढालिङ्गपरमसोद्यते दक्षिणे लङ्ग सम्पसरति ।
 मनस्विनीनां मानः पीडनमोत इव हृदयादिति स० ।

(११३) या स्वविरमिव हसन्ती कविपदनाम्बुरुहवद्विविणिवेसा ।
 दर्शयति भवनमण्डलमन्यदिव जयति, सा वाणीति स० ।

(११४) जङ्गं जलजम् अथच जङ्गपदार्थरूपं यदुमङ्गावनं,
 तदर्थास्त्रज्ञाने तिष्ठति या सा ।

(११५) जे लङ्गागिरिमेखलासु स्थळिता सभोअखिसोरदेगी-
 स्मारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम् । ते इदानीं मलयानिला
 विरहिणीनिःश्वाससम्पङ्गिणे जाता भटिति मिसुत्तणेऽपि वडला तारुख-
 पुसा इव इति स० ।

(११६) वस्तुना कविनिबद्धकूर्मसङ्गरोनामनादिकाप्रौढौक्तिविज्ञेन ।

इति ! विरद्वज्रण माणस्य मन्त्र धीरन्तयेण आसासं । .
 प्रेक्षदंसणविसंखलखणमि सहस त्ति तेण ओसुरिचं(११७)॥(१०)
 अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना, प्रियदर्शनस्य
 सौभाग्यबलं धैर्येण सौदुं न शक्यते-इत्युत्प्रेक्षा वेति ।
 उल्लोलकरअरअणकखएहिं तुह लोअणेसु मह दिखं ।
 रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिअे (११८)॥(११)
 अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसि ? इति (११८) उत्तरा-
 लङ्कारेण (१२०) न केवलमार्द्रनखक्षतानि गोपयसि यावत्
 तेषामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु ।
 महिलासहस्रभरिए तुह हिअए सुहअ ! सा अमाअत्ती ।
 अणुदिणमणसअम्मा अङ्गं तणुं अवि तणुएइ (१२१)॥(१२)
 अत्र हेल्वलङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तते-
 इति विशेषोक्तिः । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न-
 यरीरो व्यञ्जकः । एवं द्वादश भेदाः ।

(११७) सखि विरचर्थ्य मानस्य सम धीरत्वेनाश्वासम् ।

प्रियदर्शनविष्टङ्खलक्षणे सहस्रेति तेनापस्तम् इति स० ।

(११८) आर्द्राङ्गकरजरदनक्षतैस्तव नयनयोर्मम दत्तम् ।

रक्षांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते इति स० । प्रतिनायिका-
 संसर्गजनितनखक्षतादिचिह्नयुक्तं नायकं प्रति कुपितनायिकाया इत्युक्तिः ।

(११९) इतिप्रश्नोच्चयनादित्यर्थः ।

(१२०) कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते-इत्यपङ्गुलङ्कारसङ्घितेन ।

५(१२१) महिलासहस्रभरिते तव हृदये सभग ! सा अमान्ती ।

अनुदिममनस्यकम्प्या अङ्गं तल्पपि तमयति इति स० ।

शब्दार्थोभयभूरेकः(१२२) ।

यथा,—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।

तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम्(१२३)॥(१३)

अत्रोपमा व्यङ्ग्या ।

भेदा अष्टादशाऽस्य (१२४) तत् ॥ ४१ ॥

अस्येति ध्वनेः । ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादश ?-
इत्यत आह,-

रसादीनामनन्तत्वात् भेद एको हि गण्यते ।

अनन्तत्वादिति, तथाहि, नव रसाः ; तत्र शृङ्गारस्य द्वौ
भेदौ, सम्भोगो विप्रलम्भश्च ; सम्भोगस्यापि परस्परालोकना-
लिङ्गनपरिचुम्बजादि-कुसुमोज्ज्वलकेलिस्त्र्यर्थात्मयचन्द्रो-
दयषडृतवर्णनादयो बहवो भेदाः । विप्रलम्भस्याभिलाषादय
उक्ताः ; तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्यं ; तत्रापि
नायकयोः (१२५) उत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् ; तत्रापि

(१२२) प्राधान्येन व्यङ्ग्यार्थोपस्थापकपदानाम् अंशविशेषे परिदृष्टि-
सङ्ख्यासङ्ख्याभ्यां शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वं ज्ञेयम् ।

(१२३) अत्र अतन्द्रचन्द्राभरणेत्यादिशब्दस्य परिदृश्यसङ्ख्यात्
समुद्दीपितेत्यादेशे तत्सङ्ख्यात् यथोक्तोदाहरणत्वम् ।

(१२४) अर्थान्तरसंक्रमितयाच्यात्यन्ततिरस्कृतनाच्यासंबन्धप्रक्रमव्यङ्ग्या-
स्त्रयः ; शब्दशक्तिमूलौ द्वौ, अर्थशक्तिमूला द्वादश, उभयशक्त्युद्भवस्यैक-
इति संबन्धप्रक्रमव्यङ्ग्याः पञ्चदश इति मिलित्वा अष्टादश ।

(१२५) नायिका च नायकश्च तयोः ।

देशकालावस्थादिभेदाः, इत्येकस्यैव रसस्थानस्य, का गणना तु अन्येषाम् । असंलक्ष्यक्रमत्वन्तु सामान्यमात्रित्य रसादि-
ध्वनिभेद एक एव गण्यते ।

वाक्ये द्वयुक्तः

द्वयुक्तः-इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ।

पदेऽप्यन्ये (१२६)

अपिशब्दाद्वाक्येऽपि । एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव
पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्या भारती भासते (१२७) ।
तत्र पदप्रकाशत्वे क्रमेणोदाहरणानि,-

यस्य मित्वाणि मित्वाणि, शत्रवः शत्रवस्तथा ।

अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च, स जातः स च जीवति ॥ (१)

अत्र द्वितीयमित्वादिशब्दा आश्लक्ष्यत्वनियन्तव्यत्वेऽप्युदाहरणत्वादि-
संक्रमितवाच्याः (१२८) ।

(१२६) अन्ये सप्रदय भेदाः, एकस्यैव पदस्य परिष्ठितिसङ्गत्वासङ्गत्व-
योरसंभवान्नोभयशक्तिमूलभेदस्य पदे संभव इति भावः । अत्रेदं बोध्यं,
यत्र एकस्यैव पदस्य प्राधान्येन व्यङ्ग्यार्थोपस्थितावातुगुण्यं अन्येषान्तु सह-
कारितामालं, तत्रैव पदनिष्ठत्वं, नानापदानां तथारूपत्वे तु वाक्यगतत्व-
मिति ।

(१२७) ननु पदस्य व्यङ्ग्यार्थद्योतकत्वे पदार्थस्यैव चारुतया पदस्यैव
वरं ध्वनित्वमाप्तां ननु काव्यस्य, काव्यात्मकयोर्वीर्यतदर्शयोः चारुत्वा-
धावकत्वचारुत्वयोरभावात्, अत आह एकैति । भारती काव्यार्थस्वरूप-
व्यङ्ग्यव्यात्मिका वाच्यी । तेनायं फलितोऽर्थः, यदन्तर्गतेन पदेन व्योम्बोऽति-
शयितोऽर्थः चारुतया व्यञ्जते तस्यैव ध्वनित्वमिति ।

(१२८) त्रिभङ्गव्यत्वं कर्मप्रत्ययेण निःशेषम् शासनीयत्वम् । अनु-

खलधवहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणाम् ।
 हिअचवअखवड्डसखा ण ड्ड ववसाआ विमुक्कन्ति (१२६) ॥ (२)
 अत्र विमुच्यन्तीति ।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्यदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥

अत्र तदादिपदैरनुभवेकगोचरा अर्थोः प्रकाशयन्ते । यथा वा,
 मुग्धे ! मुग्धतयव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते ?

मानं धत्स्व ! धृतिं वधान ! ऋजुतां दूरे कुरु ! प्रेयसि ।

सखैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना,

नीचैः शंस, हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ! ॥ (३)

अत्र भीताननेति, एतेन हि नीचैः शंसनविधानस्य युक्तता
 गम्यते । भावादीनां पदप्रकाशत्वेऽधिकं न वैचित्यमिति न
 तदुदाह्रियते ।

रुधिरविसर-प्रसाधितकरवाल-करालरुचिर-भुजपरिषः ।

ऋटिति भ्रुकुटिविटङ्कित-ललाटपट्टो विभाति वृषभीमः ॥ (४)

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

भुक्तिमुक्तिद्वेकान्त-समादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्थन्दं विदधाति सदागमः ? ॥ (५)

कम्पास्थापकारे द्वेषोऽनुकम्पा, सर्वदोषकार्योऽयमिति ज्ञानन्तु स्नेह इति
 महेत्तरः । अत्र हि सित्वादिपदं प्रत्येकमेव लक्षणं सत् नायकस्य
 लक्षितव्यः सारित्वादिकं प्रकाशयतीति यथोक्तोदाहरणत्वम् । त्वामस्मीत्यादौ
 तु व्यङ्ग्यार्थोपस्थितिः स्वर्गरेव पदैरिति तत्र वाक्यप्रकाशत्वम् ।

(१२६) खलधवहारा इत्यन्ते दारुणा यद्यपि, तथापि धीराणाम् ।

कांचित्कृतंदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति ।

सायं स्नानसुपासितं, मलयजेनाङ्गं समालेपितम् .

यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रग्धमन्दा गतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम् ॥ (६)

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्नाताऽसीति वस्तु अधुना
पदद्योत्यं व्यज्यते ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका,

तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ।

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम्,

निरुच्छ्वासतया (१३०) सुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥ (७)

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोग-
दुःखचिन्तनाह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम् । एवञ्च अशेषचयपद-
द्योत्ये अतिशयोक्ती (१३१) ।

क्षणादाऽसावक्षणादा, वनमवनं, व्यसनमव्यसनम् ।

वत वीर ! तव द्विपतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम् ॥ (८)

हृदयवयस्यवृद्धमताः न खलु व्यवसाया विमुह्यन्तीति सं । अत्र विमोहेन
विरामो लक्ष्यते, तेन च दृष्टकार्यकारित्वं व्यङ्ग्यम् ।

(१३०) निरुच्छ्वासतया निरुद्धप्राणवायुतया 'नास्य प्राणाः ससृत्-

क्रामन्ति, अत्रैव समवलीयन्ते' इतिश्रुतेर्भौतिकाले निरुच्छ्वासत्वम् ।

• (१३१) दुष्कृतसुकृतफलजनकत्वेन दुष्कृतसुकृततादात्म्यमाध्यवसिते

वियोगचिन्तने प्रतीयेते इति अतिशयोक्ती व्यज्येते ।

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन (१३२) विधि-
रपि त्वामनुवर्त्तते इति सर्वपदद्वयोत्थं वस्तु ।

तत्र वल्लभस्य गोसन्धि आसी अहरो मिलाणकमलदलो ।

इभ यववह्न सोजण कुणइ वभणं महीसंसुहम् (१३३)॥(२)

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य सुहृद्भुङ्क्तः परिचुम्बनं तथा कृतं,
येन ज्ञानत्वमिति मिलाणादिपदद्वयोत्थं काव्यलिङ्गम् । एषु
स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः ।

राइसु चन्द्रधवलासु ललिभमाप्फालिजण जो चावं ।

एकच्छत्तं विभ कुणइ भुणणरज्जं विषंभन्तो (१३४)॥(१०)

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्त्रेभ्यो न कश्चिदपि
तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्विरूपभोगपरैरेव तैर्निशा
अतिवाञ्छते इति भुणणरज्जपदद्वयोत्थं वस्तु प्रकाश्यते ।

निशितशरधियाऽर्पयत्वनङ्गो

दृशि सुदृशः स्वमलं वयस्यराले ।

दिशि निपतति यत्र सा च, तत्र

व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥ (११)

(१३२) शब्दशक्तिमूलस्य क्षणदा अक्षयदेव्यादिविरोधस्य अङ्गेन
उपपादकेन, पराङ्मुखे त्वयोत्पाद्यार्थान्तरन्यासेनेत्यर्थः ।

• (१३३) तत्र वल्लभस्य प्रातरासोदधरो स्नानकमलदलम् ।

इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसम्मुखम् इति स० ।

गोसयद्वो प्रभाते देशीति नागेशभट्टादयः । भृशेद्वरस्तु गोसम्मीतिपदं
गोमे इत्यनूय गौ । येते अस्मिन्नित्येवमेव प्रभातपरं वषट्कार, प्राकृते
चिह्नानियमात् 'दलो' इत्यस्य उन्मिषन्त्यवस्थादत् ।

(१३४) रात्रिषु चन्द्रधवलासु ललितमास्त्राख्य वशासम् ।

एकच्छत्तमिव करोति त्रिभुवनराज्यं विजृम्भमाश्रति स० ।

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति
व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधः ।

॥रिञ्जन्तो वि उणो संदावकश्चिण्ण हिञ्णण्ण ॥

यथाहरवश्चक्षणेण विसुद्धजाइ य चलइ से हारो (१३५) ॥ (१२)

अत्र विसुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं कम्प-
मान एवास्ते इति चलइपदद्योत्यं वस्तु ।

सो सुद्धसामलाङ्गो धम्मिल्लो कलिअललिअण्णिअदेहो ।

तीए खंधाच्च वलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ (१३६) ॥ (१३)

अत्र रूपकेण सुद्धमुञ्जराकर्षणेन तथा केशपाशः स्तम्भयोः प्राप्तः,

यथा रतिविरतावप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति खंधपद-
द्योत्या विभावना (१३७) । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।

एवपुस्सिआमिअंअकअ सुअ ! को तं सि ? भयासु सच्चं ।

का सोअगसमग्गा पओसरअणि अ तउअअज्ज ? (१३८) ॥ (१४)

(१३५) वार्थभाष्योऽपि पुनः सन्नापकदर्शितेन हृदयेन ।

ज्ञानभरवयस्यत्वेन विसुद्धजातिनं चलत्वात् हारइति स० ।

(१३६) स सुद्धसामलाङ्गो धम्मिल्लः कलितललितनिजदेहः ।

तस्या स्तम्भाङ्गलं गृहीत्वा अरः सुरतसङ्गरे जयतीति स० ।

(१३७) विभावनेति प्रकाशयते इति शेषः, अत्रैव रूपकेणेत्यस्यान्वयः ।

अयं भावः, रत्यनिष्पत्तिरूपाभिहावहेत्वभावेऽपि अविहावोर्द्वयान्
विभावना, रतिनिष्पत्तिश्च खंधपदेनैव द्योतिता, आकर्षणेन हि धम्मिल्लस्य
स्तम्भप्राप्तेः प्रायशो रतिनिष्पत्तिं विनाऽसम्भवादिति ।

* (१३८) नवपूर्णिमाङ्गाङ्गस्य सुभग ! कस्त्वसि ? भयं सत्यम् ।

का शौभाग्यसमप्रा प्रदोषरजनीव तवाद्येति स० ।

अत्र वस्तुना मयीव अन्यस्यामपि प्रथममसुररक्तत्वं न तत इति
 यावेत्यादि-पक्षोसेत्यादिपदद्वयोत्थं (१३६) वस्तु व्यज्यते ।
 सच्चि ! यायणिकुवणसमरन्नि अङ्कवालीसहीए निविड्याए ।
 हारो निवारिओ विअ उच्छेरन्तो तदो कङ्गं रमिअं(१४०)॥(१५)
 अत्र वस्तुना हारच्छेदादनन्तरम् अन्यदेव रतमवश्यमभूत्,
 तत्कथय कीदृशिति व्यतिरेकः कङ्गपदगम्यः (१४१) ।
 पविसन्ती धरवारं विवलिअवअणा विलङ्गजण पङ्गं ।
 स्वन्धे घेत्तूण घडं हाहा णट्टो त्ति रअसि सच्चि ! किन्ति?(१४२)॥
 अत्र हेत्वलङ्कारेण सङ्केतनिकेतनं गच्छन्तं दृष्ट्वा यदि तत्र
 गन्तुमिच्छसि, तदा अपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किन्ति-
 पदद्वयोत्थम् (१४३) । यथा वा,
 विसंखलं तुभं सच्चि ! दिट्टिजण कुडेण तरलतरदिट्ठिं ।
 वारप्फंसमिसेण अप्या गुरुओ त्ति पाडिअ विभिसो(१४४)॥(१६)

(१३६) अत्रायं विभागः, ण्यपुस्सिमिअकखेत्थनेन प्रथम-
 मसुररक्तत्वमिति, पक्षोसरस्यपीत्यनेन तु न तत-इति व्यज्यते ।

(१४०) सच्चि नवनिधुवनसमरे अङ्कपालीसख्या निविड्या ।

हारो निवारित एव उच्छ्रियमाणस्ततः कथं रमितमिति स० ।
 निधुवनं सुरतं, अङ्कपाली आलिङ्गनम् । उच्छ्रियमाणः हयोद्धृत्य-
 तयाऽधिको भवन्निति नागेशभट्टादयः ।

(१४१) कङ्गपदेन जिज्ञासाऽवगम्यते, जिज्ञासा च प्रसिद्धस्य नोद्देतीति
 तद्विलोपवेद्यं रतिजातेति जिज्ञासया व्यज्यत इति भावः ।

(१४२) प्रविशन्ती गृहहारं विवलितवदना विभोक्त्र पन्थानम् ।
 स्वन्धे गृहीत्वा घटं हाहा नष्ट इति रोदिषि सच्चि ! किमिति इति स० ।

(१४३) व्यज्यति इतिशेषः, अत्रैव हेत्वलङ्कारेणेत्यस्यान्वयः ।

(१४४) विशदङ्कणं त्वां संखि ! दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदिट्ठिम् । हाररक्ष-
 मिश्रेण आत्मा गुरुकङ्कति पातयित्वा विभिन्न इति स० । कुटेन घटेन ।

अत्र नदीकुले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशाक्सरे
पश्चादागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धि-
पूर्वकं व्याकुलया त्वया घटः स्फोटित इति मया चिन्तितम्,
तत्किमिति नाशसिधि ? तत् समीहितसिद्धये ब्रज, अहं ते
खञ्जिकटे सर्वं समर्थयिष्ये इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपङ्कत्या
वस्तु (१४५) ।

जोह्वाद् मञ्जरसेण च विद्मस्तारुण्यत्सुचमया सा ।
बुड्ढा वि णवोदेव परवद् अहह हरद् तुह च्चिअम् (१४६) ॥ (१७)
अत्र काव्यलिङ्गेन दृष्ट्वा परबधूं, त्वम् अस्मान् उष्णिक्त्वा
अभिलषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमित्याक्षेपः परवद्-
पदप्रकाशः (१४७) । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न-
शरीरः । वाक्यप्रकाशे तु पूर्वमुदाहृतम् । शब्दार्थोभयंयत्तुद्भवस्तु
पदप्रकाशो न भवतीति पञ्चविंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ ४२ ॥

यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ,—

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले ।

कङ्कालवङ्कुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

(१४५) वारपक्षमिसेनेतिपदद्योत्वमिति प्रदीपप्रभा । सखीतिपद-
द्योत्वमिति आक्षेपरसतम् ।

(१४६) उद्योतस्त्वा मञ्जरसेन च वितोर्यतादख्यौत्सुकमनाः सा ।

, दृष्ट्वाऽपि नवोदेव परवधूरहह हरति तव हृदयमिति व० ॥

(१४७) परबधूत्वेनैव ते चित्तहरणमिति चेलवङ्कारेण प्राचीनमतसिद्ध-
आक्षेपावङ्कारो व्यञ्जते इत्यर्थः ।

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः, प्राणिनां गतिरीदृशी ॥

इति दिवाप्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिहं वचनम् (१४८) ।

आदित्योऽयं स्थितो मृदाः ! ज्ञेहं कुरुत साम्रतम् ।

वज्रविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात्कथं मृदास्यजध्वमविशङ्किताः ? ॥

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्त्तननिष्ठश्च (१४९)

वचनमिति प्रबन्धएव प्रथते । अन्ये तु एकादश भेदा ग्रन्थ-
विस्तारभयान्मोदाहृताः, स्वयन्तु लक्षणतोऽनुसर्त्तव्याः । अपि-
शब्दात् पदवाक्ययोः ।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः (१५०) ।

तत्र प्रकृत्या यथा,—

रदूकेलिहिअणिअसणाकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्य ।

रुद्धस्य तर्देअणअणं पव्वईपरिचुंविअं जअरु (१५१) ॥

(१४८) पुरुषस्य मृतसम्बन्धजनस्य, विसर्जनं इत्ययानतोऽपसारणम्,
मृहं प्रति निवर्त्तनमिति फलितोऽर्थः ।

(१४९) जनस्य मृतात्मीयजनस्य, व्यावर्त्तनं इत्ययानपरित्यागात्
निवर्त्तनं, तन्निष्ठं तत्सात्पर्यकम् ।

(१५०) पदानां तिङ्शुबन्तरूपाणां एकदेशेषु प्रकृतिप्रत्ययोपसर्ग-
रूपांशत्वेषु, रचनासु दीर्घसमासादिरूपविन्यासविशेषेषु, वचनेषु अक्षर-
विशेषेषु च, रसादयः असंख्यसंज्ञकव्यङ्ग्याः सन्प्रकृतीत्यर्थः ।

(१५१) रतिकेलिहृतनिवचनाकरकिसलअरुद्धणवनयुगलस्य ।

रुद्धस्य तृतीयवनयनं पार्श्वलोपरिचुम्बितं जर्बतीति च० ।

प्राकृते समासेन निवचनेत्यस्य ह्यसः ।

अत्र जयतीति नतु शोभत इत्यादि (१५२), समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापाररूपेणास्य पिधान-मिति तदेवोक्तृष्टम् । यथा वा,—

प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया,
द्वित्राय्येव पदानि वासभवनाद्यावन्त्र यात्युन्ननाः ।
तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटजसन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्नो विचित्रा गतिः ॥

अत्र पदानीति नतु द्वाराणीति (१५३) । तिङ्सुपोर्यथा,—

पथि पथि शुकचञ्चूचारुभाऽङ्कुराणां,
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकञ्च ।
नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधम्बा,
पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनी मानचर्चा ॥

अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वं, निवृत्तेति निवर्त्तनस्य

(१५२) उक्तमिति शेषः, समाने करकतनयनपिधानतुल्ये, स्थगन-व्यापारे तृतीयनयनपिधानक्रियायां, लोकोत्तरेण अक्षौकिकेन चुम्बनात्म-केन, अस्य तृतीयनयनस्य । अयम्भावः, जयत्यर्थेन उक्तर्षोऽवगम्यते, तृतीयनयनस्य उक्तर्षश्च उत्कृष्टपिधानवत्तया, पिधानस्योक्तर्षश्च चुम्बन-रूपार्थौकिककरणकतया, चुम्बनेन पिधानन्तु रसोक्तर्षादेव भवतीति जिघात्तरेव रसोक्तर्षप्रतीतेः प्रयोजक इति, 'शोभते' इत्युक्तौ तु उक्तर्षकौरण-विन्नातृद्वयेन वाच्यार्थेव विभ्रान्तिः ; इह तु सङ्ख्येयद्वयमेव प्रमाणम् ।

(१५३) उक्तानीति शेषः, एवमप्येऽपि, हारादिपदमपहाय पदपद-पङ्केणात् हारपर्व्यन्तगमनासङ्घिष्णुताप्रतीत्या उक्तखटातिशयो व्यञ्जते । अत्र नासप्रकृतिगम्यत्वम् ।

लिखत्वं तिङ्ङा सुपा च, तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वं द्योत्यते ।
यथा वा,

लिखन्मासो भूमिं वहिरवनतः प्राणदयितः,

निराहाराः सख्यः सततवदितोच्छूननयनाः ।

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्चरशुकैः,

तवावस्था चेयं, विद्वज्ज कठिने ! मानमधुना ॥

अत्र लिखन्निति न तु लिखतीति ; तथा आसो-इति न तु आसीदिति, अपितु प्रसादपर्यन्तमासो-इति ; भूमिमिति न तु भूमाविति ; न हि बुद्धिपूर्वकमपरं किञ्चिद्विषयतीति तिङ्-सुबुविभक्तीनां व्यङ्ग्यम् (१५४) ।

गामरुहाहमृद्धिं गामे यसामि याचरद्विद्ं या जाणामि ।

याचरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि(१५५) ॥

अत्र नागरिकाणामिति षष्ठ्याः(१५६) ।

(१५४) अयम्भावः, लिखन्निति-यथा लिखनक्रियाया अप्राधान्याव-
गमात् अतात्पर्यविषयत्वेन अबुद्धिपूर्वकत्वम् धृतम्, आसो-इति प्रारम्भा-
परिसमाप्तिपर्यन्तबोधकत्वेनानतिङ्ङाऽवस्थानस्य प्रसादपर्यन्ततात्पर्यम्,
एवं भूमिमिति द्वितीयाविभक्ताऽधिकरणस्य कर्मान्वयप्रतीतिः शेषनीय-
मपरं कर्मान्तरं भाव्यतीति प्रतीयते, एतेनापि च बोद्धव्यबोधो व्यङ्ग्यते इति ।
अत्र तिङ्ङुपोः प्रसादे लिखन्नित्यत्रप्रत्ययवैशिष्ट्यप्रदर्शनं प्रासङ्गिकम् ।

(१५५) यामरुहा अहं यामे यसामि नागरस्थितिं न जानामि ।

नागरिकाणां पतीन् हरेमि या भवामि सा भवामतीति च० ॥

कस्यै का त्वमहदप्ये इत्यधिक्यपत्नीं नागरिकां प्रति यामीत्याया
इत्युक्तिः ।

(१५६) नागरिकानित्यपह्वाय नागरिकाणाम्भतीति षष्ठ्यु ; तेन च

रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत् ।

-इति कालस्य । एषा हि भग्नमाहेच्छरकार्मुकं दायरंधिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः (१५७) । वचनस्य यथा,—
तायां गुणकृष्णायां, तायां उकंठायां, तस्य प्रेम्नास्य ।

तायां भणिसायां, सुन्दर ! एरिसिद्धं जातमवसानं ? (१५८) ॥
अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वं, प्रेम्नैकत्वं द्योत्यते (१५९) ।
गुरुष्वत्ययस्य यथा,

रे रे सञ्जललोचनाञ्चितरुचे, चेतः ! प्रमुच्य स्थिर-

प्रेमायां महिमानमेणनयनामालोक्य किं वृत्त्यसि ?

किं मन्ये विहरिष्यसे ? वत इतां सुशान्तराशामिमाम्,

एषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारां-निधौ (१६०) ॥

सम्बन्धवशात् सञ्जलमेव पतिषु चादर्यातिशयो द्योत्यते, तेन च तान्
हरतः खलुसातिचादर्यं व्यङ्ग्यम् । अत्र 'नागरिकाणामित्यनादरे वठी
ता अनादर्य इत्यर्थः' इति वर्णयन्ति बहवः ।

(१५७) आधीदित्यतीतकाष्ठबोधकशब्दाः, अत्क्रोधकवञ्चितस्यास्य रम-
णीयत्वमतीतं न ह्यवर्त्तमानं भविष्यदुच्येति व्यज्यते, तेन अयादेनं संहरामीति-
प्रतीत्या भार्गवस्य क्रोधातिशयो व्यङ्ग्यः ।

(१५८) तेषां गुणग्रहणानां तासास्तत्कण्ठानां तस्य प्रेम्नः ।

तासां भणितोनां सुन्दर ! इदं जातमवसानमिति सः ॥

(१५९) बहुत्वं बहुविधत्वम्, एकत्वम् एकविधत्वम् । तथाच गुण-
ग्रहणादीनां प्रेम्नैकत्वं बहुविधत्वेऽपि कार्यं प्रेम एकजातीयमेव न कदा-
चिद्व्यभिचारानां प्राप्तिमिति बहुवचनैकवचनाभ्यां व्यज्यते इति प्रदीपः ।

(१६०) स्थिरम् प्रेम यत्न, तादृशम् महिमानम् विषयानासाद-

अत्र प्रकाशः(१६१) । पूर्वनिपातस्य यथा,

येषां ह्योर्बलमेव, दुर्बलतया ते सम्प्रताः ; तैरपि
प्रायः भेदलानीतिरीतिशरणैः काव्यं किमुर्ध्वीश्वरः ? ।
ये ह्यग्रायक ! पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमाः,
ते स्युर्नैव भवाद्दृष्ट्यास्त्रिजगति द्विताः पविताः परम् ॥

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते (१६२) । विभक्तिविशेषस्य
यथा,

प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधितव द्विवसम् ।
द्विवसेन तु नरप ! भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवाद्पदम् ॥
अत्र द्विवसेनेत्यपवर्गे तृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति(१६३) ।
भ्रूयोभ्रूयः सविधनगरीरथ्यया पर्वटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

जनितसत्कर्म, अन्तराशं अन्तर्द्विद्यमानासायां मनोमतमभिहापं, एषा
स्त्री, आशा वा ।

(१६१) अयं भावः, 'त्वं मन्ये विहरिष्यसे' इत्यस्य अहं विहरिष्ये
इति किं त्वं मन्यसे ? इत्यर्थः, अत्र "प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेइत्यम
एकवचनं" इति (११०११०६) छन्देण युद्धदण्डयोर्गो उच्चममध्यमयोर्विषय-
वेण विधानं, तेन च प्रहासोऽभिव्यक्त इति ।

(१६२) पराक्रमनयेत्यत्र अत्याचोऽपि नयपदात् पराक्रमपदस्य
"अभ्यर्हितञ्च" इति (२।२।३४) छन्दवार्तिकेण कृतः पूर्वनिपातः परा-
क्रमस्य प्राधान्यरूपमभ्यर्हितत्वं द्योतयति ।

(१६३) 'अपवर्गे तृतीया' (२।३।६ सू०) इति छन्देण फलप्राप्तौ
द्योत्यायामेव तृतीयाभिधानात् । अत्र द्विवसमिति द्वितीयाविभक्तिरधि-
रिपूणां फलप्राप्तिं सूचयति ।

साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मांलती माधुर् यत्
गाढोत्कण्ठाललितलुलितै रङ्गकैसाभ्यतीति (१६४) ॥

अत्र अनुकम्पादत्तेः करूपतद्धितस्य (१६५) ।

परिच्छेदातीतः सकलयचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्त्रिन्नुभयपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रभ्वंसादुपचितंमहाभोगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापञ्च कुरुते ॥

अत्र प्रशब्दस्योपसर्गस्य ।

कृतञ्च गर्वाभिमुखं मनस्वया,

किमन्यदेवं निहताञ्च नो द्विषः ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्

न यावदायात्युदयाद्भिभौलिताम् ।

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य (१६६) ।

(१६४) इतीति, इति यत्, तत् लवङ्गिकया कचितमिति पूर्वेषा-
न्वयः । भवनवह्नी भवनोपरिनिर्णनमण्डपः, सौधपूडा वा इति बहुवः,
गृहाच्छादनवक्रदार इति तु नागेशभट्टः । लुबितं खिन्नं कम्पितं वा ।

(१६५) अनुकम्पादत्तेः अनुकम्पाद्योतकस्य, अङ्गकैरित्यात् "अनुकम्पायां"
(५।१।७६) इति सूत्रेण विहितान् कप्रत्ययादनुकम्पातिशयो व्यज्यते ।

(१६६) अकारेण मनोगर्वोभिमुखीकरण्यादिङ्गनयोः प्राक्कार्यिकयो-
रेककालत्वस्यैकधर्मसम्भवात् तस्ययोगितेति प्राचीनमतेनेदम् ।
चेतिनिपातरूपप्रातिपादिकभावस्यैव व्यञ्जकत्वं, न तु प्रत्ययवहङ्गत्वस्य
तस्येति षट्कदेशेनेति निदर्शनकज्ञिदर्शनम् । प्रदीपकारादवस्तु तस्य-

रामोऽसौ भुानेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्
 अस्मद्भाग्यविप्रैर्ययाद्वयदिपरं (१६७) देवो न जानाति तम् ।
 वन्द्यैष यथांसि गायति मरुद्वयस्यैकवाणाहति-
 श्रेणीभूतविशालतालविवरोन्नीर्यैः स्वरैः सप्तभिः ॥

अत्रासाविति भवनेष्विति गुणैरिति सर्वनाम-प्रातिपदिक-
 यचनानां (१६८) ; न त्वदिति न मदिति अपि तु अस्मदिति
 अस्य सर्वाक्षेपिणः (१६९) ; भाग्यविप्रैर्ययादित्यन्यथा-
 सम्पत्तिसुखेन (१७०), नत्वभावसुखेनाभिधानस्य ।

तरुणिमनि कलयति कलामशुभदनधनुर्भुवोः पठत्यग्रे ।

अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥

अत्र इमनिजव्ययीभावकर्मभूताधराणां स्वरूपसप्त ; तरुणत्वे-

योगितापदं सप्तस्यपरमिति, चकारस्य पदैकदेशत्वाभावेऽपि क्षेत्रस्य
 तस्याप्रयोगात् पदैकदेशत्वोपचार इति च व्याचक्रुः ।

(१६७) यदिपरंशब्दोऽवधारणार्थे निपातः ।

(१६८) व्यञ्जकत्वमिति शेषः, एवं सर्वत्र । भवनेषु न तु
 देशेषु भुवने वा ; गुणैः न तु दोषैः गुणैरेवेति उभयत्रैव प्रातिपदिक-
 वचनयोर्व्यञ्जकत्वम् ।

(१६९) उक्तमिति शेषः । 'अस्य' बहुवचनान्तास्मद्भट्टित-
 समाधांशस्य अक्षतमाद्यादेशस्यास्मादित्यस्य, सर्वाक्षेपिणः समस्तरजः-कुलो-
 पस्थापकस्य ।

(१७०) अस्य च 'अभिधानस्य' इत्यभिनेयान्वयः, अन्वयघा-
 सम्पत्तिः दुर्भाग्यरूपेण परिणमनम्, अभावसुखेन अभाग्यादितिरीत्या ;
 तथाच अस्माकं भाग्यं नास्तीति न, परन्तु येनैव भवद्ग्राहत्वाद्यह्वयन्मिना
 भाग्येन आजन्मसुखिनी वयं, तदेव अधुना दुःखफलदमस्माकमिति ध्वनितम् ।

इति, धनुषः समीपे-इति, मौली वसतीति त्वादिभिस्तुल्ये एषां वाचकत्वे अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यच्चमत्कारकारी, स एव व्यञ्जकत्वं प्राप्नोति (१७१) । एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् । वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणो (८म ७०) उदाहरिष्यते । अपिशब्दात् (१७२) प्रबन्धेषु नाटकादिषु । एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां (१७३) सह षड्भेदाः ।

भेदास्तदेकपञ्चाशत्,

व्याख्याताः (१७४) ।

तेषां चान्योन्ययोजनम् ॥ ४३ ॥

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्टा चैकरूपया ।

(१७१) इमनिजा तद्धितेन सुकुमाराक्षरेण तादृशमेव गुणं वयः प्रतीयते, 'तरुणत्वे' इत्युक्तौ तु त्वप्रत्ययस्य प्रौढाक्षरतया वयसोऽपि प्रौढत्वं प्रतीयते । अतुमदनधत्तुरिति पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावेन उत्तरपदार्थीभूत-धनुषोऽप्राधान्यं प्रकाशयता तद्धिरपेक्षव्ययीकरणसामर्थ्यं भूलतापस्य प्रत्याय्यते ; तथा मौलिसितिकर्मप्रत्ययेन कर्मोभूतसकललनामौलि-व्याप्तिप्रचनद्वारा सौन्दर्यातिर्ययो व्यक्यते इति ।

(१७२) 'वर्णेष्वपि'-इत्यपिशब्दात् ।

(१७३) पदवाक्यप्रकाशाभ्यामित्यर्थः । पद-वाक्य-पदैकदेश-रचना-वर्ण-प्रबन्ध-प्रकाशतया षड्भेदो रसादिरित्यर्थः ।

(१७४) व्याख्याताः व्याख्यातप्रायाः, तथाहि अविचक्षितवाच्यस्य अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्तररक्षितवाच्यातया द्वौ भेदौ, तौ च पदवाक्ययो-रिति चत्वारः ; विचक्षितान्यपरवाच्येषु असंख्यसंक्रमव्यङ्गास्य उक्तरीत्या षट् ; संख्यसंक्रमव्यङ्गास्य तु एकचत्वारिंशत् भेदाः, (यद्यङ्गिभूतस्य द्वौ भेदौ, तौ च पदवाक्ययोरिति चत्वारः ; अर्थयत्तुङ्गस्य द्वादश भेदाः प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धगताः-इति षट्त्विंशत् ; उभययत्तुङ्गस्यैक इति एकचत्वारिंशत्) इति मिथित्वा युक्तस्य अनेरेकपञ्चाशत् भेदाः ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति, यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपञ्चाशता (संशयास्पदत्वेन, अनुग्राह्यानुग्राहकतया, एकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति) त्रिविधेन सङ्करेण, परस्परनिरपेक्षरूपया एकप्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिर्गुणैः (१७५),—

वेदखाब्धिवियञ्जनाः [१०४०४] (१७६),

(१७५) तेषां एकपञ्चाशतो भेदानां, स्वप्रभेदैरेकपञ्चाशता चतुर्भिर्गुणैः इत्यन्वयः । साक्षात् परस्परया वा यथाकथञ्चित् परस्परसामेक्षः संयोगः संकरः, तद्विज्ञः च संसृष्टिः । संकरस्थले हि क्वचित् साधक-साधकस्मान्नाभावादेकतरानवधारणेन कथं कथं वा इति भवति संशयः, क्वचिन्न स्तत एवोपादेयतया प्रधानयोरपि एकस्य कथञ्चिदपरानुगुण्य-मात्रेण अज्ञात्प्रभावापरनासकानुपाह्याहृद्याहकभावः, क्वचित्तु एक-व्यञ्जकव्यङ्ग्यतया एकात्रयाहृप्रवेश इति संकरस्य त्रैविध्यम् । इदमन्नावधेयं, प्रधानव्यङ्ग्ययोः संसृष्टिसंकराभ्यामेव अनेकधात्वाभावेऽपि तथात्वव्यपदेश इति एतत्-सर्वं उदाहरणेन स्फुटीभविष्यति ।

(१७६) 'अङ्गस्य वामतो गतिः' इति नियमेन चतुर्दशरचस्यः यता-धिकाद्युत्परिमिताः (१०४०४) भेदाः सम्पद्यन्ते इत्यर्थः, तथाहि एक-पञ्चाशतो भेदानां एकपञ्चाशता गुणैः एकाधिकपद्यतीत्तरसङ्ख्येयं (१६०१) भवति, योजनञ्च संसृष्ट्यादिचतुःप्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणैः चतुर्दशसंख्या (१०४०४) सम्पद्यते । एकस्मिन्नपि श्लोके एकविधध्वनि-इयसम्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवि ।

अथ "अन्तर्वाचीनाः, [गणनेयमयुक्ता, अप्पिनापिसभेदस्य योजने एकैकभेदस्तासात्, तथाहि अर्थात्तरसंक्रमितवाच्यञ्च अत्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योषीने यो भेदः च एव अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्याधीनतरसंक्रमितवाच्येन योज-नात्वात्, एवमन्यथापि, तस्मात्

'एको राशिर्द्विधा स्याद्य एकभेकाधिकं तुम् ।

समाह्वेनाहमो गुण्यः, एतत् संकथितं तेषु' ॥

-इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशद्वेदेन ऋद्धिंयस्या एकपञ्चाशतं गुणयेत्, तत्राच रसपद्याग्निभेदिभ्य इति त्रयोदश यतानि ऋद्धिंयस्यंशिकानि (१२१६) जायन्ते, योगः चतुःप्रकारः-इति तेषु चतुर्भिर्गुणैस्तेषु वेदाभ्यदङ्गे-

शुद्धभेदेः सह,—

श्रेष्ठयुगखेन्दरः [१०४५५] ॥ ४४ ॥

तत्र दिङ्मात्रमुदाक्रियते,—

खणपाङ्गणिया देवर ! जाष्पाए सुहस्र । किं पि दे भणिया ।
रुस्रु पडोहरवसहीधरन्नि अणुण्णिज्जउ वराई (१७७) ॥

धवइति पञ्च सहस्राणि चतुरधिकं यतलय च (५१०४) संकीर्णभेदाः इत्येव
ज्यायः] इति वदन्ति । अत्रं ब्रूमः, अतुभवसिद्धौ तावत् पुरस्त्रकेसरसे-
विव ध्वनिष्वपि ष्टुदात्तातिशयानतिशयो, तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य
यत्नातिशयस्तत्त्वान्तरस्फुटवाच्येन तदुयोजना, यत्र त्व तद्वैपरीत्यं,
तत्त्वान्तरस्फुटवाच्यस्येतरणं योजनमिति व्यपदेशः, एवमन्यत्वात्पूह्यम् ।
एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौली । नन्वेवं यत्नोभवोस्तुत्यमेव चादत्त्वं,
तस्य भेदान्तरत्वं स्यादिति, नैवं, अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन स्त्रीकारात्,
तत्नोभयभेदसंकरस्त्रीकारात् । एतादृशे चास्याने पदान्त्वमेव महत्
पौरुषमिति सङ्कटयभावमास्यायालोचनीयमिति” इति प्रदीपप्रभया
सुतरामेव दर्पणमाहित्यमजनि । अत्र “पदैकदेशपदवाक्यमहावाक्याना-
मेकव्यङ्गस्यान्यतरेणाव्यङ्गनात् कथं तेषामेकव्यङ्गकानुप्रवेय इत्येतावताऽपि
वक्तव्यताः” इति मञ्जेश्वराद्येपस्तु न केनापि समाहितः ; अत्रेदं बोध्यम्,
‘एकव्यङ्गकानुप्रवेयः’ इत्यत्र व्यङ्गकत्वं यथाकथञ्चित् सङ्कारितामालेपा-
पीति अवश्यमङ्गीकार्यम्, अतएव रामोऽस्त्रीत्यादौ लक्ष्यार्थस्य व्यङ्गकतायां
सङ्कारितामालेपैव रामपदं व्यङ्गकमिति वक्ष्यति, एवञ्च वाक्यव्यङ्गोऽपि
तदैकदेशपदादेः सङ्कारितारूपेण व्यङ्गकतया यत्र वाक्यतदैकदेशपदयो-
र्हयोदेव व्यङ्गप्रवचनमस्ति, तत्रैव तत्पदरूपैकव्यङ्गकानुप्रवेयः सम्भवतीति,
अत्र “एतादृशे चास्याने पदान्त्वमेव महत् पौरुषमिति” इति प्रदीपोक्तं
मा विचारि इत्यलम् ।

(१७७) अणुप्राचणिका देवर ! जायया सुभग ! किमपि ते भणिया ।

रोदिति ष्टुपश्चाद्भागवत्तन्मोहोऽनुभवोऽनुभवतां वराकौति सं ॥

अथै उतुषने, प्राचुणिका निमन्त्रणेन समागता । पडोहरवस्यो
ऋषपश्चात्तुभागे देशीति वक्ष्यः ।

अत्रानुनयः किमुप्रभोगलक्षणोऽर्थान्तरे संक्रमितः, किमुअनु-
रणनन्यायेनोपभोगे एव व्यङ्ग्ये व्यञ्जकः ? इति संदेहः (१७८)।

स्निग्धस्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेङ्गहलाका घनाः,
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु, दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि, सर्वं सहे,
वैदेही तु कथं भविष्यति, हहा हा देवि ! धीरा भव ॥

अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति च अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः
संखटिः (१७९) । ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन (१८०), रामपदलक्षणैक-
व्यञ्जकानुप्रवेशेन च अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः (१८१)
सङ्करः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ॥

(१८८) तथावात् व्यङ्ग्यसंदेहेनैतन्मूलक एवाविवक्षितवाच्यध्वनि-
विश्लिष्टान्यपरवाच्यध्वन्योः संदेहसंकरः ।

(१७९) अमन्ते वियति कान्त्या द्रवद्रव्यसंयोगविशेषस्य लेपनस्य
असम्भवात्, अचेतने तु मेघे चित्तवृत्तिविशेषस्य लेपनस्य सौहृदस्यासम्भ-
वाच्च लेपनं व्यापने, सौहृदञ्च केकाद्यनुबन्धित्वेऽत्यन्ततिरस्कृतम् । अत्र च
खल्लार्थयोरतिशय्ये व्यङ्ग्ये, तयोश्च परस्परं निरपेक्षतयाऽवस्थानात्
संखटिः, तन्मूलकैव ध्वन्योरपि संखटिः ।

(१८०) ताभ्यां अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिभ्यां सह अर्थान्तरसंक्रमित-
वाच्यध्वनेरनुग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्कर इत्यन्वयः, तथाहि राम-
पदस्य सकलदुःखपात्तया प्रसिद्धरूपोऽर्थो खल्लः, तेन च रामस्य स्थाव-
धीदृशं व्यङ्ग्यं, तदानीं तस्य स्थावधीरणं तु लिप्तपदसुहृत्पदव्यङ्ग्ययोः
मेघस्याकाशव्यापनकेकाद्यनुबन्धित्वातिशय्ययोरुद्दीपकयोः प्रयोज्यमेवेति तयो-
रनुग्राहकत्वं, स्थावधीरणस्य तु अनुग्राह्यत्वमिति व्यङ्ग्याभ्यां व्यङ्ग्यस्य उक्त-
रूपसङ्करमूलक एव ध्वनिभ्यां ध्वनेस्तद्व्यपदेशः ।

(१८१) उक्तरूपेण स्थावधीरणस्यैव विप्रलम्भस्यापि कथञ्चित् राम-
पदव्यङ्ग्यात्वात्, वाक्यव्यङ्ग्यस्य विप्रलम्भस्य तदेकदेशरामपदव्यङ्ग्यात्वात्तानपाद्याहा
व्यङ्ग्ययोः स्थावधीरणविप्रलम्भरसयोः रामपदरूपैकव्यङ्ग्यकानुप्रवेशरूपः
संकरोऽस्तीति तन्मूलको ध्वन्योरपि तथा व्यपदेशः ।

॥ पञ्चम उक्तासः ॥

एव ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाह,—

अगूढमपरस्याङ्गं वाचसिद्धयङ्गमस्फुटम् ।

सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्रमसुन्दरम् ॥ १ ॥

व्यङ्ग्यमेवं (१) गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः।

कामिनीकुचकलशवत् गूढं चमत्करोति, अगूढन्तु स्फुटतया
वाचप्रायमानमिति गुणीभूतमेव । अगूढं यथा,—

यस्यासुहृत्कृततिरस्त्रतिरेत्य तप्त-

सूचिव्यध्व्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।

काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्त्रिः,

जीवन्न संप्रति भवामि किमावहामि ! (२) ॥

अत्र जीवन्नित्यर्यान्तरसंक्रमितवाचस्य (३) ।

उन्निद्रकोकनदरेणुं पिशङ्गिताङ्गाः

गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।

(१) एवं एतेन कारणेन ।

(२) वृहन्नलाक्ष्येणाऽस्थितस्याङ्गुनस्याक्षेपोक्तिरियम् । मया कृता
तिरस्त्रुतिः पराभवो यस्य सः । शरणागतस्य रिपोः तप्तलौहशलाकया
कर्षणेनो देशाचारसिद्ध इत्युदाहरणवन्दितादयः सर्व्वे ।

(३) व्यङ्ग्यं अगूढमित्यन्वयः । एवं परत्र । अत्र जीवनं अभिमत-
कार्यात्मत्वेनाप्रयत्नजीवनं अक्षयति, तेन च मरणमेव अर्थः इति व्यङ्ग्य-
मवहदर्थैरपि गम्यन्ति ।

एतच्चकारो च, रवेर्नवबन्धुजीव-

पुष्पच्छदाभसुदयाचक्षुस्त्रि विम्बम् ॥

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य (४) ।

अत्रासीत् फणियाश्वन्धनविधिः, यज्ञ्या भवद्देवरे

गाढं वक्षसि ताडिते इमुमता द्रोण्याद्विरताहृतः ।

दिव्यैरिन्द्रजित्त लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः,

केनाप्यत्र अगाच्छि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥

अत्र 'केनाप्यत्र'-इत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र'-
इति युक्तः पाठः (५) । [१]

'अपरस्य' रसादेर्वाच्यस्य वा, (वाक्यार्थीभूतस्य) अङ्गं
रसादि अनुरणनरूपं वा (६) । यथा,

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरजघनस्पर्शी नीवीविभ्रंसनः करः ॥

(४) अत्र चुम्बनसंज्ञासंयोगरूपे उल्लेखार्थं सवाचः सन् संयोगत्वेन
सामान्येण उदयाचक्षुस्त्रिं विम्बसंयोगं चक्षयन् प्रभातं वाच्यवत् प्रकाशयति ।
संयोगत्वसामान्यरूपेणापि वल्लसंयोगरूपसंज्ञान्वाप्राप्तेः अत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

(५) अत्राहनाद्यकोपनायकप्रतिनायकैषु निर्दिष्टेषु, चतुर्थवाक्ये नायको
राम एवार्थशक्त्या प्रतीयते, स च 'केनापि' इत्युपादानेन वाच्यायमानतया-
ऽगूढः कृतः, तस्याप्यत्रेति पाठे गूढतया ध्वनित्वमव्याहृतमेवेति प्रदीपः ।

(६) वाक्यार्थीभूतस्य वाक्यतात्पर्यविषयतया प्रधानस्य, निष्कर्ष-
भावस्य अङ्गत्वाभावात् रसपदं स्थायिभावपरम् । अत्र वचसंस्थानवस्तु
प्रमाणानुवृत्तत्वा उपेक्ष्य, उदात्तालङ्कारोदाहरणे "नाल वीरो रसः,
तच्छेहाङ्गत्वात्" इति वदता पञ्चकतेन रसादेर्वाक्याङ्गत्वायाः स्वीकृतत्वेन
तस्याज्ञानान्तरात्, पुष्पप्रभेदत्वापत्तिः ।

अत्र ऋङ्कारः कश्चिदस्य ।

कौलासालयभालखोचनश्चा निर्बर्तिताप्रोक्तक-

व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्वायताम् ।

स्यर्द्धावन्धसच्छब्देव सुहृदं रुद्धा यया नेत्रयोः

कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्धते (७) ॥

अत्र भावस्य रसः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः, स्कारास्त्रयाऽम्बोधयः,

तानेतानपि विभ्रती किमपि न ज्ञान्तासि ! तुभ्यं नमः ।

अप्युच्चैर्ष्येण सुद्धर्मुद्धः स्तुतिमिति प्रसौमि यावद्भुवः,

तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो, वाचस्ततो सुद्विताः ॥

अत्र भ्रुविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

वन्दीकृत्य वृष ! द्विषां च्छगदृशसाः प्रस्यतां प्रेयसाम्,

द्विष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।

अस्माकं सुकृतैर्दिशो निपतितोऽस्यौचित्यवारां-निधे !

विध्वंसा विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्धिभिः स्तूयसे (८) ॥

अत्र भावस्य रसाभासभायाभासौ (९) प्रथमद्वितीयाहर्ष-
द्योत्यौ ।

अविरलकरवालकल्पनेर्भुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुद्धः ।

दृश्ये तव वैरिणां महः, स गतः स्नापि तवेक्षणे क्षणात् ॥

अत्र भावस्य भावप्रथमः (१०) ।

(७) प्रवृत्तिपरे भगवति भवे भवान्या मानभङ्गेन जेलावप्यनायवर्धनमिदम् ।

(८) प्रेयसास्ति क्षणादरे षठी । लान्ति गच्छन्ति ।

(९) प्रथमाहर्षे ऋङ्कारोऽनन्तराविषयवक्षतया, द्वितीयाहर्षे च रतिरूपो भावः

यत्तु विषयवक्षतया आभासः ।

(१०) वैरिणो गर्जन् रूपो भावस्तस्य प्रथमः राजविषयकरतिभावेऽङ्गम् ।

साकं शरङ्गकदम्बा मधुपानलीलां
 कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रहृत्ते ।
 अन्याभिधायि तव नाम विभो ! गृहीतम्
 केनापि तत्र विषमामकरोद्वस्थाम् ॥

अत्र तासोदयः ।

असोढा तत्कालोत्सदसहभावस्य तपसः,
 कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।
 प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवटुवेशापनयने
 त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः ।

पश्येत्कश्चित्, चल चपल रे ! का त्वराऽहं कुमारी,
 हस्तालम्बं वितर, हहहा, व्युत्क्रमः, कासि यासि ।
 इत्थं पृथ्वीपरिहृद् ! भवद्विद्विषोऽरण्यहृत्तेः
 कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥

अत्र शङ्कासूयादृतिस्मृतिश्चमदैन्यविवेकौत्सुक्यानां शबलता ।

एते च रसवदाद्यलङ्काराः (११) । यद्यपि भावोदय-
 भावसन्धि-भावशबलत्वानि मालङ्कारतयोक्तानि (१२), तथापि
 कश्चित् (१३) ब्रूयादित्येवमुक्तम् । यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयः,
 यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संसृष्टिर्वा

(११) एते गुणीभूता रसादयः, गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेम्बः,
 रसाभासभावाभासौ कर्कसि, भावशान्तादिः समाहित इति ।

(१२) व्यक्तिविवेकज्ञानिः ।

(१३) ध्वनिकारः ।

नास्ति, तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भ्रंशतीति कश्चित्
केनचिद्यवहारः (१४) ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकस्रग्दृष्टान्धितधिया,
वचो वै देहीति प्रतिपदमुदञ्चु प्रलपितम् ।

छतालङ्का भर्तुर्वद न परिपाटीषु घटना

मयाप्तं रामत्वं; कुशलवस्तुता न त्वधिगता (१५) ॥

अत्र शब्दशक्तिस्रलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोप-
मेयभावो वाचप्राङ्गतां नीतः (१६) ।

आगत्य संप्रति वियोगविसंभ्रुलाङ्गीम्

अन्भोजिनीं कश्चिदपि क्षपितत्रियामः ।

एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते

तन्वङ्गि ! पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥

(१४) प्राधान्यञ्च अतिशयितचमत्कृतिसन्तया ; तथाच अङ्गीभूतरसा-
दीनां चमत्कृत्यातिशये शुष्नीभूतव्यङ्ग्यत्व', अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति ।

(१५) कनकविषये स्रग्दृष्टी, देहीतिवचः, भर्तुः पालकस्य परि-
पाटीषु सेवारचनासु वा घटना आयासः अलं अत्यर्थं न कृता, तद्वद,
कुशलं वस्तु धनं वस्तु तस्य भावसात्ता, अथच कुशलवो सुतो यस्या वा वीता ।

(१६) शब्दशक्तिस्रङ्गिणा पादपतयोत्था उपमा वाच्यत्वात् रामत्वप्राप्तेः
उपकारकतयैव कवेरभिप्रेतैत्यङ्गत्वम् । 'रामत्वम् आप्तम्' इत्यनेनैव वाच्यता-
र्थसिद्धिरिति नास्याः वाच्यसिद्धाङ्गत्वम्, उपमाया वाच्यत्वाभावात्प्राप्तोपमा
अलङ्कारः । 'वाच्यतां नीतः' इति पाठे तु 'पादपतयोत्थापि रामेण
सहोपमा 'मयाप्तं रामत्वम्' इत्यनेन वाच्यतां नीता, तदङ्गञ्च, शब्दशक्ति-
नूतानुरणनरूपे द्वितीयोऽर्थः'-इति प्रदीपानुसरणमेव साधीयः ।

अत्र नायकवृत्तान्तोऽयं शक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपणेनैव स्थितः (१७) ॥ [२]

वाच्यसिद्धयङ्गं यथा,—

अभिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणञ्च जलदभुजगजं प्रसङ्गं कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत् (१८) ।

यथा वा,—

गच्छाम्यचरत ! दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते ?

किं त्वेवं विजनस्य योर्हतजनः सम्भावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्वणभङ्गिसूचितवथावस्थानखेदालसाम्

आश्लिष्यन् पुलकोत्कराश्रिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥

(१७) दर्शितोदाहरणे विनैवानुनयं अपगतमाना नायिका सख्या उपा-
लभ्यते, तथाहि सङ्क्षरप्रसरति वस्तुनायिकावत्त्वं ध्वन्यते, क्वचिदपीति उप-
नायिकावृत्त एवेति निश्चयाभावः, तत्रापि यासत्यमेव नाधिकमिति, तथापि
अयं पादपतनेनानुनयति, ईदृशो हि कामिनोर्व्यवहारः, त्वं पुनर्वस्तुकालं
परनायिकावृत्ते विनैवानुनयं प्रसङ्गाऽसीत्युपालम्भः । एवञ्च नायकनायिका-
वृत्तान्तकथनमेवाभिप्रेतम्, स च वृत्तान्तो व्यञ्जमानः वाच्ये रविकमलिनी-
वृत्तान्तेऽभिन्नतया च आरौप्यमाणः तस्य प्रकृतार्थतां समादयन् तदुत्कर्षसाधने
इत्यङ्गतयैवास्ते । यत् स्वत एव सिद्धरूपस्य वाच्यस्य व्यङ्ग्यभोक्तृवाधानमालं
तत्रार्थं प्रभेदः, यत् पुनर्व्यङ्ग्यं विना वाच्यमेवात्मानं न लभते, तत्
वाच्यसिद्धाङ्गत्वमिति व्यङ्ग्यवापेक्षानिरपेक्षसिद्धिभ्यामनयोर्भेदः । अयमेव
समासोक्तिरलङ्कारः ।

(१८) जलद एव भुजग इति रूपस्य वाच्यं तावत् न सिध्यति, यावत् विष-
मित्यनेन जलवाचकेन हालाहलं न व्यञ्जते इति । निरुताथैवं ज्ञेयादौ न
दोषः ।

अत्र अच्युतादिपदव्यङ्ग्यम् आमन्त्रणेत्यादिवाच्यस्य (१६) ।
एतच्चैकत्र एकवक्तृगतत्वेन, अपरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयो-
र्भेदः । [३]

अस्फुटं यथा,—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरता ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥

अत्रादृष्टो यथा न भवसि, वियोगभयञ्च यथा नोत्पद्यते,
तथा कुर्या इति क्लिष्टम् । [४]

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा,—

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यञ्चन्द्रोदयारम्भ इवास्मुराशिः ।

उमामुखे दिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

अत्र परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं, किंवा विलोचन-
व्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः । [५]

तुल्यप्राधान्यं यथा,—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्तथा मितम्, अन्यथा दुर्मनायते ॥

अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात्
क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् । [६]

काक्काक्षिप्तं यथा,—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्,

दुःशासनस्य रुधिरं न पिवाभ्युरस्तः ।

•(१६) अच्युत ! महिधनाविकासक्षिधापि अस्त्वस्मितधैर्यं, यतो नोप-
भोगाय यतश्चे, दर्शनेन न हृषिः किन्तु उपभोगेन, उपभोगे सति दुर्जन-
कता अन्यथावस्थापि न दुःखायेति व्यङ्ग्यम्, सिद्धिर्दिति शेषः ।

संचूयामि गद्या न सुयोधनोरु,
सन्धिं करोतु भवतां वृपतिः पण्येन ॥

अत्र मथ्यास्यैवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन
स्थितम्(२०)। [७]

असुन्दरं यथा,—

वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।

घरकम्मवावडाए वह्णए सीअन्ति अङ्गाइ' (२१) ॥

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिद्भूतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्
सीदन्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम् ॥ [८]

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्व्ववत् ॥ २ ॥

यथायोगमिति

'व्यञ्जन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलंकृतयस्तदा ।

ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् (२२) ॥'

(२०) कौरवकुलनिधननिहितप्रतिज्ञस्य भीमस्य न मथ्यासीत्याद्युक्तिरिव
वाधिता अतो न मथ्यासीति काकुः न मथ्यासीति नेत्येवं मथननिषेधनिषेधेन
मथनावधारणात्मकं व्यङ्ग्यं हठेनैव उपस्थापयन् मथननिषेधस्य वाक्यार्थभूतस्य
प्रतीतिसमकालमेव तं व्यङ्ग्यार्थं प्रत्याययति, काकुं विना वाक्यार्थस्य
वाधितत्वेन अप्रतीतेः । काकान्निप्तं व्यङ्ग्यं वाक्यार्थस्य सिद्धरूपस्य
वाधिसमाकरोति, वाच्यसिद्धाङ्गे तु पदार्थस्य सिद्धकदिति ।

(२१) वानीरकुडोडुडुणसउणिकोलाहलं शृण्वन्त्याः ।

सृष्टकर्माव्यापृताया बध्वाः सीदन्यङ्गानीति स० ॥

(२२) ध्वन्यङ्गता वाच्यवस्तुपेक्षयाऽलङ्कारत्वेनैवातिशयितया ध्वनि-
स्वनिर्वाहकता, काव्यवृत्तेः काव्यव्यवहारस्य, तदाश्रयात् 'अलङ्कारसामेल-
त्वात् । अयं भावः, वाच्यात् वस्तुनोऽलङ्कारस्य चारुत्वनिश्चयेन अगूढ-

-इति ध्वनिकारोक्तदिया वस्तुमात्रेण यत्कालकारो व्यज्यते,
न. तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् (२२) ।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसङ्करैः ।

सालङ्कारैरिति तैरेवालङ्कारैः (२४), अलङ्कारयुक्तैश्च तैः ।
तदुक्तं ध्वनिसत्ता,—

‘स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।

सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते वङ्गधा इति ॥’

त्वादिना व्यङ्ग्यत्वाधीनचारुत्वापनयेऽपि अलङ्कारत्वज्ञता चारुताऽव्याहृतैवेति
सर्वत्रैव वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारस्थले ध्वनित्वम् ।

(२२) सतःसम्भवि-कविप्रौढोक्तिसिद्ध-कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्ध-वस्तु-
व्यङ्ग्यालङ्काराणां पदवाक्यप्रबन्धगतत्वेन त्विरूपतया वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारस्य
नवविधत्वमिति ध्वनिभेदसंख्यैकपञ्चाशतो नवम्यनेन अष्टानां भेदानां प्रत्येकं
हासत्वारिंशद्विधत्वमिति किलित्वा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य षट्त्रिंशदधिकत्रिंशत्त-
भेदाः (२२६) श्रुताः । (महेश्वरस्तु वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्रभेदान् विचारन्
‘सप्ताधिकषट्शतःशतरूपम् [४०७]’ इति बभ्राम्) । एवमस्य संसृष्टिसंकराभ्यां
चतुरशीत्यधिकपञ्चाशताधिकैकैपञ्चाशत्सहस्रोत्तरषट्शतसंभेदाः (४५।५८-४)
संकीर्णाः, श्रुतैः सह त्रिंशत्यधिकनवशतोत्तरैकपञ्चाशत्सहस्राधिकषट्शतसं-
भेदाः (४५।६२०), गुणनप्रकारस्तु ध्वनिस्थलीयोक्तदियाऽवशेषः ।

(२४) तैरेव गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदैरेव, अलङ्कारैः रसवदादिपदाभिधेयैः ॥
अत्र च सालङ्कारैरिति भिन्नार्थकयोरेकैकपदयोरेकशेषः, एकत्र (अलङ्कार-
पदस्य भावप्राधान्येन निर्दिष्टसालङ्कारत्वार्थकतया) सालङ्कारपदस्य अल-
ङ्कारोऽर्थः, अपरत्र तु अलङ्कारसञ्चितोऽर्थः । सर्वत्रैव काव्येऽलङ्कारसङ्गा-
नियमेन अलङ्कारासंकीर्णो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरन्योन्ययोग एव दुर्लभ
द्वय्याशङ्कापतस्यै रसवदाद्यलङ्कारस्यैव एव स्वभिन्नालङ्कारान्तराभावसम्भवेन
तत्सम्भवं इति प्रदर्शनार्थमित्युक्तम् । वस्तुतः गुणीभूतव्यङ्ग्येन अलङ्कारेण

अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्क्रांतिभ्रयसौ ॥३॥

‘एवम्’ अनेन प्रकारेण, अवात्तरभेदगणनेन, अतिप्रभूततरा गणना, तथाहि शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्धं, का गणना तु सर्वेषाम् ।

सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्वयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्, तथाहि किञ्चिद्वाच्यतां सङ्गते, किञ्चित्त्वन्वया, तत्र वाच्यता-सङ्गमविचित्रं विचित्रं चेति; अविचित्रं वस्तुमात्रं, विचित्रं तु अलङ्काररूपं (यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यं, तथापि ब्राह्मणश्रमगन्यायेन तथोच्यते) ; रसादिलक्षणस्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः, स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयते, न चाभिधीयते, तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्-प्रयोगे तस्य अप्रतिपत्तेस्तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्ते चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्प्रभिधानद्वारेणैव प्रतीयते इति निश्चीयते, तेनासौ व्यङ्ग्य एव, मुख्यार्थवाधाद्-भावान्न पुनर्लक्षणीयः ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् [१७ । ६] प्रतिपादितम् । शब्दशक्तिश्रुते तु अभिधायानियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य, तेन सङ्गोपभादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम् । अर्थशक्तिश्रुतेऽपि, विशेषे (२५) सङ्केतः कर्तुं न युज्यते इति

च ध्वनेरन्योन्ययोग इत्येव परमार्थः । एतैः प्रभेदैरूपनिबद्धमानः पुरा-
तनोऽप्यर्थो नवनवीभवतीति सप्रयोजनं ध्वनिभेदप्रदर्शनमिति प्रदीपः ।

(२५) विशेषे सञ्चितगतवादिव्यक्तौ, आगन्यादिदोषात् न तत्र शक्तिः ।

सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् परस्परसंसर्गो यत्नापदार्थोऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का वार्त्ता व्यष्ट्यस्याभिधेयतायाम् (२६) ।

येऽप्याहुः (२७),—

‘शब्ददृष्ट्याभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अनप्रथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम् ।

अर्थापत्त्याऽवबुध्यते सखन्धन्निप्रमाणकम्’ (२८) ॥

(२६) ‘सामान्यरूपाणां’ सामान्यतो गोत्वादिना सर्वेषां गवादिव्यक्तीनां, ‘यत्र’ मते, ‘विशेषरूपः’ दृष्टित्वात्तुल्यत्वादिविशेषात्मकः, ‘अपदार्थः’ अभिधयाऽतुपस्थितः, ‘वाक्यार्थः’ तात्पर्यवन्त्या वाक्यप्रतिपाद्यः । अपदार्थोऽपीत्यपिभिन्नक्रमे, वाक्यार्थोऽपि अपदार्थ इत्यन्वयः । अथगन्नावः, यस्मते वाक्यार्थबोधविषयीकृतमपि संसर्गं शक्योपस्थापनपरिशील्यशक्तिरभिधा नावभासयतीति तदर्थं तात्पर्यदृष्टिरवलम्बते, तस्मते वाक्यार्थबोधोत्तरकाञ्चीनायां व्यष्ट्योपस्थितौ नैवाभिधायः प्रभाव इति किञ्च वक्तव्यम् ।

(२७) येऽपि अन्विताभिधानवादिनः आहुरित्यन्वयः ।

(२८) ‘शब्दः’ देवदत्त, गामानयेत्यादि वाक्यं, ‘दृष्टौ’ उत्तममध्यमौ प्रयोज्यप्रयोजकौ, ‘अभिधेयः’ गवानयनादिरूपः । ‘श्रोतुः’ मध्यमदृष्टस्य, ‘प्रतिपन्नत्वं’ वाक्यार्थाभिज्ञत्वं, ‘चेष्टया’ तस्य गवानयनात्तुल्यव्यापारेण (हेतुना), ‘अनुमानेन’ श्रुतादेव गामानयेति वाक्यात् मध्यमदृष्टः, गवानयनं स्वकृतव्ययतया उत्तमदृष्टात्तुल्यतम्-इति जानाति-इति रीत्याऽतुमित्या ‘बोधेत्’ इत्यपिमेवात्वयः । ‘द्वयात्मिकां’ वाचकत्वं वाच्यत्वञ्चेति द्विविधां, ‘शक्तिं’ वक्ष्यतापरनामकं वाक्यवाक्यार्थयोःसम्बन्धं; ‘अन्यथातुपपत्त्या’ ‘गामानयेत्यादिवाक्यश्रवणात् गवानयनाद्यर्थज्ञानं एतद्वाक्येनैतदर्थस्य वाच्यवाचकसम्बन्धं विना अतुपपन्नम्-इत्यतुपपत्त्या (हेतुभूतया), ‘अर्थापत्त्या’ प्रमाथेन बोधेदित्यन्वयः । अनन्तरञ्च ‘निप्रमाणकं’ उक्तरीत्या प्रत्यक्षात्

-इति प्रतिपादितदिशा 'देवदत्त! गामानय' इत्यादुप-
 न्तमदृष्टवाक्यप्रयोगात्तेशात् देशान्तरं साक्षादिमन्तमर्थं मध्यम-
 दृष्टे नयति सति, 'अनेनाद्याद्वाक्यादेर्विधोऽर्थः प्रतिपन्नः'-
 इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोरखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या
 वाचप्रवाचकभावलक्षणसम्बन्धमवधार्य वालसात्र व्युत्पद्यते ;
 परतः 'चैत्र ! गामानय, देवदत्त ! अश्वमानय, देवदत्त ! गां
 नय' इत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारय-
 तीति (२६) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्य-
 मेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानां अन्वितैः
 पदार्थैरन्वितानामेव संज्ञेतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था
 वाक्यार्थः, नतु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् (३०) । यदपि याक्यान्तर-

मानार्थापत्तिरूपप्रमाणत्वाधिगतं, 'सम्बन्धं' सङ्केतं 'अवबुध्यते' आवापो-
 हापाभ्यां गोशब्दस्य गौरिवार्थः, अमृत्विभक्तौ कर्मत्वमिति रीत्या विशेषतो पद-
 पदार्थनिवृत्तया निष्पीयेत, सर्वत्र वालकः कर्त्ता । एतत् सर्वं उक्तौ स्पष्टम् ।

(२६) आवापोहापाभ्यां विशेषे सङ्केतं दर्शयति परत इति, 'चैत्र ! गामा-
 नय' इति आवापः, देवदत्तेत्यादिकस्तु उहापः । अयमभिसन्धिः, गोपदसन्धे
 एव गवार्थप्रतीतिः, तदसन्धे च तदप्रतीतिरिति गोपदसन्धे गौरर्थः,
 एवमन्यत्वापि ।

(३०) 'अन्वितानामेव' अन्वितेषु पदार्थेषु । 'विशिष्टाः' अन्विताः ।
 'पदार्थाः' पदशक्याः । 'वाक्यार्थः' वाक्यप्रतिपाद्यः । 'वैशिष्ट्यं' सम्बन्धः, स
 च पदाशक्योऽपि तात्पर्यदृष्ट्या वाक्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः । अन्वितं निष्कर्षः,
 सङ्केतपादो हि उक्तरीत्या व्यवहारादेव प्रथमतो भवति (व्याकरणादीनाम-
 न्येषां सङ्केतपादकथायां शब्दबोधसामेयतया प्राथम्याभावात्), व्यवहाराच्च
 मध्यमदृष्ट्या गवामनयनप्रवृत्त्यादिरूपः सर्वदेव उक्तमदृष्टोक्त-गामानयेति-
 वाक्यव्यवहारादेव भवति, न कदापि गोपदमालम्बवत्त्वात्, वाक्यस्थितानाम्

प्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानीति निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणाग्विन्नः पदार्थः सङ्केत-
गोचरः, तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रति-
पद्यते, व्यतिसक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वात्(३१)-इत्यग्विता-
भिधानवाद्भिः । तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः
सङ्केतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसङ्केतितत्वाद्
अवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते, तत्र दूरे अर्थान्तरभूतस्य

पदानामर्थाः (गामान्येत्यादौ आनयनेन, गां रक्षेत्यादौ रक्षणेनेत्येवं रीत्या)
नियतमेवापरपदार्थान्विताः, अतो व्यवहारमूलकः सङ्केतपक्षोऽन्वितगवा-
दित्येव भवतीति तदुत्तरभाविनोऽपि व्याकरणादिभ्यः शक्तिपक्षास्तथैवान्वित-
पदार्थविषयका इति नान्यबोधार्थं तात्पर्यवृत्तिः स्वीकार्येति ।

(३१) अयं सारः, गामान्येत्यादौ यदेव आनयपदं, तदेव अन्वमानय-
इत्यादावपीति-(पूर्वज्ञातस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा)-प्रत्यभिज्ञावशेनोभयतैकमेव
आनय-पदमिति निर्णीयते, एवञ्च आनय-पदस्य गवान्वितत्व-अन्वान्वितत्व-
वा नार्थः, किन्तु उभयसाधारण्येण सामान्यतोऽपरपदार्थान्वितानयनत्वेन
अपरपदार्थान्वितानयनमेवार्थः इत्येव वाच्यं, तथा च गामान्येत्यादौ गवा-
न्वयरूपान्वयविशेषबोधनाय तात्पर्यवृत्तिः स्वीकार्येत्यायङ्गा, यथा न्यायसते
गोत्वेन सामान्यतः शक्तिपक्षेऽपि आकाङ्क्षादिवयात् गोविशेषस्य बोधः,
तथा सामान्यतोऽपरपदार्थान्वितत्वेन शक्तिपक्षेऽपि आकाङ्क्षादिवयात्,
समभिव्याहृत-गामितिपदार्थान्वयवशाच्च गवान्वितत्वरूपविशेषान्वयस्य बोधः,
गामितिपदार्थेन अन्वितस्थानयपदार्थस्यैव गवान्वितानयनरूपत्वादिति परि-
हरति यद्यपीति । 'वाक्यान्तरप्रयुज्यमानानि' 'गामानय' इति वाक्यभिन्ने 'अन्व-
मानय' इति वाक्ये उक्तानि, 'सामान्यावच्छादितः' गोत्वेन वक्तव्यव इव, अपर-
पदार्थान्वितानयनत्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण ऋङ्गीतसङ्केतः सर्व एव आनयना-
र्थः, 'व्यतिसक्तानां' परस्परसम्बन्धानां, 'तथाभूतत्वात्' विशेषरूपत्वात् ।

निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेश्चर्चा (३२) । अनन्वितो (३३) ऽर्थी
 ऽभिहितान्वये, . १ पदार्थान्तरमात्रे चान्वितस्त्वन्विताभिधाने,
 अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एव-इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ।

यदप्युच्यते, 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते'-
 इति (३४) । तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा ? शब्दस्य
 प्रकाशकत्वान्न कारकत्वम् ; ज्ञापकत्वन्तु अज्ञातस्य कथं ?
 ज्ञातत्वं च सङ्केतेनैव, स चान्वितमात्रे, एवञ्च निमित्तस्य
 नियतत्वं यावन्न निश्चितं, तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव

(३२) 'सामान्यविशेषरूपः' 'सामान्येन' अपरपदार्थान्विता-
 नयनत्वादिषाधारणधर्मोप, 'विशेषरूपः' वस्तुगत्या गवानयनादिरूपोऽर्थः ।
 'यत्' ज्ञते 'अतिविशेषभूतः' गवानयनत्वादिना गवानयनादिरूपः पदार्थः
 'असङ्केतितत्वाद्वाच्य एव' 'वाक्याद्यन्तर्गतः' सामान्येत्यादिवाक्यार्थसम्य-
 निविष्टः प्रतिपद्यते इत्यन्वयः । 'वर्चा' अहसन्मानं, वाच्यत्वमेति शेषः ।
 अयं भावः, वस्तुत्वेन वस्तुपदवाच्योऽपि षटो यथा षट्त्वेन तद्वाच्यः, तथा
 अपरपदार्थान्वितानयनत्वेन (अभिहितान्वयवादे कोशेनानयनत्वेन) आनय-
 पदवाच्यमपि गवानयनं गवानयनत्वेन तद्वाच्येभेवेत्यसङ्केतिते तस्मिन् वाक्य-
 गम्ये प्राथमिकबोधविषयीकृतेऽपि न अभिधा व्यापार इति नितरामेव
 अनन्तरभाविनि व्यङ्ग्यबोधेऽभिधाविरामः ।

(३३) उभयमतसारमनद्य दोषसदुपाटयति अनन्वित इति अनन्तरोक्त-
 भावार्थेन व्याख्यातप्रायमेतत् ।

(३४) यस्मिन् सति ज्ञाते वा यावान् अर्थो जायते ज्ञायते वा
 तावत्येव तस्मिन् तस्य (यथाक्रमं कारकत्वरूपो ज्ञापकत्वरूपो वा)
 निमित्तभाव इतिव्यायेन शब्दत्रयस्थानन्तरं यावानर्थः (वाच्यो वा व्यङ्ग्यो वा)
 प्रतीयते तत्र सर्वत्रैव उपस्थितत्वात् शब्द एव निमित्तमिति विमनेन
 विचाराद्भवरेण इति पूर्वपक्षः ।

कथम् ? इति 'नैमित्तिकासुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इति अविचारिताभिधानम् (३५) ।

ये (३६) त्वभिदधति, 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरौ व्यापारः' इति, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च विधिरेवात्र वाच्य इति । तेऽप्यतात्पर्यञ्चास्तात्पर्यवाचो युक्तेर्देवानां प्रियाः (३७) । तथाहि (३८) 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं अव्याय

(३५) 'प्रकाशकत्वात्' अर्थबोधकत्वात्, 'न कारकत्वं' नार्थजनकत्वं, 'सङ्केतेन' शक्तिरूपसङ्केतवत्तया, 'नियतनिमित्तत्वं' अव्यभिचारित-निमित्तभावः, 'नैमित्तिकस्य प्रतीतिः' इदमेतद्विभक्तकमिति ज्ञानम् । अयं सिद्धान्तसारः, व्यङ्ग्योपस्थितौ शब्दस्य तापकत्वरूपं निमित्तत्वमस्माकमपि सम्मतं, तत्र नास्माकं विवादः, परन्तु व्यङ्ग्यताया अस्वीकारे तत्र सम्भवति, शब्दस्य अर्थनिमित्तत्वं हि व्यापारसापेक्षमेव नियतम्, यथा वाच्यार्थ-कचार्थयोरेभिधाकक्षणे व्यापारौ, तथा इहापि कोऽपि व्यापारौऽवश्य-मङ्गीकार्यः, अन्यथा हि शब्दस्य निमित्तत्वानिश्चयेन नैमित्तिको व्यङ्ग्यार्थः-इत्येव भवदभिसतोऽपि न सिद्ध्यति, यदि तु व्यापारं विनाऽपि शब्दस्य निमित्तत्वं स्यात् तदा अभिधाकक्षणे अपि दत्तजलाञ्जली स्यातामित्य-स्माभिरुच्यते,-इत्यभिप्रायमरुद्भ्याभिधानं अविचारविजृम्भितमेव ।

(३६) यथा सुनिष्ठयेन संज्ञितेसुरेक एकेनैव वेगरूपव्यापारेण रिपोर्वर्ण-च्छेदमन्मभेदप्राणप्रयाणानि विधत्ते, तथा क्वपिप्रयुक्त एक एव शब्द एकेनैव अभिधाव्यापारेण पदार्थोपस्थित्यवबोधव्यङ्ग्यप्रतीतीः जनयतीति वाच्य एव व्यङ्ग्यार्थः, अपिच यत्र यदर्थं वक्ष्य शब्दस्य तात्पर्यं, तत्र स एव तच्छब्दार्थ इत्यर्थेन 'यत्परः'-इतिनियमेन निःशेषेत्वादौ अन्तिकगमनविधि-स्तात्पर्यविषयतया वाच्य एवेति निश्चीयते,-इति मतस्यत्यापयति ये त्वेति ।

(३७) 'तात्पर्यवाचः' यत्परः-इति शीमांसकनियमोक्तेः । देवानां प्रियाः पश्यतः ।

(३८) 'यत्परः' इति नियमस्येत्यमर्थो शीमांसकैर्निरूप्यादि, वाक्या-

उपदिश्यते' इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनाङ्गीयमानाः प्रधानक्रियानिर्वर्तकस्वक्रियाभिसम्बन्धात्साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति (३६), ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावद्प्राप्तं तावद्विधीयते (४०), यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे, 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यत्र लोहितोष्णीषत्वमात्रं (४१)विधेयं; हवनस्यान्यतः(४२)सिद्धे, 'दग्ना जुहोति' इत्यादौ

नर्वाचिपदाद्येधूपस्थितेषु सिद्धरूपाणां प्राप्ततया विधानमनर्थकमिति साध्यरूपस्यैव विधेयत्वं, यस्य च विधेयत्वं तत्रैव तद्वाक्यस्य तात्पर्यं, यस्मिंश्च तात्पर्यं च एव वाक्यार्थः, तदर्थबोधनायैव तद्वाक्यं प्रयुक्तं, तदस्य प्रमाणान्तराप्राप्ततया तदस्यैव तद्वाक्यस्थानगतार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यनिर्व्विहः । एतदेव, प्रथमतः, 'तथा हि, इत्यादिना 'उपात्तस्यैव शब्दाद्यर्थे तात्पर्यम् ननु प्रतीतमात्रं' इत्यन्तेन दर्शयति ।

(३६) 'भूतं' सिद्धं कारकादि, 'भव्यं' साध्यं क्रियारूपं, 'सप्तश्वारणे' सप्तश्वारणे, 'कारकपदार्थाः' गामानयेत्यादौ गामित्यादयः, 'क्रियापदार्थेन' आनयादिपदार्थेन, 'अङ्गीयमानाः' सम्बन्धाः, 'प्रधानक्रियाया' आनयनादिरूपाया, 'निर्व्वर्त्तिका,' सम्पादयित्वा, वा 'स्य' गोः 'क्रिया' चलनरूपा, तस्या 'अभिसम्बन्धात्' आनयत्वात् 'साध्यायमानतां' 'प्राप्नुवन्ति' साध्या इव भवन्ति । यथा पूर्व्वसुत्पन्नस्यापि षट्स्य रक्ततादशायां 'रक्तो षटो जातः' इति व्यवहारः, तथा सिद्धरूपाणामपि कारकानां साध्यक्रियासम्बन्धात् साध्यरूपत्वं भाक्तमिति भावः ।

(४०) 'ततश्च' उपदेशस्य भूव्यार्थकत्वादेव । यथा तृष्णाग्निभस्कराशौ अग्निरदग्धमेव त्वयं दहति न भस्म, तथा साध्याभ्यतसिद्धेषु साध्यमेव विधीयते न सिद्धमिति ।

(४१) 'प्रमाणान्तरात्' 'सोष्णीषा विनीतवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति वाक्यात् । 'लोहितोष्णीषत्वमात्रं' उष्णीषस्य लौहित्यमात्रमून

(४२) 'अन्यतः' 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति वाक्यात् ।

द्वधरादेः करणत्वमात्रं विधेयं । क्वचिदुभयविधिः, क्वचित्त्रिविधिरपि, यथा 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ एकविधिर्द्विविधिक्षि-
विधिर्या (४३) । ततश्च 'यदेव विधेयन्तात्वेव तात्पर्यम्, इति
उपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे, एवं हि 'पूर्वो
धावति' इत्यादौ अपरादर्थेऽपि क्वचित्तात्पर्यं स्यात् (४४) ।

यत्तु (४५) 'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः'-इत्यत्र
'एतन्नृचे न भोक्तव्यम्'-इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थः-
इत्युच्यते, तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थः, न चारख्यात-
वाक्ययोर्द्वयोः अङ्गाङ्गिभाव इति विषमक्षणावाक्यस्य सुहृदाक्य-

(४३) रक्तगुण-पटभाव-वयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा
असिद्धाविति शेषः ।

(४४) उपात्तस्य उच्चरितस्य, अर्थे इत्योपस्थितेऽर्थे, प्रतीतमात्रे
तत्कालं येन केनापि ज्ञायमाने, पूर्वत्वं हि नियतमेवापरसापेक्षमिति
पूर्वत्वज्ञानकालज्ञायमानः पक्षमार्थः कदाचित् तात्पर्यविषयः सन्
पूर्वशब्दवाच्यतां भजेत ।

(४५) यदि हि उपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यं स्यात्, तदा 'विषं भक्षय'
इति 'मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इति च आख्यातान्तक्रियाद्वयघटितत्वेन
वाक्यद्वयस्य एकस्मिन् एतन्नृचे न भोक्तव्यमित्यर्थे तात्पर्यं न स्यात् ! अस्य
अर्थस्य 'विषं भक्षय' इति वाक्यार्थत्वाभावादिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्वर्यं,
मा चास्येति चकारेणान्यप्रयोजनकेनाङ्गयोरेकवाक्यत्वमेव लभ्यते, एक-
वाक्यत्वञ्चाख्यातक्रियाद्वयान्वितयोर्यथानुत्तार्ये निरपेक्षयोरनयोर्भेदो सम्भवति,
नापि च विषमक्षणं सुहृदपदेशयोर्व्यमिति विषं भक्षयेति वाक्यं स्यात् सवाधं
सत् विषमक्षणादपि दुष्टमेतन्नृचे भोजनमित्यर्थं लक्ष्यत् 'मा चास्ये' इति
वाक्यस्य हेतुत्वेनाङ्गतामापन्नञ्च सत् परस्परमेकवाक्यत्वं भजते इति एक-
वाक्यान्वर्थसिद्धयर्थे एव तात्पर्यमिति निवसस्य न व्यभिचारः ।

त्वेन अङ्गता कल्पनीयेति 'विषभक्षणादपि इष्टमेतद्गृहे भोजन-
मिति सर्व्वया माऽस्य गृहे भुङ्क्ष्याः' इति उपात्तशब्दार्थे
एव तात्पर्य्यम् ।

यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते, तावति
शब्दस्याभिधैव व्यापारः, ततः कथं 'ब्राह्मण ! पुत्रस्य जातः',
'ब्राह्मण ! कन्यका ते गर्भिणी' इत्यादौ उर्ध्वयोकादीनामपि न
वाचप्रत्यम् ? कस्याञ्च लक्षणा ? लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतरा-
भिधाध्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः, किमिति च श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-
प्रकरण-स्थान-समाख्यानं पूर्व्वपूर्व्ववलीयस्त्वम् ? (४६)-इत्य-

(४६) भगवता जैमिनिता "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" (१।१।४) इति सूत्रेण यथाक्रमसंज्ञानां द्वयोर्ब-
ङ्गनां वा एकत्र उपनिपाते परपरस्य विद्वत्वेनार्थोपस्थापकतया दुर्बलत्वम-
भिदधता पूर्व्वपूर्व्वस्य श्रुत्यादेः प्राबल्यं निरुच्यते ; यदि शब्दश्रुतेरनन्तरो-
पस्थितान् सर्व्वानेव प्रत्ययान् प्रति अभिधैव व्यापारः स्यात्, तदा श्रुतु-
पस्थितार्थस्यैव लिङ्गाद्यश्रुतहीतार्थानामप्यभिधैवतया सर्व्वेषां समवाय-
मर्थोपस्थापकत्वप्रसङ्गा अर्थविप्रकर्षाभिधानि हनेरनुचितं स्यात् ।
सूत्रार्थस्य सोऽसांसाभाष्यादौ प्रदीपे च विशेषतः सोदाहरणं प्रदर्शितोऽपि-
प्रज्ञातानुपयोगितवोपेक्षितः, श्रुत्यादयस्तु

"श्रुतिर्हितीया, क्षमता च लिङ्गं
, वाक्यं पदान्येव त्वं संज्ञताम् ।
सा प्रक्रियया वा कथमित्यपेक्षा
स्थानं क्रमो, योगवत्त्वं समाख्या" ॥

इति सामान्यतो ज्ञेयाः । अत्रैकसुदाहरामि, "सदाचन सरीरवि-
नेन् च काकवि" इत्यादिकाया क्वचः विनिबोजनात् श्रुतिरिवं प्रवर्त्तते,-
"ऐन्द्रा गार्हपत्यासुपतिष्ठते" इति, तत्र चन्देहः, किं ऐन्द्रो इन्द्रस्यमन्त्रिणी

विभक्ताभिधानवावदेऽपि विधेरपि (४७) सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् ।

किञ्च, 'कुर्वन् इति पदयोर्वैपरीत्ये, काव्यान्तर्वर्तिनि कथं दुष्टत्वम् ? न ह्यत्रासभ्योऽर्थः पदार्थान्तरैरन्वितः,— इत्यनभिधेय एवेति एवमादि अपरित्याज्यं स्यात् (४८) ।

यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्यु-
पेयते, तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्य-
दोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् ! न चानुपपन्नं,
सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात्, वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण

इतीन्द्रप्रकाशमसामर्थ्यात् सिद्धात् गार्हपत्यपदस्येन्द्रपरत्वं प्रकल्प्य
इन्द्रोपस्थापनएव विनियोगः, किंवा गार्हपत्यमिति द्वितीया रूपया श्रुत्या
ऐन्द्रोपदस्य गौणार्थत्वेन गार्हपत्यान्नुपस्थापनएव विनियोगः ? इति
सन्देहे श्रुत्या सामर्थ्यं बाध्यते इति सिद्धान्तः, तथाहि द्वितीया हि
कारकविभक्तिः कामपि क्रियामपेक्षन्ती 'उपस्थापय' इति क्रिययाऽश्रिता
सती प्रथमत एवाभिधेया अन्नुपस्थापने इमाच्छब्दं विनियोजयति, नैवं
सामर्थ्यम्, 'कदाचन क्षरीरसि' इति मन्त्रः इन्द्रप्रकाशक इति प्रथमं
ज्ञानं, ततः इन्द्रप्रकाशकमन्त्रस्य वाच्यत्वं विनियोगः सम्भवतीत्यनुपपत्तिज्ञानं,
ततश्च इन्द्रोपस्थापने एव विनियोग इति रीत्या सामर्थ्येन कल्पनीयमिति
विशेषः । तथात् श्रुतेः प्रवक्तव्या तदानुशुष्येन सामर्थ्ये नीयमाने इन्द्रपदं
ऐश्वर्यवत्परतया गार्हपत्यतात्पर्यकमिति कल्पनीयम् ।

(४७) विधेस्तद्विभक्तमनसः ।

(४८) अयं निर्गन्धितार्थः, 'इति कुर्व' इत्युक्तौ स्त्रीगुणाङ्गवाचक-विद्-
पदस्येन 'विद्' इत्यनेन व्यञ्जनया स्त्रीगुणाङ्गोपस्थित्वाऽस्त्रीकत्वदोष इति
नैवसुच्यते, तच्च 'स्मिन् एवार्थोऽभिधेयः' इत्यन्विताभिधानमते व्यञ्जनाया
अस्त्रीकारे न सम्भवति, तादृशार्थस्य केनाप्यनन्वितत्वेनाभिधेयत्वादिति ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयेण तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् कचिदेष
कस्यचिदेव औचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था (४९) ।

इयं, गतं सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

-इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां
काव्यानुगुणत्वं (५०) ? ।

अपिच वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तुन् प्रति एकरूप
एवेति नियतोऽसौ, न हि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्योऽर्थः
कचिदन्यथा भवति, प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रति-
पत्तादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते; तथा च,
'गतोऽस्तमर्कः' — इत्यतः सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसर-इति,
अभिसरणसुपक्रमतामिति, प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कर्म-
करणान्विवर्त्तामहे इति, सान्ध्यो विधिरूपकस्यतामिति, दूरं
मा गाः—इति, सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, सन्तापोऽधुना
न भवतीति, विक्रीयवस्तूनि संक्रियन्तामिति, नागतोऽद्य
प्रेयानित्यादिरनवधिर्यङ्ग्योऽर्थः तत्र तत्र प्रतिभाति ।

(४९) असाधुत्वादयोहि सर्वदेव हेया इति नित्यदोषाः, कष्टत्वादयस्तु
शृङ्गाराद्यभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतया तत्रैव हेया अपि रौद्रादौ व्यङ्ग्यानुगुणतया-
उपादेया एवेत्यनित्यदोषाः, इत्थं च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे प्रातिकूल्याहकूल्या-
भ्यामेव नित्यानित्यदोषविभागः, स च व्यङ्गनाया असन्ने नोपपन्नः,
वाच्यवाचकभावे हि कष्टत्वादीनामौदासीन्येन सर्वत्रैव दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा
अन्यतरत् नियतमेव स्यात् ।

(५०) व्यङ्गनाङ्गीकारे कपालिपदेन जुगुप्सा व्यज्यते इति तत्रैव
उपयोगः ।

वाक्यव्यङ्ग्ययोः (५१) (निःशेषेत्यादौ निषेधविध्यात्मना,

“मात्यर्थासुत्यार्थं विचार्य कार्थ्यम्

आर्याः समर्थ्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधरायाम्

उत स्मरस्मैरविलासिनीनाम् ॥”

-इत्यादौ संशय-शान्तश्ङ्कार्थन्यतरगतनिश्चयरूपेण (५२),

“कथमवनिप, दर्पो यन्निशातासिधारा-

दलनगलितस्रग्भ्रं विद्विषां स्वीकृता श्रीः ।

ननु तव निहृतारेरप्यसौ किं न नीता

त्रिद्विमपगताङ्गैर्बल्लभा कीर्त्तिरेभिः ॥”

-इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा) स्वरूपस्य, (पूर्वपञ्चाङ्गावेन प्रतीतेः) कालस्य, (शब्दाश्रयत्वेन, शब्द-तदेकदेश-तदर्थ-वर्ण-संघटनाश्रयत्वेन च) आश्रयस्य, (शब्दानुशासनज्ञानेन, प्रकरणादिसहाय-प्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन च अवगम इति) निमित्तस्य, (बोद्धुमात्र-विदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतिमात्र-चमत्-कृत्योश्च (५३) करणात्) कार्थ्यस्य, (‘गतोऽस्तमर्कः’ इत्यादौ प्रदर्शितनयेन) संख्यायाः,

(५१) वाक्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपस्य ‘भेदेऽपि’ इत्याद्यपिनेत्यान्वयः, एवं काव्यशेखादावपि ।

(५२) संशयो वाच्यः, शान्ते शङ्कारिणि वा यत्करि तदुचित एव भूधरायामिति स्मरस्मैरविलासिनीनामिति वा निश्चयो व्यङ्ग्यः ।

(५३) वाच्येन सर्वबोद्धुषाधारणी प्रतीतिरेव केषवा, व्यङ्गेन संवृद्धानामेव प्रतीतिचमत्कृतिचेति ।

(“कस्य व वा होइ रोसो इहूण पिआए सब्बणं अहरं ।
सभंभर-पञ्चमांग्धाइणि, वारिअवामे, सहसु एण्हिं(५४)॥”
-इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन) विषयस्य च भेदेऽपि
यद्येकत्वं, तत्कृच्चिदपि (नीलानीलादौ) भेदो न स्यात् ! उक्तं हि,
'अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विबद्धधर्माध्यासः कारण-
भेदश्च' इति । वाचकानामर्यापेक्षा, व्यञ्जकानान्तु न तद-
पेक्षत्वमिति न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वम् ।

किञ्च 'वाणीरकुडंरु' इत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाचं
स्वरूप एव यत्र विश्राम्यति (५५), तत्र गुणीभूतव्यङ्गे
अतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः, स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य
व्यापारस्य विषयताम् अवलम्बताम् ? इति ।

ननु 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति, 'रामेण प्रियजीवितेन तु
कृतं प्रेम्णः प्रिये ! नोचितम्' इति, 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः
प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्' इत्यादौ लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते,
विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति, तदवगमश्च शब्दायक्तः, प्रकरणादि-
सव्यपेक्षश्चेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम ? (५६) ।

(५४) कस्य वा न भवति रोसो इहा प्रियायाः सङ्गणसभरम् ।

सभंभरपञ्चांग्धाइणि, वारितशामे, सहसुदानोमिति स० ।

(५५) विश्राम्यति चारत्वेन तात्पर्यविषयीभवन् आस्त्राद्यो भवति,
अयसभिसन्धिः, यत्र गुणीभूतव्यङ्गे वाच्यस्य प्राधान्येन तात्पर्यविषयत्वं,
तत्र व्यङ्ग्यार्थेऽभिधातात्पर्यवृत्त्योरुभयोरन्वभावेन कथमस्योपस्थितिरिति
तदर्थमस्ति अङ्गना लोकार्था ।

(५६) अर्थं पूर्वपक्षः, व्यङ्ग्यत्वेन लक्ष्यस्य अनियतत्वम् (अलक्ष्यकम-
त्वादिनेवाथान्तरसंक्रमितव्याच्यत्वादिना) काव्यस्य विशेषव्यपहारहेतुत्वं,

उच्यते, लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थशब्दाभिधेयवत्
नियतत्वमेव, न खलु मुखेनार्थेनानियतसम्बन्धो (५७) लक्षयितुं
शक्यते, प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषयज्ञेन नियतसम्बन्धः,
अनियतसम्बन्धः, सम्बन्धसम्बन्धश्च दोष्यते । न च,

“अन्ता एव शिमञ्जङ्ग एव अहं दिशसभं पलोएहि ।

मा पश्चिम्, रत्तिभंधम् सेज्जाए मङ्ग शुमञ्जहिस्सि(५८)॥”

-इत्यादौ विवक्षितान्यपरयाच्चे ध्वनौ मुखार्थवाधः,
तत्कथमत्र लक्षणा ? लक्षणायामपि व्यञ्जनभवश्चमाश्रयितव्यम्
इति [१७] प्रतिपादितम् । यथा च समयसव्यपेक्षा अभिधा,
तथा मुखार्थवाधादित्यसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा ; अत
एव अभिधापुच्छभ्रता सेत्याहुः (५९) ।

नच लक्षणात्मकमेव ध्वननं, तदनुगमेन(६०)तस्य दर्शनात् ;

प्रकरणाद्यधीनयञ्जन्त्यप्रतीतिविषयत्वञ्चास्तीति उभयत्रैव लक्षणैव व्यापारो-
ऽस्तु । लक्षार्थस्य अनियतत्वं उच्यतेदाहरणत्वे एतद्, तथा हि यथाक्रमं
दुःखसहिष्णुत्वेन प्रसिद्धे, निष्कस्ये, खरादिहृत्तरि चार्थे एकस्यैव रास-
पदस्य लक्षणा । ।

(५७) अनियतः सामीप्यसादृश्यादिप्रसिद्धसम्बन्धान्यः 'कादाचित्को
वा सम्बन्धो यस्य सः, नहि यदाकदाचित् गङ्गामनुसरन्ती गौरनुसरण-
सम्बन्धेन गङ्गापदलक्षणा भवति ।

(५८) अन्तरत्वं निषोदति अन्ताहं दिशसभं पलोकय ।

मा पश्चिम्, रत्तिभन्ध, शय्यायाभावाद्योर्निवत्स्यतीति स० ।

“निषदो कुसञ्ज” इति क्रमदी चरः ।

• (५९) समयः सङ्केतः, समयविशेषः सव्यार्थे संज्ञेतः, यतः
सङ्केतापेक्षा, अतः अभिधातुविधायिनीत्यर्थः ।

(६०) तदनुगमेन लक्षणात्मकस्यैव लक्षणापसाङ्गात्वेन ।

नच, तदनुगतमेव, अभिधावलम्बनेनापि तस्य भावत्,
न चोभयानुसार्येभ्य, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः,
नच, शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मक-नेत्रत्रिभागावलोकनादि-
गतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरिति अभिधातात्मबलक्षणात्मकव्यापार-
तयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपङ्गवनीय एव ।

तत्र 'अन्ता एव' इत्यादौ नियतसम्बन्धः(६१), 'कस्य व ण
शोऽ रोसो' इत्यादौ अनियतसम्बन्धः,

"विपरीतरते लक्ष्मीं बहून् दृष्ट्वा ग्राहिकमलङ्कम् ।

हरिणो दाहिणाक्षयं रसाजला भक्तिं लक्ष्मिं (६२) ॥"

-इत्यादौ सम्बद्धसम्बन्धः । अत्र हि हरिपदेन दक्षिण-
नयनस्य सूक्ष्मात्मकता व्यज्यते, तन्निमीलनेन सूक्ष्मात्मकः, तेन
पद्मस्य संकोचः, ततो ब्रह्मणः स्थगनं, तत्र सति गोप्याङ्गस्य
अदर्शनेन अनिर्यन्त्रणं (६३) निधुवनविलसितमिति ।

'अखण्डबुद्धिमिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यार्थः, वाक्यमेव
च वाचकम्' इति येऽप्याहुः, तैरप्यपि द्वापथपतितैः पदपदार्थ-

(६१) यथा निषेदनरूपे व्यङ्ग्ये तदनिषेदनरूपस्य वाच्यस्य विरोधसम्बन्धो-
ऽस्ति, स च प्रसिद्धतया क्लृप्त इति नियतत्वम् । उत्तरोदाहरणे तु नायकेन
अङ्गते 'भ्रमरेणास्या वास्य' दध' नतुपपतिगा' इति व्यङ्ग्यार्थं वाच्यार्थस्य
न कोऽपि प्रसिद्धसम्बन्धोऽस्तीति कोऽपि सम्बन्धः कल्पनीय इति अनियतत्वम् ।

(६२) विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं इहा नाभिकमलस्यम् ।

हरिर्दक्षिणनयनं रसाजला भक्तिं स्थगयतीति च ॥

(६३) अनिर्यन्त्रणं अप्रतिबन्धम् । अत्र,

'चन्द्रसूक्ष्मात्मके विष्णोः चक्षुषी नामदक्षिणे' ।

इति पौराणिकी गाथाऽनुसर्जय्या ।

कोपना कर्तव्यैवेति तत्पक्षोऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विधादि-
व्यङ्ग्य एव (६४) ।

ननु वाच्यार्थसम्बन्धं तावन्न प्रतीयते, यतः-कुतश्चित्
यस्य-कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात्, एवञ्च सम्बन्धात् व्यङ्ग्य-
व्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धे अत्र न भवतीति व्याप्तत्वेन नियत-
धर्म्मिनिष्ठत्वेन च तिरूपास्त्रिष्टास्त्रिङ्गिज्ञानमनुमानं यत्, तद्रूपः
पर्यवस्यति (६५), । तथाचि

“भ्रम धम्मिअ ! वीसत्थो सो सुणत्थो अज्ज मांरिअो देण ।
गोसाणार्हे कच्छकुड्ढवासिणा दरिअसीहेण (६६)॥”

(६४) क्रियाकारकभावपुररीकृत्य जायमाना धोः अशुद्धा, तदस्या
अशुद्धा । ‘अविद्यापथप्रतिः’ संसारदशायामाविद्यकव्यवहारावचस्मिभिः ।
अयं भावः, क्रियाकारकभावोश्च धर्म्मधर्म्मिभावमपुरस्कृत्य न सम्भवति,
धर्म्मधर्म्मिभावश्च संसारस्य मिथ्यात्वेन न सम्भवति, नापि ब्रह्मणः,
निर्धर्म्मत्वात्, अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव ‘सत्यं ज्ञानम्’ इत्यादिमहा-
वाक्यमखण्डमेव अखण्डं ब्रह्म बोधयतीति वैदानिकमतानुसारेण व्यङ्ग्येऽपि
वाक्यगत्यै वाक्यस्यैव यत्किरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, संसारदशायां
वैदानिकैरपि क्रियाकारकभावस्वीकारेणैव नैवं सम्भवति ।

(६५) सम्बन्धादिति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावान्वयि, ‘अप्रतिबन्धे’ अनियतसम्बन्धे
व्याप्तिसम्बन्धरहिते इतियावत्, ‘व्याप्तत्वेन’ (वाच्यार्थस्य) व्यङ्ग्यार्थव्याप्तिसन्ध्या,
‘नियतधर्म्मिनिष्ठत्वेन’ (व्याप्तोऽपि स्वाकार्थो न स्वानाश्रये व्यङ्ग्यं
प्रतिपाद्यतीति) व्यङ्ग्यार्थान्प्रयान्प्रितत्वेन च हेतुना । ततोवान्तद्वयस्य
पर्यवस्यतीत्यपिनेषाम्भवः । ‘तिरूपात्’ पक्षवत्त्व-सपक्षवत्त्व-विपक्षावत्त्व-
सपक्ष-रूपत्ववत्त्वः, ‘तद्रूपः’ (तेन अनुमानेन कथ्यते इति व्युत्पत्त्या) अनु-
मेवांतमापकभावो विधेयः, अत्र ‘व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः’ इति अहेत्यपदनूनाम् ।

(६६) भ्रम धम्मिक, विवक्षाः अ वा अद्य धारितत्वेन ।

‘गोदानदीकच्छकुड्ढवासिणा इप्पसिंहेनेति स० ॥

अत्र गृहे खनिष्ठ्या भ्रमणं चिह्नितं गोदावरीतीरे
 सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति,—यत् यत् भीरुभ्रमणं तत्तत्
 भयकारणनिष्ठ्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धि-
 रिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः (६७) । अत्रोच्यते भीरुरपि गुरोः
 प्रभोर्वा निदेशेन, प्रियानुरागेण, अन्येन चैवंभूतेन हेतुना
 सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः, शुभो विभ्यदपि
 वीरत्वेन सिंहान्त्र विभेतीति विरुद्धोऽपि (६८) । गोदावरी-
 तीरे सिंहसङ्कावः प्रत्यक्षाद्गुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु
 वचनात्, न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिबन्धात्(६९)
 इत्यसिद्धञ्च । तत् कथमेवंविधात् हेतोः साध्यसिद्धिः? । तथा,
 'निःशेषघ्नत'-इत्यादौ गमकतया यानि चन्दनप्यवनादीनि
 उपात्तानि, तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति, अतश्चात्रैव
 स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानि इति
 अनैकान्तिकानि ।

व्यक्तिवादिना (७०) च अधमपदसङ्हायानामेषां व्यञ्जकत्वम्

(६७) भीरुभ्रमणव्यापकस्य भयकारणनिष्ठ्युपलब्धिपूर्वकस्य विरुद्धा
 सिंहोपलब्धिः, तथाच विरुद्धया सिंहोपलब्ध्या भयकारणनिष्ठ्युपलब्धौ
 निष्ठतायां तद्व्याप्यमपि भ्रमणं निश्चितमेतीति ।

• (६८) अयं सिद्धान्तः, भीरुरवीरस्य वीरस्य वा अध्रमणमनुमितं ?
 आद्योऽनैकान्तः, अन्ये विरोधः, अर्थादियङ्गया अपौरुषेयत्वयङ्गया वा
 शुभो विभ्यतोऽपि वीरस्य अगवादिङ्गत्वात्तया वीररसोचितस्य चिह्नमिति
 हेतुः भ्रमणस्यैव सम्भवात् ।

(६९) 'अप्रतिबन्धात्' (पुंसुखीवाक्यत्वेन) अर्थेन सम्बन्धनिवन्नाभावात् ।

(७०) ननु अन्तिकगमनस्य व्यञ्जनरूपा व्यक्तिरेव कथमिति अत आह
 व्यक्तीति, 'एषां' चन्दनप्यवनादीनाम् । अधमपदसङ्हायानामेषां हेतुत्वमेवास्ति

उक्तं; नच, अत्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपक्षमिति कथमशुभानम् ? ।
एवंविधादर्थो देवविधोऽर्थः, उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशते इति-
व्यक्तिवादिनः पुनस्तत् अदूषणम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जनासङ्कीर्ण-
भेदनिर्णयो नाम षष्ठम उल्लासः ।

षष्ठ उल्लासः ॥

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥२॥

न तु शब्दचित्तेऽर्थस्याचित्रत्वम् ; अर्थचित्ते वा शब्दस्य । तथा
चोक्तम्,

“रूपकादिरलङ्कारस्यान्यैर्वङ्गघोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति यनिताननम् ॥

रूपकादिमलङ्कारं वाच्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङाञ्च व्युत्पत्तिं वाचां वाष्पन्त्यलङ्कृतिम् ॥

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं हयन्तु नः ॥”(१)इति ।

इति पूर्वपक्षं मनसि निधातुं, नायकस्य अधमत्वानिश्चयेन सन्दिग्धाविधि-
दोष इति परिहरति नचेति, व्यञ्जनरूपव्यक्तिपक्षे तु नैते दोषाः सम्भवन्ति,
व्यञ्जनावां व्याप्रादेरनपेक्षणादित्याह एवंविधेति ‘उपपत्तिः, व्याप्रादिः,
तत्त्वानैकान्तादि ।

(१) ‘शुद्ध’ काव्यार्थप्रतीत्युत्तरवर्तिनं, शब्दश्रवणानन्तरं शब्दालङ्कारेषु

शब्दचित्रं यथा,—

प्रथममरणच्छायस्तावन्ततः कनकप्रभः,
तदशु विरहोत्ताम्यन्तम्बीकपोलतलद्युतिः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदासुखे
सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्भृगलाष्कनः ॥
अर्थचित्रं यथा,—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पक्ष्मलहृशामलकाः खलाश्च ।
गीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति (२) ॥

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया पर्यवसानम्,
तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तं ।

अत्र च शब्दार्थालङ्कारभेदाद्दृशो भेदाः, ते च अलङ्कार-
निर्णये निर्णेष्यन्ते ॥

इति काव्यप्रकाशे षष्ठे वृत्तासः ॥

वित्ते आकृष्टेऽर्धप्रतीत्यनन्तरं हि रूपकाद्यहस्यभागमिति । 'व्युत्पत्तिः'
विशेषेण अहमप्रासादिरूपेण सन्निवेशः । 'सौमन्द्यं' शोभनशब्दस्य काव्यस्य
शोभनत्वम् । अभिषेयोऽर्थः । नः ध्वनिकाराणाम् ।

(२) 'अलीकं' लघाटं भिद्यता च । 'कालता' कल्परूपता भयानकत्वेन
वसन्तरूपता च । 'कुटिलता' वक्रता कापश्यं च । अत्र दीपकमलङ्कारः ।

सप्तम उक्तासः ।

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह,—

मुख्यार्थहृतिर्दोषो रसञ्च मुख्यस्तदाथयाद्वाच्यः ।
 उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि(१)सः॥२॥
 हृतिरपकर्षः (२) । 'शब्दाद्याः'-इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने ।

(१) 'मुख्यार्थहृतिः' मुख्यस्य प्राधान्येन उद्देश्यस्य, अर्थस्य प्रयोजनस्य हृतिर्यस्मात्, सः । रसः (रसनीयः) रसभावादिः, तदाश्रयात् (आश्रय आश्रयणमपेक्ष्यं, रसेनोपकारकतयाऽपेक्षणात्) वाच्यः (यद्-बोध्योऽर्थः) मुख्य इत्यन्वयः । उभौ रसवाच्यौ । स दोषः ।

(२) अपकर्ष उद्देश्यप्रतीतिविघातः, उद्देश्याच्च प्रतीतिः रसवति अनपकट्टरसविषया, नीरसे तु अर्थविषयाऽपि चमत्कारिणीत्युभयरूपा अयिलक्षिता प्रतीतिः, दुष्टेषु हि क्वचित् रसस्यार्थस्य वा प्रतीतिरेव न, क्वचित् विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचित् रसस्य नोत्कर्षः, क्वचिदर्धप्रतीतिर्जातापि न चमत्कारिणी; तत्कारणञ्च तत्तत्संस्थे स स दोष एव, तत्र रसदोषाणां साक्षात् विघातकत्वम्, अर्थदोषाणां क्वचित् साक्षात्, क्वचिच्च परस्परया, शब्ददोषाणान्तु परस्परवैव । तत्रापि असमर्थत्वादौ अर्थोपस्थितिरेव न, निहतार्थत्वादौ उपस्थितिबिम्बः, व्युत्संस्कृत्यादौ वाक्यार्थबोधोभावः, क्लिष्टत्वादौ तद्विलम्बः, निरर्थकत्वादौ सङ्घट्टयवैमुख्यव्यपतापादनेन व्याघातः, विरुद्धमतिक्रान्त्यादौ तु विपरीतार्थोपस्थापनेन व्याघातः । विघातकत्वञ्च कदाचित् ज्ञातस्य यथा व्याहृतत्वादेः, कदाचित्स्वरूपस्य एव, यथा निहतार्थत्वादेः । तेनेदं दोषसामान्यलक्षणं,—उद्देश्यप्रतीतिविघातको दोष इति । स चार्थ द्विविधः,—नित्यवानित्यस्य, सर्वदेव ज्ञेयो नित्यः, यथा

विशेषलक्षणमाह,—

दुष्टं पदं (३) श्रुतिकटु,
 श्रुतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
 निहृतार्थमनुचितार्थं,
 निरर्थकमवाचकं विधाऽप्रलीलम् ॥ २ ॥
 सन्दिग्धमप्रतीतम्,
 ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
 अविमृष्टविधेयांशं
 विरुद्धमतिकृतसमासगतमेव ॥ ३ ॥

श्रुतिकटु परुषवर्णरूपं दुष्टं । यथा,—

‘अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्गा कार्तार्थं लभते कदा ॥

अत्र कार्तार्थमिति (४) ।

श्रुतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनं । यथा,—

एतन्मन्दिपिपक्तिन्दुकफलश्यामोदंरापाण्डर-

प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्यर्षक्षमं लक्ष्यते ।

श्रुतसंस्कारादिः, तदन्यस्त्वनित्यः ; यथा शृङ्गारादौ ज्ञेयमपि श्रुतिकटु
 रौद्रादौ उपादेयमेवेति ।

(१) दुष्टं पदमिति विधेयं सर्वत्रान्वयि, श्रुतिकटुपदाद्यन्वतमत्वं
 पददोषसामान्यलक्षणमपि पददोषसामान्यलक्षणत्वेन दोषविशेषलक्षणमेवेति न
 प्रतिज्ञाहानिः ।

(४) निरर्थं प्रयुक्तो दुःश्रवः शब्दः श्रोत्रविरक्तिमापाह्वयति । यस्यैवा-
 दर्थं प्रयुक्तस्तु न दुष्टइति बोध्यम् ।

तत्पत्नीपतिपुक्ति, कुम्भरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-

दीनं त्वामनुनायते कुचयुगं पत्राहतं मा ज्ञयाः (५) ॥

अत्र 'अनुनायते' इति, 'सर्पिषो नायते' इत्यादौ आशिष्येव
नायतेरात्मनेपदं विहितम्, "आशिषि नायः" (१।३।

२१ सू० वा०) इति ; अत्र तु याचनमर्थः । (तस्माद् अनुनायति
स्नानयुगमिति पठनीयम्) ।

अप्रयुक्तं तथा आम्नातमपि कविभिर्नीदृतं । यथा,-

यथाऽयन्दावणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥

अत्र दैवतशब्दे "दैवतानि पुंसि वा" (अ० को० १ व०)

इति पुंसि आम्नातोऽपि न केनचित्प्रयुज्यते (६) ।

असमर्थं यत्तदर्थं पद्यते न च तत्राऽस्य शक्तिः (७) । यथा,-

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः ।

सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सम्प्रति सादरम् ॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ।

(५) स्नानयोरनाहतत्वे तदाकृष्टमनसः पुलिन्दस्य प्रहारपाटवं न भव-
तीति, अनयोः कतरः कुम्भर इति संशयेन, तत्रादृश्येन कुम्भस्य प्रहारायोन्वत्य-
पुङ्गा वा न प्रहरिष्यतीति कुम्भाभयं स्यादिति भावः । याचनस्य च
'मा ज्ञयाः' इत्यन्तो वाक्यार्थः कर्म ।

(६) अत्र तादृशकविसमयलङ्घने प्रयोजनात्सम्बन्धान्वयप्रतया प्रतीति-
विघातः । यमकादिप्रयोजनकत्वे तु नायं दोषः ।

(७) तदर्थेऽभिधारेण शक्तिविधुरस्यापि तदर्थतया पाठोऽन्यसङ्कारेण
तदर्थबोधनाय, अतएव गतौ शक्तिभूत्योऽपि हन्तेः पदादिपदसङ्कारेण
पत्नीत्यादौ निरुद्धलक्षणया गतिं यक्ति, (निरुद्धलक्षणयासम्पदाक्षय पदादि-

निहतार्थं यदुभयार्थम् अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं । यथा,-

यावकारसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।

सुग्धा साध्वसतरला विखोक्त्वा परिचुम्बिता सहसा ॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणो नार्थे नोऽप्यस्तीकृतत्वरूपोऽर्थो

(८) व्यवधीयते । अनुचितार्थं यथा,-

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते,

प्रयत्नतः सत्तिभिरिव्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यश्चस्त्रिनः ।

रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् (९) ।

निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदं । यथा,-

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्यूते, मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति, युष्मात्प्रसादेन ॥

अत्र द्विशब्दः । अवाचकं यथा,-

अबन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां ।

भवन्ति वध्याः स्वयमेव देहिनिः ।

अमर्षम्युन्येन जनस्य जन्तुना,

न जातहाईन न विद्विषादरः ॥

पदसहकार एव, तेन न केवलात् हन्ते गतिबोधः) अतएव च अवाचकात्

अस्य भेदः, अवाचकं हि विवक्षितार्थं कुत्रापि न पति । नित्यदोषोऽयमिति ।

(८) उज्ज्वलीकृतत्वरूपः रेषदारक्तीकृतत्वरूपः ।

(९) विवक्षितार्थापकर्षव्यञ्जकत्वमनुचितार्थत्वमिति विरुद्धसृष्टिकल्पान्नेदः ।

अत्र जन्तुपदमदातर्क्यर्थे (१०) विवक्षितं, तत्र च नाभिधायकं ।
यथा वा,

या धिक् सा किल तामसी ! शशिसुखीं दृष्टा मया यत्र सा !
तद्विच्छेदरजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः, कुशले सदैव विधुरो घाता, न चेत् तत्कथं
तादृश्यामवतीमयो भवति मे नो जीवसोकोऽधुना ॥

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थे (११) अयाचकं ।
यत्र उपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतं, यथा,-

जङ्गाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः

प्रत्यगालतकाभाप्रसरकिशलयो मञ्जुमञ्जीरभङ्गः ।

भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-

सम्भूताम्भोजयोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः (१२) ॥

अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति (१३) ।

त्रिधेति व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात् । यथा,-

साधनं सुमहत् यस्य यन्मान्यस्य विलोक्यते ।

तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुयम् ॥[१]

(१०) पूर्वार्द्धे आपद्विघातकृतया दाहत्वसक्तमिति द्वितीये तद्वैपरीत्य-
प्रदर्शकं जन्तुपदमदातरि प्रयुक्तमिति प्रदीपः ।

(११) 'तामसी'-इत्यनेन लब्धस्य तमोमयत्वस्य वैपरीत्येन, दिग्भेदेन
प्रकाशमयत्वम् व्यश्लभेव बोधनीयम् ।

(१२) "नृत्यं पदार्थाभिनयो न च तं ताडयाम्बितम् ।" इति,

"प्रसुहोर्ङ्गीकृतः घादो दण्डपादोऽभिधीयते" इति च षण्डिकाष्टकम् ।

(१३) दधातिधारणे यत्किरूपसामर्थ्यसत्त्वेऽपि उपसर्गेण करणत्वेन यत्ते-

निवृत्तत्वेन विदधातिधारणेऽर्थेऽयाचकः न त्यसमर्थ इति ।

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदृष्टाधरः
 कश्चित्केसरद्रुघिनेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
 सुगन्धा कुङ्कुलिताननेन दधती वायुं स्थिता तत्र सा
 भ्रान्त्या धूर्त्ततयाऽथ वा नतिष्ठते तेनानिधं चुम्बिता ॥ [२]
 हृदुपवनविभिन्दो मत्प्रियाया विनाश्यात्
 घनरुधिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।
 रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेस्याः
 सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष वर्धः ॥ [३]

एषु साधन-वायु-विनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जकाः (१४) ।
 सन्दिग्धं यथा,-

आलिङ्गितस्तत्रभवान् संपराये जयन्त्रिया ।
 आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥
 अत्र 'वन्द्यां' किं चठच्छतमङ्गलायां, किं वा नमस्यामिति
 सन्देहः । अप्रतीतं यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धं । यथा,-
 सम्यक्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः ।
 विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म्मबन्धनम् ॥
 अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः (१५) ।
 ग्राह्यं यत्केवले लोके स्थितं । यथा,-
 राकाविभावरीकान्त-संज्ञान्तदुप्रति ते सुखम् ।
 तपनीयशिलाशोभा कटिस्थ हरते मनः ॥

(१४) अरलोलाशोपस्थिला श्रोत्रवैकुण्ठं दूषणशीलं । येषां पुनः
 शिष्यश्चिह्नमग्निनीत्रह्लास्यडादिशब्दानां विवक्षितार्थस्य प्रसिद्धतयाऽरलोलाशो
 नोपतिष्ठते, न तेषु दुष्टत्वम् ।

(१५) वासना चाल संसारनिदानभूतो सिध्याज्ञानजन्यः संस्कारविशेषः ।

अत्र कटिरिति (१६) ।

नेयार्थं (“निरूढा लक्षणाः काश्चित्कामर्थ्याद्भिधानवत् ।
क्रियन्ते साम्प्रतं (१७) काश्चित्काश्चिन्नैव स्वशक्तितः॥ ”-इति)
यन्निषिद्धं लाक्षणिकं, । यथा,-

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् ।

करोति ते सुखं तन्वि, चपेटापातनातिथिम् ॥

अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते ।

‘अथ’ (१८) ‘समासगतमेव’ ‘दुष्टम्’ इति सम्बन्धः । अन्यत्
केवलं, समासगतञ्च । क्लिष्टं यत्तार्थप्रतिपत्तिर्व्यवहृता । यथा,-

अत्रिलोचनसंभृतज्योतिरुन्नमभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल, तव चेष्टितम् ॥

अत्र अत्रिलोचनसंभृतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुन्नमेन भासिभिः
कुमुदैरित्यर्थः ।

(१६) सामाजिकैर्नितम्बादिकमेव प्रयुज्यते न तु कटिरिति पाम्यत्वं ।

पाम्यशब्दश्रवणाद्दृक्कुर्यदग्धोच्चयनात् श्रोतृवैसृष्ट्यं दूषणशीलम् ।

(१७) प्रयोजनेनेति शेषः । इदिप्रयोजनविशेषयोरभावेऽपि अपर-
विधरचनाया असामर्थ्यनिवन्धनं लक्षणाश्रयणमिति वसुदायार्थः, तथाहि
अस्योदाहरणे न इदिः, नापि च कविसमयसिद्धनिर्जितत्वलक्षकपदससुदायै-
परित्यागेन चपेटापातनपदोक्तौ प्रयोजनविशेषः ।

(१८) ‘अथ भवेत् क्लिष्टम्’ इति कारिकाशं व्याचष्टे,-अथेति । क्लिष्टा-
दित्याशां विवक्षितविशिष्टाप्रतिपत्तिव्याघातो दूषकतावीजम्, केवलपदस्य
विशिष्टार्थ एव न सम्भवतीति नासमासे एतेषां सम्भवः ।

अविच्छेदः प्राधान्येन अनिर्दिष्टो(१६)विधेयांशो यत्र तत् । यथा,

स्रग्भीमुहृत्तल्लात्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-

धौतेशाङ्गप्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिप्रुनोत्सर्पिदृष्योद्गुराणाम्

दोषाणां चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ? ॥

अत्र मियग्रामहिमत्वं (२०) नानुवाद्यं, अपि तु विधेयम् ।

यथा वा,—

स्त्रसां नितम्बादवरोधयन्ती पुनःपुनः केशरपुष्पकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥

अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्षितं । (मौर्वीद्वितीयामिति युक्तः

पाठः) । यथा वा,—

वपुर्विरूपाक्षमलज्यजन्मता

द्विगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

(१६) प्राधान्यञ्च विधिप्रतीतियोग्यता, सा च कुत्रास्ति कुत्र वा नेत्यस्य विद्वदनुभवएव प्रमाणं, केषुचसुदाहरणैरेतदप्रदर्शितं,—विधेयस्य, समासान्तर्गतत्वेन, इतरविशेषणतयोपस्थितौ, (एकस्मिन् वाक्ये) 'अनुवादमनुक्त्वा च विधेयसुदीरयेत्' इति नियमविपरीतनिर्द्देशे, उद्देश्यगत-विशेषणान्तरमहिम्ना विधानात् पूर्वमेव सिद्धौ, यच्छब्दसाक्षिध्येन प्रसिद्धार्थ एव नियमितशक्तिकेन तदादिर्पदेन निर्द्देशे च विधेयतावगम इति । एतच्च वाक्यदोषोदाहरणेषु सुस्पष्टम् ।

(२०) मिथ्यामहिमत्वं 'महिमा मिथ्या' इतिरीत्या महिम्नो मिथ्यात्वम्, अनुवादम् उद्देश्यं, प्राप्तस्य भर्त्सान्तरप्राप्तये कथनसुद्देशः ; विधेयं साध्यम्, अप्राप्तस्य प्राप्तये कथनं विधानम् । उद्देश्यविधेययोः पृथग्विर्द्देश एवोद्देश्यविधेयभावप्रतीतिः ।

वरेषु यद्वाल्लगाच्चि, ऋग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ? ॥

अत्रालक्षिता अनिरिति वाच्यम् । यथा वा,

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचिन्त-
संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

या सर्वदैव भवता, तदुदन्तचिन्ता

तान्तिं तनोति तव सम्प्रति, धिग्धिगस्मान् ॥

अत्र न मुक्तेति निषेधो विधेयः ; (यथा,

नवजलधरः सम्मद्धोऽयं, न ह्यनिशाचरः ;

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं, न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारः, न वाणपरम्परा ;

कनकनिःपस्त्रिग्धा विद्युत्, प्रिया न ममोर्व्वशी ॥

इत्यत्र) नत्वमुक्ततानुवादेनान्यत् अत्र किञ्चिद्बुद्धिहितं। (यथा,

जुगोपात्मानमत्वसो भेजे धर्ममनातरः ।

अगृध्नु राददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥

इत्यत्र अत्रस्तत्वाद्गनुवादेनात्मनो गोपनादि) ।

विद्वद्धमतिक्रान्तं यथा,--

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमित्वमेकोऽसौ, तस्य किं वर्णयामहे ॥

अत्र कार्यं विना मित्वमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्वमिति प्रतीतिः । यथा वा:

चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् (२१) । यथा वा,
 न त्वस्मिन् यदि नाम भूतकरणासन्तानशान्तात्मनः
 तेन व्याकृजता धेनुर्भगवतो देवाङ्गवानीपतेः ।
 तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
 स्कन्दः, स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ? ॥
 अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।
 यथा वा,-

गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।
 सविधे निरहङ्कारः प्रायाद्भवः सोऽम्बिकारमणः ॥
 अत्राम्बिकारमण इति विरुद्धां धियमुत्पादयति (२२) ।
 श्रुतिकटु समासगतं (२३) यथा,
 • सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।
 वर्हिनिर्झादनार्होऽयं कालश्च समुपागतः ॥
 एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।
 वाक्येऽपि दोषाः(२४) सन्त्येते, पदस्यांशेऽपि केचन॥४॥

(२१) रोगविशेषोऽङ्गचन्द्रदानं वा प्रतीयते ।

•(२२) अम्बिकापदस्य गौरीर्व माताऽप्यर्थः, एतं रमणपदस्य प्रीतिकर
 इवासम्भोऽप्यर्थोऽस्तीति ।

(२३) क्लिष्टत्वादीनां समासगतत्वनियमनादन्वेषामनियम उक्तश्राय
 इति सूत्रचयन् अस्मासगतसङ्ख्या समासगतमाह नृतीति ।

(२४) त्रिगिणैकार्थतात्पर्यकपदसङ्गो वाक्यम्, तदपेक्षदोषत्वमेव
 वाक्यदोषत्वम्, तदपेक्षत्वञ्च केषाञ्चित् क्वात्कथाभाय केषाञ्चित् स्तोत्रार्थम्,

केचन, न पुनः सर्वे । क्रमेणोदाहरणम्,—
सोऽथैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितृनतार्षीत्सममंसा बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्गर्गमरंस्त नीतौ सन्धखघातं न्यवधीदरींश्च ॥ (श्रुति०)

स रातु वो दुश्प्रवनो भावुकानां परम्पराम् ।

अनेडम्बकतादैश्च द्रप्त दोषैरसंमतान् ॥ (अप्र०)

अत दुश्प्रवन इन्द्रः, अनेडम्बको मूकवधिरः (२५) ।

सायकसहायवाहो, मकरध्वजनियमितक्षमाधिपते ।

अज्जर्चिभास्वरस्ते भातितरामवनिप, श्लोकः ॥ (निह०)

अत सायकादयः शब्दाः खङ्गाब्धि-भू-चन्द्र-यशः-पर्यायाः
शरादर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितः

थशो गायत्येते दिशि-दिशि च नग्नास्तव विभो ।

शरज्जरोत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा

तथापि त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥

तथाहि ये केवला वाक्यदोषाः येऽपि च विधेयापिसर्षादयो वाक्यगतास्तौ
वाक्य एव सम्भवन्तीत्यात्मनाभायै वाक्यपपेत्तन्ने ; ये पुनः श्रुतिकट्टादयः
पददोषा अपि वाक्यघटकपदद्वयत्वयादिगतत्वेन व्यतिशयदोषतामापद्यन्ते,
ते श्रोत्रकर्षणाभायैव वाक्यसापेक्षा इति । च्युतसंस्कारासमर्थत्वयोः स्वत
एवातिशयदोषयोर्न वाक्यघटकपदद्वयाद्भ्रगतत्वेन कोऽपि विशेषः, निरर्थक-
पदत्वस्य वाक्यघटकत्वमेव नास्तीति नैषां वाक्यदोषत्वम् । एकस्य विवर्जिता-
र्षीवाचकपदस्य प्रसिद्धार्थसादायापि कथञ्चित् वाक्यार्थबोधोपपत्तिः
सम्भवतीति नावाचकत्वदोषस्य स्वतएवातिशय इति पदद्वयादिगतत्वनाति-
शयितौ वाक्यदोषोऽयम् इति यथाकथञ्चित् विभजनीयम् ।

(२५) “अनेडम्बक उद्दिष्टः शठे वाक्यश्रुतिवर्जिते” इति मेदिनी ।

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन् उपस्योक्त्यमानस्य
स्तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः (२६) ।

प्राञ्चन्नाड्विष्णुधामाप्य विषमाश्रः करोत्ययम् ।

निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥

अत्र प्राञ्चन्नाड्विष्णुधामविषमाश्रनिद्रापर्णशब्दाः प्रकटजलद-
गगन-सप्ताश्र-सङ्कीच-दलानामवाचकाः (२७) ।

शृपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ ॥

अतोपसर्पणप्रहरणमोहनशब्दा व्रीडादायित्वादक्षीलाः ।

तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गञ्च भुञ्जते ।

दूतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्त्तनम् ॥

अत्र धान्तोत्सर्गप्रवर्त्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

पितृवसतिमहं व्रजामि तां, सह परिवारजनेन, यत्न मे ।

भवति सपदि पावकान्वये (२८) हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥

अत्र पिंढगृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतौ
अमङ्गलार्थत्वम् ।

(२६) अत्र कुविन्दः लब्धक्षितिकः, पटयसि पटूकरोषि (प्रख्यापयसि)।
गग्नाः स्तुतिपाठकाः इति विवक्षितार्थः । अन्यार्थस्तु कुविन्दः तन्तुवायः ।
पटयसि पटं (वस्त्रं) करोषि, गुणयैषां तन्तुसमूहम् । अभितः सव्यापसव्य-
सुरीचालनेन ।

(२७) अञ्चन्नाड्विष्णुशब्दस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वेन तेन सह प्रशब्दस्थान्वाययोगः,
विष्णुपदपदस्यैव गगनवाचकत्वं न तु हरिपदविष्णुधामादीनाम्, एकृत्ति-
पञ्चाङ्गानामपि विषमाश्रतया न सप्ताश्र एव विषमाश्रपदवाच्य इति ।

(२८) पावकान्वये पयित्वर्थे, अत्र वक्रिसम्बन्धे इति व्युत्पत्तेः ।

सुरालयोक्तासपरः प्राप्तपर्वाप्तकम्पनः ।

• मार्मणप्रवणो भास्वङ्कृतिरेष विलोक्यते ॥

अत्र किं सुरादिशब्दा देव-सेना-शर-विभूत्यर्थाः, किं वा मन्दिरादयर्थाः ? इति सन्देहः ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।

दृढभूमिः प्रियप्राप्तो यत्नः स फलितः प्रभो । (२९) ॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दाः योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वात्
अप्रतीताः ।

ताम्बलभृतगह्लोऽयं भङ्गं जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥

अत्र गह्लादयः शब्दा ग्राम्याः ।

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्वरजःपरा ।

निष्कम्पा रचिता, नेत्रयुद्धं वेदय साम्प्रतम् ॥

अत्रास्वररत्नपादैः क्षततमाः अचला (भूः) क्षता, नेत्रद्वन्द्वं
बोधयेति नेयार्थता (३०) ।

(२९) अधिमात्रसप्तमकः (उक्तः) उपायः अज्ञादिर्यस्य, तथा-
भृतस्य ; दृढा व्युत्थानसंस्काराद्यैरनभिभूता भूमिः चित्तैकाग्रतारूपविषयो
यस्य सः । अत्र “उपायाः अज्ञादयः दृढमध्याधिमात्राः, संवेगो वैराग्यं,
तस्य दृढमध्यतीव्रता” इति पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां वाचस्पत्युक्तं “तीव्र-
संवेगानामासन्नः” इति सूत्रञ्चानुसन्धेयम् ।

(३०) अत्र वस्त्र-वैदूर्य-चरण-सत्वरजःपर-निष्कम्पा-युद्ध-वेदयेति-पदैः
स्वप्नद्वन्द्वदिवाचकत्वसम्बन्धेन यथाक्रमं अस्वर-रत्न-पाद-तसोऽचला-द्वन्द्व-
बोधयेति पदानि लक्ष्यन्ते । तेषु क्रमेण व्याकाश-मणि- (दूर्य) -किरण-
अशकार-पृथिवी-युगल-उन्मीलनेत्यर्था उपस्थाप्यन्ते इति ज्ञेयम् । अपरे स

धन्निहस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाच्याः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥

अत्र धन्निहस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे
क्लिष्टत्वम् ।

न्यकारो ह्ययमेव मे, यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः,

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं ! जीवत्यहो रावणः ।

धिक्ष् धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा,

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्टनटथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्रायमेव न्यकार इति वाच्यम्, उच्छूनत्वमात्रञ्च अनु-
वादप्रं, न वृथात्वविशेषितम् (३१) । अत्र च शब्दरचना
विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य । यथा वा,

अपाङ्गसंसर्गि तरङ्गितं वृथो-

र्भुवोररालान्तविलासि वेह्लनम् ।

विसारि रोमाञ्चितकञ्जुकं तनो-

सानोति योऽसौ सुभगे, तवागतः ॥

वस्त्रादिपदैरेव स्ववाच्यवस्त्रादिवाचकात्स्वरादिपदवाच्यत्वसम्बन्धेन आकाशा-
दय एव लक्ष्यन्ते इति वदन्ति । उभयसतेऽपि रूढश्लक्षणाङ्गीकारे क्वि-
प्रयोजनविशेषयोरभावाच्चेवार्थता ।

(३१) अयं भावः, 'किमेभिः' इत्यनेन वृथात्वविधाने नीलपटस्य
नीलत्वविधिवत् वृथोच्छूनस्य वृथात्वविधानमसङ्गतं स्यात् ; वैफल्यविधाने
च वृथोच्छूनस्य वैफल्यम् औचित्येन सिद्धमेवेति तद्विधानमनर्थकमिति
वृथात्वविशेषणसत्त्वे विधेयत्वप्रतीतिव्याघात इतीत्यमपि विधेयाविसर्षदोषः ।

अत्र योऽसावितिपदद्वयमनुवादप्रमात्रप्रतीतिकृत् ।

[तथाहि, (३२) प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो

यच्छब्दोपादानं नापेक्षते ; क्रमेणोदाहरणम्,—

कातर्यं केवला नीतिः, शौर्यं श्लापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ (प्रका०)

द्वयं गतं सम्प्रति शोभनीयताम्

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ (प्रसि०)

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांग्रुकान्ता

ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा

धूमान्धितेन दहनेन, न वीक्षिताऽसि ! ॥ (अनु०)

यच्छब्दस्तु उत्तरवाक्यानुगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यानु-

गतस्य यच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते, यथा,

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः द्युतं मीलितं यदभिरामताधिके ।

उदप्रता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥

(३२) 'यत्तदर्थयोर्नित्योऽभिसम्बन्धः' इति नियमेन पूर्वनिर्दिष्टोद्देश्य-
वाक्यगतो यच्छब्दो नियतमेव विधेयवाक्यगतं तच्छब्दं तच्छब्दसामान्यं वा
अदःशब्दादिकसपेक्षते । अत्र च विधेयवाक्ये तच्छब्दो गोपात्तः, यच्च 'अधो'
इति उक्तः, सोऽपि यच्छब्दसन्निध्यात् यदर्थविशेषणतया प्रसिद्धानार्थमभिदधत्
उद्देश्यवाक्यएवान्तर्भवति न तु विधेयवाक्ये,—इति विधेयवाक्यस्यासंपूर्णतया
उद्देश्यविधेयभावानगम इति । इममेवार्थं यत्तदर्थयोः साक्षात्प्रति-
पादनपूर्वकं प्रदर्शयति तथाहीत्यादिना । 'तथाभूतमेव तच्छब्देन परान्वयते'
इत्यन्तेन ।

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः,
यथा, अत्रैव श्लोके आद्यपादयोर्थत्यासे । द्वयोर्पादाने तु
निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात्कचित् द्वयमपि
गम्यते । यथा,-

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि, तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्त्यगतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

अत्र य उत्पत्त्यगते तं प्रतीति । एवञ्च] तच्छब्दानुपा-
दानेऽत्र (३३) साकाङ्क्षत्वम् । नच, असाविति तच्छब्दार्थमाह,
असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः, प्रतीतौ वा,
करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमहः ।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुञ्जेत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥
अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं स्यात् । अथ,

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश, निखिलं भवद्गुः ।
आत्मपद्मपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥
-इतीदंशब्दवददःशब्दसाच्छब्दार्थमभिधत्ते इति । उच्यते,
तर्ह्यत्रैव वाक्यान्तरे उपादानमर्हति न तत्रैव, यच्छब्दस्य हि
निकटे स्थितः प्रसिद्धिं पराच्छति ।

यथा,-

यत्तद्रूर्जितमत्युग्रं ज्ञात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यताऽक्षैस्तदानेन नूनं तदपि चारितम् ॥

इत्थत्र तच्छब्दः । ननु कथं,

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वस्मृते,

धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि, देव, प्रसीद ।

यदूयदूपापं प्रतिजहि जगन्नाथ, नन्वस्य तन्मे

भद्रं भद्रं यितर भगवन्, भूयसे मङ्गलाय ॥

अत्र 'यदूयदू' इत्युक्त्वा 'तन्मे' इत्युक्तम् (३४) । उच्यते, - 'यदूयदू'-
इति येनकेनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु चाक्षितं, तथा-
भूतमेव तच्छब्देन पराश्रयते (३५) । यथा वा,-

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं

मात्रा ? स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।

मित्यैतन्मम चिन्तितं हितयमप्यार्यामुजोऽसौ, गुरु-

र्माता तातकलत्रमित्यमुचितं मन्थे विधात्रा कृतम् ॥

(३४) यदि यच्छब्दस्य नियतमेव तच्छब्दवाकाङ्क्षता, तदा कथमत्र
श्लोके निराकाङ्क्षतानिष्काङ्क्षः, अत्र हि एकेन तत्पदेन एकस्य यत्पदस्य
निराकाङ्क्षत्वेऽपि द्वितीयस्य वाकाङ्क्षत्वमप्येवेति पूर्वपक्षः ।

(३५) पूर्वोपस्थितार्थपरामर्शकेन तत्पदेन पूर्वोक्तानां सर्वेषामेवाविशेषेण
परामर्शसम्भवात्कालेन तत्पदेन एकेनापि धैर्यपदद्वयोक्तं ज्ञाताज्ञातरूपं सर्व-
प्रकारमेव पापरूपं वस्तु पराश्रयता यद्यत्पदद्वयमेव निराकाङ्क्षीक्रियते-इति
भावः । प्रदीपकतस्तु यद्यदिति न पदद्वयं किन्तु "नित्यवीक्षयोः" (८।१।४)
इति सूत्रेण वीक्षयां यदो द्वित्वापन्नोऽयमादेशः, तथाचादेशिना यत्पदेन
तत्पदेन च हाभ्याश्चोकेनैव रूपेण पापपरामर्शः, आदेशस्तु वाक्येन
सम्बन्धपरताप्राप्तः, एकत्वेन तेन तदुपपत्तौ न तच्छब्देऽपि तदपेक्षा-इत्याहुः ।

अत्रार्थस्येति तातस्येति च वाच्यं, नत्वनयोः समासे
गुणीभावः कार्यः । एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

विरुद्धमतिक्रमं यथा,-

अत्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिकितम्भर्त्तयः ।

विप्रहृत्पथेनाद्ग्र शिरते ते गतासुखाः (३६) ॥

अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते इता
इति विरुद्धा प्रतीतिः (३७) ।

पदैकदेशे यथासम्भवं क्रमेणोदाहरणम्,-

अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्

परिणतिविरसत्वात्सङ्गमेनाङ्गनायाः ।

इति यदि शतकत्वसत्त्वमालोचयाम-

स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥

अत्र 'त्वात्' इति । यथा वा,-

तन्नच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्ग लब्धैः बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाग्भः ॥

अत्र, 'द्धै' 'ब्धै' इति कटु (३८) ।

यश्चाप्सरोविभ्रममखलु नानां

सम्पादयित्रीं शिशुरैर्विभर्त्ति ।

वलाहकच्छेदविभक्तारागाम्

अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥

(३६) विरुद्धपक्षे गता असतः प्राणाः स्थानि इन्द्रियाणि च येषां ते ।

(३७) असतपरार्थत्वे विरुद्धोऽप्यर्थो विवक्षितः, प्रकाशितविरुद्धत्वेऽर्थस्य
व्यङ्गकत्वम्, अत्र तु यच्छ्लेषित आभ्यासस्य भेद इति प्रदीपः ।

(३८) एकत्र पदे बहूनां वषाणां कटुत्वे पददोषत्वं, तेन हि पदस्यैव
कटुत्वप्रतीतेः, एकस्य वर्षस्य तथात्वे च पदैकदेशदोषत्वम् ।

अत्र मन्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतार्थः ।

आदावञ्जनपुञ्जखितवपुषां श्वासानिलोक्तासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दृशाम् ।
सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भङ्गीनामिष पानकर्म्म (३६) कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥

अत्र 'दृशाम्' इति बद्धवचनं निरर्थकं, कुरङ्गेक्षणाया एकस्या
एवोपादानात् । नच, 'अलसवलित'-इत्यादिवत् (४०)
व्यापारभेदाद्बद्धत्वं; व्यापाराणामनुपात्तत्वात्, न च,
व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्त्तते । अत्रैव, 'कुरुते'-इत्यात्मनेपद-
मध्यनर्थकम्, प्रधानक्रियाफलस्य कर्त्तृसम्बन्धे कर्त्तृभिप्राय-
क्रियाफलाभावात् (४१) ।

(३६) धारायाः तैश्छायां यत्नं पङ्केन क्षिप्राम्बु सन्ताप पयसि
निक्षिप्यते इति, एतदेव पानकर्म्मोक्त्यन्ते इति नागेयभट्टाः ।

(४०) "अलसवलितः प्रोत्सर्पितो मुकुम्भुमुकुम्भीजनैः

क्षयमतिस्तुर्लज्जासोलेर्निषेधपराङ्मुखैः ।

हृदयनिहितं भावाकृतं वसङ्गिरिवेक्ष्यैः

कथय स्रजती कोऽयं स्रग्धे, त्वयाद्य पिबोक्त्यन्ते" इत्यनेवेत्यर्थः ।

(४१) 'प्रधानस्य'स्यस्यस्य'क्रियाफलस्य'(प्रकृते)सकञ्जविज्ञासिजनविजय-
रूपस्य, "कर्त्तरि" कुरङ्गेक्षणाकथये 'असम्बन्धे'अविद्यमानत्वे । ननु 'दीनं
त्वासनुनायते' इत्यनेव श्रुतसंस्कृतिरेवात्त दोष आस्तामिति चेत् । न,
पैषम्यात्, तथाहि, "आशिसि नाद्यः" (२।१।५५) इति सूत्रेण आशिसि
आत्मनेपदं नियमयता तद्धिन्ने याचनाद्यर्थे विवक्षिते आत्मनेपदं व्यवच्छिद्यते
इति वाचनार्थे प्रयुक्तं आत्मनेपदं श्रुतसंस्कृतमस्तु, प्रकृते तु एकत्वादिषंस्त्वा-
विशेषाविवक्षायां क्रियाफलस्य पराभिप्रेतत्वाद्यविवक्षायाश्च प्रयुक्तं बद्धवचनं

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी, कान्तिकेयो विजेयः,

शस्त्रव्यस्तः सदनसुद्धिर्भूरियं हन्तकारः ।

अस्त्येवैतत्, किमु हतवता रेणुकाकण्ठवाधाम्

बहुस्यर्द्धस्य परशुना लज्जते चन्द्रहासः (४२) ॥

अत्र 'विजेयः'-इति ह्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः (४३) ॥

अतिपेलवमतिपरिमितवर्षं लघुतरसुहाहरति शठः ।

परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥ (बीडा०)

अत्र पेलवशब्दः ।

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्ध-

स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।

आत्मनेपदं च न व्युत्संस्तुतं, "बहुषु बहुवचनम्" (११४।२१) इत्यनेन
"स्मरितजितः कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले" (११३।७२) इत्यनेन च सूत्रेण यथाक्रमं
बहुषु बहुवचनं कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले विवक्षते आत्मनेपदञ्च नियमयता
एकत्वादिविचारायां बहुवचनं, पराभिप्रेतक्रियाफलविषयायामात्मनेपदञ्च
व्यच्छेदयते, न तु तत्तद्विषयास्थलेऽपि तस्य तस्य व्यच्छेदः, परन्तु तत्तदर्थ-
विषयायां तेषां प्रयोगो निरर्थक इति यथोक्तमेव सत्यम् । एवमेव प्रदीपः ।

(४२) हन्तकारः षोडश्यासात्मिका भिक्षा,-

'यासप्रमाणा भिक्षा स्यादमन्त्रा, तश्चतुष्टयम् ।

अथ, चतुष्टयं प्राञ्जलहन्तकारं द्विजोत्तमाः' ॥ इति मार्कण्डेयात् ।

पुरा किल परशुरामः कार्त्तिकं विजितवान्, कश्यपाय पृथिवीं दत्त्वा
शस्त्रेण सस्रस्रत्वार्यं तदाभोगे उग्रसु, परशुणा रेणुकानाम्नीं
स्वभातरं जघान चेति पौराणिकी गाथा ।

(४३) अर्हार्थे विहितेन अत्यत्येनातीतकाङ्क्षोपस्थापनासम्भवं ।
यत्प्रत्ययमात्रगतत्वेनात्र पदैकदेशदोषोऽयम् । 'विदधदभिषवः' इत्यादौ तु
धातुपसर्गयोः सम्बन्धात् सम्बन्धोऽयं दोषस्तदुभयगतत्वात् पददोषः ।

सौजन्यमान्यजनिरुर्जितसृजितानां

• सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥ (जुगु०)

अत्र पूयशब्दः ।

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवद्ङ्ग तादृशः ।

कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥ (अम०)

अत्र प्रेतशब्दः ।

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्वध्यतामिह ॥

अत्र किं पूर्व्यं साधुः उत साधुषु चरतीति सन्देहः (४४) ।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामयोः ।

सुदुर्लभं वचोवागैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥ (नेया०)

अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । अत्र अलु न केवलं पूर्वपदं, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते । जल-
ध्यादावुत्तरपदमेव, वडवानलादौ पूर्वपदमेव ।

यद्यप्यसमर्थत्वस्यैवाप्रयुक्तत्वादयः केचन भेदाः, तथाप्यन्यैः
अलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति, भेदप्रदर्शनेनोदाहरणव्या
इति च विभज्योक्ताः (४५) ॥

(४४) अत्र चरमागो “भूतपूर्व्यं चरट्” (५।१।५३) इति चरट्प्रत्ययः
किंवा “चरोट्” (१।२।१६) इति टान्चरभाटः ? इति सन्देहात्
उक्तार्थसन्देहः ।

(४५) सामान्यतो विवक्षितार्थप्रतीतिषामर्थविरह एवाशामर्थ्यपदेनोच्यतां,
स च अक्षप्रयुक्तत्वावाचकत्वनिवृत्तार्थत्वसाधारण्य इति किञ्चिन्नक्षप्रभेदकरण्येति
पूर्वपक्षवित्वा, प्राचीनप्रणाल्यालक्ष्यनेन, शिष्याणां प्रभेदप्रदर्शनद्वारां
उदाहरणप्राप्त्याहरोधेन च एवं कृतमिति सिद्धान्तवति वदामीति ।

प्रतिकूलवर्णमपहत-

लुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।

न्यूनाधिककथितपदम्

पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥

अर्द्धान्तरैकवाचकम्

अभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपदस्थपदसमासं

सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिदत्तम् ॥ ६ ॥

भग्नप्रक्रमसक्रमम्

अमतपरार्थं च वाक्यमेव तथा (४६) ।

रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते (८ प०), तद्विपरीतं प्रतिकूलवर्णं ।

यथा शृङ्गारे,-

अकुर्यात्कण्ठया पूर्णमाकण्ठकूलकण्ठि, माम् ।

कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥

रौद्रे यथा,-

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्त्रिन् ऋदाः पूरिताः,

ज्वत्तादेव तथाविधः पदिभवसातस्य केशग्रहः ।

तान्धेवाहितशस्त्रघस्यरगुरुख्यस्त्राणि भास्वन्ति मे,

यद्गामेण क्षतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥

(४६) इदमन्वयधेयम्, क्लिप्तमिदं प्रतिकूलवर्णत्वादीनामपि
केषाञ्चित् सभासगतत्वेन पददोषत्वं सम्भवतीति प्रदीपः ।

अत्र हि विक्रटवर्णात्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम् । (यथा,-
 प्रागप्राप्तनिशुम्भग्राम्भवधनुर्द्वैधाविधाविर्भवत्-
 क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्राम्भापविष्टः क्षणात् ।
 उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशियिल्लस्रत्कण्ठपीठातिथि-
 र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते (४७) ॥
 यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ।)
 उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो(४८)यत्र तत् । यथा,-
 धीरो विनीतो निपुणो वराकारो वृपोऽत्र सः ।
 यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः (४९) ॥
 विसन्धिः सन्धेर्वैरूप्यं,-विस्लेषः(५०)[१] अस्तीकृतं [२]

(४७) निशुम्भो नमनं । हरेण स्वपरशोरेकः खण्डः परशुरामाव
 दत्त इति चन्द्रिका ।

(४८) “अतो रोरञ्जुताद्भुते” (६ । १ । १११ पा०) इति छल्लेण
 उत्त्वप्राप्तिः ।

(४९) बुद्धिप्रभावयुक्ताः, (इतच्प्रत्ययः) । पूर्वार्द्धे उपहतविसर्गत्वं,
 उत्तरार्द्धे तु लुप्तविसर्गत्वमिति । उपहतविसर्गाणां लुप्तविसर्गाणाञ्च बहूनां
 मिलने एव दोषः ।

(५०) विस्लेषः अभावः । सन्ध्याभावः पुनर्द्विविधः, ‘वाक्ये तु सा विवक्षाभे-
 क्षते’ इत्यनुसारेण ऐच्छिकः, आनुशासनिकश्चेति, ततान्त्वोऽपि प्रत्यक्षहेतुको
 ऽसिद्धिहेतुकश्चेति द्विविधः, ततोदाहृतपूर्वस्योक्तस्य पूर्वार्द्धे ‘तानि
 इन्दोः’ इत्यलौकिको सन्ध्याभावः । उत्तरार्द्धे तु “इदूदेत् द्विवचनं प्रत्यह्यम्” (१ ।
 १ । ११ पा०) इत्यनेन द्विवचनस्य प्रत्यक्षसंज्ञकस्य “भुतः प्रत्यह्या अपि”
 (६ । १ । १२५ पा०) इति छल्लेण प्रकृतिवद्भावविधानात् प्रत्यक्षहेतुकः
 आनुशासनिकः सन्ध्याभावः । उत्तरश्लोके तु “लोपः शाकल्यस्य” (८ ।
 २ । १९) इति छल्लेण विहितस्यापि लोपस्य “आनुष्यः” (६ । १ ।

कष्टत्वञ्च [३] । आदप्रं यथा,-

राजन् विभान्ति भवतश्चरितानि तानि,

इन्दोर्दुप्रतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।

धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती

आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भातः ॥

यथा वा,-

तत उदित उदारहारहारि-दुप्रतिरञ्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।

निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वत सुक्तामणिवञ्चकास्थनर्घः ॥ [१]

संहितां तं करोमीति खेच्छया सहादपि दोषः । प्रगृह्यादि-
हेतुकत्वे तु असहात् ।

वेगादुद्धीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।

. अयमुत्पतते पत्नी ततोऽत्रैव रुचिङ्गुर (५१) ॥ [२]

अत्र सन्भावस्त्रीलता ।

उर्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्धवस्थितिः ।

नातर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥ [३]

इतं लक्षणानुसरणोऽप्यश्रव्यं (५२) [१], अप्राप्तगुरुभाषान्तलक्ष [२],

रसानुगुणञ्च [३] इत्तं यत्र, तत् इतवृत्तं । क्रमेणोदाहरणम्,-

८७ पा०) इत्यनेन विहितं गुणं प्रति 'पूर्वत्वासिद्धम्' (८ । २ । १) इत्य-
नेनाभिधिविधानादसिद्धिहेतुकः स्वरेभावः ।

(५१) नायकाभिहितं सङ्केतस्थानं बोधवन्त्या द्रव्या इवसक्तिः ।

'लण्डा'-इति जुगुप्साव्यञ्जकः । 'चिङ्गु'-इति म्रीडाव्यञ्जकः ।

(५२) 'लक्षणं' शुर्वादिनिवामकम्, अपिबन्दात् तदननुसरणं सप्तमीवते ।

इत्तस्य अन्वयत्वञ्च इन्दोभक्तान् यतिभक्तान् स्थानविधेये गणविधेयबोधनाच्च ।

तत्प्रायं प्रसिद्धत्वाद्बोध्यमान्त्वे उदाहृते ।

अच्छतमच्छतं कः सन्देहो, मधुन्यपि, नान्यथा,
मधुरमधिकं, चतस्यापि प्रसन्नरसम्फलम् ।
सल्लापि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु, यदिहान्यत् स्वादु स्यात्प्रियारदनच्छदात् ॥

अत्र 'यदिहान्यत् स्वादु स्यात्'-इत्यन्वयम् (५३) । यथा वा,
जो परिहरिचं तीरद् मंगमि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।
अह णवर जस्स दोसो पडिवच्छेहिं पि पडिवसो (५४) ॥ [१]
अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

विकसितसहकारभारहारि-
परिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।
नवकिसलयचारुचामरश्री-
र्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥

अत्र हारिश्चब्दः । (हारि-प्रमुदितसौरभेति पाठो युक्तः ।)
यथा वा,-

धन्यासा गुणरत्नरोहणभवो धन्या चदन्यैव सो,
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव, विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।

(५३) अत्र हि हरिणीच्छन्दसि 'वदतु यदिहा' इति षष्ठाक्षर-
स्थाने उचिताऽपि यतिर्भङ्गा, षष्ठाक्षरस्य 'हा'-इत्यस्य परपदसन्धानापे-
क्षत्वात् । "न स अ र स ङा गः षष्ठ्वेदेर्ह्यैर्हरिणी मता" इति हरिणी-
लक्षणम् ।

(५४) यः परिहृत्तुं तीर्थते मनागपि न सुन्दरत्वगुणेन ।

अथ केवलं अस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्न इति स० ॥

इतरशब्दो केवलवाची, अपिरेवार्थः । अत्र आर्याणां द्वितीयस्य
'हरिच' इत्यन्तगुरोः सगणस्य, तृतीयस्य च 'तीरद्' इत्यादिगुरोर्भगणस्य
अव्ययधानादनुव्यत्यन्तानुभविकम् ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्, स्त्रीणां नितम्बस्यलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति शूद्रमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥ .

अत्र वस्त्राण्यपीति पाठे लघुरपि गुरुतां भजते (५५) । [२]
हा वृष ! हा बुध ! हा कविवन्धो ! विप्रसहस्रसमान्त्रय , देव ।
सुग्धविद्ग्धसभान्तररत्न, कासि गतः, क वयश्च तवैते ॥ [३]

हास्यरसव्यञ्जकमेतदृत्तम् (५६) । न्यूनपदं यथा,-

तथाभूतां दृष्ट्वा वृषसहसि पाञ्चालतनयां,
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतम् ,

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुबजु ॥

अत्र, अस्माभिरिति, 'खिन्ने'-इत्यस्मात् पूर्वम् 'इत्यम्'
इति (५७) च ।

(५५) प्रथमे पुष्पितापाहत्तं, "अयुजि नयुग-रेफतो यकारो युजि त
नजौ जरगाचु पुष्पितापा" इति तल्लक्षणम् । उत्तरे तु शार्ङ्गकविश्रीद्धितं
दृत्तं, "सूत्र्यान्वैर्यदि सः सजौ सततनाः शार्ङ्गकविश्रीद्धितम्" इति
तल्लक्षणम् । अत्र "तथा पादान्तगोऽपि वा" इति गुरुत्वनियामक-
लक्षणानुसरणेऽपि वन्वयैधिल्यात् गुरुकार्यधरणाक्षमत्वेन दोषः, 'वस्त्राण्यपि'
इति पाठे तु वन्वदाख्येन गुरुभावप्राप्तिरिति न दोषः । तथाच पादान्त-
लघोर्युक्तत्वे वन्वदाख्यं मेव हेतुः ।

(५६) कश्चे पुष्पितापादीनां, शृङ्गारादौ पृष्ठीकग्वरादीनां, वीरे
शिखरिणीमन्दाक्रान्तादीनां, हास्ये च दोषकादेः आनुगुण्यमिति नामेयः ।

(५७) वेन विना वाक्यत्वज्ञानिः क्रियाकारकाद्यन्वयवक्ष्यस्य तस्य
पदस्य, तत् पदञ्च वत्पदमाकाङ्क्षति, तस्य च अकक्षने एव न्यूनपदत्वं,
यद्योदाहरणे, 'अस्माभिः'-इति कारकपदस्य, 'खिन्ने'-इति कारकपदेन
आकाङ्क्षितस्य 'इत्यम्' इति पदस्य च अन्विधानम् । एतदतिरिक्तम्पदान-
विधानं वाक्यान्विधानस्य विषयः । उभयत्रैव प्रकरणादिती विवक्षितार्थप्रतीति-
र्भवति । साकाङ्क्षस्ये तु नैवमितिभेदः ।

अधिकंपदं यथा,-

स्फटिकास्ततिनिर्भलः प्रकामं
प्रतिसंक्रान्तनिघातशक्तत्वः ।
अविद्वहसमन्वितोक्तियुक्तः
प्रतिमह्नासमयोदयः स कोऽपि (५८) ॥

अत्र, आस्तित्यब्दः । यथा वा,-

दूदमनुचितमक्रमञ्च पुंसां,
यद्विद्वज्जरास्वपि मान्मया विकाराः ।
यदपि च न ज्ञतं नितम्बिनीनां
ज्ञानपतनावधि जीवितं रतं वा ॥

अत्र ज्ञतमिति ज्ञतं (५८), प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति ।
(तथाच, यदपि च न कुरङ्गलोचनानामिति पाठे निराकाङ्क्षैव
प्रतीतिः ।) कथितपदं यथा,-

अधि-करतलतल्पं कल्पितस्वापलीलां-
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।

(५८) प्रतिमह्नासमयोदय (परामयोदय) उदयः प्रारम्भो यस्मात्,
सः । दूदं ज्ञेनाम्पराभूतानामपि ततः परामवारम्भ इत्यर्थः, स च
उदयपदादेव अभ्यत इति नोदयपदव्यर्थता ।

(५९) 'ज्ञतं' अधिकं ज्ञतं व्यर्थं वा, पूर्वार्द्धे पुंसां धम्मिणां विकाररूप-
धर्मोऽनुनीषितसङ्गमः; उत्तरार्द्धे तु जीवितरतयोर्धर्मयोः ज्ञानपतनावधित्वा-
करत्वेति प्रक्रमभङ्गः । एवं 'यदपि च' इति ससङ्गयार्थकेन चकारेण
'ससङ्गितमन्वयं किमपि, 'न ज्ञतम्' इत्यनेनान्नेऽभाकाङ्कितमस्तीति ।

सुतनु, कथय कस्य व्यञ्जयत्वञ्चसैव

स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् (६०) ॥

अत्र लीलेति । पतत्रैकषं यथा,-

कस्कः कुत्र न ह्युर्वरायितसुरी घोरो हुरेञ्चूकरः,

कस्कः कं कमलाकरं विकमलं कर्त्तुं करी नोद्यतः ।

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः

सिंहीञ्जेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्त्तते ॥

समाप्तपुनरात्तं (६१) यथा,-

क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य, सुरतक्रीडापिकीनां रवः,

भङ्गारो रतिमञ्चरीमधुलिङ्गां, लीलाचकोरीध्वनिः ।

तन्वराः कञ्जुलिकापसारणभुजाञ्जेपस्त्रलत्कङ्कण-

क्वाणः प्रेम तनातु वो नववयोलास्याय वेषुस्वनः ॥

द्वितीयाह्नैगतैकवाचकशेषप्रथमाह्नै (६२) यथा,-

(६०) वृद्धः स्मरः स्नेनाप्यवशीकृतां त्वां वशीकृत्यन्तं तं जनमवलोक्य
अवश्यमेव रमणीयवस्त्रण्ये स्मराज्येऽभिषेक्यतीति भावः ।

(६१) क्रियाकारकान्वयेन समाप्तेऽपि वाक्ये विशेषाभिधित्वां विना
पुनस्तद्वाक्यान्वविपदाभिधानं यत्न, तत् । तथाहि अस्तोदाहरेणे 'एतादृशः
क्वाणः प्रेम तनोतु वः'-इत्यनेन वाक्यसमाप्तावपि स्त्रोकपूरणाव पुनः
क्वाणस्य कर्त्तुः नवेत्यादिविशेषणाभिधानं, न च तत्र विशेषणदानस्यान्यत्
प्रयोजनमस्ति ।

(६२) द्वितीयाह्नैगतम् 'एकं' वाचकं 'शेषम्' (अवशिष्टम्) यस्य, तादृशं
प्रथमाह्नै यत्न, तत्, यत्न प्रथमाह्नैगतं वाक्यं, द्वितीयाह्नैगतेन एकेन
पदेन परिपूर्यते ; तत् अह्नैगतेकवाचकमिति फलितम् । यद्योदाहरेणे
शूः सदभां ; तत् (तस्मात्) सञ्ज्ञापरण्यपार्तं गन्तव्यमिति प्रथमाह्नैगतं
वाक्यं, द्वितीयाह्नैगतेन तदित्यनेन परिपूर्यते इति ।

मदृणचरणपातं गम्यतां, भूः सदर्भा,
 . विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि, वर्मः कठोरः ।
 तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णाः ।
 पथि पथिकबधूभिः शिक्षिता वीक्षिता च ॥

अभवन् मतः (इष्टः) योगः (सम्बन्धः) यत्न, तत् (६३) । यथा,-
 येषाम्नास्त्रिदशेभद्रनसरितः पीताः प्रतापोद्गभि-
 लीलापानभुवश्च नन्दनतदृच्छायास्तु यैः कल्पिताः ।
 येषां ऊङ्गुतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां,
 किन्तौस्वत्परितोषकारि विहितं किञ्चित्प्रवादोचितम् ॥

अत्र “गुणानाञ्च परार्थत्वाद्सम्बन्धः समत्वात्प्रात्” (३।१।२२
 जै० सू०) इत्युक्तानयेन यच्छब्दनिर्देशानामर्थानां परस्परम्
 असमन्वयेन ‘यैः’-इत्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति । (क्षपा-
 चारिभिरिति पाठे युज्यते समन्वयः (६४) । यथा वा,-

(६३) अत्र पदार्थयोरन्वयस्यैवासम्भवः ; विधेयाविमर्शस्ये त्वन्वय-
 सम्भवेऽपि उद्देश्यविधेयभावानवगम इति भेदः ।

(६४) ‘गुणानाम्’ अप्रधानानां, ‘परार्थत्वात्’ प्रधानान्वयापेक्षितत्वात्,
 ‘सम्बन्धः’ परस्परसमन्वयः, ‘समत्वात्’ प्रधानापेक्षितत्वतौ स्यात् । गुणानां परस्पर-
 मनाकाङ्क्षतया न परस्परसमन्वयः, किन्तु प्रधानेनैव गुणानामिति सिद्धान्तः ।
 प्रकृते तु ‘यैः’ इति यदर्थस्य विशेष्यतया क्षपाचारिसम्बन्धो विवक्षितः, स च
 न घटते, निमित्तविभक्तिज्ञत्वात् । यदपि ‘यो गुणवान् तस्य ययः’ इत्यादौ
 यत्तदर्थयोरिव यदर्थयोरपि निमित्तविभक्तिज्ञतया उपस्थितयोरभेदान्वयः
 लोक्रियतासु इति,—येषां प्रतापोद्गभिः पीताः, यैः पानभुवः कल्पिताः, येषां
 ऊङ्गुतय इति रीत्या सम्बन्धमेव यदर्थानामभेदान्वये इति एकत्र क्षपाचारि-
 पदार्थस्य विशेष्यत्वे सम्बन्धे तस्य विशेष्यताप्रतीतिर्भवतीति । तदपि न,
 यदर्थानाम् उद्देश्यतयाऽप्रधानानां परस्परसमन्वयासम्भवादिति । क्षपाचारिभि-

त्वमेवं सौन्दर्या, स च रुचिरतायाः परिचितः,
 कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजयः ।
 अपि इहं दिष्टं तदिति सुभगे, संवदति वाम्,
 अतः शेषं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया (६५) ॥
 अत्र, 'यत्'-इत्यत्र तत्-इति, 'तदानीम्'-इत्यत्र यदा-इति
 वचनं नास्ति । (चेत्स्यादिति युक्तः याठः) । यथा वा,-
 संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
 देवाकर्णय येन येन सहसा यद्वयत् समासादितम् ।
 कोदण्डेन शराः, शरैररिश्चिरस्तेनापि भ्रमण्डलं,
 तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुला, कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥
 अत्र, आकर्णनक्रियाकर्म्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि (६६),

रिति पाठे तु क्षपाचारिपदार्थस्य तैरिति तत्पदार्थविशेष्यतया प्रतीतो
 तत्पदोपस्थितानां सर्वेषामेव यदर्थाणां विशेष्यतया क्षपाचारिपदार्थस्य
 प्रतीतिः सम्भवति ।

(६५) 'तदिति' तस्मात्, 'वा' युवयोः, 'इहं' निधुनं, 'दिष्ट्या'
 भाष्येन, 'संवदति' अपि योग्यमेव भवति, 'अतः' पूर्वोक्तात् 'शेषं' क्षपणितं
 समागमरूपं, 'यत्' यदि 'स्यात्,' 'तदानीम्' 'इह' इहं 'गुणितया'
 सौन्दर्यादिना, 'जितम्' उत्कृष्टतया सफलत्वेन वा इत्तं, अन्यथा योग्य-
 समागमाभावे विफलमेव तदित्यर्थः । अत्र यत् शेषं, तत् यदा स्यादित्यर्थो
 न भवति, तत्पदयदापदयोरभावादको यत्पदस्य तदानीं-पदेनैवाव्ययो-
 ऽभिधीयते, स च न सम्भवति यत्पदेन तदानींपदस्थान्तये आकाङ्क्षाया
 क्षपावादिति ।

(६६) अस्य प्राप्तिमित्यनेनान्वयः । अत्र हि प्रथमाङ्गणमागते
 उत्तराङ्गणस्य सम्बन्धो विवक्षितः, स च न सम्भूयते, तथाहि आकर्णनक्रियायां
 कोदण्डादिप्रातिपदिकायां प्रत्येकं कर्म्मतयाऽन्वये कोदण्डं शरानिति

वाक्यार्थस्य कर्मत्वम्, कोदण्डः शराः-इति प्राप्तम् । न च, यच्छब्दार्थः
तद्विशेषणं वा कोदण्डादि । न च, केन केन ?-इत्यादिप्रश्नः ।

यथा वा, “चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी” (१२४५०)-इत्यादौ
भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यं, छतवतेति परशौ सा प्रतीयते
(६७) । (छतवत इति तु पाठे मतयोगो भवति ।)

द्वितीया स्यात् । अथ कोदण्डादीनां सर्वेषाम् परस्परमनन्वितानामपि
एकदेव वाक्यार्थविधया कर्मत्वमिति न द्वितीयाप्रसङ्गः, प्रातिपदिकादेव
द्वितीयाविधानेन वाक्यात्तदसम्भवादिति चेत् । न,-

“यो यो वीरः समायातस्त्रांसान् शृणु सङ्गीपते ।

भीष्मो द्रोणो कृपः कर्णः सोमदत्तिर्धनञ्जयः”-इत्यादिवत् परस्पर-
मनन्वितार्थकत्वात्, कोदण्डादिशब्देभ्यः, कोदण्डः शराः इति प्रथमा
स्यात् । यदपि यच्छब्दस्य बुद्धिस्वभावकतया कोदण्डादिपदार्थ एव
यच्छब्दार्थ इति यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामप्यन्वयो लभ्यते
एवेति । तत्र, एवं सति कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात्,
यच्छब्दस्य साक्षाच्छत्वप्रसङ्गश्च । अथ यदर्धयोः कर्तृकर्मण्यौ विशेषणानि
कोदण्डादीनीति चेत् । न, तथा सति येन कोदण्डेन यत् शराः समासादितं
तदाकर्ण्येति वाक्यार्थपर्यवसानेन 'पुनर्विशेषासाक्षात्वाया अभिष्टौः, भिन्न-
विभक्तिगतया यत् शराः समासादितमित्यन्वयासम्भवाच्च । ननु येन यदिति
सासान्वयोऽवगमेन, केन केन किं किं ?-इति विशेषप्रश्ने सति तदुत्तरतया
कोदण्डेन शरा इत्यादि उक्तमिति चेत् । न, प्रश्नवाचकपदाभावात्, येन 'येन
यद्-यद् आसादितं तदाकर्ण्येतिप्रतिपत्त्यैव कोदण्डादीनामुक्तत्वादिति ।

(६७) अत्र परशुनिन्दासूत्रेण भार्गवनिन्दायां नैदग्ध्यातिशय इति
तदेवाभिप्रेतमिति न वाच्यं, यथा अर्द्धाद्योग्यत्वोपपत्तये परशुस्त्राभिनः
शिशुष्मत्वादीनि विशेषणानि, तथा तदयोग्यत्वप्रतिपादनाय तस्यैव कश्चिद्
धर्मो वस्तुसूचितः, अन्यथा प्रसङ्गभङ्गः स्यादिति, यद्योक्तमेव सम्यक् ।

यथा वा,-

चत्वारो वयस्त्वितिः, स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः,,

संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः, पत्नी गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः, प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं,

राजनयोपनिमन्त्रणाय रसति स्त्रीतं यशोदुन्दुभिः ॥

अत्र, अध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते ।

यथा वा,-

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः

प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभङ्गः ।

भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावख्यवापी-

सम्भूताम्भोजशोभां विदधद्भिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥

अत्र, दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवान्याः सम्बन्धिनी तु विवक्षिता (६८) ।

अवश्यं वक्तव्यमनुक्तं यत्र । यथा,-

‘अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टै-

रत्यङ्गुतैरपहृतस्य तथापि’ नास्या ।

कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-

माहात्स्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥

अत्र, अपहृतोऽस्त्रीत्यपहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः । ‘तथापि’ इत्यस्य द्वितीयावाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः (६९) ।

(६८) ‘सम्बन्धिकानां निजादिपदार्थानां क्रियान्वितिकारकपदार्थे एवान्वयः’ इति नियमेन निजपदार्थस्य दण्डपादे एवान्वयः स्यादिति ।

(६९) तथापीति तच्छब्दार्थः पूर्ववाक्योक्तं ‘विशेषार्थमपेक्षते’ इति पृथक्वाक्यसम्पादित्विती प्रथमा विभक्तिरन्वावश्यं वाच्या । अत्र विधेया-विमर्षो भवन्मत्तयोगावपि स्याः ।

यथा वा,-

एषोऽहमद्रित्तनवासुखपद्मजन्मा
 प्रातः सुरासुरमनोरथदूरवर्त्ती ।
 स्वप्नेऽनिबद्धवटनाधिगताभिरूप-
 लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥

अतः, मनोरथानामपि दूरवर्त्तीत्यप्यर्थो वाच्यः । यथा वा,
 त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।
 कमपराधलबं मम पश्यसि ? त्यजसि मानिनि, दासंजनं यतः ॥
 अतः, अपराधस्य लवमपीति वाच्यम् । अस्थानस्यपदं यथा,-

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधौ
 उपाहितां वक्षसि धीवरक्षणे ।
 स्वर्जं न काचिद्विजहौ जलाविलां,
 वसन्ति हि प्रेम्णिवि गुण्या न वस्तुनि ॥

अतः, काचिन्न विजहाविति वाच्यम् (७०) । यथा वा,-
 लग्नः केलिकचग्रहस्यजेटालक्ष्मेन निद्रान्तरे
 सुद्राङ्कः शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तःकपोलस्यलम् ।
 पार्श्वं तथा नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्म्भस्मितव्रीडया
 प्रोन्मृष्टः करपङ्कवेन कुटिलातान्मूच्छविः पातु वः ॥
 अतः, नखलक्ष्मोत्थतः पूर्वं कुटिलातान्मेति वाच्यम् ।
 अस्थानस्यसमासं यथा,-

(७०) वक्षान्ते, न काचित् विजहौ, अपि ह सर्वा एव विजङ्गरिति
 मतेषित ।

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
 स्यातुं वाञ्छति मान एष विगिति क्रोधादिबासोहितः ।
 प्रोदद्द्रुदूरतरप्रसारितकरः कर्षत्सौ तत्क्षणात्
 फुल्लत्कौरवकोशनिःसरदक्षिन्नेणीकपाणं शयी ॥
 अत्र, कश्चस्योक्तौ समासो न ह्यतः ; कश्चेत्तौ तु ह्यतः ।

संकीर्णं यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति ।

यथा,-

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बद्धगुणं गृह्याश्वेमम् ।
 ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥
 अत्र, पादगतं बद्धगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं
 कण्ठे गृह्याण, मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति । (एकवाक्यतायाम्
 क्लिष्टमिति भेदः ।)

गर्भितं, यत्र वाक्यस्य (७१) मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति ।

यथा,-

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह गङ्गतिः ।

‘वदामि भवतस्त्वत्त्व’ न विधेया कदाचन ॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः । यथा वा-
 खनं रागादृताङ्गा रुदृढमिह ययैवासियधारिकण्ठे,
 मातङ्गानामपीहोपरि परंपुरुषैर्या च हृष्टा पतन्ती ।
 तत्सक्तोऽयं न किञ्चिन्नयति, विदितं तेऽस्तु, तेनास्मि ह्यत्ता
 अत्येभ्यः, श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्त्तिः ॥

(७१) ‘वाक्यस्य’ समासत एकवाक्यस्य, वाक्यैकवाक्यताक्रमेण एकवाक्यं
 पद्यस्य वा वाक्यसमुदायस्य । द्विविधस्य अस्य यथाक्रमसुदाहरणद्वयम् ।

अत्र, 'विदितं तेऽस्तु' इत्येतत्कृतं (७२), प्रत्युत लक्ष्मीसतोऽप-
सरतीति विरुद्धमतिक्रान्तम् ।

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं, पक्षिषु च क्वजितप्रवृत्ति ।
स्नानितमण्डितादि सरते, मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥”-इति
प्रसिद्धिमतिक्रान्तं, यथा,-

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तक-
प्रचण्डधनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।
रवः अर्बणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः .
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥

अत्र, रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो नतु उक्तविशेषणके सिंहनादे ।

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावः (७३) यत्र । यथा,-

नाथे निशायाः नियतेर्नियोगात्
अस्तं गते हन्त निशाऽपि याता ।
कुलाङ्गनानां हि दद्यानुरूपं
नातः-परं भद्रतरं समस्ति ॥

अत्र 'गता'-इति प्रक्रान्ते 'याता'-इति प्रकृतेः (७४)। (गता

(७२) 'कृतं' प्रयोजनं विनैव गर्भितं कृतं, निष्प्रयोजनं वा । 'विदितं
तेऽस्तु'-इत्यनेन अर्थशक्तिमहिम्ना, 'उत्तरकालं पतिपरित्यागोत्थमपराधं त्वं
याऽभिदध्या'-इति पूर्वमेव सया पक्षच्छुक्ततां स्थापितस्वम्' इत्यर्थाभि-
व्यक्तिहारा लक्ष्मीः ततोऽपसरतीति व्यञ्जते इति भावः ।

(७३) प्रस्तावः उपक्रमः, वेग रूपेणोपक्रमः तेनैवोपसंहार इति
नियमस्तु भद्र इत्यर्थः ।

(७४) अत्र हि विभिन्नशब्दाभ्यां गत-वा-प्रकृतिभ्यामुपस्थित एकोऽप्यर्थो
'भिन्नवदापाततो भातीति । अत्र 'न सोऽस्ति प्रत्यवो लोके यत्र मन्दो

निशाऽपीति तु युक्तम् ।) ननु “नैकं पदं द्विःप्रयोञ्चं प्रायेण”-
इत्यन्यत्र (७५), कथितपदं दुष्टमिति चेन्नैवोक्तं; तत्कथमेकस्य
पदस्य द्विःप्रयोगः । उच्यते, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो
विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य (७६), तद्वति विषये प्रत्यत
तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । तथाहि,

उदेति सविता ताम्बसात्न एथासमेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

अत्र, रक्त एथासमेतीति यदि क्रियेत, तदा पदान्तर-
प्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं
स्थगयति । यथा वा,-

न भावते' इति हरिवाक्याह्वारेण, ज्ञाने शब्दस्यापि भागमङ्गीकुर्वन्तः
केचन-यथाश्रुतमेव पञ्चं सङ्गमयन्ति ।

(७५) अस्यैव वासनस्यत्वे ।

(७६) प्रतिनिर्देश्येति व्यावयवके श्यप्रत्ययः । 'उद्देश्यः' वक्तव्यो-
ऽर्थः, 'प्रतिनिर्देश्यः' पुनरप्यवयववक्तव्यो यत्र, तस्याह्वारितिरिक्तः ; पूर्वो-
परयोरैककर्म्यरत्नात् यत्र पूर्वनिर्दिष्टस्यार्थस्य तेनैव शब्देन तेनैव व
रूपेण पुनर्निर्देश्यावश्यकत्वं तदन्वयत्वं दोष इति फलितोऽर्थः । तस्या-
वयवकत्वञ्च कुत्र भवति कुत्र वा नेत्यत्र विद्वदनुभव एव प्रमाणम् । तथापि
किञ्चित् संक्षिप्तोच्यते, वाक्यद्वये यदि एकस्य उद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा स्यात्,
यदि वा पूर्वस्मिन् विधेयस्य उद्देश्यस्य वा परस्मिन् उद्देश्यत्वं विधेयत्वं
वा भवेत्, तदा पुनर्निर्देश्य आवश्यकः । यथा 'उदेति सविता'-इत्यादौ
उभयत्रैव सवितरुद्देश्यत्वं ताम्बस्य विधेयत्वं । 'कोदरुणेन शराः' इत्यादौ
पूर्वत्वं विधेयस्य शरादेः परस्मिन् वाक्ये उद्देश्यत्वम् । एवं 'बन्द्रायते
शुक्लरुचापि हंसः, हंसावते चावगतेन काला ।' इत्यादौ पूर्ववाक्ये
उद्देश्यस्य हंसस्य परस्मिन् विधेयतेति । उद्देश्यविधेयान्तरतानामपि
उद्देश्यविधेयत्वम् वाच्यम् ।

यशोऽधिगन्तुं, सुखलिप्सया वा;

मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्धितं वा ।

निवृत्तसुकानामभियोगभाजां

ससुतसुकेवाङ्गसुपैति सिद्धिः ॥

अत्र प्रत्ययस्य । (सुखमीहितं वेति युक्तः पाठः ।)

ते हिमालयमामन्व्य पुनः प्रेष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चाक्षं निवेद्याथं तद्विदष्टाः षसुद्ययुः ॥

अत्र सर्वनाम्नः । (अनेन विदष्टा इति तु वाच्यम् ।)

महीभृतः पुत्रवतोऽपि इष्टिस्तस्मिन्पत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्यस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा (७७) ॥

अत्र पर्यायस्य । (महीभृतोऽपत्यवतोऽपीति युक्तम् ।)

अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये स्नेहोऽभूदिति केचित्
समर्थयन्ते (७८) ।

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रञ्जयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयान् पदं वृपत्रियः ॥

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । (तद्भिभवः कुरुते निरा-

यतिं । लघुतां भजते निरायतिः, लघुतावान् पदं वृपत्रियः

इति युक्तम् (७९) ।)

(७७) अत्र उपनापत्यन्तौ उपन्त्यन्तोभवसाधारणौ । उपना, अथ
सन्तीति वञ्चत्यविवक्षायां मत्तम् ।

(७८) केचिदित्तरस्यः, इष्टान्ते प्रदर्शितस्य सामान्यविशेषभावस्य
दाष्टान्तिकेऽपि प्रदर्शयितुमर्थात्त्वादिति ।

(७९) प्रकृतदोषजिर्घर्षयैव कल्पितेऽस्मिन् पाठे कन्दोभङ्गो न दोषाय,
निर्दोषवाक्यमात्रसमर्थनपरत्वादस्य । वस्तुतः अत्र, 'अभिभूतिः कुरुते.
निरायतिम् ।' इत्येव पाठः कल्पयितुं योग्यः ।

काञ्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमशुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काञ्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्गान्तसम्पाः । . .
भ्रेसुर्वात्या इवान्याः, प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्थः शशंसुः ॥
अत्र वचनस्य । (काञ्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमशुविदधु-
र्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निःश्रीका इति, 'कम्पमाना' इत्यत्र कम्प-
मापुरिति च (८०) पठनीयम् ।)

गाहतां महिषा निपानसखिलं शृङ्गैर्मुञ्जस्ताडितम्,
छायावद्भक्तदम्बकं शृगकुलं रोमन्वमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे,
विश्रान्तिं लभतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्त्रहनुः ॥
अत्र कारकस्य । (विश्रब्धा रचयन्तु शूकरवरा मुस्ताक्षति-
मित्यदुष्टम् ।)

अकलिततपसोजोवीर्यप्रथिन्नि यशोनिधा-
ववितथमहाध्माते रोषान्मनावभिधावति ।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्म्मण्ये
स्फुरति रमसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च (८१) ॥
अत्र क्रमस्य ; 'पादोपसंग्रहणाय' इति पूर्वं दास्यम् । एव-
मन्यद्वाप्यनुसर्त्तव्यम् । अविद्यमानः क्रमो यत्र (८२) । यथा,-

(८०) अन्यथा आख्यानप्रक्रमभङ्गः स्यादिति प्रसङ्गादुक्तम् ।

(८१) अकलितः अपरिमितः । प्रथमद्वितीयपादाद्यौ यथाक्रमं
पादपक्षपधुराकर्षणयोर्द्वे-इति तद्विद्देशक्रमेणैव विद्देशी युक्तः ।

(८२) पदसन्निवेशरूपरचनायाः प्रस्तुतार्थस्याप्रत्यावृत्तौ आक्रमणं,

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतः,
त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

अत्र 'त्वं'-शब्दानन्तरं चकारो वृत्तः । यथा वा,-
शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले, नाथ, दोषाकरञ्ची-
र्वक्त्रे, पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः ।
आज्ञेयं सर्व्वेणा ते विलसति च पुनः, किं मया वृद्धया ते,
प्रोच्येवेत्यं, प्रकोपाच्छ्रियकरसितया यस्य कीर्त्त्या प्रयातम्(८३)॥
अत्र, इत्यं प्रोच्येवेति न्याय्यम् । तथा, 'लग्नं रागावृताङ्गा'
(१३८ ४०) इत्यादौ इति श्रीनियोगादिति वाच्यम् ।
'अमतः' प्रकृतविरुद्धः (८४) परार्थो यत्र । यथा,—
राममन्मथशरेण ताडिता दुःसह्येन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्दुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥
अत्र, प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

प्रत्यावृत्तेऽप्यनौचित्येऽस्याभस्यपदता, अर्थक्रमस्यानौचित्ये तु इच्छामत्वम्,
उपक्रमोक्तकमसोपसंहारे भङ्गे प्रक्रमभङ्ग इत्येतेषां भेदः ।

(८२) निस्त्रिंश-दोषाकर-कुट्टिनी-सर्व्वेणा-वृद्धा-प्रयातयद्धाः यथाक्रमं
खड्ग-चन्द्र-श्लेधिका-सर्व्वविष्णुता-महती-प्रकृतगमनार्थका अपि यद्ध-
शक्तिमहिम्ना त्रिंशदधिक-दोषविधान-आरयोक्तविनी-कुलटा-अरती-
पञ्चावनरूपानव्यर्थातुपस्थापयन्ति ।

(८४) 'प्रकृतविरुद्धः' प्राकरणिकरथादिप्रतिज्ञूलः, 'परार्थः' रथादिरूपो
व्यङ्ग्यार्थो यत्र तदिति । (परार्थः ननु वाच्यार्थ इति प्रतिज्ञूलविभावादि-
पद्मज्ञेदः ।) 'श्रेयो शृङ्गारमीमन्तो, तथा वीरभवान्को ।

रौश्राङ्गुतो, तथा हास्यरूपौ वैरिणौ विधः' इति ॥

अर्थदोषानाह,-

अर्थाऽपुष्टः कष्टो

वराहतपुनरुक्तदुष्कृतग्राम्याः ॥ ७ ॥

सन्दिग्धो निर्हृतः

प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमा-

नियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥ ८ ॥

साकाङ्क्षोऽपद्युक्तः

सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्त-

स्तरक्तपुनःस्वीकृतोऽग्रलीलः ॥ ९ ॥

‘दुष्टः’ इति सम्बध्यते । क्रमेणोदाहरणम्.-

अतिविततगगनसरणि-प्रसरणपरिसुक्तविश्रमानन्दः ।

मरुदुल्लासितसौरभ-कमलाकरहासकद्रविर्जयति ॥

अत्र अतिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं
न वाधन्ते इत्युपस्थाः, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा (८५) ।

(८५) अत्र अतिविततत्वमतिविस्तीर्णत्वं बृहदाकारत्वमिति यावत्,
(मह दीर्घत्वम्) । गगनसञ्चार एव अमहेतुर्न तत्प्रतिविततत्वं सरणित्वञ्च
उपयुज्यते । एवं मरुदुल्लासितेत्यादावस्मि । मन्त्रेण चेत्, अतिविततत्वादि
हेतुगर्भविशेषणतया अस्मद्विशेषणतया वात्माभिप्रेतम् ? आद्ये अप्रसिद्धिः,
द्वितीये गगनसञ्चारविततत्वम् अन्तरेण्यपि अतिप्रसिद्धत्वात् प्राप्तमेवेति
तत्कथने पुनरुक्तिदोषः इति । न, पूर्वोक्तस्य पुनरुक्तिरेव पुन-
रुक्तिर्नैव पूर्वप्राप्त्यर्थस्यापीति भावः । प्रयोजनान्तराभावात्तदर्थविष-
यायामपि तत्प्रदानेऽधिकपदत्वं, अस्मद्विशेषणार्थं प्रसुतात्पुनोनिनोऽ-
प्यर्थस्य विवक्षायात्पुनरुक्तिरित्यनयोर्भेदः ।

सदा मध्ये यासामियमन्तनिव्यन्दसरसा
 सरस्वत्युद्गामा वहति वृद्धमार्गा परिमलम् ।
 प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
 महाकाव्यब्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः (८६) ॥

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमार-विचित्र-मध्यमात्मक-
 त्रिमार्गा (८७) भारती प्रमत्कारं वहति, ताः गम्भीरकाव्य-
 परिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना भवन्तु ; यासामादित्य-
 प्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ता मेषपरिचिताः कथं प्रसन्ना
 भवन्तीति सङ्क्षेपार्थः (८८) ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः,
 प्रहृतिमधुराः सत्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
 मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
 नयनविषयं, जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥

(८६) महाकाव्यस्य गम्भीरार्थकतयाऽऽस्फुटार्थत्वमप्यद्वयमिति समर्थयितुं
 कस्यचिदङ्गिरियम् । प्रस्तुतपक्षे 'रुचयः' अभिप्रायाः, 'प्रसादं' स्फुटतां
 'यान्तु'-इत्यन्वयः । अप्रस्तुतपक्षे 'सरस्वती' नदी, 'परिमलः' घस्यन्धः,
 (परिगतो मन्त्रो वक्ष्यं क्रियायाभिति व्युत्पत्त्या परिमलं स्रज्जलं वा
 क्रियाविशेषणं) 'प्रसादः' स्रज्जलान्तिता ।

(८७) वैदर्भी-गौड़ी-पाञ्चाष्याः प्रतीतिवन्ती ।

(८८) आदित्यप्रभाकपो द्वितीयोऽर्थः उपमानं, तेन सप्त वाच्यार्थवत्
 उपमा व्यङ्ग्या । अत्र हि विवक्षितार्थः शब्दान्तरेणोपनिबध्यमानोऽपि
 क्षेत्रेनैव प्रतीवते ; क्लृप्तत्वादौ शब्दान्तरेण अन्यान्तरेण वा विवक्षितार्थः
 सुखेनैव प्रतीवते इति भेदः ।

अत्र, इन्दुकलादयो यं प्रति पश्यन्प्रायाः स एव चन्द्रिकात्मम्
उत्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहृतत्वम् (८९) ।

“छातममुमतम्” (७३४०)-इत्यादि, अत्र, ‘अर्जुन अर्जुन-’
इति (९०) ‘भवद्भिः’-इति चोक्ते ‘सभीमकिरीटिनाम्’-इति
किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । यथा वा,—

अस्मन्वालावलीदप्रतिबलजलधेरन्तरौर्षयभाषे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि, गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सन्ध्रमेण, व्रज क्षप, समरं, सुखं शार्दिष्य, यङ्क्षाम्,
ताते चापद्वितीये बहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥

अत्र, चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ।

भूपालरत्न, निर्द्वेषप्रदानप्रसृतोत्सव ।

विश्राण्य तरङ्गं मे, मातङ्गं वा महालसम् ॥ (दुष्क०)

अत्र, मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः ।

स्वपिति वावहयं निकटे जनः,

स्वर्षिभिः-तावदृष्टं, किमपैति ते ।

तदपि साश्रुतमाहर कूर्परं

त्वरितम्बुदस्य कुञ्चितम् ॥ (ग्रा०)

एषोऽविदग्धः ।

(८९) पश्यन्प्रायाः तुच्छप्रायाः ।

‘उत्कर्षार्थं वाऽपकर्षार्थं वा प्राप्यल्लेख विगच्छते ।

तस्माच्च तदन्वयेषु व्याहृतोऽर्थस्यैव भवेत्’ इति ॥

(९०) अर्जुनं सम्बोधयैर्भवद्भिः तेषामित्यनेन किरीटिना अर्जुनस्योक्तेः । .

“सादसर्वसुतुषार्थ”-(१७५०)-इत्यादि । अत्र, प्रकरणा-
श्रमावे सन्देहः । (शान्तशुद्धार्थान्तराभिधाने तु निश्चयः ।)

मृहीतं येनासीः परिभवभवाञ्चोचितमपि,

प्रभावावृयस्याभून्न खलु तथ कश्चिन्न विषयः ।

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भवात्,

विमोक्ष्ये शस्त्रं त्वामहमपि, यतः स्वस्ति भवते ॥

अत्र शस्त्रमोचने हेतुर्नोपात्तः ।

इदन्ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने,

यदेतस्मिन् हेन्मः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।

इहं तद्दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं सतिभुवा

तव प्रीत्या चक्रं करकमलान्मले विनिहितम् ॥

अत्र, कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा,-

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्वज्जताश्वगाः,

सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्गिरिहेयतान् ।

इह हि विहितो रक्ताशोकः कवापि हताशवा

चरणनखिनव्यासोद्वेषन्वाङ्कुरकक्षुकः ॥

पादाघातेनाशोकस्य पुष्योन्नमः कविषु प्रसिद्धो न पुनः अङ्कुरो-
न्नमः ।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-

महसि सहस्रि स्वैरं यान्थां गतोऽस्ममभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्त्तिः केनाप्यगीयत येन सा

प्रियमहमगान्मुक्ताशङ्का, क नासि शुभप्रदः ॥

अत्रान्तर्त्ताऽपि कीर्त्तिः श्रोतृस्त्रावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोक-
विरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् (११) ।

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।

नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च मृषोति च ॥ (वि०वि०)

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्योः समीप्यते ।

षाङ्गुयानुसृतिस्तस्य (१२) सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥

एतत् अर्थशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गनमङ्गना ।

बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् ॥

अत्र, केयूरपदे नखक्षतं न विहितमिति, एतत् कामशास्त्रेण ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन

दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।

आसादयन्नभिमतामधुना विवेक-

ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विसुक्तः (१३) ॥

अत्र, विवेकख्यातिस्ततः सम्प्रज्ञातसर्माधिः पश्चादसंप्रज्ञातस्ततो
मुक्तिर्नत विवेकख्यातौ, एतत् योगशास्त्रेण ।

एवं विद्वान्तरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम् ।

(११) एवञ्च लोकविरुद्धस्यापि कविसमयप्रसिद्धिविरोध एव दोषः ।

(१२) सन्धिविपद्द्वयानासनद्वैधसंश्रवाः षट् षाङ्गुयुग्मम् ; स्वार्थे व्यञ्ज ।

(१३) यमनियमासनप्राणावासप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ
अङ्गानि । 'दुःसाधाया' दुःश्लाघ्यायाः 'सिद्धेः' यत्तेर्छेत्तेर्वा 'सविधं' मुक्त-
स्थितं पुरुषमात्रविश्रान्तसमोदृत्तविशेषरूपसंप्रज्ञातसर्माधिम् । 'विवेकख्यातिं'
प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानम् ।

प्राप्ताः त्रियः सकलकामदुष्वासतः किम्,
दक्षं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम्,
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥

अत्र 'ततः किम्'-इति न नवीकृतम् (१४) । (तत्तु यथा,-
यदि दृश्यन्तलोऽत्र किमद्भुतं, यदि च गौरवमद्विषु किं तत्रः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः, प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥)

यत्रानुक्लिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणास्मेतद्विधेः,
उत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि ग्यङ्कारकोटिः परा ।

याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्कम्पदः,

तस्याभासमणीकृताश्मसु मणोरश्मत्वमेवोचितम्(१५) ॥

अत्र, छायाभासमणीकृताश्मसु मणोरश्मत्वमेवोचितेति
सनियमत्वं वाच्यम् (१६) ।

(१४) भङ्गान्तरेण निहोऽश्वत्वं नवीकृतत्वम् । 'किं ततः' इत्यस्य, किं
तस्मात्-इत्यादिरूपेण शब्दपरिवर्त्तनेऽपि उत्कर्षान्तराभावात् अगनीकृतत्व-
मिति कथितपदत्वात् भेदः ।

(१५) चिन्तास्येराभासेनैव मणीकृतैः पाषाणैः सङ्घ चिन्तास्येर्गण्यने
चिन्तास्येरेव परं पाषाणत्वमस्तु, तेवान्तु सखित्वमिति सोपहासोक्तिः ।

(१६) सनियमोक्तौ हि कारणान्तरव्यवच्छेदेन पाषाणानां निन्दति-
शयः प्रतीयते । अर्थविशेषस्य विवक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिपादकपदानभिधाने
न्यूनपदत्वानभिहितवाच्यते दोषो, अतएव तौ शब्दगतौ, अर्थविशेषाविवक्षावान्तु
अव्यमिति भेदः ।

वज्रान्मोर्षं सरस्वतीविबसति सदा, शोण एवाधरके,
 बाहुः काकुत्स्थवीर्यैश्चतिकाकरणपटुर्दक्षिण्यसो ससुद्रः ।
 वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव सुखत्वभीक्ष्णं,
 स्वच्छेऽन्तर्मानवेऽस्मिन् कथमवनिपते, तेऽम्बुपानाभिस्त्रासः ?
 अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः (१७) ।

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः, सान्द्रैर्मसीशूर्षकैः,
 मन्त्रं तन्ममथ प्रयुज्य हरत ध्वेतोत्पत्नानां त्रियम् ।
 चन्द्रं चूर्णयत क्षयाञ्च कथयः कृत्वा शिखापटुके,
 येन द्रुष्टुमहं क्षमे दृश द्वियसहस्रासुद्राङ्गिताः (१८) ॥
 अत्र ज्योत्स्नीमिति श्यामाविशेषो वाच्यः ।

कञ्चोखवेक्षितदृषत्परुषप्रहारैः

रत्नान्यन्नि मकरालय, माऽवमंस्याः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम

याञ्जाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥

(१७) अर्धविशेषाविवक्षायां अर्धरूपदर्शनं विवक्षायां तु अव्यभिचि-
 भेदः । प्रस्तुतोत्कर्षावकर्षणोदरसुषयोगिनि अरूपकथने एवाप्युत्पत्तं, अवच-
 प्रकृतापकर्षे अरूपकथनाभावेऽपि च भवतीति भेदः । तथाहि शोण
 एवेति निवचनेऽन्यजसायवानात्कथनप्रतीतो पिपासानौचिस्त्रातिशया-
 प्रतीक्षाऽप्यर्थः, नेदञ्च अरूपकथनम् ।

(१८) विद्वयाद्यभङ्गिकायां विद्याधरमन्त्रदेवशेवच्छक्तिः । श्यामा
 रालिः । शूर्षकैः दक्षिणाभिः । तन्त्रम् औषधं । छत्राहुः (अन्वयस्यर्षा-
 दपरम बहूतं चिह्नं) जातो बाहु, ताः । चिन्तोषणीतीं तां
 दिक्षु पश्यतो मम उद्दीपका एते प्रतिबन्धकावन्नेऽतस्तानपहरत इति भावः ।

अत्र, एकेन किं न विहितो भवतः स नामेति सामान्यं
वाच्यम् (१८) ।

अर्धित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः, प्रसृत
द्रुह्यन्दाशरयिर्विबद्धचरितो युक्तसाया कान्वया ।
उत्कर्षश्च परस्व, मानयद्यसोर्विश्रंसनं चात्मनः,
स्त्रीरत्नञ्च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं ख्यते ? ॥

अत्र, 'स्त्रीरत्नम्' उपेक्षितम्-इत्याकाङ्क्षति । नहि 'परस्व'-
इत्यनेन सम्बन्धो योग्यः (१००) ।

अत्रा शक्रशिखामणिप्रणयिनी, शास्त्राणि अक्षुर्नवं,
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि, पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिण्यान्वये च, तदहो ! केहृग्वरो लभ्यते,
स्याच्चेदेष न रावणः, क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥ (अप०)

अत्र, 'स्याच्चेदेष न रावणः' इत्यत एव समाप्यम् (१०१) ।

(१८) यथाश्रुते कौस्तुभनालस्योपकारकत्वेनाभ्यावधाननविषेधेऽप्यव-
गमः । एकेनेति पाठे तु भेदानवगमाद्दोषः ।

(००) नहि उपादेये स्त्रीरत्नेऽसर्वसम्भवः, किन्तु तदुपेक्षावामिति ।
यद्युच्यते, -परस्वत्वनेनान्वयात् परस्वोऽसर्वो युज्यत एवेति । तत्र,
'परस्व'-इत्यस्य जमितान्वयतया, 'चात्मनः'-इत्यनेन व्यवहिततया च
उपरन्वयायोगात् । अत्र 'परस्व'-इति पदं वा 'उपेक्षितम्'-इति वा कान्वया
किमपि पदं कत्यामिति नियमाभावात् विवक्षितप्रतीतिविरहो दूषकतावीजम् ।

(१०१) यत्र यदभिधानं विवक्षितप्रतीतिविघटकं तादृशेऽनुपयुक्ते स्थाने
तदभिधानम् अपदयुक्तता, यद्योदाहरणे, 'स्याच्चेदेष न रावणः' इत्यन्तरं
'क्व नु पुनः'-इत्याद्याभिधानं समाधाने पर्यवस्यत् रावणस्य त्वाऽन्वयप्रतीतिं
स्यगतिं । प्रकाशितविह्वलेऽर्थस्य नाभिधानं नवा विवक्षितप्रतीतिप्रतिरोधः-
इत्यनभेदः । केचित्तु अपदयुक्ततानामाऽर्धं दोष इति वदन्ति ।

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन स्पर्शता,
मदेन नारी, सलिलेन निम्नगा ।
निशा शशाङ्केन, धृतिः समाधिना,
नयेन चालङ्कियते नरेन्द्रता ॥

अत्र, श्रुतादिभिरुत्पद्यैः सञ्चरितैर्व्यसनस्पर्शतयोर्निष्पद्यो-
र्भिन्नात्वम् (१०२) ।

“लग्नं रागाटताङ्गा” (१३८)-इत्यत्र ‘विदितं तेऽस्तु’
इत्यनेन श्रीश्लाघादपसरतीति विरुद्धं प्रकाशयते (१०३) ।

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
ङ्केश्वरमपाण्डवं भुवनमद्र निःसोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्र दोःशालिनाम्,

अपैत रिपुकाननातिगुरुरद्र भारो मुवः (१०४) ॥

अत्र शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम् । यथा वा,
वाताहारतया जगद्विषधरैराश्रवास्य निःशेषितं,
ने शशाः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रत्रतैर्वर्चिभिः ।

(१०२) सञ्चरितानां हिं प्रायश ऐक्यव्येष सञ्ज्ञेषाम् उपादेशत्वं
हेत्वत्वं वा प्रतीयेत, एतदेव दूषकतावीजम् ।

(१०३) यथा च विरुद्धं प्रकाशयते, तथोक्तं प्राक् (११६८०) ।

(१०४) ‘शेषे’ इति क्रियापदम् । शयितोहि बोध्यते, न तु बोधितं
येते । विधेवाविमर्षे विधेयतया विवक्षितस्य विधेयत्वनिवृत्तयः, अत्र तु
विधातृननुचितस्य विधानमित्यत्र बोधेः ।

तेऽपि क्रूरसम्बद्धकर्म्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकैः,

दम्भस्य स्फुरितं विदम्भपि जनो आत्मो गुणानीकते (१०५) ॥

अत्र, वाताकारादित्वयं व्युत्क्रमेण बाध्यम् ।

अरे रामाहसाभरण, भसलश्रेणियरण,

स्मरक्रीडाव्रीडाशमन, विरहिप्राणदमन ।

सरोहंसोचंस, प्रचलदल, नीलोत्पल, सखे,

सखेदोऽहं, मोहं ह्वय, कथय, केन्दुवदना ? ॥

अत्र, 'विरहिप्राणदमन'-इति नानुवादम् ।

“लग्नं रागादृताद्या” (१३८५०) इत्यादि । अत्र, 'विदितुं
तेऽस्तु'-इत्युपसंहृतोऽपि 'तेन'-इत्यादिना पुनरुपात्तः (१०६) ।

(१०५) 'दम्भस्य' प्रकृते कापञ्चस्य परापकाराद्यसत्कामिबन्धान-
पूर्वकधर्माचरणरूपस्य 'स्फुरितं' दीप्तिं प्रवलद्रूपतां । 'गुणान्'
धार्मिकत्वादीन् 'दहते' प्रार्थयते, सम्भावयति वा, अर्थात् जनेषु । सर्व्व एव
दुरभिसन्धिपूर्वकमेव धर्म्मं कर्म्म अस्तुतिष्ठति, न तु धर्म्मबुद्ध्या, इत्यवार्म्मिता
एव सर्व्वे इति अतर्थादादतात्पर्य्यार्थः, एष एवार्थः पादत्वयेषु' समर्चितः ।
एवञ्च जगत् निःशेषवित्तं वाताकारः स्रोतः, तान् पश्चिदम् अन्वत्तयिकात्रत-
मकीकृतं, तान् क्षयं नेहं कर्म्मवसनं गृहीतमितिरीत्या असदभिसन्धिपूर्वक-
धर्म्माचरणमेव विधातुमर्चितं, न तु तस्य, 'वाताकारतया' इतिरीत्या
अनुवादो युक्तः । यथाश्रुतद्वल्लुसारिणस्तु ऋगकर्म्मवसनं मेघतोयकणिकापानं
वायुभक्ष्यञ्च यद्योसरं तीव्रमिति तत्कृमेधे विधियुक्तः न तु अन्येति,
एतदेव व्युत्क्रमविधानमित्याहुः ।

(१०६) क्रियाकारकान्वयेन निराकाङ्क्षतया समाप्तेऽपि व्याक्ये पुनः
कारकान्तराभिधानं त्यक्तपुनःसंज्ञितत्वं, यद्योदाहरणे, न शिञ्चिद्व्यवतीत्यन्तेन
कर्म्मकारकेण विदिक्रियाया अन्ये समाप्तेऽपि पुनः 'अत्येभ्यः' इत्यादिना
कर्म्मकारकाभिधानम् । समाप्तेपुनरासत्वे तु पूर्वोक्तस्यैव कारकस्य विशेषण-
दानमिति भेदः ।

हन्तुमेव प्रष्टस्य स्रब्धस्य विवरैषिणः ।

यथाऽशु चायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥

अत्र, पुंयञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्नैको दोषः प्रदर्शितः, तत्र दोषान्तरास्यपि सन्ति, तथापि

तेषां तत्राप्रकृतत्वात्प्रकाशनं न कृतम् ॥

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्भितिः (१०७) ।

सन्निधानादिबोधार्थम् ;

अवतंसादीनि कर्णादिप्राभरणान्येवोच्यन्ते, तत्र कर्णादिशब्दाः
कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये, यथा,-

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्त्राः अवणकुण्डलम् ॥

अपूर्वं मधुरामोदप्रमोदितदियस्ततः ।

आयद्युर्ध्वङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥

अत्र, कर्ण-अवण-शिरः-शब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थाः (१०८) ।

विदीर्णाभिमुखारातिकराले सङ्गरान्तरे ।

धमुर्ज्याकिणचिक्केन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥

अत्र, धनुःशब्द आरूढत्वावगतये । (अन्यत्र तु,

प्राबन्धनिस्पन्दभुजेन यस्य विनिश्चसहस्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥

(१०७) ध्वनिः शब्दः । निर्भितिः प्रयोगः ।

(१०८) तथा च प्रतीत्या अवतंसादेः स्वरूपतो न ज्ञेयता, किन्तु
शब्दाः कर्णादिस्थित्या इति अवगम्यते, तदवगमे च वर्धनीयाया उक्तार्थः ।

-इत्यत्र, कैवल्यो जगत्प्रथमः ।)

• प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताकारेण लसता हसतीव स्मरद्वयम् (१०६) ॥

अत्र, मुक्तानाम् अन्यत्रामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

सौन्दर्यसम्पत्, तादृश्यं यस्यास्ते, ते च विभ्रमाः ।

षट्पदान् पुष्पमालेव, कान् नाकर्षति सा सखे ॥

अत्र, उत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः, निरुपपदो (११०) हि मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

न खलु, कर्णावतंसादिवत् जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

जगाद् मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ।

-इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ,

“गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित्प्रयोगः कार्यः”-

इति न युक्तम् (१११) । युक्तत्वे वा,

चरणत्व-परित्यागरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।

पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेष न स्विक्रते (११२) ॥

-इत्युदाहार्यम् ।

(१०६) हारो मुक्ताः शालाविति विश्वः । हार एव जगद्वयस्य हारः ।

(११०) निरुपपदः विशेषणरहितः ।

(१११) सिद्धाविति हेतौ सप्तमी, अत्र ‘न युक्तम्’-इत्यनेनान्वयः । ‘गतार्थस्य’पदान्तरेणोक्तार्थस्य । अयं निष्कर्षः, -जगादेति क्रियया उक्तार्थस्यापि ‘वाचम्’ इत्यस्य नानर्थक्यं, ‘मधुराम्’ इत्यादिविशेषणदानार्थं तदुपादानादिति वामनमतम् । मधुरं विशदाक्षरं जगादेति रीत्या क्रियाविशेषणतया विवक्षितार्थप्रतीतिसम्भवात् ‘वाचम्’-इत्यनर्थकमेवेति प्रकाशकमतम् ।

(११२) अत्र चरणत्वादीति विशेषणं न क्रियाविशेषणाच्चमिति उत्तरदेशसंयोगात्तदुपादादिविहरणार्थमेव व्रजधातुना उक्तार्थवर्गापि

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता-

यथा,-

चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते, पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिव्याम् ।
उमासुखन्तु प्रतिपद्य लोका द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ।
अत्र, रात्री पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं
लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते'-इति हेतुं नापेक्षते ।

ऽनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभतीनां दोषाणाम् । यथा,-

स्रगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पथेषु च गयित्याश्च सुतामानं यजेति च (११३) ॥

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्

दोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ ॥११ ॥

वक्त्र-प्रतिप्राय-व्यङ्ग्य-वाच्य-प्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि
क्वचिन्नोभौः (११४), क्वचिन्न दोषो न गुणः । तत्र वैयाकरणादौ
वक्त्ररि प्रतिपाद्ये च, रीद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः ।
क्रमेणोदाहरणम्,-

'पादाभ्याम्'-इत्यस्य नानर्थक्यम्, 'उल्लविवेषणदानर्थसंपात्तत्वादिति ।
तथाचायं सिद्धान्तः, यत्र यदुपादानं विना (विवेषणदानासम्भवेन)
विषयगतप्रतीतिविधातसत्त्वैव गतार्थस्यपि तस्योपादानं युक्तं, नान्यथेति ।

(११३) अद्राक्षमिति श्रुतिकटु, (गौरिति वक्त्रे) गविति अत्र-
संस्कृति, सुतामानमिति अत्रयुक्तम् ।

(११४) गुणः प्रकृतोक्तवकः ।

दीधीवेवीट्समः कश्चिद्गुण्यदृष्टोर्भाजनम् ।
 क्षिप्रत्ययनिभः कश्चिद्दयत्र सन्निहिते न ते (११५) ॥
 यद्वा त्वामहमद्राक्षं शब्दविद्प्राधिधारदम् ।
 उपाध्यायं तदास्त्राधिं समस्याक्षय्य सन्नादम् ॥
 अन्तर्प्रोतवृद्धत्कपालनलकक्रूरक्षणत्कङ्कण-
 प्रायप्रेङ्कित भ्रुरिभ्रुषण-रघैरावोपयम्यम्बरम् ।
 पीतच्छर्दितरक्तकर्हमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
 व्याखोलसनभारभैरववपुर्दपोद्धतं धावति (११६) ॥
 वाचप्रवशाद्वयथा,-

मातङ्गाः, किमु वल्लितैः, किमफलैराङ्घ्ररैर्भस्मुकाः,
 सारङ्गाः, मङ्गिषाः, महं व्रजत किं, म्रुत्येषु म्रुरा न के ।
 कोपाटोप---ससुङ्गटोत्कट---सटा---कोटेरिभारेः पुनः
 सिन्धुध्वानि उड्ङ्कते स्फुरति यत् तन्नर्जितं गर्जितम् ॥

(११५) “दीधीवेवीटाम्” (१११।६) इति, “कङ्कितं च” (१११।५
 इति छल्ले ष च तद्विधेयः ।

(११६) ‘अन्तः’ आत्ङि Entrail इति नाम्ना प्रसिद्धं,
 ‘प्रोतानि’ पथितानि वृद्धन्ति ‘कपालानि’ शिरसः कर्पराः (सुखी
 Skull इति भाषा), ‘नलकानि’ देहान्तर्वर्तीणि मखी Tube नाम्ना
 प्रसिद्धानि च यानि, तान्येव क्रूरं कणनि, शब्दयनि कङ्कणानि,
 ‘तदाध्यायि’ तल्लक्ष्यानि ‘प्रेङ्कितानि’ चञ्चितानि यानि म्रुरीणि म्रुष्यानि
 तेषां रघैः । पूर्वं ‘पीतं’ पश्चात् ‘छर्दितं’ वान्तं रक्तमेव कर्हमघनेन
 ‘घनः’ व्याप्तः, किंवा तस्य ‘घनः’ काठिन्व (जमाट् Congeal इति
 भाषा०) यत्, एवंभूतः ‘प्राग्भारः’ अघ्नमानो बधोः, तो । अतएव चोरं
 विषटम् ‘उड्ङ्कयन्ती’ प्रकाशमानो ‘व्याखोली’ चञ्चली च वो खनो तावेक
 भारः शुचश्च, तेन ‘भैरव’ ‘भीषणं’ शङ्खस्त्राः वा । अत्र भीषणो रघः ।

अत्र, सिंहे वाच्ये परुषाः शब्दाः । प्रकरणवशाद् यथा,-
 रक्ताशोक, कृशोद्दरी क तु गता त्वक्ताऽसुरतां जनम् ?
 नो दृष्टेति सुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
 उत्कण्ठा-घटमान-घट्पद-घटा-संघट्ट-दृष्ट-च्छद-
 स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोन्नमोऽयं कुतः ? ॥

अत्र, शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ।

कचिन्मीरसे न गुणो न दोषः । यथा-

शीर्षाभ्राणाङ्गिपादान् दृष्टिभिरपघनैर्धर्षराव्यक्तघोषान्
 दोर्षाभ्रातानघौषैः, पुनरपि घटयत्येक उल्लाषयन् यः ।
 घर्माशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुण-घन-दृष्ट्या-निम्न-निर्विघ्न-दृष्टे-
 र्दत्तार्षाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु दृष्टयः शीघ्रमंशोविघातम् (११७) ॥

अप्रयुक्तनिश्चयार्थं श्लेषादावदुष्टौ । यथा,-

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
 यश्चोद्धृत भुजङ्गहारबलयोगङ्गाश्च योऽधारवत् ।
 यस्याङ्गः यश्चिन्मिच्छिरोरुहति स्तुत्यञ्च नामामराः,
 पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्रां सर्वदोमाधवः (११८) ॥

(११७) 'दृष्टिभिः' जुगुप्सात्सद्वैः । 'अपघनैः' क्लृप्तैः क्लृप्तादपघनैर्दप-
 क्लृप्तानि, 'घटयति' नूतनावयनैः संघन्नाति, 'उल्लाषयन्' नीरोगीकुर्वन्,
 'अन्तः' हृदये द्विगुणा 'घना' 'निर्विघ्ना' अभीष्टदा वा 'दृष्ट्या' कृपा,
 तथा 'निम्ना' तदायत्ता, 'निर्विघ्ना' विघ्नविनाशिनी 'दृष्टिः' व्यसथायो
 यश्च । 'दृष्टयः' स्मरणः, 'अंशो' इरितम् । शब्दचित्तेऽस्मिन् काव्ये
 संतोऽपि भक्तिभावस्य न प्राधान्यमिति नीरसत्वव्यपदेशः ।

(११८) माधवपक्षे, 'अभवेन' अजन्मना । 'अन्धः' यकटं । एतस्य
 'बलिजित्कायः' 'स्त्रीकृतः' मोहिनीरूपतां प्रापितः । 'उद्धृतभुजङ्गस्य'

अतः, माधवपक्षे यशिमदन्धकक्षयशब्दौ अप्रयुक्तनिवृत्तार्थौ ।

... अस्त्रीलिङ्गं क्वचिद्गुणः । यथा, सुरतारम्भगोष्ठ्याम्,

(“द्युर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु”-इतिकामशास्त्रस्थितौ
करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोङ्गिते ।

उपसर्प्यन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते (११६) ॥ (व्री०)

शमकथासु,-

उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे (१२०) ।

क्लेदिनि स्त्रीव्रण्ये सक्तिरक्षमेः कस्य जायते ॥ (जु०)

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणाम्,

मन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रत्नप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः (१२१) ॥

काव्यवर्षस्य हन्ता । ‘रवानां’ शब्दानां (नाम्नां) लयो यत्र सः, नाम-
रूपात्मकजगतो ब्रह्मणि लय इति वेदानविद्वहमतम् । ‘अङ्गं’ गोवर्द्धनं,
‘गां’ पृथिवी । यशिमं मथ्यातीति व्युत्पत्त्या यशिमथो राहोः शिरोहर इति
‘अम्बकानां’ यादवानां लयस्य निवासस्य कर्त्तव्यर्थः । शिवपक्षे ‘बलिजित्-
कायः’ विष्णुशरीरं, ‘पुरा’ लिपुटासुरवधकाले, ‘अस्त्रीकृतः’ वाणरूपतां
प्रापितः । ‘अम्बकक्षयः’ अम्बकासुरस्य नाश इत्यर्थः । सर्वदा उभाधवः
इति पदविभागः ।

(१२६) प्रस्तुतपक्षे पुंसो ध्वजः क्लेशः । साधनं सेना ।

(१२०) उत्तानः वैपरीक्षेन स्थितः । उच्छूनः शोधवान् ।

(१२१) प्रकृतपक्षे, ‘प्रशमात्’ शान्त्यवस्थनात् । ‘रत्ना’ अतुरत्ना
प्रकषेण साधिता वशीकृता च भूर्धैः । ‘क्षतविग्रहाः’ ‘क्षतो’ निवृत्तो
‘विग्रहः’ बुद्धवत्सहो वेनाम् । ‘अस्थाः’ निश्चिन्ता इत्यर्थः । लय च

अत्र, भाव्यमङ्गलसूचकम् । सन्दिग्धमपि वाच्यमहिम्ना
कचिन्वियतार्थप्रतीतिकृत्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः ।

यथा,-

पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति समभावयोः सदनम् (१२२) ॥

प्रतिपाद्यप्रतिपाद्योक्तत्वे सति अप्रतीतं गुणः । यथा,-

आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ,

आजोद्रेकाद्विघटितमनोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्,

तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥

स्वयं वा परामर्थे । यथा,-

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा (१२३)

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदसहिदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्भूम्यमाणाः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनायः ॥

‘प्रथमात्’ नाशात्, इधरेण मण्डितसुरः क्षतशरीराच्च स्वर्गस्था भवन्तु
इत्यर्थो व्यञ्जते ।

(१२२) कचिपक्षे पृथुकानां वाक्त्रानामार्त्तस्वरस्य पात्रं, भुवि उषिताः
शयिता भूषिताः, विलसत्कानां रेणुभिरित्यर्थः । राजपक्षे पृथूनि कार्त्त-
स्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यत्र, करेणुः इक्षी इक्षियावको वा अर्थः ।

(१२३) षडधिका दश षोडश वा नाड्यः इडा-गिरजादवस्थायां
चक्रं मणिपूराख्यं (हृदयस्थितं) तन्मध्ये स्थित आत्मा आरूपं यत्र ।

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्भ्यो गुणः । यथा,-

फुल्लकरं कलमकरिण्यं वचन्ति

जे सिन्धुवारविडवा मरु वल्लभा दे ।

जे गालिदस्य मन्दिनीदक्षिण्यो सरिच्छाः,

दे किञ्च सुवचिष्यद्वल्लपसूत्रपुञ्जाः (१२४) ॥

अत्र, कलम-कर-मन्दिनी-दक्षि-शब्दा ग्राम्भ्यो अपि विदूषकोक्तौ ।

न्यूनपदं क्वचिद्गुणः । यथा,-

गाढालिङ्गन-यामनीकल-कुच-प्रोङ्गुत-रोमोद्गमा .

सान्द्र-स्नेह-रसातिरेक-विगलच्छीमन्वितम्बाम्बरा ।

मा मा मानद, माति मामलमिति ज्ञामाच्छरोल्लापिनी,

सप्त किं नु ! सता नु किं ! मनसि किं लीना ! विलीना नु किम् ॥

क्वचित् न गुणो न दोषः । यथा,-

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहितः ! दीर्घं न स्या कुप्यति,

स्वर्गायोत्पतिता भवेत् मयि पुनर्भावाद्भ्रमस्त्वा मनः ।

तां हर्तुं विवुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनीं,

सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्व्यातेति कोऽयं श्लिधिः ॥

अत्र, 'पिहितः'-इत्यतोऽनन्तरं, नैतद्व्यतः-इति, एतैर्न्यूनैः पदैः

विशेषविधेरकरणात्क गुणः, उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्व्या प्रतिपत्तिं

वाधते इति न दोषः (१२५) ।

(१२४) पुष्पोत्करं कलमकरिण्यं वचन्ति जे सिन्धुवारविदपा मरु वल्लभाक्षे ।

जे गालिदस्य मन्दिनीदक्षः सरिच्छाः, ते किञ्च सुवचिष्यद्वल्लपसूत्रपुञ्जाः ॥

-इति च । कलमः शालिधाम्बं, करं भक्तमिति देधी । निचकिञ्चं मन्दिनी ।

(१२५) 'उत्तरा' 'दीर्घं' न सा कुप्यति' इत्यादिद्वया परा, 'प्रतिपत्तिः' ज्ञानं,

अधिकपदं क्वचिद्गुणः । यथा,-

यद् वक्ष्णाहितमतिर्वेङ्कचाटुगर्भं
कार्थीगुण्युखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।
तस्याधवो न, न विदन्ति, विदन्ति किन्तु,
कर्तुं दृष्ट्या प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥

अत्र, 'विदन्ति'-इति द्वितीयम् अग्नयीगव्यवच्छेदपरम् (१२६)।

यथा वा,

वद् वद् ! जितः स शत्रुः ? न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति ।
चित्तं चित्तम् ! अरोदीद् हा ह्येति परं चते पुत्ने ॥
-इत्येवमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तारि (१२७) ।

कथितपदं क्वचिद्गुणः (खाटानुप्राये, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये,
विहितस्यानुवादप्रत्ये च) । क्रमेणोदाहरणम्,-

सितकरकररुचिरविभा

त्रिभाकराकार, धरणिधर, कीर्तिः ।

पौरुषकमला, कमला (१२८)

सापि तथैवास्ति नान्यस्य ॥ (ला०)

'पूर्णा' 'तिष्ठेत् कोपवशात् !' इत्यादिरूपां प्रथमा । अयं भावः,
नैर्त्तदत्तादेरनुपादानेऽपि निजेधरेत्प्रभूतस्य 'दीर्घं न सा कुप्यति' इत्यादेरुत्पन्नं
निषेधो वाच्यवत् प्रतीयते, अतस्तदनुपादानं न दोषाय ।

(१२६) साधव एव विदन्ति नान्ये इत्यर्थपरम् ।

(१२७) "विश्वे च विवादे च तथा दैन्येऽवधारणे ।

प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यते ॥" इति ।

(१२८) पराक्रमवल्लीः वल्लीचेत्यर्थः ।

ताला जाभन्ति गुणाः,
 जाला दे सहिभएहिं घेयन्ति ।
 रङ्किरणागुग्गहिआङ्गं होन्ति'
 कमलाङ्गं कमलाङ्गं (१२६) ॥ (अ०)
 जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं,
 गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यते ।
 गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते,
 जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ (वि०) .

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद्गुणः । यथा, उदाहृते [१२७६०] "प्राग-
 प्राप्त"-इत्यादौ (१३०) । समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्म गुणो न दोषः,
 यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तर-
 मेव क्रियते । यथाऽत्रैव "प्रागप्राप्त"-इत्यादौ (१३१) ।
 अपदस्यसमासः क्वचिद्गुणः । यथा, उदाहृते [१५८]
 "रक्ताशोक"-इत्यादौ (१३२) ।

(१२६) तदा जायन्ते गुणाः, यदा ते सङ्घटयैर्गुणान्ते ।
 रविकिरणागुग्गहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानीति सं० ॥
 द्वितीयकमलपदं त्रिकाशसौरभसौम्यव्योदिसत्कमलपरम् ।
 (१२७) अत्र हि चतुर्थे पादे क्रोधीभावात् मन्त्रणमेव पदं बुद्धम् ।
 (१२८) अत्र दूषकतावीर्यं हि जनिताम्यस्य पुनरन्वये निराकाङ्क्षता,
 वा च वाक्यान्तरकरणेन भवति, तत्र जनिताम्येन० जेनाप्यनम्यवात् ;
 विशेषदाने तु तेन विशेषयेन पुनरन्वये, जनिताम्यस्य विशेषस्य नाकाङ्क्षेति ।
 (१२९) अत्र हि शृङ्गारे दीर्घसमासस्थानौचित्यमित्यपदस्योऽपि समासं
 उदापकं प्रति कोपसत्कर्षयन् विप्रसम्भवेव पुण्यातीति गुणः ।

गर्भितं तथैव । यथा,-

होमि अवहृत्पिपरिहो

णिरङ्कुशो अह विवेकरहितो वि ।

सिवियो वि तुमन्नि पुणो

पत्तिहि भक्तिं णं पशुमरामि (१३३) ॥

अत्र, 'पत्तिहि'-इति मध्ये, दृढप्रत्यवोत्पादनाव । एवमन्यदपि लक्ष्याल्लक्ष्यम् (१३४) ॥

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां(१३५)शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥१२ ॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः-पुनः ।

अकाण्डे प्रथमच्छेदौ(१३६), अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः॥१३॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानं, प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे(१३७)दोषाः स्युरीदृशाः॥१४॥

(१३३) भवाम्यपहृत्पितरेषो निरङ्कुशोऽय विवेकरहितोऽपि ।

स्वप्नेऽपि त्ववि पुनः प्रतोहि भक्तिं च प्रकरामोति सं० ॥ अपहृत्पिता अतिमान्ना रेषा मर्यादा येन सः । 'निरङ्कुशः' यथेच्छाचारी ।

(१३४) 'अन्यत्' अदोषत्वादि, 'लक्ष्यात्' उदाहरण्यत्, 'लक्ष्यम्' निरूप्यम् ।

(१३५) सिद्धान्ते रसस्य आस्वादात्मकस्य सामाजिकनिष्ठतया अवाच्यतया च रसशब्देनात्तं आस्वाद्यमानो विभावादिसम्बन्धितः स्थाविभाव उच्यते, रसादिशब्दस्य तत्रैव शक्तेः, केवलस्य स्थाविभावस्य स्वशब्दवाच्यतायां तृतीयो दोषः, रसादिपदानां केवलरसादात्मिक शक्तेः इति नान्नेदः ।

(१३६) प्रथमच्छेदौ रसस्यैव ।

(१३७) 'रसे' रसते-इति व्युत्पत्त्या आस्वाद्यमाने रसभावादौ ।

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो (१३८) यथा,
 सत्रीङ्गा दयितानने, सकाश्या मातङ्गचर्माश्वरे,
 सत्तासा भुजगे, सविश्वयरसा चन्द्रेऽश्वतस्यन्दिनि ।
 सेर्षा जङ्गुसुतावलोकनविधौ, हीना कपालोदरे,
 पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥
 अत्र व्रीडादीनाम् ।
 (व्यानमा दयितानने, मुकुलिता मातङ्गचर्माश्वरे,
 सोत्कम्पा भुजगे, निमेषरहिता चन्द्रेऽश्वतस्यन्दिनि ।
 मीलदूम्बूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ, श्लाना कपालोदरे
 -इत्यादि तु युक्तम्) ।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाचप्रत्वम् ।
 क्रमेणोदाहरणम्,-
 तामनङ्गजयमङ्गलत्रियं किञ्चिदुच्चभुजश्वललोकिताम् ।
 नेत्रयोः क्षतवतोऽस्य गोचरे काऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥
 आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-
 व्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।
 प्रश्नैष बाल्यमतिवृत्त्य विवर्त्तमानः
 शृङ्गारसौमनि तरङ्गितमातनोति ॥

(१३८) अनेदं दूषणशीलम्-सति सन्धने, विभावादिनाऽभिव्यक्त्यायेव
 समत्कारास्त्रादयोत्कर्षः, वाच्यत्वे तु अगूढत्वापक्षेऽबोरपकर्ष इति ।
 एतच्च यत्र यस्य विभावादिना स्फुटतरं नाभिव्यक्तिसंभवः, तत्र तस्य
 वाच्यत्वैऽपि न तयोरेपकर्ष इति स्वपदोक्तिर्न दोष इति [१७१] वक्ष्यति ।
 एतं रसादीनामास्त्राद्यत्वं एव दोषो नत्वितराङ्गतयाऽनास्त्राद्यत्वेऽपीति ।
 एतं परत्वापि आस्त्रादाभावो दूषणशीलम् बोध्यम् ।

स्यायिनो यथा,

संप्रहारे प्रहरणैः प्रचाराणां परस्परम् ।

ठण्कारैः श्रुतिगतैश्चाहसस्य कोऽप्यभूत् ॥

अत्रोत्थाहस्य ।

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-

दिङ्गण्डले शिशिररोचिषिं तस्य यूनः ।

लीलाशिरोऽंशुकनिवेशविशेषकृत्ति-

व्यक्तसगोन्नतिरभून्नयनावनौ सा ॥

अत्र, उद्दीपनालम्बनरूपाः ऋङ्गारयोग्या विभावा अनुभाव-
पर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना (१३६) ।

परिहरति रतिं, मतिं लुनीते,

खलति भ्रमं, परिवर्त्तते च भ्रयः ।

इति यत विषमा दशाऽस्य देहं

प्रतिभवति प्रसभं, किमत्र कुर्मः ॥

अत्र, रतिपरिहारादीनामनुभावानरं करुणादावपि सम्भवात्
कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ।

(१३६) अनुभावं पर्यवसाययन्ति प्रकरणाद्याहसम्बन्धानवापेक्षतया
विश्लेषेण, अगममयन्ति ये ते । अयं भावः, तादृश-चन्द्र-नादिकवोरवशोक्तेऽपि
तस्य यूनोररविकल्पे, रतेरहदयस्यापि सम्भवेन प्रचनं तस्य रविकल्पमह-
सम्भवेन, ततो रत्नानुभावप्रतीतिरिति विश्लेषः । प्रदीपनतस्तु 'अनुभावोपर्य-
वसायिनः' इति पाठं सम्बन्धाना 'अनुभावाप्रतीत्या आशांदापर्यवसायिनः'
इत्यर्थमाहुः ।

प्रसादे वर्त्तस्य, प्रकटय सुहं, सन्त्यज रूपं,
 प्रिये ! प्रुष्यन्त्यङ्गान्यस्तमितव ते सिष्यतु वचः ।
 निदानं सौख्यानां क्षणमभिसुषं, स्थापय सुषं
 न सुग्धे ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥

अत्र, शृङ्गारे प्रतिशूलस्य शान्तस्थानित्यताप्रकाशनरूपो
 विभावसात्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी (१४०) उपात्तः ।
 शिञ्जल-रमण्यन्नि लोचनपङ्क्ति पङ्क्ति शुद्धचरणमन्त्रि ।
 सञ्जलपरिहारद्विषया वनगमयं एव इच्छद्दि वद्म (१४१) ॥
 अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । (इन्वना-
 क्षानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं (१४२) चेत्, न दोषः ॥
 दीप्तिः पुनः-पुनर्वथा (१४३), कुमारसम्भवे रतिविलापे ।
 अकाण्डे प्रथमं यथा, वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीर-

(१४०) शृङ्गारे उपात्तत्वेन अस्य अस्यायितया व्यभिचारित्वम् । तेन
 विभावादिना प्रतिशूलरसस्याप्यप्रस्थित्या विरोधेन प्रकतरसाभेदादप्रसङ्गः ।

(१४१) निश्चतरस्ये लोचनपङ्क्ति पङ्क्ति शुद्धजनमध्ये ।

सञ्जलपरिहारद्वया वनगमनसेवेच्छति वधूरिति सं० ॥

(१४२) निश्चयेते इति शेषः । तथात्वे हि शृङ्गारे एव पर्यवसानं न
 द शान्ते इति न दोषः । अत्र, शुद्धजनसन्निधौ निश्चतरस्यदर्शने प्रकाश-
 यद्वा वैराग्यस्यापि सम्भवात् न निश्चतैत्यादिपदादेव शृङ्गारप्रतीतिः ।

(१४३) पुनःपुनर्दीप्तिर्दीपितस्थान्तरा अविच्छिद्य दोषं अविच्छेदेन
 वक्तव्यः प्रकाशनं । तस्य अङ्गरसादीनामेव दूषणं न लुप्तम् इति चेत् ।
 कुमारसम्भवे, “अथ, मोक्षपरायणा सती”-इत्यादिना दीपितोऽपि अक्षयः
 “अथ वा पुनरेव” इत्यादिना पुनर्दीपितः । एकञ्च पुनःपुनरावादे
 वैरक्षसिति दूषणवीजम् ।

संज्ञये प्रवृत्ते, भातुमत्या सह दुर्योधनस्य अङ्गारवर्णनम् (१४४)।

अकाण्डे खेदो यथा, वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के 'कङ्कण-
मोचनाय गच्छामि'-इति राघवस्योक्तौ (१४५) ।

अङ्गस्य अप्रधानस्य अतिविस्तारेण वर्णनं (१४६), यथा,
हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । अङ्गिनोऽननुसन्धानं (१४७) यथा,
रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विञ्चतिः ।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीर-रौद्र-
रङ्गार-शान्त-रसप्रधाना धीरोद्धत-धीरललित-धीरप्रधान्ताः,
उत्तमाधम-मध्यमाश्च (१४८) ; तत्र रति-हास-शोकाङ्गुतानि
अदिव्योत्तमप्रकृतिवत् दिव्येष्वपि (१४९), किन्तु रतिः

(१४४) तदानीं कङ्कणवीरादिरसप्रवणमेव मनो न शङ्कारास्तादे
प्रवर्तेत, इति दोषः ।

(१४५) तदङ्गिर्हि परशुरामभयात् व्याजेन निर्गमं प्रतिपादयन्ती
रामस्यावीरत्वे पर्यवस्यतीति नायके रामे वीररघो नास्ताद्येत ! इति दोषः ।
कङ्कणमोचनं विवाहदयनदिनोत्सवभेदः । उद्धितवीरचरितेषु सर्वेषु
कङ्कणमोचनाय गच्छामीति पाठो नास्ति ।

(१४६) 'अप्रधानस्य' प्रतिनायकादेर्वरुषो वर्णने हि तद्वत् एव अप्रकृतो
रसादिः प्राधान्येनास्ताद्येत, न तु नायकगतः प्रकृतो रसादिरिति ।

(१४७) 'अङ्गिनः' प्रधानस्य नायकस्य नायिकाया वा, अमनुसन्धाने
न तद्वतरसास्तादः ।

(१४८) प्रकृतयो नायकादयः । दिव्या देवतैकरूपाः (रङ्गादयः),
अदिव्या मातृवैकरूपाः (वत्सराजादयः), दिव्यादिव्याः मातृवृत्तेषामव-
तीर्षा देवाः (रामादयः) । ते पुनर्धीरोदास्तादिभेदेन प्रत्येकं चतुर्विधा
भूत्वा पुनः (सुयोत्सवोपकर्षतत्साम्यै) उत्तमादिभेदेन प्रत्येकं त्रिधा भूत्वा
चतुर्विधविधाः सम्पद्यन्ते ।

(१४९) वर्णनीयानीति शेषः ।

सन्मोगश्चकाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया, तद्वर्णनं
हिःपित्तोः सन्मोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

क्रोधं प्रभो, संहर संहरेति यावन्निरः खं मरुतां चरन्ति ।

तावत्स वक्त्रिर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

-इत्युक्तवत् भ्रूकुप्यादिविकारवर्जितः क्रोधः संहरः फलदः स्वर्ग-
पातालगगनसमुद्रोल्लङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव । अदिव्येषु तु
यावदवदानं (१५०) प्रसिद्धमुचितं वा, तावदेव उपनिवृत्त्यम्,
अधिकन्तु निवध्यमानमसत्यप्रतिभासेन, 'नायकवद् वर्तितव्यं,
न प्रतिनायकवत्'-इत्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु
उभयथापि । एवमुक्तस्य औचित्यस्य, दिव्यादीनामिव, धीरो-
दात्तादीनामप्यन्यथावर्णनं विपर्ययः (१५१) । तत्रभवन् भग-
वन्वित्युत्तमेन, न अधमेन ; मुनिप्रभृतौ, न राजादौ ; भट्टार-
केति नोत्तमेन राजादौ (१५२), प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् ।

(१५०) अवदानं इत्तं कर्म पूर्वं तेनासृजितमिति वाच्यम् ।

(१५१) एवं दिव्यादीनामुक्तस्यौचित्यस्यान्यथावर्णनमिव धीरोदात्ता-
दीनामप्यौचित्यस्यान्यथावर्णनं विपर्यय इत्यन्वयः ।

(१५२) अत्र प्रतिशुक्तकं विभिन्नः पाठः, तथाहि कश्चित् "भट्टारकेति
राजादौ परमेष्ठरेति च न मुनिप्रभृतौ" इति पाठः, कश्चित्त्वच्यवा ।
अवन्तु पाठो प्रदीपतट्टीकादुशारी, "तत्प्रभवन् भगवन्वित्युत्तमेनैव प्रबोध्यं,
नाधमेन ; उत्तमेनापि मुनिप्रभृतामेव, न तु राजादौ ; भट्टारकेति न
राजादावुत्तमेन, किन्तु देवादावेव" इति प्रदीपः । "न राजादाविति,
अधमेन तु राजादावेव न मुनिदेवादाविति केचित्" इति तट्टीका । अदि
'न मुनिप्रभृतौ' इति उचितरेव स्यात्, तदा 'केचित्'-इत्यनुपपन्नं स्यात्,
अत्र तदा प्रदीपेऽपि एतत्त्वमानार्थकः कोऽपि पाठः, इत्तेत्यावाक्यत्वात्
प्रदीपस्य ।

एवं देशकालवक्रोजात्यादीनां वेपथ्यवहारादिकमुचितमेवोप-
निबद्धव्यम् ।

अनङ्गस्य (रसार्तुपकारकस्य) वर्णनं यथा, कर्ष्यूरमञ्जुर्वा
नायिकाया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्षानमनादृत्य बन्धिवर्षितस्य
राज्ञा प्रशंसनम् ।

‘ईदृशाः’-इति नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादि-
वर्णनम् (१५३) । उक्तं हि ध्वनिस्तता,-

‘अनौचित्यादृते नान्यत् रसभङ्गस्य कारणम् ।

अनौचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥’-इति (१५४) ॥

ब्रह्मणोः क्वचिद्दोषा अप्येते,-इत्युच्यन्ते,-

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः क्वचित् ।

यथा,

अनौचित्येन कृतत्परा, सहभुवा व्यावर्त्तमाना क्रिया,

तैस्त्वैर्ध्वन्बधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुखं पुनः ।

दृष्टाग्रे वरमान्तसाध्वसरसा, गौरी नधे सङ्गमे

संरोहत्पुलका हरेण हसताक्लिष्टा, शिवाद्यास्तु वः ॥

अत्र, अनौत्सुक्यञ्च इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृतः (१५५) ।

(१५३) नायिकापादप्रहारेण नायककोपस्य प्रायशोऽवश्यमाह
अनुचितवृत्ति शेषः । अयं भावः,-एवंविधा अनौचित्यहेतवः रसदोषा
भवन्तीत्यर्थपदेण कारिकायां ‘ईदृशाः’ इति पदेन एतदुक्तं भवति, अनौ-
चित्यहेतवः सर्वे एव दोषा भवन्ति, परिगणितप्रकारस्तु प्रदर्शनार्थेऽस्तु इति ।

(१५४) ‘उपनिषत्’ वेदशारभामः, नित्यरसस्वरूपमङ्गोपस्थापकवेदीभा-
रव रसोपस्थितिकिवानिति फलितार्थः ।

(१५५) अनौत्सुक्यस्य नैकोऽपि तादृशोऽसाधारणोऽनुभावादिरिति,

अत एव “दूरादुत्सुकम्” (४० प्र०)-इत्यादीं ग्रीडा-प्रेमादयः-
भावानां विवक्षितत्वादीनामिव, उत्सुकत्वानुभावस्य संज्ञा-
प्रसरणाद्विरूपस्य तथा प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम् ।

सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य वाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥१५॥

वाध्यस्योक्तिः न, न परं दोषः, यावत्प्रकृतरसपरिपोषकत् । यथा,-
काकार्यं, यशलक्षणाः क च कुलम्-(६४ प्र०)-इत्यादीः,
अत्र, वितर्कादिषु उद्भूतेष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति
प्रकृतरसपरिपोषः (१५६) ।

येन उपात्तेन औत्सुक्यमसंशयं प्रतीयेत, येषु च त्वरादयः,
ते नासाधारणाः, गुञ्जनगञ्जनाभवादिनापि तेषां सम्भवात्; इति
औत्सुक्यं सपदेनोपादीयते, ग्रीडादीनान्तु असाधारणाहभावसत्त्वात्
अनुभावस्येनेव उपदानं युक्तम्, अतएव अमरकविर्दूरादुत्सुकमिति श्लोके
औत्सुक्यमेव केवलं सपदेनाभिदधत् ग्रीडादीन् अनुभावस्येने प्रतिपादयति
च । तेनायं सिद्धान्तः, येषां व्यभिवारिणां नासाधारणाहभावादिसम्भवस्त
एव सपदेनोपादीयन्ते न त्वस्येऽपीति ।

(१५६) अत्र हि प्रतिषरणं पूर्वभग्नोक्तानां समाससञ्चारिणां
वितर्कादीनाम्, उत्तरभागप्रतिपादिताज्ञात्वाद् षट्काराङ्गसञ्चारिणाम् औत्-
सुक्यादीनां अशोभरं बाधकतया चरभोक्तायां विन्तायामेव बाधकत्वं पर्यवस्य-
मिति (विपक्षजयात् सैनिकोक्तसंज्ञारा रात्र इव) चिन्तोत्कर्षद्वारा षट्कारस्यैव
उत्कर्ष इति । स चोत्कर्षः, वितर्कादीनां वाध्यतयोक्तामेव भवतीति युक्तम् ।
तेषु वाध्यमानैः शान्तस्य प्रतीत्यनुद्भवात् प्रकृतयुक्काररक्षात्साद्विधातो
नास्तीति न दोषत्वमिति ।

(पाण्डु क्षामं वदन्, हृदयं सरसं, तवाससश्च वपुः ।

आवेदयति गितान्तं श्लेष्मियरोगं सखि, हृदयः (१५७) ॥

-इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धम् ।

सत्यं मनोरमा रामाः, सत्यं रम्या विभूतयः ।

किन्तु मन्ताङ्गनापाङ्ग-भङ्गश्लोत्रं हि जीवितम् ॥ वि०वि०)

-इत्यत्र, आद्रमङ्गं वाध्यत्वेनैवोक्तम् । जीवितादपि अधिक-
मपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धभङ्गुरोपमानतया उपान्तं
शान्तमेव पुष्पाति (१५८) ; न पुनः शङ्कारस्यात्र प्रतीतिः;

(१५७) 'सरसं' अक्षरसङ्घटितं साहुरागञ्च ।

'श्लेष्मियं श्लेष्मजहये परदाररतेऽपि च ।

अन्वदेहचिकित्साङ्गेषाध्यरोगे च जायते' इति विश्वः । अत्र,
'पाण्डुत्वाद्याहभावोपितस्य रोगस्य कथयाकृतया विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भे
समावेशात् अङ्गभावाप्राप्ता दोषत्वाभावः'-इति ध्वनिकथनम् । एतदयुक्तं,
पाण्डुतादीनां ('व्याध्युन्नादाद्यपकारजायाप्रसरणादिभिर्विप्रलम्भोऽभि-
नेतव्यः'-इति भरतोरुक्त्वा) रोगस्य विप्रलम्भसाधारणतया विरोधस्यैवासिद्धेः,
इति प्रकाशकथनम् ।

(१५८) मन्ताङ्गनापाङ्गत्वमेव शङ्कारप्रतीत्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति
जीवितादिति, अत्रं परिहारः, शङ्कारस्याहभावोपप्रतीत्या न एतन्मात्रेण
शङ्कारप्रतीतिरिति न विरोधः, प्रसृत उपमानतया उपान्तं तत् सखि प्रसिद्ध-
भङ्गुरत्वं तदातिशयञ्च उपस्थापयत् शान्तमेवोपचरोति, तथाहि, भङ्गुरोप-
माणां प्रसिद्धभङ्गुरत्वेन उपमानतानियमेन, उपमानस्य आतिशयनिश्चिनत्त
तस्य उपमानतया उपादानादेव प्रसिद्धभङ्गुरत्वतदातिशये उपस्थानेति इति ।
प्रसिद्धेति प्रसिद्धभङ्गुरश्च तत् उपमानञ्चेति तस्य भाव इति विपश्चः ।

तद्द्वाराप्रतिपक्षोः । न तु, 'विनेदोन्मुषीकरणमत्र परिहारः,
शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्भ्रंशाभावात्, नापि काव्यशोभाकरणम्,
रसान्तराद्गुप्रासमात्राद्वा तथाभावात् (१५८) ।

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः, स कार्यो भिन्नसंख्यः (१६०) ।
रसान्तरेणान्तरितः, नैरन्तर्येण यो रसः ॥१६॥

वीरभयानकयोरेकान्त्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन
भयानको निवेशयितव्यः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण
विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यं । यथा नागानन्दे,
शान्तस्य जीमूतवाहनस्य, अहो गीतम् ! अहो वादितम् !
-इत्यद्भुतमन्तर्निवेश मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः । न
परं प्रबन्धे, यावदेकस्मिन्नापि वाक्ये रसान्तरव्यवधिना विरोधो
निवर्त्तते । यथा,-

भूरेणुद्दिग्धान्, नवपारिजात-

माकारजोवासितवाङ्मथ्याः ।

गाढं शिवाभिः, परिरभ्यमायान्,

सुराङ्गनास्त्रिष्टभजान्तरासाः ॥

(१५८) 'भवत्वेनात्र शृङ्गारप्रतीतिः, परन्तु तथा तुच्छजिह्विकाभ्यायेन
चिह्ननर्गादि अभिसुखीकृत्य यान्ते निवेश्यन्ते इति अदोषता । अत्र काव्य-
शोभानिमित्तमेव तदुपादानमतोऽदोषता'-इति ध्वनिकारसमाधानं दूष-
यति न त्विति । अभावादिति विरोधेनेति शेषः । 'तथाभावात्' काव्य-
शोभनिमित्तात् ।

(१६०) अत्राश्रयसंबन्धव्यवह्यौ काव्यरसनाधारौ नवपरी, तेनाश्रयनैक्येन
विरोधे निष्ठाश्रयनतया निवेशः, आधारेक्येन च विरोधे निष्ठाधारतवेति ।

सद्योपितैः प्रस्यभुजा स्फुरद्भिः

पद्मैः अगानामुपवीज्यमानान् ।

संबीजिताञ्चन्दनवारिषेकैः

सुगन्धिभिः कल्पलतादुङ्ककैः ॥

विमानपर्यङ्कतले निषस्थाः

कुतहलाविष्टतया तदानीम् ।

निर्दिश्यमानान् ललनाङ्गुलीभि-

र्वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन् ॥

अत्र, बीभत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः (१६१) ॥

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि, साम्येनाथ विषक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ, तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥१७॥

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युदजघनस्यर्शी नीवीविच्छंसनः करः ॥

एतत् भूरिअवसः समर-भुवि पतितं हस्तमालोक्य तद्गुण-
रभिद्धौ । अत्र पूर्व्यायस्थास्मरणां शृङ्गाराङ्गमपि करुणं

(१६१) भूरेषु दिग्बेत्त्यादिना कर्माविशेषयोगेन बीभत्सः, नवपारिजाते-
त्यादिना कर्तृविशेषयोगेन शृङ्गारः, अन्वयोश्च निर्देशकयोगेन प्रतीतिः । एवं
भूरेषु दिग्बेत्त्यादेः, नवपारिजातसङ्कारलोकासिद्धत्वाद्देश्य रचोत्पाद्यत्वात्कृतया
रथोत्पाद्यप्रतीत्या वीररसः । एवञ्च प्रथमतो बीभत्सः, ततो वीरः, ततश्च
शृङ्गारः, ततः पुनर्वीर इति व्यवधानम् । तेनानन्वयार्थावयवम् कीमत्त-
मृत्तरवोरविरोधः । वीरश्च आत्मन्यनन्वयप्रतियोग्या, शृङ्गारश्च तः कर्मा-
ङ्गना इति आत्मन्यनभेदादनयोरन्वयविरोधः । “यद्यपि अत्र वीरश्च नैवाव-
यवो च तद्व्यभिचारित्वाविति न विरोधस्तथाप्येकान्वयविरोधः अन्वयप्रतीति
उदाहृतम्” इति प्रदीपः ।

परिपोषयति (१६२) ।

दन्तैः क्षतानि; करजैश्च विषाठितानि;

प्रोङ्गिज्जसाम्द्रपुलकै भवतः शरीरे ।

दन्तानि रक्तमनसा ज्वगराजवध्वा

जातस्यृष्टैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥ (१६३)

अत्र, कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि तथा जिनस्य । यथा वा, परः शृङ्गारी तदवलोकनात् सस्यृष्टः तद्वत् एतद्दृश्यो मुनय इति साम्यविवक्षा (१६४) ।

(१६२) योऽप्यावस्थायां पूर्वोपस्थास्मरणस्य करुणोद्दीपकत्वात् । शृङ्गाराङ्गश्रुत्या शृङ्गारोऽपि श्रुतः । कृतस्य तस्य प्राधान्येनास्मादात्मभावादविरोधः ।

(१६३) प्रकृत्य बुभुक्षया स्नापत्यं जिघांसये विज्ञं स्वशरीरं दक्षवन्तं जिनदेवं प्रतीयच्छक्तिः । एकत्र परपरित्यागकृपात् अपरत्वाहुराग्न्युत्पलकः ।

(१६४) अङ्गयोः साम्यविवक्षया अङ्गिनोरपि रसयोः साम्यं विवक्षितमिच्छावति । अत्र हि प्रकरणेन जिनस्य दयावीररस इव शब्दशक्तिवच्चिन्ता शृङ्गारोऽपि उपस्थीयते, अथनोदेव सिंही आसम्भनं, न च विरोधिनीरमयोरेवासम्भनतया प्रतीयिष्यन् इति, एवं मुनिभिरप्यनेन मुनिषु यान् इव जातस्यृष्टैरित्यादिना शब्दशक्तिवच्चिन्ता शृङ्गारोऽपि प्रतीयते, न चानुयोः एवमेकवाक्यं प्रतीयिष्यन्ते इति विरोधसम्भावना । साम्यविवक्षाकान्तु शृङ्गारस्य उपमानत्वेन नाविकासम्भनतया, नायकनिष्ठतया, पूर्वसिद्धतया च प्रतीतिः, वीरस्यः सिंहीसम्भनतया-जिननिष्ठतया च प्रतीतिः, आसम्भनं च मुनिगतत्वेन तस्मादीनत्वेन च प्रतीतिरिति च विरोधः । जिनस्यः ईदृशं कर्म विभवजनकमिति प्रतीयमानोऽपि विक्रयो दयावीरस्येन दुष्प्राप्तिर्नास्तीति रसः, भाषि च संतुष्टिनिवधया रतिरत्नाभिधेतिरिति एव प्रमाणः ।

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रुतैः सदर्भाः स्वकीः
 पादैः; पातितबावकैरिव, पतद्बाध्यान्वधौताननाः ।
 भीता भर्तृकरावलेखितकरास्त्रज्जुनाम्बोऽधुना
 दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्ग्रहिवाहा इव (१६५) ॥[१]
 अत्र, चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते, तत्र कथण इव
 ऋङ्कारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः (१६६) । (यथा (१६७),
 एहि, गच्छ ; पतोत्तिष्ठ ; वद, मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहप्रसौः क्रोडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥

अत्र, एहीति क्रोडति, गच्छेति क्रोडतीति क्रोडनापेक्षयोः
 आगमनगमनयोर्न विरोधः ।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः, प्रसभमभिहतोऽप्यादहानोऽंशुकान्तं,
 गृह्णन् केशेष्वपासश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साञ्जुनेत्रोत्पलाभिः,
 कामीवाङ्गीपराधः स दृष्टु इरितं शान्भवो वः शराग्निः ॥[२]
 -इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य कथणोऽङ्गम् (१६८),

(१६५) विवाहाङ्गलाजङ्गोमे प्राचो-वधूनामेतादृशी अवस्था भवति ।

(१६६) योष्यावस्थातः कथयः विवाहावस्थातश्च मृत्कारः, इवोरपि
 अगवोर्नृपविषयकरतिभावेऽङ्गता, 'एतादृशो हि अस्मि राक्षः प्रतापः, वेनेषाम्
 एतादृशी अवस्था जाता, वेन चेकां पुनर्निवाह उल्लेख्यते' इति प्रत्ययात् ।
 एवञ्चैकस्योन्मत्तपयोर्नृपवोरिवानयोः (अभावतो विरोधिगोरपि) नात्र
 विरोधः प्रचरति ।

(१६७) प्रधावाङ्गभूतयोर्धिरोधिगोरप्यविरोधं दृष्टान्नेन दृश्यति वनेति

(१६८) । कथयोऽङ्गमिति कथयोर्हीपनविभावस्तु लिङ्गरिपुदक्षीनैकजल
 लिङ्गरिपुप्रभावातिशयवाचीनत्वात् । एवञ्च लिङ्गरिपुप्रभावातिशयस्य लिङ्गरि-
 रिपुविषयकरतिभावोर्हीपनविभावत्वात् अङ्गिनि लिङ्गरिपुविषयकरति-

तस्य तु शृङ्गारः ; तथापि न कश्चिन्ने विभ्रान्तिरिति तस्य
अङ्गैव । अथ वा (१६६), प्राक् यथा कामुक आचरति च्छ,
तथा शराग्निरिति शृङ्गारपोषितेन कर्णनेन मुख्य एवार्थ उपो-
ह्वलयते । उक्तं हि,-

‘गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तते ॥’ (१७०) इति ।

प्राक् (४७०) प्रतिपादितरूपस्य रसस्य रसान्तरेण न
विरोधः, नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवति (१७१) इति रसशब्देनात्र
स्थायिभाव उपलक्ष्यते ॥

इति काव्यप्रकाशे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः ॥

भावे कश्चिदङ्गमिति पर्यवस्यति । एवं पूर्वं प्रपद्यी यथा करात्मन्नादिकम्
अकार्षीत्, तद्येदानीं शराग्निरित्युपमानभावेन, पूर्वार्थस्याप्रतीते-
रङ्गीपक्षत्वेन च शृङ्गारः कश्चिदङ्गं सन् परम्परया प्रधानस्य भावस्याङ्गमिति
विरोधिनोरन्वययोः प्रधानेऽङ्गभावेनाविरोधः । यद्यपि शृङ्गारापेक्षया
कश्चिदङ्गो, तथापि तत्र प्रकर्षणपर्यवधानं नास्ति, तेनापि भावप्रकर्षणात्
इत्यङ्गमेव तदिति तात्पर्यम् ।

(१६६) ननु यथा छेदे षोडाशीत्येन खड्गनिष्पत्ता तदुत्कर्षयन् वा
यित्नी नाङ्ग, तथा कश्चिदुत्कर्षयन्नपि शृङ्गारो नाङ्गिति भावेऽङ्गमिति
शेवककव्यस्यैव भावाङ्गतया तत्र शृङ्गारस्य षोडाशीत्यादिव्याघङ्गा पञ्चान्तरम्
उपलक्ष्यति अथ वेति । यथा शेवकः खड्गो न छेदेऽङ्गं किन्तु निपातितः
स इति निपातविदः छेदेऽङ्गभावः, तथा शेवकः कश्चिदो नात्माङ्गतया
विपर्ययतः, किन्तु शृङ्गारेऽप्युत्कर्षितः स इति तदुत्कर्षविदः शृङ्गारस्याङ्ग-
भावोऽङ्गत इति सिद्धान्तः । अहाङ्करणशब्देनैतत् प्रतिपादितम्,-यत्, अङ्गिति
वाचात् परम्परया वा अङ्गत्वमाप्तवोन विरोध इति ।

(१७०) ‘गुणः’ अङ्गं, ‘संस्कारः’ उत्कर्षः, ‘तथा’ कृतात्मसंस्कारणे ।

(१७१) रसस्य रसान्तरपर्यवस्यतया रसान्तरस्यैवाप्रदोषः ।

॥ अष्टम उक्तासः ॥

एवं दोषानुक्ता गुणालङ्कारविवेकमाह,-

ये रसस्यार्ङ्गिनो धर्माः शौर्यार्द्य इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः(१)॥१॥

आत्मन एव हि यथा शौर्यार्द्यः, न आकारस्य ; तथा, रसस्यैव माधुर्यार्द्ययो गुणाः, न वर्णानाम् । क्वचित्तु शौर्यार्दि-समुपचितस्य आकारमहत्त्वादेर्दर्शनात् 'आकार एवास्य सूरः'-इत्यादेर्यवहारान्न्यत्र अस्युरेऽपि वितताकृतित्वमात्रेण 'सूरः' इति (२), कापि स्युरेऽपि सूक्तिलाघवमात्रेण 'असूरः'-इति अविश्रान्तप्रतीतयो(३)यथा व्यवहरन्ति, तद्वत् मधुरादि-व्यञ्जक-सुकुमारादिवर्णानां मधुरादिव्यवहारप्रवृत्तेः अमधुरादि-रसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यार्दिमात्रेण माधुर्यार्दि, मधुरादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यार्देरमाधुर्यार्दि रस-

- (१) 'अचलस्थितयः' नियतावस्थानाः, नैयत्यञ्च रसेन तद्रूपकारेण च स च बोध्यम्, तेन रसं विना ये न तिष्ठन्ति, तिष्ठन्तश्चावश्यं रसस्यपञ्जर्वन्तीत्यर्थः । इदञ्च अक्षयकथनम्, अक्षयन्तु रसोत्कर्षकत्वे सति रसधर्मत्वम्, तत्रात्वे सति रसनियतस्थितिकत्वं, नियमेन रसोपकारकत्वं वेति क्लियं बोध्यमिति प्रदीपः ।
- (२) अत्र व्यवहरन्तीत्यभिप्रेत्याह, एवं परत्वं, माधुर्यार्दि-इत्यत्रापि ।
- (३) न विभ्रान्ता वाषाण्ये पञ्चवसन्ता प्रतीतिर्येषां ते, अहुरदर्शन इति ।

पर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिबन्ध्या व्यवहरन्ति (४) । अत एव
माधुर्व्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु वर्ण-
मात्राश्रयाः (५) । यथैषां व्यञ्जकत्वं, तद्योदाहरिष्यते ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः(६)॥३॥

ये वाचकवाच्यलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं सम्प्रविनम्
उपकुर्वन्ति, ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽपि
उपकारका हारादय इव, अलङ्काराः ; यत्र तु नास्ति रसः,
तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनः । क्वचित्तु सन्तमपि न उप-
कुर्वन्ति ।

(४) अर्थं भावः,-वितताकारस्य सुकुमारवर्षादीनाम्वागैकलक्षणेन
व्यञ्जकत्वप्रतिपत्तये उपचारेण 'अस्य अयमाकार एव शूरः, एते वर्षा एव
मधुराः' इत्यादि क्वचित् अभियुक्ता व्यवहरन्ति, तत्रयस्योक्तवन्तोऽनभिज्ञा
वितताकारस्यैव शूरत्वं, सुकुमारवर्षादीनामेव माधुर्व्यादि सन्त्यमाना तथैव
व्यवहरन्ति, नैतावता गुणस्य वैर्षधर्मत्वविद्विषिति ।

(५) अभ्युपगन्तुं यस्या इति शेषः । 'मधुरा रचना' इत्यादिव्यवहाराद्
अत्रिशेषेण रचनायामपि तदभ्युपगमप्रसङ्गादिति भावः । तथाच गुणस्य
रसैकधर्मत्वे जायते, वर्षरचनोभयवृत्तित्वे गौरवमिति सूचितम् । एतदर्थ-
मेव 'वर्षमात्राश्रयाः' इत्युक्तम् ।

(६) 'सन्तं' समुद्रतयाऽङ्गस्थितम् । एवं परत्वं । अङ्गद्वारेणेति, अनेन रस-
धर्मत्वं निरसम् । इदमपि स्वरूपकथनम्, लक्ष्यवन्तु, रसोपकारकत्वेऽपि तद-
वृत्तित्वम्, तथात्वे सति रसानिवृत्तावस्थितिकत्वम् अभियमेन रसोपकारकत्वं-
वा इति प्रदीपः ।

यथाक्रममुदाहरणानि,-

अपसारय घनसारं, कुर्वन् सारं दूर एव, किं कमलैः । .

अलमलमालि, अणालैः, इति वदति दिवानिधं वाचा ॥

-इत्यादौ वाचकमुखेन,

मनोरागसीव्रं विषमिव विसर्पित्यविरतं,

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः प्रावक इव ।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं प्वर इव गरीयानित-इतः,

न मां त्वातुं तातः प्रभवति, न चाम्बा, न भवती ॥

-इत्यादौ वाचकमुखेन अलङ्कारौ रसमुपकुरुतः (७) ॥

चित्ते विचट्टदि, य तट्टदि सा गुणेषु,

जेज्जासु लोटदि, विसट्टदि दिन्मुहेसुं ।

धोलन्नि वट्टदि, पवट्टदि कम्बवन्धे,

धाणे य तट्टदि चिरं, तरणी तरट्टी (८) ॥

-इत्यादौ वाचकमेव (९),

(७) पूर्वतः, शृङ्गारव्यञ्जन-रेफातुप्रासः यन्मलङ्कारं नृ शृङ्गारमप्युप-
करोति । उत्तरतः तु, 'विषमिव'-इत्युपमावधिना विसर्पित्यस्तीति यच्चप्रतीत्या
विप्रबन्धोत्कर्ष इति प्रदीपः । 'अच्छन्दोच्छब्द'-इत्यादौ चित्तकाव्ये न
कश्चित् स्फुटो रसः इति नाम तदुदाहृतम् ।

(८) चित्ते विचटते, न लुञ्जति सा गुणेषु,

यथासु लुञ्जति विसर्पति दिङ्मुखेषु ।

वचने वचते, प्रवचते काव्यवन्धे,

ध्याने न लुञ्जति चिरं तरणी प्रगल्भा ॥-इति च० ।

विचटते चमत्करोति, चित्तालङ्कारं कर्म करोतीत्यर्थे इति उद्योतकम्,
विचटते छद्मति विवेकहीना भवतीति तु वयं । तरट्टी प्रगल्भेति देयीति
सष्टेश्वरः ।

(९) उपकरोतीति शेषः । न तु रसमिति परेषाम्बुः । अल हि
शृङ्गारो रसः, तत्रतिलकः टवणीसुप्रासोऽलङ्कार इति ।

मित्ते क्षापि गते, सरोरुद्वने वक्षानने ताव्यति,
 क्रन्दत्सु भ्रमरेषु, वीक्ष्य हवितासक्तं पुरः सारसम् ।
 चक्राद्येन विवोगिना विसक्तता नास्वादिता मोष्कता,
 कष्टे केवलमर्गलेषु निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥
 -इत्यादौ वाच्यमेव, नतु रसम् । अत्र विसक्तता न जीवं
 रोद्धुं क्षमेति प्रकृतानुगुणोपमा (१०) ।

एष एव (११) च गुणालङ्कारप्रविभागः । एवञ्च (१२)
 'समवायवृत्त्या शौर्ष्यादयः, संयोगवृत्त्या तु चारादय इत्यस्तु
 गुणालङ्काराणां भेदः, अोजःप्रभतीनामनुप्रासोपमादीनाञ्च
 उभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गङ्गुलिकाप्रवाहेषौषां

(१०) 'अत्र' एतादृशविप्रकृतावस्थायां, 'जीवं रोद्धुं' जीवनिरोधाय,
 'न क्षमा' नार्पयितुं योग्या । जीवनिरोधनिमित्तं कष्टे विसक्ततापेक्षमनु-
 वितम्-इत्यर्थः ; विप्रकृतोत्कर्षे हि जीवनिर्गमोपाय एवावच्छस्यते, न तु
 तस्मिन्निरोधोपाय इति इत्यनुपमा 'प्रकृतं' विप्रकृतं रसमपकर्षयतीति भावः ।

(११) 'एष एव' पूर्वोक्त एव, न अन्यप्रकारः, नापि च विशेषाभावात् ।

(१२) एवञ्च (गुणालङ्कारयोस्तद्वरीत्या प्रविभागसत्त्वे च) इत्यभिधान-
 समदित्त्वन्वयः । तदभिधानमिदम्, -लौकिका गुणालङ्काराः सम्बन्धभेदेन
 तिष्ठन्तीति तेषां भेदोऽस्तु, चाप्ये पुनरलौकिकानां गुणालङ्काराणामेकेनैव
 समवायसम्बन्धेनावस्थितिरिति भेदोऽनुपपन्नः । योऽपि च भेदव्यवहारः, स
 गङ्गुलिकाप्रवाहन्यायेन, यथा हि, केनर्पि कारणेन पुरोऽनुसरन्तीं ज्ञामपि
 गङ्गुलिकां (निधीं), विनैव निमित्तविचारम्, इतरा अप्यनुगच्छन्ति, अन्धे पतितान-
 मपि च तामनुपतन्ति, तथा, कश्चन प्राक्तनः केनचिद्व्यभिप्रायेण गुणालङ्कारयो-
 र्भेदमुद्दिश्य, तदनुसारेण, विनैव निमित्तविचारं, केचनापुनिकाकार्यैव
 व्यवहरन्तीति । अस्मत्प्रवृत्तिरत्र अयुत-(अष्टमक)-विद्ययात्मिका, तस्य सान-
 न्यतस्यसाक्षात् रूपो वा कश्चन सम्बन्धः, न पुनर्वैश्वेनिककल्पितः समवाय इति ।

भेदः'-इत्थमिदमसत् । वदप्युक्तं, 'काव्ययोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्तु अलङ्काराः(१३)'-इति ; तदपि न युक्तं, यतः, किं समसैर्गुणैः काव्यव्यवहारः, उत कतिपयैः, यदि समसैः, तत्कथमसमस्तगुणा गौड़ी पाञ्चाली च रीतिः काव्यस्यात्मा ? (१४) । अथ कतिपयैः, ततः,

'अद्रावत् प्रणलत्प्रग्निरुच्चैः, प्राज्यः प्रोदरबुद्धसत्येष धूमः ।'
-इत्यादावोजःप्रभृतिषु(१५)गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः ।
स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम् ॥

-इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकी गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारस्य प्रवर्तकी (१६) ।

(१३) उक्तं वामनेन । 'काव्ययोभा' काव्यव्यवहारनिदानसुत्कार्षः । 'तदतिशयः' तस्या गुणकतयोभाया अतिशयः आधिक्यम् ।

(१४) वामनेन हि, 'रीतिरात्मा काव्यस्य, सा च पदसङ्घटनात्मिका त्रिविधा, वैदर्भी गौड़ी पाञ्चाली च ; समस्तगुणा वैदर्भी, प्रसादौजोगुणा गौड़ी ; भाधुर्यप्रसादगुणा तु पाञ्चाली'-इत्युक्तम् । एतस्मिन् गुणा न रसधर्माः, नापि च त्वय एव, किन्तु दृष्टं इत्युत्पदं व्यक्तीभिव्यति ।

(१५) वामनोक्तौजःप्रसादार्थव्यक्तिषु । एषां अलङ्कारं वक्ष्यते ।

(१६) पूर्वोक्ते विशेषोक्तिरुत्तराद्धे व्यतिरेकः । 'एकगुणव्याप्तिकल्पनाय येनगुणव्याप्तिकल्पना विशेषोक्तिः'-इति, 'उपमेवस्य गुणातिरेकत्व' व्यतिरेकः'-इति च वामनेनैवोक्तम् । अथमभिसन्धिः, अतः हि काव्यव्यवहारनिदान-योभाजनका न केऽपि गुणाः सन्ति, येऽपि च वामनसतसिद्धाः प्रसादादयः सन्ति, ते हि रीतिरादिरसव्यञ्जनाः नास्मिन् गृह्यारप्रधाने ज्ञोके काव्यव्यवहार-प्रवर्तनाय प्रभवन्तीति एतानेवालङ्कारौ काव्यव्यवहारं प्रवर्तयत इत्यवश्यं भवतास्तीकार्यम्, एवञ्च अस्मिन् अलङ्कारद्वये गुणलक्षणव्यतिर्याप्तिः,

माधुर्यौजः-प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश (१७) ।

• एषां क्रमेण लक्षणमाह,-

आह्लादकत्वं(१८)माधुर्यं शृङ्गारे'द्रुतिकारणम् ॥२॥

शृङ्गारे (अर्थात्) सन्भोजे, द्रुतिर्गलितत्वमिव (१९)

अव्यत्वं (२०) पुनरोजःप्रसादयोरपि ।

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् (२१) ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

दीपनात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥४॥

अव्याप्तिश्च अशङ्कारक्षणस्य, आभ्यां गुणकृतयोभाया अनतिशयनादिति ।
पन्थकता अत् काव्यस्वरूपनिरुक्तौ 'सगुणौ'-इति विशेषणं दर्शं, तत् न
वाचनाद्युक्तगुणयोगाभिप्रायेण, किन्तु श्लोकरसधर्मगुणानां परस्परया
सम्बन्धतात्पर्येण, रसधर्मे तद्व्यतिरिक्ति । वस्तुतः पन्थकता 'तद्दोषो सगुणौ'
इत्यनेन काव्यस्य स्वरूपसक्तं न त् अक्षयमिति क्वचित् गुणाभावेऽपि न दोषः ।

(१७) 'श्लेषः प्रसादः समता साधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःशान्तिसमाधयः' ॥

इति वाचनाद्युक्ता दश यद्देगुणा अर्थगुणाश्च ।

(१८) 'आह्लादकत्वम्' (साधे कप्रत्ययात्) आनन्दस्वरूपता इति
प्रदीपः । आह्लादाद्यनरत्वाद्देव रसरूपतया आनन्दस्वरूपाह्लादहेतुः
रत्नदिगतः कचन धर्म इति महेन्द्रः । द्रुतिकारणं आह्लादकत्वं
माधुर्यं, तच्च शृङ्गारे इत्यन्वयः, एवं परत्वं ।

(१९) वाचान्तिवाहभवसिद्धः सुकुमारचित्तज्ञानस्वाविशेषः द्रुतिः, वा च
सधुर्दुष्वाह्लादादेव(सन्काठिन्याद्यपमसे)जायते, न तु माधुर्यमेव च इति ।

(२०) तेन 'अव्यत्वं(अवस्थातुहेतुकरत्वं)माधुर्यम्'इति भास्करोक्तं इष्टम् ।

(२१) क्वचिदिति शेषः ।

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः (२२) ।

बीभत्सरोद्गरसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ।

वीरात् बीभत्से, ततो रौद्रे सातिशयमोजः (२३) ।

शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः (२४) ॥५॥

व्याप्तोत्यन्यत्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

‘अन्यत्’ इति व्याप्यमिह चित्तम् ।

‘सर्वत्र’ इति सर्वेषु रसेषु, सर्वासु रचनासु च ।

गुणवृत्तग्रा पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्भक्ता ॥६॥

गुणवृत्त्या उपचारेण (२५), तेषां गुणानाम्, (आकारे शौर्यस्येव) ।

(२२) चित्तस्योपलक्षणमोजोऽपि साक्षात्कृतमनसो ज्ञेयाद्यात्मकविषयविशेषसम्बन्धेण (सर्वज्ञानस्यार्किकरससम्बन्धेण ज्वलनमिव) तेजस्त्रावस्थाविशेषो विस्तारः ।

(२३) पारिशेष्यात् अज्ञेतरेषु हास्याभयानकाङ्क्षुतेषु उभयोरेव साधुर्यो-
जसोः स्थितिरिति बोध्यम् । तत्र हास्यादीनां शृङ्गाराङ्गविभावादिप्रभवत्वे
साधुर्यं प्रधानं, वीराद्याङ्गविभावादिप्रभवत्वे तु मोजः प्रधानमिति
उद्योतकत्वं । एतच्च तत्र तत्र रचनापि तादृशी काव्या । ‘हास्ये सर्वदेव
प्रकटं साधुर्यं, खल्यं मोजः, भयानकेऽङ्गुते च मोजः प्रधानं खल्यं
साधुर्यम्’ इति तु निर्देशनकत्वं ।

(२४) मोजसि शुष्केन्धनाग्निवत्, साधुर्ये स्वच्छजलवत्त्ववदिति ।
आम्रवतया रसे, व्यङ्ग्यवतया च रचनावामिति च विभागः । तेन गुणेन
रसाः बहुसंख्यं चित्तं व्याप्तवन्ति, स प्रसाद इति फलितोऽर्थः । ‘व्याप्तोति
च’ इति कर्तृत्वया निर्देशोऽन्यैरुपलक्षणेन कुर्यात्त्वावगतत्वे ।

(२५) ‘उपचारेण’ व्यङ्ग्यवतयादिष्वन्येन उच्यते, मधुरः शब्दः
मधुरोऽर्थ इति व्यङ्ग्यवदिति भावः ।

कुतस्तय एव, न दश ? इत्याह,-

केचिदन्तर्भवन्त्येषु, दोषत्यागात्परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचित्, न ततो दश ॥७॥

बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा यः श्लेषः, यश्च आरोहाव-
रोहक्रमरूपः (२६) सम्यग्भिः, या च विकटत्वलक्षणा (२७)
उदारता, यश्चोजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः ; तेषामोजसि
अन्तर्भावः (२८) । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्ग्या (२९) साक्षाद्
उपात्तम् । प्रसादेन अर्थव्यक्तिर्गृहीता (३०) । मार्गाभेदरूपा
समता क्वचिद्दोषः, तथाहि, “मातङ्गाः किमु वल्लितैः”-
[१५७ पृ०]-इत्यादौ, सिंहाभिधाने मरणमार्गत्यागो गुणः ।
कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दुष्टताभिधानात् तन्निराकरणेन अपारुष्यरूपं
सौकुमार्यम्, औज्ज्वल्यरूपा (३१) कान्तिश्च स्वीकृता । एवं
न दश शब्दगुणाः ।

(२६) आरोहो गाढ़ता, अवरोहः शैथिल्यं; तयोः क्रमः वरस्याजनको
विन्यासः, स च आरोहपूर्वकोऽवरोहः, अवरोहपूर्वको वा आरोहः ।

(२७) विकटत्वं विच्छेदात् पदानां न्यत्यभावत्वम् ।

(२८) वामनाद्युक्तस्य ओजस इव एवामपि गाढ़वशत्वेन ओजो-
गुणव्यञ्जकवर्णसादृश्येन ओजोगुणेऽन्तर्भावः । एवमन्यत्वापि ।

(२९) ‘भङ्ग्या’ माधुर्यव्यञ्जकमध्येऽसमासार्थकाह्नित्तिपदोपादानरूपं
प्रकारान्तरं भङ्गिः, तथा ।

(३०) अर्थव्यक्तिर्कटित्वयोपस्थापनसामर्थ्यम् ।

(३१) कष्टत्वं श्रुतिकटत्वम्, अपारुष्यं श्रुतिमुखावहत्वम्, औज्ज्वल्यं
शक्तिदिशाधारणपदविन्यासवैलक्षण्येन अलौकिकव्यक्तकार्यावैतन्त्वम् ।

‘पदार्थे वाक्यरचनं, वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिष्यांससमासौ च, साभिप्रायत्वमस्य च (३२) ।’

-इति या प्रौढिः, ओज इत्युक्तम् (३३) तत् वैचित्र्यमात्रं न गुणः, तद्भावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः (३४) । अपुष्टार्थत्वाधिकपदत्वानवीक्षतत्वामङ्गलरूपास्त्रीलगास्याणां निराकरणेन च साभिप्रायत्वरूपमोजः (३५), अर्थवैमल्यात्मा (३६)

(३२) उक्तशेषादिनामकान् द्य अर्थगुणानपि दूषयति ‘पदार्थे’ इति । ‘अस्य’ पदस्य विशेषणादेरिति यावत् । उक्तपञ्चप्रकारा प्रौढिरित्यर्थः । तत्राद्या यथा, चन्द्रे वक्तव्ये अलिखोचनसस्यत्वं ज्योतिरिति वाक्यरचनं । द्वितीया यथा, कान्तार्थिनी सङ्केतस्थानं गच्छतीति वक्तव्ये ‘अभिसारिका’ इति पदाभिधानम् । तृतीया यथा, परस्मिन् नापहर्त्तव्यमिति एकस्मिन् वाक्यार्थे वक्तव्ये, पराङ्गं नापहर्त्तव्यं, परवस्त्रापहारो अतुचितः, पराभरणहरणम् इहासुत्वानिष्टकरमित्यादिना नानावाक्येन प्रतिपादनं व्यासः । चतुर्थी यथा, ‘ते हिमालयमानन्त्य’ इत्यादिना एकेनैव वाक्येन नानावाक्याधीभूतस्थानन्त्रणस्य उक्तिः समासः । पञ्चमी यथा, ‘जुष्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः’ इत्यादी पिनाकपाणेरिति विशेषणस्य सार्धकत्वम् । सप्तम्यादनुयायिनस्तु ‘साभिप्रायत्वमस्य च’ इति पाठं नाङ्गीकुर्वन्ति, तन्मते बहुवचिर्धैव प्रौढिः ।

(३३) ‘इति’ उक्तपञ्चविधा या प्रौढिः ‘ओजः-इत्युक्तं’ (ओजः-इति नाम्ना अर्थगुणतया वासनादिभिरुक्तं) ‘तत्’ वैचित्र्यमात्रमित्यन्वयः ।

(३४) अत्र, तद्वत्त्वेऽपि रसाद्यभावे काव्यव्यवहारप्रवृत्तेश्च-इत्यपि चेदः । अयमभिप्रायः, गुणानामेव काव्यव्यवहारप्रवृत्तत्वमङ्गीकुर्वन्तां वासनादीनामेतादृशे ओजसि गुणत्वेनाभिसतेऽसति काव्यव्यवहारो न स्यादिति ।

(३५) एवञ्च साभिप्रायत्वरूपमोजः न केवलं वैचित्र्यमात्रं किन्तु अपुष्टार्थत्वदोषाभावरूपमपीति बोध्यम् ।

(३६) अर्थवैमल्यम् अधिकपदाहुपादानेन अर्थेष्विदार्थेनात्रपरिपक्वात् वाक्यार्थस्य विशदप्रतीतियोग्यत्वम् ।

प्रसादः, अंक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्, अपारुध्यरूपं (३७) सौकुमार्यम्, अप्राप्त्यत्वरूपा उदारता च स्वीकृता । अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलङ्कारेण रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां (३८) च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपा अर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्वरूपा कान्तिश्च स्वीकृता । क्रमकौटिल्यानुत्पत्त्यलोपपत्तियोगरूपघटनात्मा (३९) श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्मम् । अवैषम्यस्वरूपा (४०) समता दोषाभावमात्रं न पुनर्गुणः, कः खलु

(३७) अपारुध्यं निवृत्तार्थानभिधानं । पक्षेऽप्यर्थे 'वाच्येऽपक्षरूपेण व्यभिधानं, यथा 'मृतः' इति वक्तव्ये 'कीर्त्तिशेषं गत' इत्युक्तिरिति प्रदीपः ।

(३८) रसस्य प्राधान्ये रसध्वनिना, अप्राधान्ये रसगुणीभूतव्यङ्ग्येण रसवदलङ्कारेणेति विशेषः ।

(३९) क्रमकौटिल्यं अतिक्रमः, तस्य अनुत्पत्त्यत्वं अस्फुटत्वं, बलोपपत्तिर्युक्तिस्तस्या योग इति, यथा,-

दृष्ट्वासासनसंस्थिते प्रियतमे पञ्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकप्रसोक्तसन्धानसाम्
अन्तर्ह्रासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चस्यति ॥

-इत्यत्र पिहितनयनामतिक्रम्यान्यानुबन्धाद् अतिक्रमः, अस्य अस्फुटत्वम्, अनया तदज्ञानात्; तलोपपत्तिः, एषमनया तु न ज्ञातव्यमिति युक्तिरिति प्रदीपतदुद्योतकृतः । दर्पण-निदर्शकतस्तु, क्रमः क्रियापरम्परा; कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्; अनुत्पत्त्यत्वं प्रसिद्धिः; उपपत्तिः उपपादकयुक्तिविन्यासः; तेषां योगो मेहनं, स एव रूपं यस्याः सा घटना आत्मा यस्य सः । तथापि उक्तश्लोके ज्ञान्ता क्रियापरम्परा; पञ्चादुपेत्य नयनपिधानादि विदग्धचेष्टितम्; अयमर्थो लोकाप्रसिद्धः, एकासनसंस्थिते, पञ्चादुपेत्य, नयने पिधाय, ईषद्विक्रितकन्धर इति उपपादकानि, एवामत्र योग इत्याहुः ।

(४०) उपक्रान्तस्य उपसंहारे परित्यागः (प्रक्रमभङ्गदोषरूपः) वैषम्यम् ।

अनुक्तोऽन्यस्य प्रसावेऽन्यदभिदध्यात् । अर्थस्य अयोनेरन्य-
च्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत्कथं काव्यम् (४१.),
-इत्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गणः ।

तेन नार्थगुणाः वाच्याः,

वाच्या वक्तव्याः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये (४२) ।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥८॥

के कस्य ? इत्याह,-

मूर्ध्नि वर्गान्तप्रगाः स्पर्शा अटवर्गाः, रणौ लघू,

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥९॥

(४१) अयोनिः केनाप्यनुक्लिखितपूर्वः, यथा,-

‘सद्योसुशुद्धतमत्तद्गहनचिबुकप्रसर्द्धि नारङ्गकम्’ इत्यादि ।

अन्यच्छायायोनिः अन्यैरुक्लिखितमूलको रचनानैपुन्येन अभिनव
इव प्रतीयमानोऽर्थः, यथा,-

निजनयनप्रतिविम्बैस्त्वनि यञ्जयः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विन्दयति करमर्पयितुं कुसुमलावी ॥

अत्र हि नयननीलोत्पलयोः प्रसिद्धानेवोपसामबलस्वप्रायसर्ध उद्भावितः ।
अयम्भावः, लोकाशास्त्रकाव्यादिदर्शनजन्यनिपुणताया काव्यहेतुतया अर्थ-
दर्शनाभावे काव्यशरीरमेव न निष्पद्यते इत्यर्थदृष्टेः काव्यशरीरनिर्वाहकत्वमेव
न तु गुणत्वमिति ।

(४२) ये च माधुर्यौजःप्रसादाख्या (गुणदत्तय) ‘शब्दगुणाः’ ‘प्रोक्ताः’,
‘तंषाग्’-इत्यन्वयः । ‘शब्दगुणाः’ इत्युक्तिस्तु शब्दात्मनां वर्णादीनां
व्यञ्जकत्वसम्भनप्रदर्शनाय ।

टठडडवर्जिताः कादयो नान्ताः, शिरसि निजवर्णान्य-
युक्ताः, तथा रेफणकारौ ऋस्वान्तरिताविति वर्णाः ; समासा-
भावो मध्यमः समासो वेति समासः ; 'तथा' माधुर्यवती पदा-
न्तरयोगेन(४३), रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका । उदाहरणम्,
अनङ्गरङ्गप्रतिमन्तदङ्गम्भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गाः ।

कुर्वन्ति यूनां सङ्घसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्तप्रयोः, रेण, तुल्ययोः ।

टादिः, शष्ठी, वृत्तिदैर्घ्यं, गुम्फ उद्धत ओजसि ॥१०॥

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्ययोः (द्वितीयचतुर्थयोः), रेफेण
अथ उपरि उभयत्र वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोः (तेन
तस्यैव) सम्बन्धः, टवर्गो (अर्थात्) णकारवर्जः, शकार-
पकारौ ; दीर्घसमासः ; विकटा सङ्घटना ओजसः (४४) ।
उदाहरणम्, -स्रङ्गासुवृत्तलक्षेत्यादि [११२ पृ०] ।

(४३) पदान्तरयोगः सन्धिः, 'यथा प्रतिचं तदङ्गम्'-इति पदयोः सन्धौ
'न्'-इति मधुरवर्णोत्पत्तिरिति संज्ञेयः । वस्तुतः सन्धिं विनापि पौष्पां-
पर्यविशेषेषापि रचना मधुरा भवतीति पदान्तरयोगः पदान्तरेण सम्बन्ध
इत्यर्थः ।

(४४) व्यञ्जिका इति शेषः । द्वितीयचतुर्थयोर्विजातीययोरपि
सम्बन्धः, (तेन तस्येत्यस्य प्रथमेन प्रथमस्य द्वितीयेन द्वितीयस्येत्याद्यर्थं
कल्पयित्वा) विजातीयेन प्रथमादिना विजातीयप्रथमादेरपि योगोऽस्य
व्यञ्जकः, णकारस्य लघोरेव वर्ज्जमिति संज्ञेयः । दीर्घसमासोऽपि विकट
एवास्य व्यञ्जक इत्युच्यते ।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनाद्यप्रत्ययो भवेत् (४५) ।
साधारणः समग्राणां, स प्रसादो गुणो मतः ॥११॥

समग्राणां रसानां सङ्घटनानाञ्च । उदाहरणम्,-

परिष्कानं पीनस्नानजघनसङ्गादुभयतः,

तनोर्मध्यस्थान्तःपरिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः,

छयाङ्ग्राः सन्तापं वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥

यद्यपि गुणपरतन्ताः सङ्घटनादयः, तथापि,

वक्तृवाच्यप्रवन्धानामौचित्येन क्वचित् क्वचित् ।

रचना वृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥१२॥

क्वचिद्वाच्यप्रवन्धानपेक्षया वक्तौचित्यादेव रचनादयः । यथा,-

मन्यायस्त्रार्थवाम्भःस्रुतिकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः,

कोणाघातेषु (४६) गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।

छष्याक्रोधाग्रदूतः क्रुरकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः,

केनास्त्रिन् सिंहनादप्रतिरसितसखो 'दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ ? ॥

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम् (४७), अभिनेयार्थञ्च काव्य-

(४५) तथाव श्रुतिमात्रेणार्थबोधकाः सर्वे एव (सङ्गमारा वा विकटा वा) इत्यादयः प्रसादगुणस्य व्यञ्जका इत्यर्थास्तभ्यते ।

(४६) कोणः षादनदण्डः । केचित्सु,-

'ठकाशतसङ्कायि भेरीशतशतानि च ।

एकदा यत्र वादन्ते कोणाघातः स उच्यते' ॥

-इति पारिभाषिकेषु शब्देषु सत्सप्तमीत्वार्थमाहः ।

(४७) मन्त्ररूपत्वात् तस्मैति शेषः । 'अभिनेयः' अभिनयबोधनीयः;

मिति तत्प्रतिब्रूया उद्धता रचनादयः, वक्ता चात्र भीमसेनः ।
 क्वचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः । यथा,-
 प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैफिकेयोपघात-
 त्वासाश्लेषाश्रुतिर्व्यग्वलितरविरथेनारुणेनेष्यमाणम् ।
 कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्युतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजाम्
 भाङ्गारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥
 क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव ते, तथाहि,
 आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मरुणवर्णादयः, कथायां
 रौद्रेऽपि नात्यन्तसुद्धताः, नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासा-
 दयः (४८) । एवमन्यद्वयौचित्यमनुसर्त्तव्यम् ॥

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनियतगुण-
 निर्णयो नाम अष्टम उक्तासः ॥

‘अर्थः’ प्रतिपाद्यो यस्य तत् नाटकादीत्यर्थः । अभिनवस्युक्ते ‘चि भ्रटिति
 अर्थप्रत्यायनमेवोचितं, दीर्घसंभाषादिना तु न तद्विलम्बः कार्य इति ।

(४८) आख्यायिकायां गदीय प्राधान्यम् गद्ये च विकटवर्ण्यैव अभ्य-
 हितत्वात् न मरुणवर्णादयः, किन्तु विप्रलम्भकरुणयोः तस्यामपि न दीर्घ-
 समासादि, तयोरतिशौकुमार्यात् । कथायान्तु वर्णनीयस्य सुखप्रतिपत्ते-
 रेवोद्देश्यत्वात् न उद्धता वर्णादयः । नाटकादौ विश्वेदेन अभिनवसौख्यात्
 न दीर्घसमासादय इति प्रदीपः ।

॥ नवम उक्तासः ॥

गुणविवेचने कृतेऽलङ्काराः प्राप्तावसराः, इति संप्रति
शब्दालङ्कारान् आह-, (१)

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते (२) ।

श्लेषेण काक्वा वा, ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥१॥

‘तथा’ इति श्लेषवक्रोक्तिः, काकुवक्रोक्तिश्च । तत्र पदभङ्गश्लेषेण
यथा,-

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि, कश्चेतनो
वामानां प्रियमादधाति, हितकृन्वैवाबलानां भवान् ? ।

युक्तां किं हितकर्त्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः,

सामर्थ्यं भयतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः (३) ॥

(१) वक्रोक्त्यर्थान्तरन्यासौ यस्यकं, श्लेषचित्तके ।

पुनरुक्तवदाभासः शब्दालङ्कृतयस्तु षट् ॥

(२) एकेनान्याभिप्रायेणोक्तम् वाक्यम् अन्येन यदि अन्यथाभिप्रायकतया
कल्प्यते, तदा वक्रोक्तिः । ‘अन्येन’ इति स्वयमन्यथाकरणरूपात् अपञ्चुते-
र्ध्ववच्छेदः । अत्र च तत्तत्पदानां परिष्ठत्यसङ्गत्वेन, शब्दस्यैव चमत्काराधायक-
त्वेन च शब्दालङ्कारत्वमस्य ।

(३) ‘जानार्थि’ अभिज्ञोऽसि । ‘नतस्’ इष्टम् । अत्र नारीणामिति
पदं कामिनीपरतया वज्रा उक्तम्, प्रतिवज्रा तं, न नारीणामित्त्वर्थपरतया
योजितम्, ततश्चेन यत्पुपरतयोक्तम् वामानामिति पदम् वज्रा नारीपरतया
परिकल्प्य, हितकर्त्तदितिपदं, हितकारिपरतया अवजानामिति च नारीपरतया

अभङ्गश्लेषेण यथा,-

.. अहो ! केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्निता ? ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्नतु दारुमयी क्वचित् (४) ॥

काका यथा,-

गुरुजनपरतन्वतया दूरतरं देशसुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलखलिते नैष्यति सखि, सुरभिसमयेऽसौ (५) ॥

वर्णसाम्यमनुप्रासः,

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । रसाद्यनुगतः

प्रकृतो न्यासोऽनुप्रासः (६) ।

उक्तम् । प्रतिवक्त्रा पुनः ते पदे यथाक्रमं हितच्छेत्तृपरतया दुर्बलपरतया च व्याख्याय, दुर्बलाभिप्रायेण 'बलाभावप्रसिद्धात्मनः' इति पदं प्रयुक्तं । वक्त्रा पुनः तत् पदं बलासुरनायक-(इन्द्र)-परतया योजितम् । अत्र, नारीणामित्यत्र अत्रलानामित्यत्र च सभङ्गः श्लेषः । यद्यपि अत्रैव वामानामित्यादिषु सभङ्गः श्लेषोऽपि सम्भवति, तथापि केवलाभङ्गप्रवेशप्रदर्श-
नार्थसुत्तरोदाहरणम् ।

(४) त्रिगुणा सत्वरजस्तमोगुणात्मिका । अत्र 'दारुणा' क्रूरा, काठेन वा-इत्युभयार्थपक्षेऽपि दारुणेति पदस्य न भङ्गः ।

(५) अत्र नैष्यतीति निषेधाभिप्रायेण, नायिकयोक्तुम्, सख्या त, काका न एष्यति, अपि तु एष्यत्येत्स्यार्थकतया योज्यते इति प्रदीपः ।

(६) 'रसाद्यनुगतः' प्रकतरसव्यञ्जनैर्वर्णसम्बन्धित्वेन प्रकतरसात्पक्षः । 'प्रकृतः' अनतिव्यवहिततया असत्कृत्याधायकः 'न्यासः' विन्यासः, निवेशनं आह्वयिणी । तथा चानतिव्यवहितत्वेन असत्कृत्याभाविका प्रकतरसव्यञ्जन-
सदृशार्थाहस्तिरनुप्रासः इति फलितम् । अत्रैव वर्णसाम्यपदस्य तात्पर्यम् । यदस्य साध्ये तदन्तर्गतवर्णस्य साम्यसम्बन्धतमिति आद्यानुप्राससंपादः । प्रकतरसप्रतिकूलोऽपि अनुप्रासव्यवहारो भाक्त इति ।

छेकवृत्तिगतो द्विधा (७) ।

छेकाः विद्ग्धाः । वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः ।
'गतः' इति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च ।

किं तयोः स्वरूपम् ? इत्याहः,-

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः,

अनेकस्य (अर्थात्) व्यञ्जनस्य 'सकृद्' (एकवारं) सादृश्यं
छेकानुप्रासः । उदाहरणम्,-

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

इधे कामपरिष्णामकामिनीगण्डपाण्डताम् (८) ॥

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

एकस्य, अपिशब्दादनेकस्य व्यञ्जनस्य द्विर्वृत्तत्वो वा
सादृश्यम् वृत्त्यनुप्रासः (९) । तत्र (१०),

(७) अनुप्रासो हि द्विविधः वर्णानुप्रासः शब्दानुप्रासश्चेति, निरर्थक-
वर्णानुप्रासः प्रथमः, द्वितीयस्तु पदात्मकानां सार्थकवर्णानुप्रास-
स्वरूपः । तत्र प्रथमं वर्णानुप्रासं विभजति, छेक इति । छेकगतः छेकानां
प्रचुरप्रयोज्यः, वृत्तिगतः इत्यान्वितविष्टः । वृत्तिश्च साधुर्द्विद्व्यञ्जन-
सुत्रुमारोदिवर्णगतत्वेन सधुरादिरसोपकारकः शब्दस्य सङ्कटनाशः कथं
व्यापारविशेषः ।

(८) 'स्पन्द' 'मन्द' इत्यात्, 'गण्ड' 'पाण्डु' - इत्यात् चानेकव्यञ्जनस्य साव्यम्

(९) "वस्तुतस्तु छेकानुप्रासमिन्नं सङ्कटम्, अन्वया एकस्य सकृदादने-
रसंप्रकापतिः, एवञ्च एकस्यैव सकृदसकृत्, अनेकस्य तु असकृत् साव्यम् इत्य-
नुप्रास इति पूर्ववद्वयम्" इति ब्रह्मिणः । एकस्य सकृत्साव्यं न सप्तकारणमक-
ञ्जिति नाशानुप्रासत्वं पञ्चसकृदनुप्रासमिति अशानुतत्वेव संभवति तत्र वयं ।

(१०) इत्यानुप्राससकृत्कृतयोर्वृत्तिनां वृत्तिं प्रसङ्गात् विभजति तत्रेति ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्बर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

• ओजःप्रकाशकैस्तेस्तु परुषा,

उभत्रापि प्रागुदाहृतम् [२२२ पृ० । २ एवं ११ प०] ।

कोमला परैः ॥ ३ ॥

‘परैः’ शेषैः । तामेव केचित् ग्राम्येति वदन्ति । उदाहरणम्-
अपसारय घनसारं, कुरु चारं दूर एव, किं कमलैः ।

अलमलमालि, अणालैरिति वदति दिवानिधं बाला (११) ॥

केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

‘एताः’ त्रिस्रो वृत्तयः, वामनादीनां मते वैदर्भीगौड़ीपाश्चा-
त्याख्या रीतयो मताः ।

शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः (१२) ॥४॥

(११) अत्र न केऽपि वर्षां माधुर्यव्यञ्जकाः, वेऽपि च तयोः सवु-
रकाराः, ते तु शुद्धकारेण व्यञ्जिता न माधुर्यं व्यञ्जयितुमीयाः ।

(१२) शाब्दः सार्धकवर्णगतः । उद्देश्यविधेयभावादिः, कर्तृत्वकर्त्तृत्वादि-
रूपस्य प्रदार्ढ्योः सम्बन्धोऽन्वयः, स एवात्र तात्पर्यशब्देनाभिहितः ;
तन्नामस्यैव भेदे (न तु स्वरूपतोऽर्थतः क्रमतश्च भेदेऽपि) । अत्रापि वर्षांसाव्य-
मित्यनुपपद्यते । तेन विभिन्नान्वयपरायां समानाहपूर्वोक्त्यायां तद्व्यञ्जकत्वात्प्रा-
येवाद्यानां वर्णाणां (वर्णबोद्धां) अन्वयव्यवधानेनाह्वयः शाब्दाहर्षप्रसः,
स च ‘लाटानुप्रासः’ इत्युच्यते । शाब्दानुप्रासस्तु प्रथमतो द्विविधः, पदगतो
नामनक्षत्रेति । तत्राद्योऽपि एकानेकपदगतत्वेन द्विविधः, अन्वयश्च अत्रमात्र-
गतत्वेन, एकस्यमात्रगतत्वेन विभिन्नस्यमात्रगतत्वेन च, त्रिविधः इति निश्चिन्त्या
शाब्दानुप्रासः पञ्चविधः । एतदेव ‘यदानां सः’ इत्यादिना ‘तदेवं पञ्चधां
मतः’ इत्यन्तेन दर्शयिष्यते ।

शब्दगतोऽनुप्रासः, शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदात्, लाटजन-
वल्लभत्वाच्च लाटानुप्रासः । एष पदानुप्रास इत्यन्ये ।

पदानां सः,

‘सः’-इति लाटानुप्रासः । उदाहरणम्,-

यस्य न सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य (१३) ॥

पदस्थापि,

अपिशब्देन ‘सः’ इति समुच्च्रीयते । उदाहरणम्,-

वदनं वरवर्णिन्यासास्याः सत्यं सुधाकरः ।

सुधाकरः क्व तु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥

वृत्तावन्यत्र, तत्र वा ।

नाम्नः स वृत्तप्रवृत्तौश्च,

एकस्मिन् समासे, भिन्ने वा समासे, समासासमासयोर्षी
‘नाम्नः’ प्रातिपदिकस्य, (न तु पदस्य), सारूप्यम् (१४) ।

(१३) अत्र ‘सविधे दयिता’ इत्यादीनां ‘वदूनां पदानां तात्पर्यमात्र-
भेदेनावृत्तिः । पूर्वाद्धे दवदहनस्यैव, उत्तराद्धे तुहिनदीधितेरेव च विधेयतया
आरोपणं, न तु लक्षणया यथाक्रमं तापकरत्वस्य शीतलत्वस्य च विधेयत्व
विवक्षितं, तथात्वे भिन्नार्थकत्वापत्त्या लाटानुप्रासो न स्यात् । लाटानुप्रासादौ
उद्देश्याधेययोरेपरीत्येन निर्णयो न दोषाय ।

(१४) “अत्र ‘समासे’ इत्युपलक्षणम्, पञ्चविधस्यैरपि पक्षेण । तेन,
“हृत्वायते चाङ्गतेन कान्ता, कान्तायते स्पर्शसुखेन वायुः”-इत्यादि
संयुक्तः” इति । इति, एवम् “नाम्नः-इत्युपलक्षणम्,

जित्वा विश्वं भवान्मत्त विहरत्वपरोधनैः ।

विहरत्वस्यरोधिनो रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ इति केचित्” इति च उच्यते ॥

उदाहरणम्,-

सितकारकरश्चिरविभा विभाकराकार, धरणिधर, कीर्तिः ।

पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनःश्रुतिः ।

यमकम् (१५);

‘समर-समरसोऽयम्’-इत्यादावेकेषामर्थवत्त्वे अन्येषामनर्थकत्वे

भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुम्,-इति ‘अर्थे सति’ इत्युक्तम् ।

‘सा’-इति सरो रस इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

पादतद्भागवृत्ति तद्गयात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

प्रथमो द्वितीयादौ [३] द्वितीयस्तृतीयादौ [२], तृतीय-
चतुर्थे [१], प्रथमस्त्रिषु [१], अपीति (१६) सप्त । प्रथमो

(१५) ‘अर्थभिन्नानां’ विभिन्नार्थानां (तेन काटानुप्रासाद्भेदः) । सा तत्-
क्रमिका । एकेन क्रमेण असमानार्थानां समानवर्णानां (वर्णयोर्क) आदृष्टिः
यमकमिति फलितोऽर्थः ।

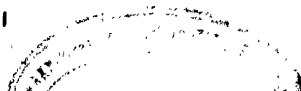
‘यमकादौ भवेदेकम् षड्योः रलयोः षयोः ।

वषयोर्धनयोश्चान्ते वविसर्गाविसर्गयोः ॥

सविन्दुकाविन्दुकयोः .....’ इत्युद्योतकम् ।

(१६) ‘द्वितीयादौ’ द्वितीये, तृतीये, चतुर्थे वा । ‘तृतीयादौ’ तृतीये चतुर्थे
वा (न तु प्रथमेऽपि, तस्य ‘प्रथमो द्वितीयादौ’-इत्यनेन गतार्थत्वात्) । त्रिष्वपि
द्वितीये तृतीये चतुर्थेऽपि ।

‘यमकान्तु विधातव्यं न कदाचिदपि त्रिपात्’ इति नियमात् एकस्य
अपरपदद्वयनतत्वेन भेदो न कृतः इति एकपादस्यात्रादृष्टिरूपमसंकीर्णं
पादगतं यमकं सम्प्रतिषेधेन । अनेकपादादृष्टिरूपं संकीर्णम् पादगतं
अनन्तरोक्तम् अस्तिविधम् ।

द्वितीये, तृतीयचतुर्थे ; प्रथमचतुर्थे, द्वितीयचतुर्तीये इति द्वे ।
 तदेवं पादकं नवभेदम् (१७) । अर्द्धावृत्तिः, श्लोकावृत्तिश्चेति
 द्वे (१८) । द्विधा विभक्ते पादे प्रथमपादादिभागः पूर्व-
 वत्(१९)द्वितीयादिपादादिभागेषु, अन्तभागोऽन्तभागेऽपि
 विंशतिभेदाः, (श्लोकान्तरे हि नासौ भागावृत्तिः (२०) ।
 त्रिष्वण्डे त्रिंशत्, चतुःष्वण्डे चत्वारिंशत्(२१) । प्रथमपादा-
 दिगतान्यार्द्धादिभागो द्वितीयपादादिगते आद्यार्द्धादिभागे
 'यस्य ते'-इत्याद्यन्वर्थतानुसरण्येनानेकभेदम्(२२),-अन्तादिकम्

(१७) यथाक्रमं पादद्वयस्यावृत्तिः, प्रथमतया च पादद्वयस्यावृत्ति-
 रिति संकीर्णमपि पादगतं यस्य द्विविधमेव । तत्र यथाक्रमं पादद्वयस्य
 आद्यज्ञौ अर्द्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिर्वा भवतीति विशेषणमागतौ तौ भेदावपहाय
 नवभेदमित्युक्तम् ।

(१८) एतेषां विशेषणानामपि प्रदीपादवगन्तव्यानि ।

(१९) पूर्ववत् पादावृत्तिरीत्या । प्रथमपादस्य आदिभागोऽन्तभागश्च
 यथाक्रमं द्वितीयादिपादानां आदौ अन्ते च भागे आवर्त्तते, एवं द्वितीयस्य
 आद्यान्तभागौ तृतीयादीनामाद्यान्तभागवोरपि बोध्यम् । इदञ्च
 आद्याभागोऽपरस्याद्येव भागेऽन्त्यभागोऽन्त्येव भागे इति विजातीयभागा-
 वृत्तिरूपम् बोध्यम् ।

(२०) तेन न प्रत्येकभेदादवधिधत्वेन द्वाविंशत्यावृत्तिः ।

*(२१) प्रतिभागसाहसोर्दयविधत्वात् ।

(२२) विजातीयभागावृत्तिमाह प्रथमेति । 'अन्वर्थता' बोधार्थता ।
 प्रथमपादादानामन्त्यादिभागबोद्धितीयादिपादानामादावन्ते च यथाक्रम-
 साहसौ अन्त्यादिकम् आद्यादिकञ्च यस्यस्य, एतद्वोरपि च अन्तरेषु चतुष्वण्ड-
 * एवं मध्यादिकादपि ऊह्यन् । आद्यादिवादिषु न विजातीयवृत्तिरिति कथं
 नोक्तम् ।

आद्यन्तिकम्, तत्समुच्चयः ; मध्यादिकम्, आदिमध्यम्, अन्तमध्यं, मध्यान्तिकं, तेषां समुच्चयः । तथा तस्मिन्नेव प्रादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेषु, अनिग्रते च स्थाने आद्यन्तिरिति प्रभृततमभेदम् । तदेतत्काव्यान्तर्गडुभृतम् (२३),- इति नास्व भेदसङ्ख्यानं कृतम् । दिङ्मात्रसुदाक्रियते,- सन्तारीभरणोमायमाराध्य विधुशेष्वरम् ।

सन्तारीभ-रणोऽमायसतस्व' इथिषीं जय (२४) ॥ [प्र०.ल०]
विनाऽयमेनो नयताऽसु-खादिना
विना यमेनोनयता सुखादिना ।
महाजनोऽदीयत मानसादरम्
महाजनोदी यतमानसादरम्(२५) ॥ [प्र० द्वि० एवं ल० च०]

(२३) 'अन्तर्गडुभृत' रघास्मादविबन्धनतया इषोर्धन्विभृतमिव ।

(२४) 'सन्तारीभरणोमाय'-सतीनां नारीणां भरणनाभरणसङ्ख्यानं उक्तं वाति शरीरार्द्धद्वयेषु प्राप्नोति वस्त्रमर्द्धनारीसङ्ख्यानम् । 'माराध्य' आराधय । 'ततः' आराधनात्, 'सन्तारीभरणः' सन्ना अयसस्यै शरीरान् इभा वस्त्रं, ताडयो रणो वस्त्रं सः सन् । 'अमायः' अकपटः ।

(२५) विना अयम् एवः नयता असु-खादिना विना यमेन जनवता सुखादिना । महाजनः अदीयत मानसात् अरम्, महाजनोदी यतमानसादरम् इति पदघाटः । 'अयं' 'विना' (पक्षिसङ्घः पुरुषः) 'यमेन' 'यतमानसादरं' (यतमानानां रक्षितसङ्घस्युक्तानां सौदं विवाहं वाति ददातीति लभ्) वचसात् तथा 'अरं' (वीर्यं) 'मानसात्' (मानसं चित्तमेव मानसं यानववरसासात्) 'अदीयत' (अकपटत) । अयं विष्णुः १- 'महाजनः' (सुहृत्ता), 'सहाज-नोदी' च (सङ्घम् सङ्घवन् अजन्ति विपन्ति ने दुर्जनासुकोदी तदपवारकः) । यमेन चित्तमेव १- 'अयो' 'विना' (अपराधकते) 'नयता' (अपठं प्रापयता) । 'असु-खादिना' (नाशभयकेशे), 'सुखादिना' 'जनवता' न (हीनं कुर्वता च) ।

स त्वारम्भरतोऽवश्यमवस्यम् विततारवम् ।

सर्व्वद्वारणमानैषीद्वानलसमस्थितः ॥

सत्वारम्भरतोऽवश्यमवस्यम् वित-तारवम् ।

सर्व्वद्वारण-मानैषी द्वानलसमस्थितः (२६) ॥ [श्लो०आ०]

अनन्तमहिमव्याप्तविश्राम् वेधा न वेद् याम् ।

या च मातेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥ [भा०आ०] एवं परत

यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम् ।

शिवे ह्नितां शिवेह्नितां स्मरामितां स्मरामि ताम् (२७) ॥ [युग्मम्]

(२६) स त्व आरम्भरतः अवश्यम् अवस्यं विततारवम् । सर्व्वद्वारणमानैषीत् आनन्तमवस्यम् अवस्थितः । सत्वारम्भरतः अवश्यम् अवस्यं विततारवम् । सर्व्वद्वारण-मानैषी द्वानलसमस्थितः इति पदपाठः । 'स त्व' 'आरं' (अरिसन्मूङ्गम्) 'अवस्यं' (सैन्यन्वयम्), 'विततारवं' (विष्टृतात्तनादम्), 'अवस्यं वित-तारवं' च (अवस्यं वित-तारवं तद्वस्यं ह्येवं वनं येन तत्) यथा स्यात् तथा 'सर्व्वद्वारं' 'रणं' 'आनैषीत्' (प्रापयामास) । आरं कीडयम् ?- 'भरतः' (अतिशयेन) 'अवश्यम्' अवशीभूतं अनायत्तं । स किम्भूतः ?- 'अवस्यं' यथा तथा, 'अ-वान्' (अ-गच्छन्, योद्युगामी), 'अ-स्थितः' (ए विष्णो स्थितः, विष्णुपरायणः), 'अवश्यं' (नियतम्) 'सत्वारम्भरतः' (सात्विककर्मणुद्धाननिरतः), 'सर्व्वद्वारण-मानैषी' (सकलजनहृदयविदारकमानेषुः), 'द्वानलसमस्थितः' (दावाग्नितुल्यम्) चेत्यर्थः ।

(२७) यस्यामानतोऽयं जनः 'नयात्ययं' (नीतिविश्लेषं) 'न याति', कुतः ?- 'अयदानतः' (अर्थात् तयैवाद्या शुभावङ्गविधिदानात्) । 'शिवे' (सङ्गुले) 'ह्निताम्' (अनुकूलाम्), 'शिवेन' (सङ्गुदेवेन) 'ह्निताम्' (प्रार्थनीयाम्), 'स्मरणं' (कन्दर्पेण) 'स्मरामिताम्' (आत्मबोधव्याप्तं अविश्रुताम् वा । अत्र एकस्मिन्नेव पादे आद्यन्तिकं भागाद्विभक्तम् ।

सर स्वप्तिप्रसाहं मे, स्थितिं चित्तसरस्वति ।

सरस्वति, कुब चोत्र कुबचोत्र-सरस्वति, (२८) ॥

ससार साकन्दर्पेण कन्दर्पेण स सारसा ।

शरन्ववाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरन्ववा (२९) ॥

मधुपराजि-पराजित-मानिनी-

जनमनःसुमनः सुरभिञ्चियम् ।

अधत वारित-वारिजयिस्रवं

स्फुटित-ताम्ब-तताम्बवनं जगत् (३०) ॥

एवं वैचित्तप्रसहस्रैः स्थितमन्यदुन्नेयम् ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यत् युगपद्वाघणस्पृशः ।

(२८) हे 'सरस्वति,' 'मे' (मम) 'स्वप्तिप्रसाहम्' (शोभनातिप्रसन्नताम्) 'सर' (प्राप्तुम्) । 'चोत्र' (शरीरमेव) 'कुबचोत्रं', तत्र हे सरस्वत्याख्यनदी-रूपे, 'चित्तसरस्वति' (चित्तसमुद्रे), मद्याः समुद्रस्थिते रौद्रित्वेन मम चित्तसमुद्रे 'स्थितिं' कुब-रत्नार्थः । अत्र प्रथमाद्धे आद्यन्तिकमेव क्षेत्रं, उत्तरार्द्धे तु आद्यन्तिकम् अन्नादिकञ्चोभयमिति तेषां समुच्चयः ।

(२९) 'नवा' 'शरत्' कन्दर्पेण 'दपेण' 'साकं' 'सवार' । किम्भूता ?- 'स-वारसा' (सारसेन पक्षिविधेयेषु प्रज्ञेन वा सहिता), 'शरं' (काण्डं) 'विभ्राणा' (पोषवन्ती, परिपानं प्रापवन्तीत्यर्थः), 'नवाना' (नवम् अतः युवतं कर्त्तव्यभावेन पक्षि वसां वा), 'न विभ्राणा' (मीनां पक्षिणां आशयः शब्दः, न तैम रहिता) च । अत्र द्वयोरप्यर्द्धयोरुद्यन्तिकम् अन्नादिकञ्चोभयमिति तत्र समुच्चयः ।

(३०) 'सुमनः' 'सुमि' 'सुरमिः' 'सुमनकावः' । 'ताम्' 'ताम्बवत्' 'सुमि-रत्नार्थं' । 'तत्र' 'विष्णुम्' । अन्नादिभयतमाने मध्यमध्यक-यमकसमुच्चयः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः, श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥७॥

‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’ (३१)-इति दर्शने, ‘काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते’ इति च नथे वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यत् युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति (भिन्नं स्वरूपमपक्नुवते), स श्लेषः । स च, वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां भेदादष्टधा (३२) । क्रमेणोदाहरणम्,-

अलङ्कारः शङ्काकर-नरकपालं, परिजनो

विशीर्णाङ्गो भङ्गी, वसु च वृष एको वञ्चवयाः ।

(३१) ‘सकदञ्चरितः शब्दः सकदर्थं गमयति’ इति नियमेन एकेन शब्देनार्थ-हयप्रतीत्यसम्भवात् अर्थहयप्रतीत्यर्थं (श्लेषस्थले) एकाकारौ द्वौ शब्दौ साः-इत्यवश्यमङ्गीकार्यम्, तौ च एकेन प्रयत्नेनैकदोषार्थतया पृथक्तया नातु-भूयेते, तथाच एकप्रयत्नोच्चार्यतया भेदेन अतनुभूयमानत्वात् यः श्लेष इव (भिन्नप्रणमिव), स श्लेषः-इति फलितम् । विभिन्नसमासादीनामुदात्तादिस्वर-भेदनियमात् तदनुसारेण उच्चारणे श्लेषाभावप्रसङ्गस्तु, ‘काव्ये उदात्तादि-स्वरविशेषमन्वित्य सर्वेष्वेव समासादिव्येकविधमेवोच्चारणम्’ इत्यङ्गीकारेण निराकृतः । “यत्नानेकस्मिन् अर्थे प्रकरणादिकं युगपदवतरति, तत्र श्लेषः ; ... .. यत्र तु एकत्वैव, तत्र व्यञ्जना” इति उद्योतकत् । यत्र एकस्मिन्नपि अर्थे न प्रकरणादिनियमस्तत्रापि श्लेषः इति तु शयम् । अत एव “यत्र प्रकरणादिनियमाभावात् हावष्यथैवावाच्यौ” इत्यनुपदं पन्थकदाह अ ।

(३२) विजातीयत्वेऽपि विभिन्नस्वरूपापङ्गवो हि समत्कारातिशयं पुण्यातीति वर्षादीनां मध्ये यस्य वैजात्येऽपि (विभक्तिविशेषयोग-समासादिभिरैकस्थे) श्लिष्यन्ति, तत्र तच्छ्लेषनाम्नैव व्यपदेशः । यथोदाहरणे विधुविधिशब्दयोः उच्चारकारवर्णयोः विजातीययोरपि (सप्तस्यैविभक्तियोगेन औच्युरत्वा-पञ्चतयैकव्यात्) श्लेषः, स एव समत्कारातिशयजनकतया व्यपदेशः । एवं परत्रापि ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वाभरगुरोर्,
विधौ वक्रं भूर्द्धिं स्थितवति वयं के पुनरमी ॥ [ब०]
पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूधितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति समभावयोः सदनम् ॥ [प०]

भक्तिप्रकृतिलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्यर्द्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तये ।
लावण्यैकमहानिधी-रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्त्वन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः (३३) ॥ [लि०]
एष वचनश्लेषोऽपि ।

प्रकृत्यादिषट्कानां एकस्य वर्षस्य विजातीयत्वे वर्षश्लेषः, प्रकृत्यादिस्वरूपस्य
ससदायस्य तथात्वे प्रकृत्यादिश्लेषः । विभक्त्यन्तससदायस्य विभिन्नस्वरूपत्वे
पदश्लेषः, तदन्तर्गतायाः केशलायाः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा तथात्वे तु यथायथं
प्रकृत्यादिश्लेषः । विभक्तिर्हि पिधा सुप्तिङ्प्रत्ययभेदात्, एवञ्च सामान्य-
विशेषन्यायेन विभक्तिस्वरूपयोः सुप्तिङ्प्रत्यययोः स्त्रियत्वे विभक्तिश्लेषः,
तदन्वयत्वं प्रत्ययश्लेषः इति विशेषः ।

(३३) भक्तिप्रकृतः भक्तिगुणः, स च नेत्रपक्षे विक्रान्तस्य कर्म, तदुपक्षे
कर्त्ता । ध्यानालम्बनतां ध्याननिषयतां, नेत्रपक्षे हितप्राप्तये नीते (सर्वा-
ङ्गस्य ध्येयत्वेन नेत्रयोरपि ध्येयत्वादिति नञ्चरः । 'नेत्रसवधम्व्या ध्यानं
परस्परारविक्रान्तप्रतिनिधितया तारामैत्रकापरनास-चक्षुरागजनकमिति
नेत्रमपि खत एव ध्येयमिति तु वयं) । तदुपक्षे हितप्राप्तये नीता ।
एवं तदुपक्षे 'महानिधी' इत्यत्र 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' [६।२।
१११ पा०] इति सूत्रेण रकारे परे दीर्घः इति विशेषः । खल 'प्रणयिनी'-
इत्यादिषु स्त्रीगुणलिङ्गयोर्द्विवचनयोश्च श्लेषः, एवञ्च तयोरत्र सङ्करः ।
महानिधी-इत्यत्र प्रथमैकवचनद्विवचनयोः । कुरुतामित्यत्र स्वात्मनेपदैक-
वचन-परस्परद्विवचनयोश्च लिङ्गश्लेषरहितयोः श्लेषः । एवं 'हरिसाक्षास
चावतुम्' इत्यत्र वचनश्लेषनिर्देशयोर्लिङ्गश्लेष इति वचनयोः पृथगुक्तिः ।

महदे सुरसन्धन्ने तमव समासङ्गमागमाहरणं ।

हर वङ्गसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा (३४) ॥ [भा०]

अयं सर्वाणि व्याख्यापि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यैकदमित्याणां मित्याप्यास्य वृपात्मजः (३५) ॥ [प्रक०]

रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलीक-

क्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् ।

प्रमथनिवहमध्ये जातुचित् त्वत्प्रसादात्

अहसुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे (३६) ॥ [प्रत्य०]

(३४) अत्र 'संस्कृतप्राकृतयोः प्रलेषः' इति प्रदीपादायः, 'संस्कृत-
महाराष्ट्रयोः' इति तु दर्पणादयः । वयन्तु प्राकृतमहाराष्ट्रभाषा-
स्त्रलाप्यामनुसरणाननुसरणदर्शनादुदासीना एवास्म । तत्र संस्कृतपक्षे
अहरे, सुर-सन्धं मे तम् अत्र समासङ्गम् आगमाहरणे । हर वङ्ग-सरणम्
तम् चित्तमोहं अवसरे उमे सहसा इति छेदः । 'महः' उक्तवः ।
'सुरसन्धं' सुरैः सन्धा मिलनं यस्मात् तम्, सुराणां सन्धा सन्धानं यत्ने
तत्, सुराणामप्यभिलषनीयमिति वा । 'अव' रत्न । 'आगमाहरणे'
विद्योपार्जने । 'वङ्ग' अनेकं वारंवारं 'सरणं' संसारो यस्मात् तं ।

पदान्ते, मह देहुरसं धम्मे तमवसृष्टम् आसं गमागमा हरणे ।
हरवङ्ग सरणं तं चित्तमोहम् अवसरउ मे सहसा इति छेदः ।
मम देहि रसम् धम्मे तमोवशाभाशाम् गमागमात् हर नः । हरवधु,
सरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा इति व० । 'रसं प्रीतिं । गमा-
गमात् संसारात् । अत्र सहसेति पदादन्यत्र सर्व्वत्रैव भाषाप्रलेषः ।

(३५) 'वक्ष्यति' धारयिष्यति कथयिष्यति च । 'सामर्थ्यैकत्' सामर्थ्यैकत्ता
सामर्थ्यकारकस्य यथाक्रममर्थः । अत्र वक्षिष्योः, क्लानतिकरोत्योश्च
प्रकृत्योरेव विभिन्नस्वरूपता, न तु प्रत्ययस्यापीति प्रकृतिप्रलेषः ।

(३६) अर्थः उक्तवः । सहस्रमित्यन्तं पदं क्रियाविशेषणम् । अत्र
'नन्दिता' (आनन्दकः) स्यात्, तथा 'नन्दिता' (नन्दनकाद्यासकमवापिपस

सर्वस्वं हर सर्वस्व, त्वं भवच्छेदतत्परः ।

ननोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्त्तनम् (३७) ॥ [वि०]

भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् (३८) ।

नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम्,-

योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणाक्षमः ।

यतकोटिदतां विभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते (३९) ॥

भावः नन्दिता) स्यादित्यर्थः । एवञ्च 'स्याम्' 'स्यात्' इति उक्तमपुत्र-
प्रथमपुत्रयोः श्लेषः (तस्य च पृथगनुक्तेः प्रत्ययश्लेषान्भावः) । तथा
नन्दितेत्यत्र ङच्तस्योः कृत्तद्धितप्रत्यययोश्च श्लेषः ।

(३७) शिवं प्रति भक्तस्य, पुत्रं प्रति दस्योसोक्तिरियम् । तत्र प्रथम-
पक्षे, 'हर' शिव । 'भवच्छेदतत्परः' संसारनिवर्त्तकः । 'नयोपकार-
साम्मुख्यं' (नीतेरुपकारस्य च साम्मुख्यमाहुर्मुख्यं यस्मात् तत्) 'तनुवर्त्तनं'
(शरीरावस्थितिम्) 'आयासि' (प्राप्नोषि) इति । पक्षान्तरे च 'हर' इति
'भव' इति च क्रियापदम् । 'उपकारसाम्मुख्यं' (प्रत्युपकारकरणं) 'नय'
(अपनय), 'वर्त्तनम्' (जीविकाम्) 'आयासि' (परेषाम् आयास- [क्लेश]-
दायकम्) 'तनु' (विक्षारय) इत्यर्थः । अत्र 'हर' इत्यादिपदम् एकत्र
सुबलम्, अपरत्र तु तिङन्तमिति विभक्तिश्लेषः । एवम् 'आयासि' 'तनु'-
इत्यादावपि बोध्यम् ।

(३८) पूर्वम् "अक्षरादिभिरङ्घा" इत्युक्तेः, अत्र, भेदाभावा-
दक्षरादेरिति पाठो भविष्युचितः ।

(३९) 'क्षणाक्षमः' क्षणमात्रेणैव समर्थः । राजपक्षे 'परगोत्राणां' शत्रु-
कुक्षानां 'पक्षस्य' सहायस्य । 'यतकोटिदतां' यतकोटिणा वज्रस्योऽन्येन अक्षणे
दतां (यति सख्ययति यः तस्य भावज्ञानं) खेद्रकतामिति, 'विबुधेन्द्रः'
पण्डितराज इति, चार्थः । इन्द्रपक्षे 'परगोत्राणां' त्रेडपर्वतानां 'पक्षस्य'
पतञ्जस्य इति 'त्रिबुधेन्द्रः' देवराज इति चार्थः । राजपक्षे यतकोटिदता-

अत्र, प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ।

'ननु (४०) स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां,

मित्यस्य यतकोटेटीहतामित्यर्थकत्वेऽस्मिन् अर्थे नायं प्रभेदः, किन्तु पूर्वोक्तावेव प्रत्ययस्येवप्रकृतिश्लेषौ ।

(४०) श्लेषो हि प्रथमतो द्विविधः, सभङ्गोऽभङ्गश्चेति । तत्राद्यः पृथु-कार्तस्वर-पात्रमित्यादौ, अत्र हि पृथु कार्तस्वरस्य पात्रमिति, पृथुकानाम् कार्तस्वरस्य पात्रमिति च पदभङ्गः । अन्यस्तु योऽपकृत्पर-गोत्राणामित्यादौ, अत्र हि उभयस्मिन् पक्षे एकरूपपाद्येव पदानि ।

तत्र सभङ्गश्लेषो विजातीयशब्दयोः श्लेषत्वेन शब्दश्लेषः, तत्र हि उदात्तानुदात्तस्वरितानामन्यतमः नैक एव स्वरः, किन्तु भिन्नौ हौ, न च, स्वरभेदे उच्चारणप्रयत्नस्य ऐक्यम्, अपि तु विभिन्नत्वमेव, विभिन्नप्रयत्नो-च्चारणयोग्यानाञ्च विजातीयत्वमेव नियतम्, तथापि 'काव्यमार्गे' स्वरो न गच्छते'-इति नियममाश्रित्य स्वरविशेषमननुसन्धायोच्चारणात् श्लिष्टत्वं संभवतीति ।

अभङ्गस्तु अर्थश्लेष एव, तत्र स्वराभेदेन उच्चारणप्रयत्नस्यैक्यात् न शब्दानामपि वैजात्यम्, किन्त्वर्थयोरेव । तथा, श्लेषश्च उपमाद्यलङ्कारान्तर-संकीर्ण एव नियतः, उपमाद्यश्च श्लेषसंकीर्णो अपि सम्भवतीति सामान्यविशेषन्यायेन, श्लेषः उपमाद्यलङ्कारान्तरबाधक इति उपमाद्य-लङ्कारान्तराणां प्रतिभायाः (आयायाः आपाततः प्रतीतेः) उत्पत्तौ हेतुः, श्लेषेयैव हि अर्थद्वयस्योपस्थित्या उपमाद्यः प्रतीयन्ते, तथापि श्लेषो विशेषतया अलङ्कारपदवीमधिकुर्वन्नुपमादीन् सम्भाव्यमानानपि प्रति-बध्नातीति तेषां प्रतिभानमात्रं न तु तेषां प्ररोहः-वस्तुतः स्थितिरिति । द्विविधोऽपि श्लेषोऽर्थसामेयतया वस्तुतोऽर्थालङ्कार एवेति कैश्चिदर्थालङ्कारस्यै संश्लेषितः इति अस्य शब्दालङ्कारत्वकथनं भोचितमिति पूर्वपक्षः ।

अस्य पूर्वपक्षस्य चांगत्वम्, -अभङ्गश्लेषस्यार्थालङ्कारत्वनिमित्तकः, श्लेष-स्यैव उपमादीनां प्रतिभानमेव भवति, श्लेष एव उपमादिबाधकतया अलङ्कारः इत्यपरः, उभयरूपस्यार्थालङ्कार इति चान्य इति ।

तद्भावाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणाञ्च शब्दानां बन्धेऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः (४१) शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽपि अर्थालङ्कारमध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कारः ? । उच्यते,—इह (४२) दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो

(४१) अत्र अलङ्कारान्तरस्य प्रतिभाया उत्पत्तिहेतुरिति षष्ठीसमासः कार्यः, 'एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायाश्चैव विभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लेष इहोच्यते ।

अलङ्कारान्तरगतां प्रतीतिं जनयत् पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तविशिष्टं तत्प्रतीयताम्'

—इत्युक्तेः, 'श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव' इति विभिन्नविभक्तिव-
तया पन्थकतेव (२११।४ प०) निर्द्देश्यमानत्वाच्च । एवञ्च सहेचराद्यायारु-
सम्पादितोऽपि वक्तृश्रीङ्गिनांशभ्यं रोचते ।

(४२) तत्र प्रथमतः पूर्वपक्षप्रथमार्थं दूषयित्वा दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वे नियामकं दर्शयति इहेति । अयमत्र सिद्धान्तः,—शब्दार्थयोर्मध्ये यस्मिन् (शब्दे अर्थे वा) सति ये दोषगुणालङ्काराः सन्ति, असति च न सन्ति, ते तदधीनस्वरूपतया तदीया इति व्यख्याप्यन्ते । एतद्व्यक्त एव 'शब्दपरिदृष्टिसङ्गत्वासङ्गत्वाभ्यां (तच्छब्दमनुपादाय तच्छब्दसमानार्थकशब्दान्तरोपादानं शब्दपरिदृष्टिः, तत्सङ्गत्वासङ्गत्वाभ्यां शब्दपरिवर्त्तनेऽपि सम्भवा-
सम्भवाभ्याम्) शब्दार्थगतत्वव्यवस्थितिः' इति प्राचां प्रवादः । एवञ्च यथा, श्रुतिकटुत्वादयो दोषाः, ओज्ज्वाद्यपरनामानो (वासनाद्युक्ताः) गादत्वादयो गुणाः, अतुप्रासादयश्चालङ्काराः, तस्मिन् तस्मिन् शब्दे सति सन्ति, असति न सन्ति चेति शब्दगता इत्युच्यन्ते, यथा च, अपुटार्थत्वादयो दोषाः, ओज-
ज्वाद्यपरनामानो (वासनाद्युक्ताः) प्रौढप्रभृतयो गुणाः, उपमादयश्चालङ्काराः सति तस्मिन् तस्मिन्नर्थे सन्ति, असति च न सन्ति च, तच्छब्दपरिवर्त्तनमपि सङ्गते च इत्यर्थगतता इति नियम्यन्ते, तथा उभयश्लेषोदाहरणतया निर्णीतेऽपि 'स्वयञ्च पञ्जवा'—इत्यादौ, पराङ्गे इव प्रथमाङ्गेऽपि तस्मिन् तस्मिन् शब्दे सति असति च श्लेषस्य सत्त्वमसत्त्वञ्चेति शब्दाधीनस्वरूपत्वा-
विशेषेण शब्दालङ्कारत्वमवश्यं वाच्यम् । न चेतावता अर्थश्लेषस्य निर्विषयत्वं शङ्काम्, 'श्लेषेन'—इत्यादौ श्लोकादिपदपरिवर्त्तनेनूत्पाद्यादिपदोपादानेऽपि श्लेषस्यानुसृतत्वा तस्मादर्थश्लेषविषयत्वादिति । अथञ्च सिद्धान्तः, 'इह'—
इत्यादि—'श्लेषश्च च'—इत्यन्त-प्रतीकप्रतिपाद्यः ।

विभागः, स अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते, तथाहि, कष्टत्वादि-गाढत्वाद्यनुपमासादयः, व्यर्थत्वादि-प्रौढाद्युपमादय-स्तद्भावतद्भावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।

स्वयञ्च पञ्चवातान्भस्वत्करविराजिता । (इत्यभङ्गः)

प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धे हितप्रदा (४३) ॥ (इति अभङ्गः)

-इति द्वावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुप-पन्नं, न तु आद्यस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स विषयः, यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना । यथा,-

शोकेनोन्नतिमायाति शोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

न च (४४), अयमुपमाप्रतिभोत्वत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्वत्तिहेतुरुपमा । तथाहि (४५) यथा,

‘कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचिततराम्’ । इत्यादौ

(४३) पार्श्वतीपक्षे अस्त्रापं (न मुखेन आप्यते इति व्युत्पत्त्या) सुदुर्लभं यत् फलं भोज्यादि, तज्जुष्यानामोहितस्य वाञ्छितस्य प्रदात्रीत्यर्थः । प्रभातसन्ध्यापक्षे अस्त्रापम् निद्राभावः, अन्यत्-समानम् ।

(४४) पूर्वपक्षस्य द्वितीयसंशं निराकरोति न चेति । उपमाया या प्रतिभा ह्याया अपाततः प्रतीतिः, तस्या उत्पत्तिहेतुः सम्पादकः, ह्यमेवार्थः परत्वापि सर्व्वत्वं । श्लेषवशात् अपाततः उपमादीनां प्रतीतावपि न तेषामलङ्कारत्वं किन्तु श्लेषस्यैवालङ्कारत्वमिति पूर्वपक्षस्य सारः । यथा चात्र उपमाया एवालङ्कारत्वं, श्लेषश्च प्रतिभानमात्रं तथा ‘उपपत्तिपञ्चा-शोचने तु’-इति (२१० । २५०) वक्ष्यमाणसम्बन्धावसरे एव प्रति-पादयिष्यते । पञ्चवाताच्चेत्त्वादिशब्दसाध्येनेयमुपमा ।

(४५) ननु गुणक्रियासाध्यस्यैवोपमाप्रयोजकत्वेन शब्दसाध्यस्यैवोपमा-मिति अलोपमैव नासौत्वद्वयङ्गां निराकरोति ‘तथाहि’ इत्यादिना, ‘सम्बन्धतः’ इति-इत्यन्तेन । अत्रतितरां दीप्यतेतराम् । सख्यसख्यमित्यस्यं सुभङ्गपुष्पिण्यस्यै सख्या कथा यस्य तत्, इरपक्षे सख्यस्यैतियद्देन सङ्घितं यत् तदिति चाहै ।

गुणसाध्ये, क्रियासाध्य, उभयसाध्ये वा उपमा; तथा,
 'सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति रुधांशुविम्बमिव' ।

-इत्यादिशब्दमात्रसाध्येऽपि सा युक्तैव (४६)। तथाहि उक्तम्
 रुद्रटेन, 'रुद्रमर्धांलङ्कारावेतावुपमा-समुच्चयौ, किन्तु आश्रित्य
 शब्दमात्रं सामान्यम्, इहापि (४७) सम्भवतः' इति । न
 च (४८), 'कमलमिव सुखम्'-इत्यादिः साधारणधर्म-
 प्रयोगगुण्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तम्, पूर्णोपमाया
 निर्विषयत्वापत्तेः (४९) ।

देव त्वमेव पातालनाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः (५०) ॥

(४६) गुणक्रिययोरेव वाचकतासम्बन्धेन समानशब्दस्य, उभयशब्द-
 वाच्यत्वस्य वा साधारणधर्मत्वस्य सम्भवेन गुणक्रिययोरेव उपमाप्रयोजकत्वे
 आभाभावादिति शेषः ।

(४७) इहापि शब्दाङ्कारमध्येऽपीत्युक्तं ।

(४८) ननु उपमाद्यसंकीर्णस्य ज्ञेयत्वासम्भवात्, उपमादीनाञ्च ज्ञेयं
 विनापि सम्भवात्-सामान्यविशेषन्यायेन ज्ञेयस्यैवोपमादिषाधकत्वमिति, 'कमल-
 मिव सुखं मनोसम्'-इत्यादावपि अर्थज्ञेय एवाङ्कारः, मनोसत्त्वस्य, उपमागो-
 पनेवबोक्तृसत्त्वबोधेन भिन्नतया ह्येतत्वात् । यत् न साधारणधर्मो-
 पादानं, तत् ज्ञेयाभावाद्बोधैवाङ्कार इत्याद्येयं समाधाते नयेति ।

(४९) तस्याः साधारणधर्मोपादाननियतत्वादिति शेषः ।

(५०) उपमाद्यङ्काराणां ज्ञेयस्य च सामान्यविशेषभारं, ज्ञेयस्य
 निर्विभक्त्यवस्थाज्ञापनेन ज्ञेयसांख्यैवोदाहरणं दर्शयति हेनेति । एव-
 किन्तुपद्ये, 'आशानां दिग्म', 'निबन्धनं' निबन्धनस्थानं, भूषोक्तं इति वाच्यं,
 भूषोक्तं एव अर्थोक्त्या दिग्मकारत्वात् । 'कमरमरुद्भूमिः' 'व' 'अर्जराणां'
 रेकानां, 'अर्जरां' अर्जराणाञ्च 'भूमिः', आवासस्थानम्, अर्जरा इति वाच्यं ।

-इत्यादिः श्लेषस्य च उपमाद्वयलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषय इति ; हयोर्योगे (५१) सङ्कर एव । उपपत्तिपर्यालोचने (५२) तु उपमाया एवायं युक्तो विषयः, अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् ।

न च, अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यविन्दुका ।

-इत्यादौ (५३) विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु

प्रधानत्वे च 'अलं' (अत्यथं) 'पाता', 'आयानाम्' (अभिजापायां) 'निबन्धनं' (कारणं), 'वामरमरुताञ्च भूमिः' (पालम्) इति । अत्र उपमाया असंकीर्णोदाहरणप्रदर्शनस्यैव प्रकृतोपयोगितया सदिपि रूपकं न दोषाय । तेनासंकीर्णोदाहरणन्तु 'येन ध्वस्तम्' इत्यादि ; अतएव 'इत्यादिः'-इत्यादादिपदम् प्रयुक्तं ।

(५१) एवञ्च श्लेषस्य उपमादासंकीर्णविषयसम्भवात् सामान्यविशेषभावेनास्तीति नोपमायाधकत्वं श्लेषस्य, परमलङ्कारान्तरयोरिवानयोरप्येकलोपनिपातेन सङ्कर एव युक्त इत्याह हयोरिति ।

(५२) नन्वेवं चेत् 'स्वयञ्च पल्लवा'-इत्यादावपि श्लेषोपमायाच सम्भवात् सङ्कर एवास्ति नतूपमा, -इत्याद्येव आह उपपत्तीति । इयमलोपपत्तिः, प्रधानयोर्हयोर्देकल सम्भवेयो हि सङ्करः, न चात्र हयोरेव प्राधान्यं, येन सङ्करः स्यात्, प्राधान्यञ्चात्र उपमायाः, श्लेषश्च गन्निर्वाहकतया तदङ्गमित्य-प्रधानमेव, न हि श्लेषं विना साधारणधर्मसंभवाः, न च तं विना उपमा सम्भवति ; यच्च यन्निर्वाहकं, तत्तदङ्गम्, अङ्गञ्चाप्रधानमेव ; न चाप्रधानेन व्यपदेशः, 'प्रधानेन हि व्यपदेशा भवन्ति'-इति निवृत्त्यात्, अत्र उपमेव प्रधान-भूता व्यपदेशहेतुरिति । 'अन्यथा' उपपत्तिवन्त्वेऽपि सङ्करस्वीकारे । 'स्यात्'-इति, अविशेषेण 'कमलमिव सुखं मनोमम्' इत्यादौ श्लेषमूलकपूर्वोपमास्येऽपि सङ्करस्वीकारप्रसङ्गः, सङ्करवाचकान्तरम्, इति सङ्करैरेव तत्र तत्रापि व्यपदेश आस्ताम्, न तु पूर्णोपमयेति भावः ।

(५३) एवमलङ्कारान्तराणामपि श्लेषनाधकत्वं दर्शयति न चेति । अबिन्दु-इति चावस्थविन्दुकेति विरोधः, अपि तु प्रतिविम्बित इन्दुरिति विरोधप्रसङ्गः ।

श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः, न हि अत्र अर्थद्वयप्रतिपादकः
(५४) शब्दश्लेषः, द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् ।

न च (५५), विरोधाभास इव विरोधः, श्लेषाभासः श्लेषः ;
तदेवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव ।
तथा च, सर्वश्रुक्तामणिः (५६) । [१]

नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव, मद्भान् भवान् (५७) । [२]

(५४) 'अर्थद्वयप्रतिपादकः' उभयविधार्थस्यान्वयोपेक्षकतया अभिप्रेतः ।
'द्वितीयार्थस्य' विन्दुरहितविन्दुवहितरूपार्थस्य । 'प्रतिभातमात्रस्य' शब्दयन्त्रि-
सहित्वाद्यापातत उपस्थितमात्रस्य । 'प्ररोहाभावात्' प्रसङ्गताभावात्
प्रकृतान्वयाप्रवेशात् । अयं भावः, उभयविधार्थस्य विवक्षितत्वे एव 'अर्थभेदेन
शब्दभेदः'—इति नियमात् शब्दयोः श्लेषः श्लोकियते, न चात्र, उभय-
विधार्थान्वयो विवक्षितः, द्वितीयार्थस्यापि अन्वये प्रवेशे वास्तविकविरोध-
प्रसङ्गादिति तात्त्विकः प्रवेश एवात्र नास्ति, दूरे चास्मानस्य विरोधितेति ।

(५५) ननु विरोधाभासस्य विरोधालङ्कारत्वमिव श्लेषाभासस्यापि
श्लेषालङ्कारत्वमस्तु इत्याक्षेपे ह्यसादधाति न चेति । अयं भावः, वास्तविक-
विरोधस्य दोषतया विरोधाभासस्यैव विरोधालङ्कारत्वं श्लोकियते, श्लेषस्य तु
वास्तविकस्य सम्भवेन तस्यैवालङ्कारत्वं युक्तम् न तु तदाभासस्यापीति ।

(५६) 'सर्वश्रुः' शक्तमेव सर्वश्रुत्वात् 'श्रुक्तामणिः', एवञ्चालं सर्वशब्दे
श्लेषप्रयुक्तं श्रेयश्रुतयोः रूपकमेव राजनि' श्रुक्तामणित्वारोपे हेतुरिति श्लेष-
परम्परितरूपकम्, इदमेव एकदेशविवर्त्तरूपकमित्युच्यते । श्लेषस्य
वर्त्तिवर्त्तकतया तदङ्गत्वेन न प्रधानमिति ।

(५७) 'श्लोकः' पद्यं यद्यपि । 'मद्भान् भवान्', अल्पः कविरिव
न स्वल्पश्लोको रत्नार्थः । अत्र व्यतिरेकः श्लोकशब्दश्लेषप्रयुक्त इति
श्लेषव्यतिरेकोऽयम् । श्लेषस्य तदङ्गतया अप्रधानमेव ।

अहुरागवती सन्धा द्विचक्षुस्तुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चिता तथापि न समागमः (५८) ॥ [३]

आदाय चापमचलं, छत्वाऽहीनं गुणं, विषमदृष्टिः ।

यश्चित्तमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्गीन्मसखौ (५९) ॥ [४]

-इत्यादौ एकदेशविवर्तिरूपक-श्लेषव्यतिरेक-समासोक्ति-
विरोधत्वसुचितम्, न तु श्लेषत्वम् (६०) ।

शब्दश्लेषः-(६१) इति च उच्यते, अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यते
इति कोऽयं नयः । किञ्च (६२) वैचित्र्यमलङ्कार इति, य

(५८) 'अहुरागः' प्रणयविशेषः, लौहित्याह गतिश्च । 'तुरःसरो'ऽप्यनाभी
सम्बुद्धश्च । 'समागमो' मिलनं स्त्रीपुंसकर्मणश्च । अत्राभिधया निवचनेनार्थ-
इवान्वयबोधस्याभावात् न श्लेषः, किन्तु द्विष्टविशेषणसङ्घिना नाकल-
ङ्कान्तेप्रतीतिमालमिति समासोक्तिरेवालङ्कारः ।

(५९) लिखोचनः, हिमाचलं धनुः, वासुकिं श्यां, विष्णुं शरञ्च विधाय
लिपरासुरं जघानेति प्रकृतोऽर्थः । चलनम्युक्तं धनुः, हीनो जीर्णः, अथवा
अहीनो धनुर्दण्डादन्यो गुणः, विषमा कक्ष्यादन्यत्र निहिता दृष्टिः, तथापि
अक्षय इति विरोधाभासः, स एव प्रधानं श्लेषस्य प्ररोहाभावादित्युक्तम् ।

(६०) अलङ्कारश्चेति शेषः ।

(६१) पूर्वपक्षस्य तृतीयसंज्ञं दूषयति शब्दश्लेष इति ।

(६२) ननु शब्दालङ्कारतया न शब्दश्लेषव्यपदेशः, किन्तु विजातीययोः
शब्दयोः श्लेषरूपतया तथा व्यपदेशः, अर्थालङ्काररूपतया च अर्थालङ्कार-
मध्ये गण्यते इति को दोष इत्यत आह किञ्चेति । य एव (शब्दो वा
अर्थो वा) 'कविप्रतिभायाः' कवित्वशक्तेः 'संरम्भः' स्फुरणं, तस्य 'मोचरो'
विषयः, तत्रैव (शब्दो वा अर्थो वा) विचित्रता, इति चेत्तेः, सैव (शब्दो वा
अर्थो वा) 'अलङ्कारधूमिः' अलङ्कारस्थान्तयः । विचित्रताया एवालङ्कारतया
यत्र विचित्रता, तत्रैव अतरालालङ्कार इति कश्चित्कर्मः । एवञ्च अत्रोभयविष-

एव कविप्रतिभासंरम्भगोचरसात्वेन विचित्रता इति सैवा-
लङ्कारभूमिः ।

अर्थसुखप्रेक्षितत्वमेतेषां शब्दानामिति चेत् (६३),
अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽपि अर्थालङ्काराः किं
नोच्यन्ते ? रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषसव्यपेक्षत्वेऽपि
हि अनुप्रासादीनामलङ्कारता (६४) । शब्दगुणदोषाणा-
मपि अर्थालङ्कारैव गुणदोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां
शब्दापेक्ष्यैव (६५) व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् ।
'विधौ (६६) वक्रे मूर्ध्नि'-इत्यादौ च वर्णादिसिद्धे एकप्रयत्नो-
च्चार्यत्वेऽर्थस्येपत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं
विचार्यम् ।

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥८॥

श्लेषस्यैव कविप्रतिभासंरम्भविषयतया श्लेषस्यैव रसिच्छाप्रमिति-सङ्गत एव तत्र
श्लेष इति भावः । अलङ्कारभूमिरिति विधेयापेक्षतया वैभेत्स्यस्य स्त्रीभिरुच्यतेति ।

(६३) ननु निरर्थकशब्दानां श्लेषालम्बनेन श्लेषकार्यतापेक्षतया
अर्थालङ्कारत्वमित्युक्तमेवेति पूर्वपक्षयति अर्थसुखेति ।

(६४) रसादिव्यञ्जकं यत् स्वरूपं अतृकृष्टमर्णादिरूपं, यत्र वाच्य-
विशेषः अर्थविशेषः, तयोः सव्यपेक्षत्वे अघोनत्वे, सतीति श्लेषः । अपिर्भिन्न-
क्रमेणास्तेति, अनुप्रासादीनामपि रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषसव्यपेक्षत्वे
सति हि अलङ्कारतेत्यन्वयः । अनुप्रासो हि रसादिव्यञ्जकं स्वरूपमपेक्षते,
अनुप्रासशब्दस्य तस्यैव ('अनु' रसाद्यानुगतत्वेन "प्रकर्मण्ये आवः" निष्पाक-
रति) व्युत्पत्तेः । रसाद्यस्य अर्थस्यैव न सम्भवतीति अनुप्रासश्चाधीनेवा ।
साटानुप्राससम्बन्धोद्भव वाच्यविशेषं साक्षादेवापेक्षते इति ।

(६५) शब्देनार्थनोभं विना तेषामवस्थानात् ।

(६६) एकप्रयत्नोच्चार्यत्वेनैवार्थस्येपत्वे न निजावकनित्याह विषयविति ।

सन्निवेशविशेषेण यत् न्यस्ता वर्णाः स्वङ्ग-सुरज-पद्माद्या-
कारमुक्तासयन्ति, तच्चित्रं काव्यम् (३७) । अष्टं काव्यमेतदिति
दिष्टान्तं प्रदर्शयते । उदाहरणम्,-

मारारिश्करामेभसुष्वैरासाररंभसा ।

सारारब्धसवा, नित्यं तदर्त्तिहरणक्षमा ॥

माता नतानां, सङ्घट्टः त्रियां, धाधितसंभ्रमा ।

मान्याथ, सीमा रामाणां, शं मे दिश्यादुमादिमा (३८) ॥

(सङ्गबन्धः)

(३७) चित्रं चित्राण्यकारयुक्तम् ; कवित् 'चित्रमखङ्कारः'-इत्येव
पाठः । यद्यपि यद्वात्मकानां वर्णानां खङ्गाद्याकारहेतुता नास्ति, तथापि
तदुच्यन्तकानां क्षिप्यात्मकवर्णानां तथात्वेन तेषु तथात्वसुपचर्यते ।

-(३८) खङ्गबन्धो यथा,—

खङ्गबन्धप्रकारो यथा, सट्टेरुक्ति अथच याखाइयवान् खङ्गो जेष्यः,
तत्र उपरिधास्याचट्टष्यमध्ये 'मा'-इति प्राथमिकं वर्षं विन्यस्य, तदूर्ध्व-
कारोहकमेव (उपरि अधो वा) एकस्यां धारायां 'रा'-इत्यादीन् 'ह'-
इत्यन्तान् चट्टईयवर्णान् न्यसेत्, खङ्गस्याधो च 'वा'-इति वर्षो क्षिप्यास्यः,
(तत्र च अपरः 'वा'-इति वर्षः प्रविष्टः) । ततोऽपरहारावाजवरोह-
कमेव 'रा'-इत्यादीन् 'ज'-इत्यन्तान् चट्टईय वर्णान् विन्यसेत् (मा-वर्षः
प्राथमिके मावर्षे प्रविष्टः) ततश्च खङ्गस्य एकस्यां उपरिधास्यावां

सुरला बहुकारम्तरलाखिवकारवा ।

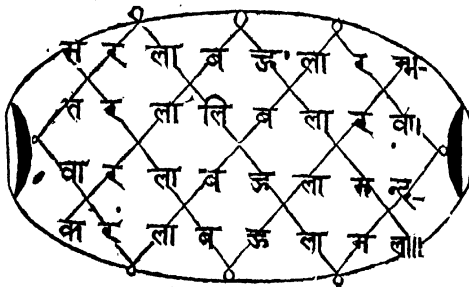
वारलाबहुलामन्दकरलाबहुलामला (६८) ॥
(सुरजबन्धः)

निष्क्रमणक्रमेण 'ता'-इत्यादीन् 'डुः'-इत्यन्तान् चतस्रः वर्णान् विन्यस्य, अपरस्याप्तपरिशाखायां प्रवेशक्रमेण 'त्रि'-इत्यादीन् 'भ'-इत्यन्तान् चतस्रः वर्णान् न्यसेत् । (भाकारः प्राथमिके भाकारे प्रविष्टः) । ततश्च खड्गसप्तौ 'भा'-शब्दाद्धः क्रमेण म्या'-इत्यादि षी'-इत्यनन्तं वर्णद्वयं विन्यस्य तद्धस्तस्यैव भाकारो विन्यास्यः । ततश्च तद्वृष्णशाखायां निष्क्रमणक्रमेण 'रा'-इत्यादीन् 'यम्'-इत्यन्तान् चतस्रो वर्णान् विन्यस्य अपरशाखायां प्रवेशक्रमेण 'ने'-इत्यादि 'डु'-इत्यनन्तं वर्णचतुष्टयं विन्यसेत् । (भाकारोऽवस्तस्यैवभाकारे प्रविष्टः) ।

ततश्च सप्तैर्ब्रूकभागे भाकारस्याधःक्रमेण 'दिवा'-इति वर्णद्वयं न्यसेत् ।

श्लोकयोरवयवैः, भारस्य कन्दर्पस्य अरिः शिवः, यक्र इन्द्रः, रामो रघुनन्दनः परशुरामो वा इभसुखो गणेशः, एतैराधाररंजुषा भारावस्थान-
तस्यवेगेन वारमतिशयम् सफलं वा आरब्धः स्वप्नो यस्याः वा । तेषां पारारिषकादीनां निर्वाणं पीडाहरणसमर्था । त्रियां संबहुः संभेकनस्यानम् । बाधितो निरक्षः संभ्रम उद्देशो यस्याः वा । रामायां रत्नशीयानां मारीषां शीमा परा काशा मेखन्मूषिः रमणीयतमेति यावत् । आदिमा निम्ना । अन्यत् सुगमम् ।

(६८) सुरजबन्धो यथा,—

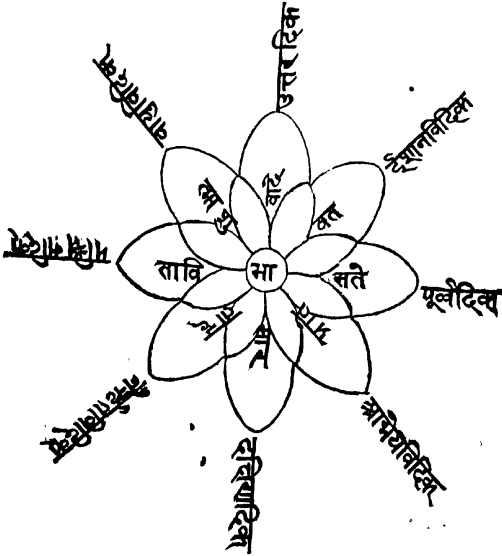
अस्य न्यासप्रकारस्त्वयम्, पञ्चक्रमेण प्रथमपादवर्णान् चिह्नित्वा, तेषा-
 नधोऽधस्तात्परापरपादत्रयवर्णान् चिह्नित्वा, ततश्चो रेखाभिधेयदानेन श्लोको-
 हारो सरजोत्पादनञ्च कार्यम्, यथा, प्रथमादिपादचतुष्टयस्य यथाक्रमं
 प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थवर्णेषु अधोगत्या एका रेखा देया, ततश्च तद्रेखा-
 प्ततः चतुर्थादिपादचतुष्टयस्य व्युत्क्रमेण पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाप्तनेषु ऊर्ध्वगत्या
 एका रेखा देया ; एवं रेखाहयेन प्रथमपादोत्पत्तिः । ततश्च द्वितीयपाद-
 प्रथमवर्ण-प्रथमपादद्वितीयवर्णयोरेका रेखा, तदप्ततः प्रथमपादद्वितीयवर्ण-
 द्वितीयपादचतुर्थवर्णयोरेका, तदप्ततः द्वितीयपादपञ्चमवर्ण-प्रथमपादषष्ठ-
 वर्णयोरेका, तदप्ततः प्रथमपादसप्तमवर्ण-द्वितीयपादाप्तमवर्णयोश्चा-इत्येवं-
 रेखाचतुष्टयेन द्वितीयपादोद्धारः । यद्यैव प्रथम-द्वितीयपादयोरेषु येषु वर्णेषु
 रेखाचतुष्टयदानेन द्वितीयपादोद्धारः, तथैव तृतीय-चतुर्थपादयोरेषु तेषु
 वर्णेषु रेखाचतुष्टयेन तृतीयपादोद्धारः कार्यः । एवं चतुर्थादिपादचतुष्टयस्य
 व्युत्क्रमेण प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थवर्णेषु ऊर्ध्वगत्या एका रेखा, एका च
 रेखा तदप्ततः प्रथमादिपादचतुष्टयस्य क्रमेण्यधोगत्या पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाप्तन-
 षण्येषु देया, एवं रेखाहयेन चतुर्थपादोत्पत्तिः ।

श्लोकस्यायमर्थः, प्रकरणगत्या शरत् विशेष्या । सरखा भेषादिकौटिल्य-
 रञ्जिता । 'वक्रवैरनेकैरारम्भेष्टाभिस्तरलागाम् चञ्चुलानाम् अखिलवहानां
 अमरसमूहानाम् आरवः कोडाङ्गुली यक्ष्म, सा । वारखा हंसः वक्रुला
 यस्याम्, सा । अमन्दा पद्योगिनः' (अर्थात् रण्यां) सरखा (सरं
 राजप्राज्ञभागं खान्ति गृह्णन्तीति) राजानः यस्यां सा, शरदेव युद्धा-
 रम्भोपयोगी कर्तुरिति । अमन्तुले शुक्लपत्रे अमला निर्मला, (वक्रुले
 मन्तुलेऽपि अमला इति वार्धः) । शरखेत्सत् शरखेतिपाठे (शरं शरखाणं
 ज्ञाति आदत्ते इति व्युत्पत्त्या) शरखाण्युद्भवतीति मन्वेत्तरः ।

भासते प्रतिभासर ! रसाभातास्ताविभा ।
 भावितात्मा, शुभा वादे, देवाभा वत ते सभा (३६) ॥

(पद्यबन्धः)

(३६) पद्यबन्धो यथा,—

यस्य न्यासप्रकारो यथा, अष्टदशपद्मं केश्यम्, तत्र कर्षिकायाम् क्लोकस्य
 आदिमोऽर्थः स्यात्, स च अष्टधा स्थितः । प्रतिदलं द्वौ द्वौ वर्षौ केश्यौ,
 तत्र दिग्दशैश्च निर्भन्तप्रवेशाभ्यां स्थितौ वर्षौ, विदिग्दशैश्च तत्र स्थितौ ।
 तत्र प्राग्दशैश्च द्वौ द्वौ निर्भन्तः क्लोकानो च प्रवेशः, दक्षिणोत्तरदशैश्च द्वौ द्वौ वर्षौ

रसासार, रसा सारसायताञ्च, क्षतावसाः।

सातावात, तवातासा रक्षतस्वस्वतश्चर, (७०) ॥

(सर्वतोभङ्गम्)

प्रवेशः, पश्चिमदले तु प्रविश्यैव निर्गमः, आग्नेयवायव्यदक्षयोः प्रवेश एव, नैर्ऋतेषामयोस्तु निर्गम एव। तथाचि प्रकृते कर्षिकायां भा-इति, पूर्वदले निर्गमक्रमेण सते-इति, आग्नेयदले प्रवेशक्रमेण प्रति-इति चैते वर्षा लेख्याः, भा-इति वर्षः कर्षिकास्यः स्त्रिएः, ततो दक्षिणदले निष्क्रमणक्रमेण स-इति वर्षाहयसु लेख्यम्, तस्मिन् वर्षाहये च प्रवेशक्रमेण रसा-इति वर्षाहयं स्त्रिएम्, कर्षिकायाञ्च भावर्षः स्त्रिएः एवमप्येऽपि उक्तदिशाऽवसेयम्।

श्लोकस्त्रायमर्थः, हे 'प्रतिभासार', उद्भावनशालिसतिसत्, 'ते सभा' 'भासते'। किंभूता सा, 'रसाभाता' रसेराभाता योभिता। 'बहुताविभा' अहता अक्षता, आविभा सव्यगुदीप्रियंसाः सा। 'भाविताका' भावितः निर्वीतः ध्यातो वा आत्मा यस्तं सा। 'वादे' तत्पक्षधायं 'सुभा'। 'देवाका' देवभासत्या इत्यर्थः।

(७०) सर्वतोभङ्गस्य न्यासप्रकारविशेषप्रदर्शनं निरर्थकं, पादपदपदयस्य क्रमेणाधोऽधोद्विखननेन पर्याप्तम्; तथा कृते एव हि "तदिदं सर्वतोभङ्गं अलक्षं यदि सर्वतः"-इति द्रष्टव्यं सर्वतोभङ्गस्य प्रतीतिसम्भवात्। सर्वतोभङ्गस्य अर्धसोमेन, प्रतिसोमेन, अर्धसोमप्रतिसोमेनाभ्यां, प्रतिसोमा-सोमेनाभ्याञ्च; अधःक्रमेण, उपरिक्रमेण, अधोउपरिक्रमेण, उपर्यधः-क्रमेण च उच्चारयेत् इ एव श्लोक आवातीत्येवं रूपम्।

शुभा—

र सा सा र र सा सा र
 सा य ता ज्ञ ज्ञ ता य सा
 सा ता वा त त वा ता सा
 र ज्ञ त स्व स्व त ज्ञ र

अथ हि प्रथमादिपादानामनुलोमेनेव प्रतिसोमेनोच्चारणेऽपि त एव पादाः।

सम्प्रविनीऽप्यन्वे प्रभेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका ननु काव्य-
रूपतां इषतीति न प्रदर्शयन्ते ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेव,

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेन सुखे भासनं (७१)

पुनरुक्तवदाभासः । स च,

शब्दस्य,

आवान्ति । एवं प्रतिपादं प्रथमादिवर्णचतुष्टयस्य पञ्चमादिवर्णचतुष्टयस्य वा
अनुलोमप्रतिकोशाभ्याम्, प्रतिकोशानुलोमाभ्यां वा त एव पादाः । एवं,
पादचतुष्टयस्य प्रथमानां अष्टमानाञ्च वर्णानां अधःक्रमेण उपरिक्रमेण वा
उच्चारणे प्रथमपादः, अथवा प्रथमवर्णचतुष्टयस्य अष्टमवर्णचतुष्टयस्य वा
केवलस्य उपर्यधःक्रमेण, अधःउपरिक्रमेण वा उच्चारणे प्रथमः पादः । एवं-
रीत्या प्रत्येकपादानां द्वितीयवर्णचतुष्टयेन सप्तमवर्णचतुष्टयेन च द्वितीयपादस्य,
तृतीयवर्णचतुष्टयेन षष्ठवर्णचतुष्टयेन च तृतीयपादस्य, एवं चतुर्थवर्णचतुष्टयेन
पञ्चमवर्णचतुष्टयेन च चतुर्थपादस्य च उत्पत्तिरित्येवं वस्तुविधं अक्षयभूतम् ।

रक्तः स अस्तु अतश्चर इति गङ्गपदच्छेदः । श्लोकशावकस्य, 'हे
रवावार (दृष्टीश्रेष्ठ), रक्तस्य रवा (दृष्टी) क्षतायवा (क्षतः नाशितः
अयः शुभावङ्गविधियैः, तान् सति अक्षुं प्रापयति या, वा, सोऽन्तकर्मणि
इत्यस्य रूपम्), क्षतावा (अनुपक्षया, तच्च उपक्षये-इत्यस्य रूपम्) स
(च) अस्तु-इत्यन्वयः । हे वारवायताण, (वारववर् पद्मवर्
आयते, अक्षिणी वस्य वा), हे वातावात, (वाते सुखे अवात अचक्षुल,
अमासक्त), हे अतश्चर, (अन्तःक्षद, तच्च तनूकरणे, वा दाने
इत्यन्वयोः रूपम्) ।

(७१) सुखे आभासः । भासनम् प्रतीतिः, तथा च अन्तःक्षयम्

सभङ्गाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः । उदाहरणम्, -

अरिवधदेहशरीरः, सङ्घसा रश्मिस्तुतद्वरगपादातः ।

भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः (७२) ॥

अकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राज्ञस्त्वमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः (७३) ॥

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ६ ॥

एकार्थतेवैतपदम् एकार्थतया आपाततो भासनपरमितिवोध्यम् । विभिन्न-
रूपयोर्वस्तुतो भिन्नार्थयोरपि शब्दयोरपातत एकार्थतया प्रतीतिः पुनरुक्त-
वदाभासः ।

(७२) 'अरिवधदेहशरीरः' अरिवधदा देहा (चेदा) येषाम्, तान्
रश्मिः (शरयुक्तान् योधान्) रैरयति (प्रेरयति) यः सः । 'सङ्घसारदि-
स्तुतद्वरगपादातः' सङ्घसा रश्मिभिः स्तुताः (सुष्ठु कृताः सम्बद्धाः) त्वरणा पादा-
ताद्य (पदातिकाः) वस्य, सः । 'स्थिरतायाम्' 'अगः' (पर्वत इव) 'अवनि-
तलतिलकः', 'सदानत्या' सताम् विषये आनत्या (अतिनञ्भावेन सन्तोष-
जननेन वा) 'भाति' योभतै इत्यर्थः ।

(७३) 'अङ्गनारामाः' अङ्गने एव आ (संयुक्) रमन्ते इति अङ्गनारामाः
(अप्रवासिनः) । 'कौतुकानन्दहेतवः', कौतुकेन (सत्कार्णिक्य अभिजापेय
कृत्यगोतादिना वा) अस्तु (विष्णोः) नन्दस्य सन्तोषस्य, हेतवः । (कौतुकेन
आनन्दहेतवः-इति यथाशुभतार्थकरणे आनन्दशब्दस्य परिदृष्टिसङ्कल्पेन अस्तु
शब्दभौतिलङ्कारोदाहरणत्वावकृतिः) । 'समनसः' 'सु' (योभनानि) समानि
वेषां ते । 'विबुधाः' पण्डिताः ।

अत्र श्लोकद्वये षट्पदगत एवायमलङ्कारः, तथाहि देहशरीर-इति द्वावेव
शब्दौ सार्थकौ समङ्गौ त । सारणि-स्तुत-इति द्वयोराद्यो निरर्थकः, अन्वय
सार्थकः, उभावेव समङ्गौ । दान-त्याग-इति उभावेपि निरर्थकौ समङ्गौ च ।
अङ्गनारामाशब्दयोः पूर्वः समङ्गः निरर्थकश्च, उदाहरणं समङ्गः सार्थकश्च ।

उदाहरणम्,-

तमुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जरवधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः (७४) ॥

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्तिते नालङ्कार इति शब्दान्तरयः;
अपरस्मिंस्तु परिवर्तितेऽपि स न हीयते-इत्यर्थनिष्ठ इत्युभया-
लङ्कारोऽयम् ॥

॥ इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्यायो नाम

नवम उक्तासः ॥

कोऽकानन्दशब्दयोः पूर्वोऽभङ्गः, उत्तरस्तु सभङ्गः, उभावपि सार्धौ ।
पृथुमनसो विवक्षा इति हानेन अभङ्गौ सार्धौ चेति शब्दगतस्यास्य वृत्तिभ-
त्वम् । एतेषां शब्दानां परिदृश्यवहत्वात् शब्दालङ्कारत्वम् ।

(७४) असौ हरिः (सिंहः), तमुवपुरपि (क्षीणशरीरोऽपि) अजघन्यः
(श्रेष्ठः) इति विधेयम् । स किन्भूतः ?—करिकुञ्जराणाम् (पृजश्रेष्ठानाम्)
वधिरण रक्ताः (लोहिताः) खुराः (नीर्याः) च नखरा यस्य सः, तेजसाम्
धाम (आश्रयः), महसा (तेजसा) पृथुमनसाम् (विपुबान्तःकरणानाम्)
इन्द्रः (प्रभुः), जिष्णुश्च (जयशोकश्च) इति । अत्र तत्त-कुञ्जर-रक्त-धाम-हरि-
पदानि परिदृश्यवहानि, वपुरादिपदानि तु तत्त्वज्ञानोत्पन्नमयालङ्कारत्वम् ।
धाम-महः-इत्यत्र हरिर्जिष्णुः-इत्यत्र च शब्दगतत्वमेव, उभावोरेव शब्दयोः
परिदृश्यवहत्वादिति । एवं करिवाचकाः सर्व एव शब्दा उत्तरत्वं स्थिताः
श्रेष्ठार्थवाचका इति मते 'करिकुञ्जर' इत्यत्र अर्थगतोऽयमलङ्कारः सभङ्ग-
पदयोरेव परिदृश्यवहत्वादिति तु विभावनीयम् ।

॥ दशम उक्तासः ॥

अर्थानुक्तारानाह (१),-

साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव (२), (न कार्यकारणादिकयोः)

(१) “उपमाऽनन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः । उल्लेखाऽय सवन्देहो रूपकापह्नुती तथा । श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना । अपह्नुतप्रसंसाऽतिशयोक्ती परिकीर्त्तिते । प्रतिबन्धूपमा तद्वदुदधानो दीपकं तथा । तुल्यबोधितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्त्तितः । आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च । यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्मृतां विरोधवत् । स्वभावोक्तिस्य व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सङ्गोक्तिवत् । विनोक्तिपरिदृष्टी च भाविकं काव्यचिह्नवत् । पर्यायोक्त्युदात्तञ्च सङ्गञ्च उदीरितः । पर्यायवाच्यमानञ्च प्रोक्तः परिकरणतया । व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विशेषे ज्ञेयुषाचक्षरं । अन्वोन्यसत्तरं च्छब्दधारी तद्वदसङ्गतः । समाधिष्वक्षेपेन स्मृतं विशेषस्वधिवेन च । प्रत्यनीकं शीघ्रितञ्च यथातामेकावली श्रुती । आन्विमांश्च प्रतीयेन सामान्यञ्च विशेषवत् । तद्गुणतद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्त्तितः । संख्यद्विसङ्करौ चैवमैकषट्पिदीरिताः” इति प्रदीपः ।

(२) ननु साधर्म्यं हि सादृश्यापरनामकः सम्बन्धविशेषः, सम्बन्धश्च एकप्रतियोगिकोऽपरतुयोगिक एव निवृतः, (यथा बल यः सम्बन्धः, यथाक्रमं तो तस्य सम्बन्धस्य प्रतियोग्यतुयोगिनो, यथा, खण्डवै कुच्छे संयोगः, दण्डव्यय कक्षसे कार्त्तिकञ्च सम्बन्ध इति तस्य तस्य सम्बन्धस्य यथाक्रमं तो खण्डव्ययौ प्रतियोगिनौ तावपि कुच्छेकक्षयो यदुयो-

साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानधर्म्येण (३) सम्बन्ध उपमा ।
भेदप्रकृत्यनन्वयव्यवच्छेदाय (४) ।

मिनाविति) एतच्च अत्र, साधर्म्यसम्बन्धस्य कौ प्रतियोग्यतुयोगिनाविति ।
यदि यौकौषिदपि तौ कल्पेते-इत्युच्यते, तदा कार्यकारणादिरूपौ तौ
त्रिभिति न कल्पेते १-इत्याशङ्कान् निराकरोति उपमानेति । इदमत्र
निराकरणम्, सर्व्व एव न सर्व्वेषां सम्बन्धानां प्रतियोग्यतुयोगिनः, किन्तु
कौचित् कस्यचित् इति कार्यत्वादिसम्बन्धस्य प्रतियोग्यतुयोगिनापि कार्य-
कारणादिकौ न साधर्म्यसम्बन्धस्य तथा सम्भवत इति न तौ अत्र कल्पेते,
किन्तु योग्यतया उपमानोपमेये एव प्रतियोग्यतुयोगितया नियतया कल्पेते
इति तदनुपादानं न दोषयेति ।

(३) समानः (एकः तुल्यो वा) धर्मः (गुणक्रियादिरूपः) ययोः
(अर्थात् उपमानोपमेययोः) तौ साधर्म्याणौ, तयोर्भावः (तेन समानेन धर्म्येण
सम्बन्धः) साधर्म्यमिति व्यपत्तिसिद्धं साधर्म्यपदार्थमाह समानेति । साधर्म्यमेव
परं सादृश्यपदेनोच्यते ।

(४) अनन्वये उपमानस्योपमेयतया तयोर्भेदाभावादिति भाः ।
अत्राङ्कारत्वे सतीति विशेषणमनुक्तमपि प्रकरणात् प्राप्तमेव, तेन
गौरिव नव इत्यादौ सदपि साधर्म्यां नोपमाङ्कारः वैचित्र्याभावात् । एवं
कच्छे क्लेशसर्गेष्वेत्यादौ उपमायाः प्रकृत्यनुपाकारकतया अङ्कारत्वेन
नास्ति, तथापि तद्व्यापहारो भाक्त एवेति । ततश्चोक्तरीत्येन अनन्वयव्यवच्छे-
दव्यवच्छेदे भेदप्रकृत्यनन्वयव्यवच्छेदप्रतिभाति अनन्वयस्यैव चतुकारजनकत्वेन
अङ्कारत्वात् ननुपमाया इति । अतएव रसगङ्गाधरकृष्णस्य अङ्कव्यञ्ज-
नूपणावसरे “भेदप्रकृत्यनन्वयव्यवच्छेदः”-इत्युक्तम् । एतच्चोङ्कारत्वे इति
साधर्म्योपमेयत्वेव सध्यम् । उपमास्ये च उपमानम्, उपमेयं, साधा-
रण्यो धर्मः, साधर्म्येति चतुष्टयमपेक्ष्यते । साधारणधर्म्यत्वेन प्रविष्टः
पदार्थः उपमानं तद्वत्तया नर्त्यनीकः पदार्थ उपमेयः, अथवा (उपमाने
उपमेये च) वृत्ततो धर्मः साधारण्यो धर्मः, यस्य धर्मस्य सम्बन्धात् तेन च
उपमेयव्यवच्छेदे, च साधारण्यो धर्मः, तद् उपमानम्, तच्च उपमेयमिति तत्र
परपार्थः, अथा, अत्रोक्तमित्युक्तं मनोवृत्तित्वादी मनोवृत्तधर्म्यसम्बन्धात् तद-
तया प्रविष्टेन चतुष्टयेन च चतुष्टयमपि इति मनोवृत्तं साधारण्यो धर्मः,

पूर्णाः सुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मीपमा-प्रतिपादकानामुपादाने
पूर्णा, एकस्य द्वयोरुपमाणां वा कोपे सुप्ता ।

साऽग्रिमा ।

श्रौत्याधी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा(५) ॥१॥

अग्रिमा पूर्णा ।

उपमानोपमेयसाधारणधर्मीपमा-प्रतिपादकानामुपादाने, सुखरूपमेयमिति । उपमानादिषु तदुपमेयस्य सदुपमेयस्यैव, वाक्यं प्रतीयमानमपि च भवति । अतएव त्वयि कोपो समाभाति सुधां-याविष पावक इत्यादौ सुधांशौ पावकस्यासतोऽपि उपमानत्वसिद्धिः, कमल-मित्र सुखमित्यादौ सुप्तोपमास्थले प्रसिद्धतया साधारणधर्मीसाधुपात्तत्वेऽपि उपमासिद्धिश्चेति । अतएव उपमासत्तये वाक्यपदप्रक्षेपो दर्पणकृतानु-चित्-इव प्रतिभाति प्रतीयमानाया अपि उपमायाः उपमात्वानुपायात्, एवं रीत्या सर्वत्रापि अलङ्कारलक्षणेषु वाक्यपदप्रक्षेपप्रसङ्गाच्च । किञ्च प्रतीयमानाया उपमायाः व्यङ्ग्यरूपत्वेनालङ्कारत्वाभावादेव उपमात्वा-भावः सिद्धएवेति ।

(५) उपमानादिपदानि चत्वार्यपि यद्यसमस्तानि तदा वाक्यमा, तेषु कचोरपि समस्तत्वे समासमा तद्धितप्रत्ययान्तस्य न वाक्यत्वम् न वा समासत्वमिति पृथगुक्तिः । त्रिविधाऽपि पूर्णीपमा, श्रौती श्रौती चेति प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षड्विधेति । उपमायाः श्रौतत्वञ्च यद्गम्यत्वम्, वन्यत्वमिति वास्तु, तच्च यथेवमादियञ्चोपादाने इवाद्यैवित्कृतवतेषो-पादाने भवति, यथादिशब्दानां साधर्म्यसम्बन्धरूपधर्मिणाचकतया तद्वद्भावे अवयवभावेणैव साधर्म्यसम्बन्धस्य सुख्यतयोपस्थितेः । आर्थत्वम्, अर्ध-वयवभ्यत्वम् तच्च तुल्यादिशब्दानां तुल्यार्थवित्कृतवतेषोपादाने भवति, तुल्यादिशब्दानाम् सधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धरूपधर्मिणाचकतया तद्वद्भावे तादृशधर्मिणः (उपमानस्य, उपमेयस्य, उभयस्य वा) एव सुख्यतयोपस्थितेः साधर्म्यस्य अर्थात्प्रस्तात् । एतत् सम्बन्धरूपत्वेन कुटीर्निवृत्तिः ।

यथेवादिशब्दा (६) यत्परास्वस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्युपमानविशेषणान्वेति; तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना स्तुत्यैव षष्ठीवत्सम्बन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्गावे त्रौती उपमा । तत्रैव, “तत्र तस्यैव”-[पृ. ११।११६ पा० सू०]-इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

(६) यथादिशब्दानां साधर्म्यसम्बन्धवाचकत्वं प्रतिपादयन्तीति तत्रैव त्रौतत्वं प्रतिपादयति यथेवेति । ‘यत्पराः’ यदनन्तररुपासताः । तत्रैव तदर्थ-स्यैव । ‘स्तुत्यैव’ त्रयणभालेखेव । ‘सम्बन्ध’ प्रकृते उपमानोपमेययोः साधर्म्य-रणधर्मसम्बन्धरूपं साधर्म्यम् । अयमत्र पूर्वः पक्षः यद्धि यदां यमैविशेषं प्रतिपादयति तत् तद्विशेषणं, एकविशेषणञ्च नापरत्र स्वार्थं प्रत्याययतीति नियमः, यथा, गीष्मस्तवकमित्यादौ गीष्मपदम् उत्पन्नपदार्थं स्वार्थं प्रत्याययत् उत्पन्नपदस्य विशेषणं भवति, ततश्च नान्यत्र स्वार्थम् प्रत्याययति, तथा, ‘सुखं मनोसं कनकं यथैतत्’ इत्यादौ यथाशब्दः कनकपदोत्तररुपासत्वेन कनकपदार्थं उपमानतां प्रत्याययतीति कनकपदस्य विशेषणमिति उपमान-भूते कनके एव साधारणधर्मसम्बन्धं बोधयत्, तदन्वयिन्नु उपमेये सुखे कथं तद्वगमयेत् ? इति उपमानोपमेययोः साधर्म्यात् शब्दानुस्यूतात् कथं त्रौतत्वमिति । सिद्धान्तस्वरूपम्, राज्ञो राज्यमित्यादौ स्मप्रकृत्यनन्तररुपासता षष्ठीविभक्तिः स्मप्रकृत्यर्थे राजनि स्मामित्वं प्रत्याययन्ती तद्विशेषणं भवन्व्यपि यथा राजराज्ययोः स्मस्मामिभावं सम्बन्धं प्रत्याययति, तथा उपमाने उपमानतां प्रत्याययन्तीऽपि यथादिशब्दा उपमानोपमेययोः साधर्म्यासम्बन्धं त्रयणभालेखे उपस्थापयन्त्येवेति, अत्र त, हेतुः शब्दशक्तैर्पचित्वामेव । विशेषणत्वसम्बन्धुमेत्यायं सिद्धान्तः, वस्तुतः यथादयः शब्दा नोपमानविशेषणानि, न हि, ‘अत् वदर्थे’ धर्मविशेषं प्रत्याययति, तत् तद्विशेषणम्, -इति नियमः, किन्तु वृद्धस्य वृद्धोऽन्यबोधः, तत् तद्विशेषणमित्येव सिद्धान्तः, न च यथादयः शब्दा उपमानतार्थकाः, येन उपमाने तदन्वयबोधं जनयन्ती उपमानविशेषणानि स्युः, यथादिशब्दं उपमानताप्रतीतिस्तु नान्यवबोधरूपं, किन्त्वर्थव्यसम्बन्धेति न इवशब्द उपमानविशेषणम् ।

‘तेन तुल्यम्(७)सुखम्’ इत्याहावुपमेवे एव, ‘तन्तुल्यप्रमत्त-
इत्यादौ चोपमाने एव, ‘इदञ्च तच्च तुल्यम्’ इत्युभयत्रापि
तुल्यादिशब्दानां विभ्रान्तिरिति साध्यपर्यायोचनया तुल्यता-
प्रतीतिरिति साधर्म्यस्वार्थत्वात्तुल्यतादिपदोपादाने आर्याः ।
तद्वत्, “तेन तुल्यम् क्रिया चेत् वतिः-” [५।१।११५ पा० सू०]-
इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ ।

‘इवेन नित्यसमासो (८) विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च’ इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा ।

(७) तुल्यादिशब्दानां धर्मिणाचकत्वं प्रतिपादयन् तद्वद्भावे आर्यत्वं
अवस्थापयति तेन तुल्यामिति । अत्र सर्वत्र तत्प्रदायः कस्यम्, इदम्प्रदायं च
सुखम् । उपमेये इति, उपमाने इति च विभ्रान्तिरित्यनेनाम्येति । उभयत्र
उपमाने उपमेये च । विभ्रान्तिः पर्यवसानम्, तात्पर्यमिति फलितार्थः ।
वाच्यस्य साधर्म्यात् । पर्यायोचनया अतुल्यत्वानम् । तुल्यता साधर्म्यवत्त्व-
वन्वन्विता, ता च तेन तुल्यं सुखमित्यादौ उपमेयतारूपा, तत्तुल्यमखे-
त्यादौ उपमानतारूपा, इदञ्च तच्च तुल्यमित्यादौ उभयद्वयैव पर्यावस्यतीति
न साधर्म्यमेव तुल्यता । अयं भावः, तुल्यादिशब्दानां उल्लेखधर्मिणाचकतया
वद्यपि तद्वद्भावे साधर्म्यं यद्वात् न प्रतीयते, तथापि अर्थादाहित्येन एव
तदिति आर्यत्वम्, तथाहि कस्येन तुल्यं सुखमित्यत्र प्रथमत एव, यद्वात्
तुल्यसुखयोरभेदान्त्वबोधः, ततश्च, सुखस्य कस्यतुल्यताप्रतीतिरिति निर्दि-
वादम्, सा तु प्रतीतिः कस्यसुखयोः साधर्म्यात्तुल्यत्वानं विनाऽनुपपत्त्या,
कस्यसुखयोः साधर्म्यां विना कस्येन सुखस्य तुल्यतायाः (साधर्म्यवत्त्व-
वन्वन्वितारूपायाः) एवानिश्चेरिति तुल्यताप्रतीत्यन्वयात्तुल्यतायाः अर्था-
दाहित्येन एव साधर्म्यमिति ।

(८) अत्र “सुप्रो धातुप्रतिपदिकयोः” (२।४।७१) पा० इति
कस्यव्याख्यानासरे “इवेन वनासः विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं”

क्रमेण उवाचदण्डम्,-

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयन्तीर्नं सुवृत्ति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ [वा०श्री०]

अकितहरिणलोललोचनायाः

क्षुधि तरुणारुणतारहारकान्ति ।

सरसिजमिदमाननञ्च तस्याः

सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥ [वा०आ०]

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानाम्,

द्विष्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो

लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥ [स०श्री०]

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु

प्रसुण्यागरिमगीतश्रीः ।

सुरतरुसहस्रः स भवान्

अभिलषणीयः क्षितीश्वरो न कस्य ॥ [स०आ०]

गाम्भीर्ष्वगरिमा तस्स सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् । [त०श्री०]

दुरालोकः स समरे/निदाघाब्बररत्नवत् ॥ [त०आ०]

स्वाधीनपतिका (१) कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तर-

इति शार्ङ्गिकदर्शनेन, “आनन्दे वैकल्पिकत्वाङ्गीकारात् शार्ङ्गिके तर्कोपादानाच्च निम्नपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिकः” इत्युद्योतकत्वात् प्राङ् अ ; एवमेवाङ्गीकर्तव्यं रसगङ्गाधरकदपि प्राप्तिरेव इव कारिधरो मेनेदना इरत्त इच्छि-
नरेण्यः इत्यादौ(प्राप्तरेण्यो कारिधर इव इत्येवाग्न्यस्य कर्त्तव्यत्वात्) वाक्य-
मत इरत्त इत्युद्योतकत्वात् ।

(१) । गङ्गा यदोक्तं “अत्र च यदाचोक्तकार्त्तव्यात् यदपि मेधाः”

चमत्कारभूः, तथा, जयत्रीस्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीवमानेन विना यद्यपि नोक्तेवैचित्यं, वैचित्यप्रक्षालकारः, तथापि (१०) न अनिरुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः, न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरा-मर्शादत्र चास्तप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्यप्रतिभासा-देव । रसादिस्तु (११) व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरञ्च सर्वत्र

इत्यभिहितम्, तच्चाभिधानं तदेवावितथं स्यात्, यद्यलङ्कारप्रभेदेषु विद्य-मानेषु चित्तकाव्यत्वस्य सम्भवः स्यात्; स एव न, उपमादीनामर्थालङ्काराणां व्यङ्ग्यस्वरूपतया तत्त्वज्ञाने (तादृशव्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनित्वस्य, अप्राधान्ये) शुष्णीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य वा सम्भवेन अव्यङ्ग्यस्वरूपस्य चित्तकाव्यत्वस्य दुर्बपपाद-त्वात् ; तथाहि स्तरेऽपीत्यादावुदाहरणे, 'स्नाधीनपतिना कानं भलभाना यथा लोकोत्तरचमत्कारविषयः, तथा जयलक्ष्मीस्वदासेवनेन'-रसादि व्यङ्ग्यरूपेणोपमा वाच्यार्थस्य उत्कर्षाधायकतया अलङ्कारः, तथा विना वैचित्यान्तरस्यासत्त्वादिति उक्तोपमादाद्यालङ्कारसत्त्वे न चित्तकाव्यत्वस्य सम्भव इति पूर्वोपमानेनालोपमालङ्काराभिधानं विद्वद्भिरिति पूर्वपक्षयति स्नाधीनपतिकैति ।

(१०) अत्र वैचित्यान्तरस्यासत्त्वमेवासेत्, वाच्यस्यैव उपमाद्वैचि-त्यस्य सत्त्वात्, तच्च स्तितमानेण प्रतीतं सौ वक्तव्यमर्थं सातिशयसत्कथयत् प्रथमत एवालङ्कारपदबीजमधिकरोति, उक्तव्यङ्ग्यरूपं वैचित्यम् अतुसन्धान-साधितं भवदपि पश्चात्प्रतीततया अस्फुटतया च सदप्यकिञ्चित्करमेवेति, एतदुपेमादाद्यलङ्काराणां वाच्यस्वरूपतया तत्त्वज्ञाने चित्तकाव्यत्वं नासम्भवेति सिद्धान्तवति तथाप्रतीतिः । 'संस्पर्शः' सम्बन्धः 'परामर्थो'ऽनुसन्धानम् । अत्र उपमादाद्यलङ्कारस्येव । 'चास्ता' उत्कर्षः ।

(११) यत् तथापि पूर्वोपरविद्वद्भाभिधानव्यवसक्ति, तथाहि "ते चालङ्कारनिर्णये निर्योष्यन्ते" (६ उल्ला०)-रत्ननेन, दान्धेनालङ्कारोदाहरणतया चमत्कारस्यानि, तान्धेन चित्तकाव्यलोदाहरणतयाऽनवज्ञानापीतभिहितम्,

अत्र ह वाचिः श्रेयोत्पादीनि उपनोदाहरणतयाऽभिहितानि, तान्ये-
तानि चित्तकाव्योदाहरणानि भवितुं नार्हन्ति, एतेषु राजविषयक-
भावादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य सन्नेनाव्यङ्ग्यत्वकल्पस्य चित्तकाव्यत्वप्राप्त्यावा-
दित्वेकं पूर्वोपरविद्वाभिधानम् । तथा अलङ्कारद्वयस्य एकत्वं उपनिपाते,-

“एषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥१२॥

अविभक्तान्वयवामात्मव्यङ्ग्यत्वान्तु सङ्करः” । (१०७०)

-इत्यनेन संसृष्टिसङ्कररूपं सतन्त्रमलङ्कारद्वयं वक्ष्यते, तदनुसारेण
श्रेयोत्पादी प्रभावप्रभवेत्याद्यनुप्रासस्यापि सन्नेन उपसर्गप्रभासयोः
संसृष्टिसङ्करयोरन्यतर एवास्तु अलङ्कारो न तु उपमेति अत्रोपनोदाहरण-
त्वाभिधानमसङ्गतमित्यपरं पूर्वोपरविद्वाभिधानमिति । [पूर्वोपलब्धवर्ण-
यतोऽङ्गीकृत्य समाधानकाङ्क्षादिरिति । ‘अव्यभिचारि’ नियतावस्थिति-
कम् । ‘अगणयित्वा’ (अनावश्यकतया) अनालोच्य । ‘तदलङ्काराः’ काव्या-
लङ्काराः । अत्रेदं समाधानम्, इहालङ्कारस्यैव प्रकृततया तस्यैव विवेचनसम-
यितम्, रसादिरूपस्तु व्यङ्ग्योऽर्थः (अन्ततः) अलङ्कारद्वयस्य सर्वत्रिभवेन काव्ये
सम्भवति, तत्र श्रेयोत्पादी राजविषयकभावादेर्भेदिसुठलमङ्गीकरोमि,
तदा ध्वनितं, शुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं वा अस्तु, अथास्तु टलं चेत्, तद्वा चित्तत्वमस्तु
(अव्यङ्ग्यं त्वरं अतमिति चित्तकाव्यलक्षणे अव्यङ्ग्यपदस्य अस्तु टलव्यङ्ग्य-
परत्वादिति) । एतद्विवेचनसत्त्वाप्रकृततया उपेक्ष्य, प्रस्तुताः काव्यालङ्कार-
भूता उपमादयः केवलं प्रदर्शिताः, न तु चित्तकाव्यप्रभेदा अपीति । “ते
चालङ्कारनिर्णये निषेधेन” -इत्यनेन तु नैवमभिहितम्, ‘वाच्येवालङ्कारोदा-
हरणानि, तान्ये चित्तकाव्यप्रभेदोदाहरणानीति, किन्तु यद्देशालङ्कार-
निरूपणं, तदेव चित्तकाव्यप्रभेदनिरूपणमित्येवोक्तम्, (अत एव, निषेधेनो-
दयुक्तम्, न तदाहरित्वेन-इति), अलङ्कारप्रभेदे हि निरूपयिते चित्त-
काव्यप्रभेदनिरूपणाय नापरं किञ्चिदपेक्षितं स्यात्, तथाहि अनुप्रासचित्त-
रूपमाचित्तमित्येवमादयचित्तकाव्यप्रभेदाः अनिरूपणाय केवलमनुप्रासोप-
मादिनिरूपणभेदादेकत्वं, इतरांयस्य विघ्नतात्वात् ; ततश्च श्रेयोत्पादी
चित्तकाव्यत्वाभावेऽपि न प्रार्थनिकं पूर्वोपरविद्वाभिधानमिति ।

अस्यभिचारीत्वगणयित्वैव तद्व्यङ्ग्यत्वात् अदाहृतः । तद्व्यङ्ग्य-
त्वेन (१२) तु अदाहृत्यमाणा विरसताभावइतीति पूर्वोपर-
विशङ्गाभिधानमिति न चोदनीयम् ॥

तद्वत् धर्मस्य लोपे स्यात्,

न श्रौती तद्विते पुनः [१३] । [५]

एवं न द्वितीयमपि, तथाहि सत्त्वमेषोपमायां तथा सच्च अपरस्य
संघटिः सङ्घटो वा सम्भवतीति शुद्धोपमास्यस्य एव संघट्यादिसंघटोऽपि
उपमावत्त्वमावच्छेदकमेव, इवांस्तु विशेषः, समत्कारितायां सदाहृत्यादान-
रस्य उपमया तद्व्यङ्ग्यत्वादि, तदा संघटा संकीर्णा वा उपमा भवति,
अस्यत्वात्वादि नो चेत्, शुद्धैव उपमा भवतीति; एतद्विवेचनन्तु आत्माप्रकृततया
उपेया, प्रकृतत्वात् काव्याहङ्कारभूता उपमैव केवलं प्रदर्शिता इति । ततश्च
अत्रोपरिष्ठादौ अद्वयमास्य यद्युपमातद्व्यङ्ग्यत्वमङ्गीकरोषि, तदाङ्गीक्रियताम्
नाम संघटा संकीर्णा वा उपमा, अथ न तद्व्यङ्ग्यत्वं, तदा शुद्धैव उपमैति न
पूर्वोपरविशङ्गाभिधानमिति । वस्तुतस्तु अलोपमाप्रकृतसत्कारेण सातिशयेन
अद्वयमास्यत्वसत्कारस्य तिरोधानात् शुद्धोपरिष्ठात् इति अस्यमधिकेन ।

(१२) ननु चित्तकाव्योदाहरणयोग्यतया रसादिरहितान्येव उप-
कोदाहरणानि किमिति नोपम्यस्तानीति अत आह तद्व्यङ्ग्यत्वेनेति ।

(१३) आत्मात्मभिरन्विः, इवाधैविक्रियतिरूप एव हि तद्विते श्रौती
नवेत्, अथ इतिप्रत्ययः “तल तसेव” (५।१।१।६।)-इति सूत्रेण तद्विषय-
स्वत्वादेशोपमानपदात् विहिततया साधारणधर्मो एव आधात्वयसोपमजनयन्
नियतमेव साधारणधर्मसाक्षात् इति साधारणधर्मोपादाने विना साधकस्य
तद्वित्तयासम्भवात् न तद्व्यङ्ग्य उपमाभेद इति ।

धर्मः साधारणः, तद्धिते कल्पवादी (१४) आर्थेव ।
तेन पञ्च (१५) । उदाहरणम् ।

धन्यस्थानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशक्तिः ।

करणीयं वचचेतः, सत्यं तस्यावर्तं यथा ॥ [वा० औ०]

आलक्ष्यकरवालोऽसौ सम्पराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया इष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ [वा० आ०]

करबाल इवाचारः [स० औ०]

तस्य वागवृत्तोपमा (१६) । [स० आ०]

विषकल्पं मनो वेत्सि, [त० आ०]

यदि जीवसि तत् सखे ॥

उपमानानुपादाने

वाक्यगाऽथ समासगा [१७] ॥ २ ॥ [२] ।

(१४) उदाहरणवर्तिनि, “तेन उद्यमं क्रिया चेत् वतिः”-(५।१।।१५)
रत्ननेन विहित इति तदर्थस्य साधारणधर्मरूपार्थं उदाहरणक्रियायामेव पर्यव-
सानात् साधारणधर्मोपादानं विना नैव उदाहरणवतेः सम्भव इति तद्विधान्ते
दर्शयति कल्पवादाविति ।

(१५) वाक्यगा समासगेति द्विविधा अतीति, वाक्य-समास-तद्धित-
गेति त्रिविधा आधीति निश्चयत्वा धर्मकोपे कृत्वा पञ्चविधा ।

(१६) अवृत्तोपमेति अवृत्तेनोपमेयते वा, अवृत्तस्योपमा (उपमानं)
यस्या इति वा समासः । विषकल्पमिति कल्प “ईषदसमाप्ति कल्पेऽईष-
दीयः”-(५।१।६७ पा०)-इति सूत्रेण विहितस्य कल्पप्रत्ययस्य (विष-
कल्पं मन इति सामानाधिकरत्येन निर्द्देशात्) ईषदसमाप्तिविधितो धर्मो
अर्थः, ईषदसमाप्तिश्च किञ्चिन्नसकलधर्मसम्बन्धरूपोपमेति कल्प उदा-
हरणः (उदाहरणवत्त्वत्) विशेषणतया वाच्यत्वात् आधीति ।

(१७) उपमानपदादेव उपमाप्रतिपादकस्य वतिप्रभमित्यद्वितस्य

सञ्चल-करणपर-वीर्याम-सिरि-विभारर्थं च सरसकल्पम् ॥

दीसद् अह वा णिसम्भद् सरिसं अंसंसेनेण (१८) ।

कल्पसोत्थत्तः कल्पसममिति, सरिसमित्थत्त णूणमिति

पाठे एषैव समासगा ॥

वादेर्लोपे [१६] समासे सा कर्माधारक्यच्चि क्यङि]

कर्मकर्त्रीर्णमुलि [२०],

[६]

विधानात् तदनुपादाने तद्धितस्य सम्भवेनात् न तद्धितगा सम्भवति, नापि
श्रौतो, इत्यादीनां उपमानान्मिततयैव स्वार्यबोधकत्वनियमेन उपमानानु-
पादाने तेषामनुपादानासम्भवात्, अतो द्विविधैव । एवमेव प्रदीपः, अतश्च
दर्पणसङ्काशितं श्रौत्यादीभिर्देन चाद्विविध्यं न श्चिरम् ।

(१८) सकलकरणपरविभ्रामश्रीवितरणं न सरसकल्पस्य ।

इत्येतेऽथ वा नियम्यते सदृशमंशमालेपेति सं० ।

“अत्रास्माद्दृश्यन्प्रवणविषयत्वेन दुर्लभतया उत्कृष्टगुणम् अस्मद्गोचरं
किञ्चित् उपमानं भविष्यतीति सादृश्यपथ्यवसानादुपमानलुप्तेयुपमा” इति
उच्यते । “उपमानवाचकात् यत्पदादनन्तरम् इवादेः सम्भवत्तदनु-
पादानस्योपमानानुपादानम्, तेनात् सदृशपदेन सामान्यत उपमानोक्तावपि
न कतिः सदृशव्यादिशब्दाप्रयोगात्” इति तु सङ्घर्षः ।

(१९) अत्र उपमा वाक्यानां सम्भवति, सुखं चन्द्रसकाशते इत्येता-
वन्मालेष उपमाया अप्रतीतेः, नापि तद्धितगा श्रौती वा सम्भवति, वत्या-
दीनां तद्धितानाम्, इत्यादीनाञ्च औपम्यप्रतिपादकतया तत्रयोगे औपम्य-
प्रतिपादकलोपासम्भवादिस्त्वन्वया विभजते वादेरिति एवमेव प्रदीपः । उप-
मानादाचारे”-इति-(१।१।१० पा०)-सूत्रेण कर्मपदात्, “अधिकरणञ्च”
इति तल्लक्षणार्थिकेन च अधिकरणपदात् च क्यञ्च विहितः । एवं “कर्मः
क्यञ्चसङ्घोषश्च”-इति(१।१।११ पा०) इति सूत्रेण कर्मपदात् क्यञ्च विहितः ।
तथा “उपमाने कर्मणि च” इति (१।४।४५ पा०) इति सूत्रेण कर्मणि
कर्त्तरि उपपदे नसक्तं विहितः । ततश्च यद्यपि क्यञ्चक्यञ्चसङ्घां प्रयोगे
उपमा प्रतीयते, तथापि चैवं यथा नोपमावाचकत्वं, तथोदाहरण-
व्याख्यानसरे एव प्रतिपादयिष्याम ।

(२०) ‘कर्मकर्त्तार्यस्योत्पत्तिसङ्घोपे किञ्चसावगा’-इति वन्निवण्णात्
नात् कर्मोपपत्तौ चकार्त्वा ।

वायम् उपमादयोतक इति वादेश्यमाप्रतिपादकस्य लोपे
पद-समासेन, कर्मण्योऽधिकरणाञ्चोत्पन्नेन क्यच्चा, कर्तुः
क्यच्चा, कर्मकर्त्रीरुपपदयोर्णमुला च भवेत् । उदाहरणम्,-
ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कता ॥ [द्वयोः स०]
तथा,

असितभुजगभीषणासिपत्नो

रुहश्चिक्काहितचित्तद्वर्णचारः ।

पुलकिततनुस्फपोलकान्तिः

प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ [बहूनां स०]

पौरं सुतीयति जनं, समरान्तरेऽसौ [क०क्यच्]

अन्तःपुरीयति विचित्रचरितचक्षुः । [अ०क्यच्]

नारीयते समरसीम्नि छपाणपायोः [क्यच्]

आलोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥

स्रधे निदावर्षभांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे । [कर्म०णामुल]

स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः (२१) ॥ [कर्तृ०णामुल]

(२१) क्यच्क्यच्णस्य उपमावाचकत्वाभावेन एष उपमाप्रतिपादकस्य
लोपः, तथाहि क्यच्क्यच्णोः केषुच आचारस्तुल्याचारो वा सामान्यतोऽर्थः,
विशेषाचारस्तु तत्सुपपदवाचिभ्यात् प्रतीयते, यथा, 'पौरं जनं सुतीयति'-
इत्यस्य, सुतकर्मकाचारस्तु पौरजनकर्मकाचारकर्त्तृत्वर्थः, अत्राचारः
केचिदपाण्डुनादिः । 'समरान्तरेऽसौः पुरीयति' इत्यस्य अन्तःपुराधिकरणकाचार-
स्तु समरान्तकाधिकरणकाचारकर्त्तृत्वर्थः, अत्राचारः अन्तर्विहारादिः ।
एवं 'नारीयते' इत्यस्य नारीवर्तकाचारस्तु ग्राह्यकारकर्त्तृत्वर्थः, अत्राचारः
वकातार्थविनयादिः । ततश्च क्यच्क्यच्णोराचारतद्व्युत्पत्ताप्रतिपादकत्व-

एतद्-

द्विलोपे क्षिप्समासगा [२२] ॥ १ ॥ [२] .

एतयोर्धर्म्मवाद्योः । उदाहरणम्,-

सविता विधवति, विधुरपि

सवितरति, तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च-

सुखदुःखवशीकृते मनसि (२३) ॥ [क्षिप्]

नेवास्ति, न तु प्रकृतोदाहरणतया विवक्षितायाः सुतादिना (उपमानेन) पौरजनादेः (उपमेयस्य) उपमायाः प्रतिपादकत्वमिति । सा च उपमा तुल्यार्थप्रतीत्यनन्तरं (तुल्यार्थप्रतीत्यर्थः) साधारणधर्म्मात्मिका प्रतीयते । एवं यत्कलोऽपि क्रियागततुल्यत्वस्य, तथाहि 'निदाघधर्म्मांशुदर्श' पश्यन्ति तं परे' इत्यस्य निदाघधर्म्मांशुदर्शनक्रियातुल्यतात्कर्मकदर्शनकर्त्तारः परे इत्येवमर्थः, 'पार्थसञ्चारं सञ्चरति' इत्यस्य पार्थकृतसञ्चारक्रियातुल्य-सञ्चरणकर्मत्वर्थः, ततश्च यत्सुखः क्रियागततुल्यत्वप्रतिपादकत्वेऽपि प्रकृताया (निदाघधर्म्मांशुपाथीभ्याम् उपमानाम्याम् अवनोपतेरुपमेयस्य) उपमायाः प्रतिपादकत्वं नास्ति, उत्तरशालन्तु तुल्यक्रियाप्रतीतिमूला तल्लतीष्ठर्भवति । एवं च दर्पणे यदत्र दोषदर्शनम्, तत् स्वच्छेऽपि सुखे बलिभक्षणमिव, दर्शयन्नास्ति विवक्षितमेवेति प्रतिभाति ।

(२२) 'अथ द्विलोपे विभजनीया, तत्र धर्म्माद्योर्लोपे वाक्यगा न सम्भवति, शिष्योरुपमानोपमेययोर्मुखं च इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमाया अन्वयमात् । नापि तद्विभजना, पृथित्वेन कल्पनादिरूपस्य उपमाद्योतकत्वेन तत्त्वत्वे द्विलोपासम्भवात् । नापि त्रौती, इवाद्यभा-वादित्यन्यथा विभजते एतदिति' इति प्रदीपः ।

(२३) अत्र 'कर्तुः क्यञ्चस्योपच' (१।१।१) इति सूत्रव्याख्याना-सरे "सर्वप्रतिपदिकेभ्यः क्षिप् वा वक्तव्यः" इति वार्तिकेन विहितः क्षिप्-प्रत्यय एव तुल्याकाररूपसाधारणधर्म्मावाचक इति । तत्र "वेरपुत्रस्य" (६।।६७) इति सूत्रेण नित्यं लुप्तत्वात् धर्म्माद्योपः ।

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।

सम्परायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः (२४) ॥ [स०]

धर्मोपमानयोर्लीपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते (२५) । [२]

तुष्टुसन्तो भरिचिसि कण्ठककलिभाङ्गं केअइवणाङ्गं ।

मालङ्कुसमसरिङ्गं भमर, भमन्तो वि ण पाविचिसि (२६) ॥

कुससेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

क्वचि वाद्यप्रमेयासे,

[१]

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः १

लपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्राबुधीयति (२७) ॥

अत्रात्रा उपमेयः ।

(२४) राजा कुञ्जर इनेति “उपमितं व्याभ्रादिभिः साधान्याप्रयोगे”-
(२११।५६। पा०) इति सूत्रेण समासः । दुराधर्मत्वस्य साधारणधर्मत्वाति-
प्रसिद्धतया तदनुपादानेऽपि नोपमाप्रतीतिव्याघातः ।

(२५) तद्धिते तु नेयं, उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि
त्रौती उपमानाप्रयोगे इवादेरप्रतीतिगदिति प्रदीपः । वृत्तौ समासे ।

(२६) तुष्टुणायमानो भरिष्यवे कण्ठककलितानि ज्ञेयकीवमानि ।

मालतीकुसुमसंशयं भमर, भमस्यपि न प्राप्तासीति सं० ।

तुष्टुणाबमानः तुष्टुणित्याकारशब्देन प्रार्थयमान इति निर्दयं नक्तं ।
अत्र प्रकृतत्वात् अन्वितौ उपमेया, कुसुमान्तरस्याप्राप्त्यापदेशेन त्वदप्राप्त्यत्कृ
दुष्पणस्योपमानमिति प्रतीतेरक्षोपमिति क्रियानिष्पत्तिरिति उद्योतकम् ।

(२७) सहस्रमायुधानि यस्य, तन्निवात्मानमाचरतीत्यर्थात् कर्मत्वेनोप-
मेयधृत आत्मा कर्मत्वेन नोपात्तः । प्रदीपे तु सहस्राराबुधीयतीति पाठः,
तस्य, सहस्रारं चक्रमायुधं यस्य (विष्णोः), तन्निवाचरतीत्यर्थः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥ [१]

तयाणां वादिधर्मीपमानानाम् । उदाहरणम्,-
तंशणिमनि कृतावलोकना ललितविलासविलम्बविग्रहा ।

अरशरविसराचितान्तरा ऋगनयना हरति सुनेर्मनः ॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा 'समासलोपौ' भवतः,
तदोदाहरणम् (२८) ।

क्रूरस्य (२६) आचारस्यायःश्रूलतयाऽध्यवसयात्, अयः-
श्रूलेनान्विच्छति, 'आयःश्रूलिक':-इत्यतिशयोक्तिर्नतु क्रूरा-
चारोपमेय-तैश्चाधर्म-वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा ।

(२८) "अत्र यदि ऋगशब्देन लक्षणया तद्वयने विवक्ष्यते, तदा नेद-
उदाहरणं [ऋगपदस्यैव उपमानप्रतिपादकस्य सत्त्वप्रसङ्गात्], यदा तु ऋग-
नयने इव (चञ्चले) नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते, तदा सप्तम्युपमानपूर्व-
पदस्य बहुव्रीहिसत्त्वपदलोपस्य इति (२।१।२४। पा० सू०) वार्तिकेन
उपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहौ उपमानवाचिसत्त्वलोचनेतिपूर्वपदे
उत्तरपदभूतस्य नयनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानात् इद-
उदाहरणम्" इति प्रदीपः । त्रिलोपे प्रकारानुसारात् सन्ध्यात् एकविधोक्ता ।

(२९) अत्र 'उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपे सम्भवति, यथा 'आयः-
श्रूलिकः' इति, अत्र हि क्रूराचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिरूपः साधारणो
धर्मः, इवादिषु नोपासुः, केवलसुपमानभूतमयःश्रूले नोपासुम्' इति
केचिदाहुः, तन्निराकरोति क्रूरस्येति । अन्विच्छति व्यवहरति । इदमत्र
निराकरणम्, नेह उपमानोपमेयभावः प्रतीयते, तन्नोपमाभावात्, किन्तु
क्रूराचार एव निगोर्णरूपः अयःश्रूलतादात्म्येन (आरोपात्) निर्दिष्ट
इत्यतिशयोक्तिरत्राहकार इति ।

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः (३०), पूर्णाभिः सप्त पञ्चविंशतिः ॥

‘अनयेनेव (३१) राज्यञ्चीर्द्वेनेव मनस्विता ।

मन्त्री साय विषादेन, पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥

-इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः, सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसंर्वलोका नितम्बिनी ॥

-इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा,

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे, पूर्ववदभिन्वभिन्वधर्मत्वे,

अनवरतकनकवितरण-

जललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव

चेष्टा, चेष्टेव कीर्त्तिरतिविमला ॥ [अभि० ध०]

(३०) धर्मोपमे पञ्च, उपमानोपमे द्वौ, इवादिओपमे षट्, धर्मोवादि-
ओपमे द्वौ, धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ, इवोपमेययोर्लोपे एकः, त्रिओपमे च एक
इति भिन्नत्वैकोनविंशतिर्लुप्ताः उपमाप्रभेदाः । उपमानोपमेयादीनां ओपमे
उपमेव न सम्भवतीति तत्कृतप्रभेदो गौणः ।

(३१) ननु अन्वेषि उपमाप्रभेदाः प्राचीनैरुक्ताः, तथाहि एकस्य
उपमेयस्य बहूपमानसम्बन्धे मालोपमा, पूर्व-पूर्वस्य उपमेयस्य उत्तरोत्तर-
उपमानत्वे रसनोपमा इति द्वौ भेदौ, तयोरपि यथाक्रमं बहूपमानानाम्
उत्तरोत्तरोपमानानाम् साधारणधर्मस्य एकत्वेन भिन्नत्वेन च प्रत्येकं द्वैविध्य-
मिति सिद्धित्वा चत्वारो भेदाः, -इत्येवं प्राचीनप्रदर्शितवस्तुभेदसत्त्वे कथं पञ्च-
विंशतिविधत्वमित्याशङ्काम् उक्तवत्तः प्रभेदप्रदर्शनपूर्वकम् (एवंविधयत्किञ्चि-
द्वैविद्याभावात् प्रभेदकारणे आनन्वदोषप्रसङ्गेन, पूर्वोक्तप्रभेदेन यथासम्भव-
भेतेषामन्वेषणं च) निराकरोति अनयेनेति ।

मतिरिव मूर्त्तिर्मधुरा, मूर्त्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
 तस्य सभेव जयश्रीः शश्या जेतुं वृपस्य, न परेषाम् ॥ [भि०ध०]
 -इत्यादिका रसनोपमा च न लक्षिता, एवंविधवैचित्र्य-
 सहस्रसम्भवात्, उक्तभेदानतिक्रमाच्च ॥

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः,

उपमानान्तरसम्बन्धाभावो-(३२)-ऽनन्वयः । उदाहरणम्,-
 न केवलं भाति नितान्तकान्ति-
 र्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
 यावद्विलासासुधलास्त्रवासा-
 स्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥

विपर्ययास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोरुपमानोपमेययोः, (३३) परिवृत्तिः (अर्थात्) वाक्य-
 द्वये, इतरोपमानव्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा कृति) उप-
 मेयोपमा ।

(३२) अत्र बहुव्रीहिः समासः । एतच्चानन्वयपदव्युत्पादनं,
 लक्षणन्तु कारिकोक्तम्-एकस्मिन् वाक्ये एकस्य (तत्सदृशवस्त्वन्तरासत्त्व-
 प्रतिपादनाय) उपमानोपमेयभावोऽनन्वय इत्येव प्राज्ञम् । उपमायां न
 एकस्यैव उपमानोपमेयभावः, उपमेयोपमायान्तु बोधोद्देशे च इति तयो-
 र्यवच्छेदः । स्तेन सस्य उपमाऽनन्वय इति तु निष्कर्षः ।

(३३) परिवृत्तिरिति विपर्ययासपदस्यार्थः । एकवाक्ये परिवर्तना-
 सम्भवात्, 'अर्थात्' 'वाक्यद्वये' इति उक्तम् । इतरोपमानेति विशेषणम्,
 एकस्य उभयत्र साधारणधर्मत्वे सतीति विशेषणं यादृशति, एकैव हि
 धर्मैव तस्य सास्येऽपरत्वं वर्णिते, तेन धर्मैव अपरस्य तत्र सास्यधर्मप्राप्तमपि

उदाहरणम्,

कमलेव मतिर्भतिरिव कमला,
तसुरिव विभा, विभेव तसुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
सततं विभाति वत यस्य ॥

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् (३४) ।

पुनः शब्देनोच्यमानु' तेन धर्मेण तयोः सदृशं तृतीयं वस्तु व्यभिचिनतीति उद्योतकत्वं प्राह अ । अत एव सविता विधवतीत्यादौ सत्यपि उपमानोप-
मेययोर्वाक्यद्वये विपर्यासे साधारणधर्मस्य भिन्नतया नोपमेयोपमा, तत्र हि सविता विधवतीत्यत्र शीतकरत्वादिः साधारणो धर्मः, विधुरपि सवितर-
तीत्यत्र तु उष्णकरणत्वादिः साधारणो धर्मः इति । अयमत्र निष्कर्षः,
पूर्ववाक्योक्तसाधारणधर्ममेव साधारणधर्मोक्तस्य पूर्ववाक्योक्तेन उपमेयेन पूर्ववाक्योक्तस्य उपमानस्य उपमा उपमेयोपमेति ।

(३४) उत्कटैककोटिः संशयः सम्भावनं । संशये हि कोटिद्वयं (पञ्चदशं) वर्त्तते यथा 'अयं पुरषो न वा ?' इत्यत्र एका कोटिः पुरुषस्य विधिः अपराच 'न वा' इति पुरुषस्य निषेधः । यस्मिन् संशये कोटिद्वयमध्ये एकस्याः कोटिः उत्कटत्वं (निश्चितप्रायत्वम्) स एव संशयः सम्भावन-
मिच्छुच्यते । यद्योदाहरणे पञ्चलक्षणाः पादलक्षणत्वं निश्चितप्रायत्वमिथोक्तम् । प्रकृतस्य (उपमेयस्य) समेन समासतया । उपमेयस्य उपमानत्वेन सम्भावना उत्प्रेक्षा इति तु निष्कर्षः, यद्योदाहरणे उपमेयभूता पादयोभा उपमानभूत-बोधोक्तवर्षेत्तु पादपतित-पद्मयोभात्वेन सम्भाविता । अत्रा-
लङ्कारत्वे सतीतिविशेषः प्रकरणप्राप्तमस्यैव, तेन प्रतिभाहस्तापितायाः वास्तविकसम्भावनायाः अस्मिन्साधारणधर्मोक्ततायाः सम्भावनायाश्च समत्काराजनकतया अलङ्कारत्वाभावेन नोत्प्रेक्षात्वप्रसङ्गः, रमणीय-
धर्मनिबन्धनाश्रितभोत्यापितैव हि सम्भावना चमत्करोतीति सैवालङ्कारः । तद्वाचकाय ध्रुवम्-प्रायो-नवम्-मन्ये-शङ्के-अरिभि-जज्ञे-तर्क्यासि-जाने-
उभे-इत्येवमादयो बहवः, एवं 'उपमानस्य अलोकसिद्धत्वं इवशब्दोऽपि' इति चक्रवर्ती । 'तिङ्गन्समभिव्याहृत इवशब्दः सर्वत्रैवोत्प्रेक्षावाचकः, नामसमभिव्याहृतस्य इवशब्दस्यैव उत्प्रेक्षाबोधकः, यत्र सम्भावनोपयुक्त-
विशेषणदानं ।

समेन उपमानेन । उदाहरणम्,-

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशायाम्, .

इन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्थेति हर्षात्

लग्नां मन्ये ललिततनु, ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि, वर्षतीवाञ्जनं नभः (३५) ।

-इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितम् (३६) ।

* यथा,-

वासेन्दुशक्रायविकाशभावात् वधुः पलाशान्यतिलोद्धितानि ।

सद्योवसन्नेन समागतानां नखजलानीव वनस्थलीनाम् ॥

-इत्यादौ यत्न-काचित् स्थितैरपि नखजलैर्वक्रत्वशौद्ध्यादिना
उपमाया वक्त्रुं यक्यत्वेऽपि सद्योवसन्नायकसमागत-वनस्थलीसम्बन्धित्व-
रूपविशेषणकल्पनम् उत्प्रेक्षागमकं । तदन्यस्थले इवशब्दः उपमाबोधकः?
इति तु उद्योतकत्वं । दर्पणकतस्तु, -तुशब्दोऽपि उत्प्रेक्षावाचक इति, एवम्
उत्प्रेक्षावाचकानामेषां सम्भावनाबोधकत्वाभावे नायमलङ्कारः, यथा,-

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवधीर्षां वितलते,

तदाचष्ट' लोकाः शयक इति नो मां प्रति तथा ।

अहन्निन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्तदृश्यी-

कटाक्षोत्सोपातत्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

इत्यादौ (निश्चयार्थकतया) नायमलङ्कार इति, तथा उत्प्रेक्षाबोधकोव-
शब्दश्च काचित् प्रतीयमानोऽपि भवति, यथा,

तन्वक्त्राक्षमयुग्मेन सुखं न प्रकटीकृतम् ।

हृदराय गुणिने स्थानं न दत्तमितिसञ्जया ।

इत्यत्र लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षाबोधक इवशब्दो भट्टिति प्रतीयते, अत्रयोश्चक्ष्णाया
असम्भवात्, इवशब्दं विना वाक्यार्थस्याप्रतीतेः'-इति च व्याख्येयम् ।

(३५) असत्पुरुषस्यैव दृष्टिनिष्कलतां गतेति चोक्तम् । अत्रायेकपदा ।

(३६) न तु, 'तमसोः लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्षा' -इत्यलङ्कारसम्बन्धकारो-
क्तम् युक्तम्, व्यापनस्य लेपनतयोत्प्रेक्षयोर्नैव समकारपर्यवसानात् तत्क-
र्तृत्वपर्यन्तोत्प्रेक्षयोः प्रयोजनविरहेण तस्यात्राविवक्षितत्वादिति शेषः ।

ससन्देहस्तु (भेदोक्तौ तदनुक्तौ च) संशयः(३७)॥६॥

भेदोक्तौ यथा,-

अयं मार्त्तण्डः किं ? स खलु तुरगैः सप्तभिरितिः,

छाशानुः किं ? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

अतान्तः किं ? साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्ष्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥

(३७) अत्र प्रकृतस्य धमेनेति पूर्वकादनुवर्त्तते, तेन, उपभेदस्य उप-
मानरूपतया संशयः ससन्देहालङ्कार इति लक्षणम् । अत्रापि अलङ्कारत्वे
सतीति विशेषणस्य सत्त्वात् प्रतिभासुत्यापितेऽचमत्कारिणि 'स्याद्युवां पुत्रो
वा' इति संशये न संशयालङ्कारत्वप्रसङ्गः । संशयश्च उभयस्मिन् पक्षे तद्व्यवहारेण
प्राज्ञः, तेन सम्भावनाया अपि संशयविशेषरूपतया नोत्प्रेक्षाबद्धारं ससन्दे-
हालङ्कारत्वप्रसङ्गः, सम्भावनाया एकस्मिन् पक्षे आधिक्येन उभयत्र तद्व्यव-
हारेण रूपत्वाभावादिति । अस्य च ससन्देह इति नाम सहेत्वरं विना प्रायः
सर्व एवाङ्गीचक्रुः, ततश्च (विज्ञानं सन्देहानां प्रायशः सत्त्वात्) सन्देहेन
सह वर्त्तमानः सन्देहः ससन्देह इति यथाकथञ्चित् व्युत्पन्नः कार्यः ।
अथमेव सन्देहालङ्कारसंशयालङ्कारशब्दाभ्यां व्यञ्जितयते ।

स वायं भेदोक्त्यनुक्तिभ्यां द्विविधः । भेदो वैधर्म्यात्, तच्च उपमानोप-
भेदयोरेकस्मिन् अवर्त्तमानस्य वर्त्तमानं धर्मविशेषरूपम् प्राप्तं, यद्योदा-
हरणद्वये, यथाक्रमं सप्ताश्वत्थ उपभेदे राजनि अवर्त्तमानः उपमाने
सूर्य एव वर्त्तते, एवं अस्मितसविद्यासुषुपनं उपमाने चन्द्रादाववर्त्तमानं
उपभेदे सृष्टे एव वर्त्तते इति तयोश्चित्तरत्नं वैधर्म्योक्तिरिति । अथसाद्यः
प्रभेदोऽपि द्विविधः, निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्चेति । निश्चयः गर्भं (मध्ये)
वस्तेति अस्मित्या यादृशसंशयानन्तरं निश्चये जातेऽपि पुनः संशयः, स
निश्चयगर्भः । निश्चयचाल उपमानभिन्नत्वेन उपभेदावधारणरूपो प्राज्ञः,
एकोपमानभिन्नत्वेनावधारणेऽपि उपमानान्तररूपेषु संशयोदवसम्भावत्,
संशयस्य निश्चयगर्भत्वं नासम्भवि । यद्योदाहरणे, सूर्ये सप्ताश्वत्थ-

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भा, यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देहः खीद्यतः । यथा,-

इन्दुः किं ? क्व कलङ्कः, सरसिजमेतत् किमस्तु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुष्मिति, हरिणाञ्चि, निश्चितं परतः ॥

किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टोज्जटेन । तदनुत्तौ यथा,-

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः ?

शुङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो? मासो नु पुष्पाकरः ? ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु (३८) विषयव्यावृत्तकौटुहलो

निष्कर्तुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ? ॥

रूपवैधर्मादर्शनेन रासः सूर्यभिक्षत्वावधारणेऽपि कथानुत्तररूपेणापि पुनः संशयः संभवत्येव, इत्यमेव निश्चयगर्भत्वस्य उपपद्यते । निश्चयः खल्वेव (समाप्तौ) यद्येतिव्युत्पत्त्या यादृशसंशयानन्तरं निश्चये जाते (निश्चयस्यैव संशयनिवर्त्तकतया) पुनः संशयानुदयः स निश्चयान्तः । उपमेयस्वरूपेण उपमेयावधारणमेव उपमेये उपमानसंशयनिवर्त्तकमिति तदेवात्र निश्चयपदेनोच्यते, तादृशनिश्चयानन्तरमेव हि संशयानुदयेन निश्चयान्तत्वस्य उपपद्यते, यथोदाहरणे, ललितसविलासवचनादिरूपवैधर्मादर्शनात् सुखस्वरूपेण सुखस्य निश्चये पुनः केनापि उपमान-रूपेण संशयः ? परन्तु 'वाच्यस्य संशयस्य वाच्येनैव निश्चयेन निश्चितिषण्णस्य चित्तमिति निश्चयान्तस्यैव निश्चयस्य वाच्यत्वमावश्यकम्, तस्य वाच्यत्वे च न तादृशभेदकारित्वम्'-इति प्रत्यमानेन भट्टोज्जटेनार्यं निश्चयान्तप्रभेद उपेक्षितः, परन्तु प्रत्यक्षप्रमाणतः; ततश्च निश्चयगर्भस्यैव निश्चयपदेन पूर्वोक्तोपमानभिन्नत्वेन निश्चयः वाच्यो वा प्रतीयमानो वा पान्तः । निश्चयान्तस्यैव हि निश्चयपदेन उपमेय-रूपेणैव निश्चयो पान्तः, स च वाच्य एव नियतः इति । एतत्सर्वं इत्थो स्पष्टम् ।

(३८) कथं नु प्रभवेत्, नैव प्रभवेदित्यर्थः, एवञ्चाल उत्तरार्द्धे सम्भवेऽसम्भवरूपा अतिशयोक्तिः ।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

• अतिसान्यात् (अनपङ्गतभेदयोः) अभेदः (३८) ।

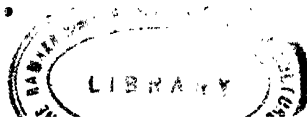
समस्तवस्तुविषयम्, श्रूता आरोपिता यदा ॥७॥

आरोपविषया इव(४०) आरोप्यमाणा यदा शब्दोपात्ताः,

(३८) परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेन उपस्थिततया प्रकाशितविभिन्नरूपयो-
रपि उपमानोपमेययोरतिसान्यप्रदर्शनाय काल्पनिकोऽभेदारोपे रूपकमिति
निर्गमः, यथा 'सुखचन्द्रं पश्य' - इत्यादौ सुखत्व-चन्द्रत्वरूपपरस्परविरुद्धधर्म-
वत्तया उपस्थितयोर्मुखचन्द्रयोरभेदारोप इति । अतिशयोक्तौ उपमेयस्य न
उपमेयगतधर्मवत्तया उपस्थितिरिति ततो भेदः, अपङ्गतौ तु उपमेयगोप-
नेन भेदस्याप्यपङ्गवः, अत्र तु न स इति ततोऽपि भेदः । आरोपलक्षणासम्भ-
वस्थले रूपकम्, साध्यवसानलक्षणासम्भवस्थले तु अतिशयोक्तिः । एतं
सुखपद्मेत्यादिसमासस्थले विशेषणस्य सुख्यतया, उपमानगतत्वे रूपकम्,
उपमेयगतत्वे उपमा, उभयत्र तुल्यरूपत्वे त्वनयोः सङ्करः, अत्र यथाक्रम-
सदाहरणत्वयम्, विकसितं सुखपद्ममिति, सदास्यं सुखपद्ममिति, रमणीयं
सुखपद्ममिति चेति ।

तत्र रूपकं तावत् त्रिविधं, साङ्गं, निरङ्गं, परस्परितञ्जेति । तत्रापि
साङ्गं समस्तवस्तुविषयम्, एकदेशविवर्त्ति चेति द्विविधम् । निरङ्गञ्च क्षेत्रकं
मालारूपञ्चेति द्विविधम् । परस्परितन्तु स्त्रियास्त्रिपद्यन्निबन्धनतया
द्विविधं सत् प्रत्येकं क्षेत्रकं मालारूपञ्चेति चतुर्विधमिति मिलित्वा रूप-
कस्यादौ भेदाः । तत्र प्रथमं समस्तवस्तुविषयं साङ्गमेतदित्यन्तेन साङ्गस्य
प्रभेदद्वयं क्रमेण प्रदर्शयता साङ्गं निरूपितम् ।

(४०) आरोपविषयाः आरोपाधिकरणानि उपमेयाः । आरोप-
विषयस्यानुपादानेऽतिशयोक्तेरेव प्रसङ्गः, अतः रूपके आरोपविषयस्यो-
पादानं नियतमेवेति आरोपविषया इवेति इष्टान्ततया उक्तम् । आरोप-
साधाः उपमानानि ।

तदा (समस्तानि वस्तूनि (४१) विषयोऽस्येति) समस्तवस्तु-
विषयम् । आरोपिता इन्द्रि-बहुवचनमविवक्षितम् । यथा-
ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चद्रसुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन (४२) ॥

अत्र (४३) पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म
एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्सङ्कराशङ्का न कार्या ।

(४१) वस्तूनि आरोप्यमाणानि । विषयः यद्प्रतिपाद्यः । अविवक्षित-
मिति अन्यथा आरोप्यमाणस्य एकत्वे द्वित्वे वाऽस्यासम्भवः स्यादिति
शेषः ।

(४२) छुरणमङ्गशेषः । व्यसनं कौतुकम् क्रीडा वा । कापालिकी तत्त्वरूपा
विशेषयोगिनी । सुद्राकपालं दीक्षाकालम्बुहीतोपकरणम् । परिमलश्चूर्णम् ।
अत्र आरोप्याणां भस्मादीनां सञ्चेषां शब्दोपात्तत्वात् समस्तवस्तुविषयरूपकम्,
यत्र कापालिक्या आरोप इव तदङ्गानां (तदुपकरणानां तदातुषङ्गिकाणां)
भस्मादीनामप्यारोपात्तस्य साङ्गत्वम् । 'भस्माभिन्ना ज्योत्स्ना इत्यादिरीत्या
उपमानविशेषणक एव मयूरव्यंसकादित्वात् समासः कार्य इति नोपमान-
पदस्य प्राग्भावनियमः, मयूरव्यंसकादिपदेन संसर्गाख्येव रूपकोदाहरणानि
नृहन्ते'-इत्युद्योतकतामाशयः । अत्र तु पद्यस्य तदुपपादेऽपेक्षु तिः ।

(४३) ननु ज्योत्स्ना भस्मेवेत्यादिरीत्या उपमितेऽसासवशापि सम्भवेन
अत्र उपमा वा स्यात् रूपकं वेति संशयोदयेन उपमेया रूपकस्यासन्देह-
सङ्कर एव स्यात्, न तु रूपकमित्याशङ्कान् निराकरोति अत्रेति । इदमत्र
निराकरणम्, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं हि कापालिक्या एव सम्भवति, न तु
रात्रेः, उपमापरिकल्पने तु उपमेयभूताया रात्रेरेव प्राधान्येन तत्र नान्त-
र्धानव्यसनरसिकत्वस्य सप्यतयाऽन्वयः स्यादिति रूपकमेवास्वीयते । अत्र

श्रीता आर्याश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

, केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्या-
दवसेयाः-इत्येकदेशविवर्तनात् (४४)एकदेशविवर्ति । यथा,
जस्य रण्यंतत्तरए करे कुणतस्य मण्डलागलस्य ।

रससंसुही वि सससा परंसुही होइ रिउसेणा (४५) ॥

अत्र रण्यस्थान्तःपुरत्वमारोप्यमाणां शब्दोपात्तं, मण्डलाग्र-
सताया नायिकात्वं, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थ-
सामर्थ्यात् (४६) अवसीयते-इत्येकदेशे विशेषेण वृत्तनात्
एकदेशविवर्ति ।

साङ्गमेतत्,

उक्तद्विभेदं सावयवम् (४७) ॥

‘न काव्यां’-इत्यनन्तरम् “अथ वा न्यस्यं लाङ्कनमङ्गलं कुसुदिनीप्रोक्तास-
विद्विप्रदमिति पठ्यते; पादः, एवं रूपकेणैव निर्व्याहः”-इति कवित् पाठः ।

स च बहुभिन्नीकाकङ्गिरहृततया अनाकर इवाभाति ।

(४४) ‘एकदेशविवर्तनात्’ एकस्मिन् देशे एकस्मिन् व्यंशे विवर्तनात्
विशेषेण वृत्तनात् । अर्थात् आरोप्यमाणस्य सर्वत्र वाच्यत्वे एकांशे प्रतीय-
मानत्वरूपस्य विशेषस्य सत्त्वात् एकदेशविवर्ति इति नाम सार्थकं ।

(४५) यस्य रण्यतःपुरे करे कुणतस्य मण्डलागलताम् ।

रससन्मुख्यपि मण्डला पराङ्मुखी भवति रिपुसेनेति सं० ।

मण्डलागलः खड्गः ।

(४६) पाणिपट्टीहरपि बोधकं करे-कुर्वतः-इति, विशेषणं, रससन्मुखी-
त्यादिसौख्यं, रण्येऽन्तःपुरत्वारोपयेति त्वयमल अर्थसामर्थ्यम् ।

(४७) सत एव वर्तनीयतया अङ्गिनः (प्रधानस्य) अवयवानां (सख्यतं-
कलावर्णनीयतया अप्रधानानां तत्त्वसर्किषां) रूपणैः सहितं यत् अङ्गिनः

निरङ्गन्तु ।

शुद्धम् (४८),

यथा,-

कुरङ्गीवाङ्गनि स्मितयति गीतध्वनिषु यत्,
सखीं कान्तोदत्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्रयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति, तद्दृष्टो वेद्यप्रभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥

माला तु पूर्व्ववत् (४९) ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः । यथा, -
सौन्दर्य्यस्य तरङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः,
कान्तेः कार्मण्यकर्म, नर्म्मरहसामुल्लासनावासम्भः ।
विद्या वक्रगिरां, विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया,
वाणाः पद्मशिलीमुखस्य, ललनाचूडामणिः सा प्रिया(५०) ॥
नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत् परस्परितं श्रिल्लेखे वाचके भेदभाजि वा(५१) ॥९॥

रूपणं, तत् सावयवं रूपकम्, अङ्गरूपकसहितम् अङ्गिनो, रूपणमिति यावत् ।

(४८) निरङ्गम् अङ्गानामारोपरहितं क्षेत्रस्यङ्गिनो यद्रूपणम् ।

(४९) पूर्व्ववत् पूर्व्वोक्तमालोपमायामिव । एतेन य एव कारिका-
कारः स एव वृत्तिकार इत्यायाति, अन्यथा कारिकाकृता, वृत्ति-
कल्पदर्शितायाः मालोपमाया अलक्षितत्वेन, अत्र कारिकायां पूर्व्ववदिति
तस्माद्दृष्टान्तयोद्भावनमनुपपन्नं स्यादिति ।

(५०) कार्मण्यकर्म वशीकरणक्रिया । नर्म्मरहसाम् रङ्गपरिहा-
सानाम् । उल्लासना विजृम्भणम् ।

(५१) नियतं वर्णनीयतया अवश्यापेक्षणीयं यत् आरोपणम्, तस्य
उपायः (साधारणधर्मसम्मादकतया) निमित्तं यः परस्य (अन्यस्य)

यथा,-

विद्वन्मानसैर्हंस, वैरिकमञ्जासङ्कोचदीप्तदुग्धे,
दुर्गामार्गणनीललोहित, समित्स्त्रीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष, विजयप्रभावभीम, प्रभो,
साम्राज्यं धरवीर, वत्सरयतं वैरिचमुच्चैः क्रियाः (५२) ॥

[सि०प०सा०]

अत्र, मानसमेव मानसम्, कमलायाः सङ्कोच एव कमला-
नामसङ्कोचः; दुर्गायाम् अमार्गणमेव दुर्गाया मार्गणं, समितां
स्त्रीकार एव समिधां स्त्रीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः,
विजयः (परपराभवः) एव विजयः (अर्जुनः)-एवमारोपण-
निमित्तो हंसादेरारोपः ।

आरोपः तत् परस्परितम्, (कार्यकारणभावरूपा आरोपपरस्परा जाता
अस्तेति व्युत्पत्तेः) । यत्र वर्णनीयारोपणं प्रति अन्यारोपणमेव श्लेषसं कारण-
तया विवक्षितं, तत् परस्परितमिति तु निष्कर्षः । तच्च द्विविधम्, उपायभूते
रूपके आरोपारोपविषययोर्वाचकस्य श्लेषत्वात् भिन्नरूपत्वाच्चेति । साङ्ग-
रूपके तु वर्णनीयस्य अङ्गिनः रूपणं सुप्रसिद्धसाधर्म्यनिमित्तकमेव, न तु
तत्र अङ्गरूपणमेव निमित्तं, तस्य तद् विनापि उपपत्तेः, तत्र अङ्गरूपकस्य
सुप्रसिद्धसाधर्म्यनिमित्तकस्य अङ्गरूपकस्य परिपोषकमात्मनिति साङ्गरूप-
कादस्य भेदः ।

(५२) मानसमेव मानसं मानसधरः । कमलायाः लज्जाः । दुर्गायां
कोट्टानां (गड् Fort) अमार्गणं अनन्वेषणम्, समितां युक्तानां । समिधां
काष्ठानां । सत्यां दुर्गायां ।

यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तं (५३) वक्ष्यते च,
तथापि प्रसिद्धतुरोधादलोक्तः । एकदेशविवर्त्तिर्हीदमन्यैर-
भिधीयते (५४) ।

भेदभाजि यथा,

आलानं जयकुञ्जरस्य (५५), दृषदां सेतुर्विपदारिधेः,

पूर्वाद्भिः करवालचखडमहसो, लीलोपधानं श्रियः ।

संग्रामान्त-सागर-प्रमथन-क्रीडा-विधौ मन्दरः,

राजन्, राजति वीरवैरिनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥[अश्लि० प० मा०]

(५३) मानवादिपदस्य परिवृत्त्यसहत्वात् हंसादिपदस्य च तस्य हत्वाङ्-
भयालङ्कारत्वमिति । 'उक्त' श्लेषनिरूपणप्रस्तावे (२०७।४ प०) 'इह दोष-
ः प्रोक्तालङ्कारायाम्' इत्यादिना उक्तप्रायम् । 'वक्ष्यते' सङ्करालङ्कारनिरूपण-
प्रस्तावे 'उक्तमत्र यथा काव्ये' इत्यादिना, 'एवञ्च यथा पुनरुक्तवदाभासः
परस्परितरूपकश्चोभयोर्भाषाभावात्तुविधावितया उभयालङ्कारौ' इत्यन्तेन,
व्यवस्थायते । प्रसिद्धिरत्र अन्येषामालङ्कारिकाणामर्थालङ्कारमध्ये न्यूनरूपा
याज्ञा ।

(५४) 'यथा रथेऽन्तःपुरत्वारोमे तद्विशिष्टसम्बन्धस्य मण्डलाप्यतादौ
अयोग्यतया तद्वत्त्वादेव नाविकात्वारोपः, तथा राजनि हंशत्वारोमे
तद्विशिष्टस्थानः करणसम्बन्धायोप्यतया तद्वत्त्वात् मानसे मानसपरस्वारोप
इत्येकदेशविवर्त्ति' इति परैदृश्यते, यदीदम् अथालङ्कार एव न स्यात्
तदा अर्थालङ्कारविशेषस्य एकदेशवर्त्तिरूपकस्य इदं तुरोधादुरपमेव न
स्यादिति तेषामुक्तरसङ्गता स्यादिति भावः ।

(५५) अत्र जयं कुञ्जरत्वारोमे भुजे आलानत्वारोपो निमित्तस्यै, भुजे
च आलानत्वारोमे जयं कुञ्जरत्वारोपो निमित्तमिति परस्परसामे-
विद्धिरपि परस्परवदन्तमात्राधीनस्थितिकाभिरिदकाभिर्गेहविशेषनिर्मा-
यिव न दोषाय इत्युच्यते ।

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुवस्य
आज्ञानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिक-महालोक-प्रकाशित-जगत्त्रयः ।

सूयते देव सर्वशसुक्कारत्वं न कैर्भवान्(५८) ॥ [सि०प०के०]

निरवधि च निराश्रयश्च यस्य

स्थितमनिवर्त्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम दृष्ट भवान् स क्रूर्ममूर्त्ति-

र्जयति चतुर्दशलोकवह्निकन्दः (५९) ॥ [असि०प०के०]

-इति च अमाखारूपकमपि (६०) परम्परितं द्रष्टव्यम् ॥

(५८) अलौकिकस्य महेश (उद्वेश) आलोकः (प्रदर्शनम्) इव अलौकिको
महान् आलोकस्येन प्रकाशितं (प्रकृतपक्षे सन्तोषितम्) जगत्सर्वं देव-
स भवान् । सुक्कारत्वं प्रथमा जगत्त्रयप्रकाशावस्थावात्, नेदं राजनि सुक्कारत्वा-
त्वारोपे निमित्ततयोपात्तम्, किन्तु तदपेक्षया उत्कर्षप्रदर्शनायैवोक्तमिति,
अत्रुक्ते नेपथ्यारोप एव तद्विमित्तमिति ।

(५९) निरवधि काष्ठपरिच्छेदमृत्त्यम् । निराश्रयश्च अश्रीपःस्थित-
त्वाद् आश्रयमृत्त्यश्च । स्थितम् अवस्थानम् । अतएव अनिवर्त्तितः कौतुकस्य
आश्रयस्य प्रपञ्चो विस्तारो यथात् सः । विश्वं प्रति भक्तस्योक्ति-
रिवमिति चन्द्रिका ।

(६०) अत्र मायादृष्टव्यमपीति पाठं मन्यमानेन, 'प्रकृतारोपं प्रति
यदि चक्षुःपरातोपाः साक्षात् परस्परवा वा निमित्ततया उपात्तास्तदापि
मायादृष्टव्यम्'-इत्यङ्गीकुर्वीत्येन मतेऽपरेण उक्तोदाहरणद्वयेतादृशमाया-
दृष्टव्यमिवमिति प्रतिपादितम्, तत्र तत एवावगमनव्यम् ।

उदाहरणम्-

उदयमयते, दिङ्माक्षिण्यं निराकुर्वतेतराम्,
 नयति निधनं निद्रासुद्रां, प्रवर्णयति जिवाः ।
 एषयतितरां खैराचार-प्रवर्णन-कर्मणम्
 वत वत लसन्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः (६५) ॥
 अत्राभिधाया अभिव्यञ्ज्यात् ह्याव्यर्कभूयै वाच्यौ ।
 परोक्तिर्भेदकैः शिलष्टैः समासोक्तिः ॥

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (६६)
 (न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्य अर्थस्य अभिधानं,
 सा (समासेन सङ्क्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः ।

वाचकानाम् । अनेकोऽर्थः विशेषरूपो नामा अर्थः । यद्योदाहरणे उदय-
 रूपेण सामान्योदयवाचकादुदयपदादकोदयराजोदययोः उदयविशेषरूपयो-
 रर्थयोः प्रतीतिरिति आहुः ।

(६५) राजपक्षे दिङ्माक्षिण्यं दारिद्र्येण । निद्रासुद्रा निद्रा इव सुद्रा
 (निरुत्साहता) । खैराचारो यथेष्टाचारः । विभाकरस्तन्नामकभूपः । एतच्च
 विभाकरशब्दस्य परिहृत्यसङ्गतया अभिज्ञेयं यद्वञ्जेव एव । अन्यत्र तु
 सर्वत्रार्थसङ्केपः इति विभावनीयम् । केचित्तु विभां नीत्वा राख्यस्य प्रकाशं
 ध्वान्ति, लसन्ति, करोतीति व्युत्पत्तिसम्बन्धा विभाकरपदमपि परिहृतिसह
 निघण्टुवन्ति सर्वत्रैव अर्थसङ्केप इति प्राहुः ।

(६६) श्लिष्टम् प्रकृतार्थप्रतिपादकार्थोभयसङ्गतम् । प्रकृतार्थमव्यतिरेकान्ना-
 मश्लिष्टम् यदप्रकृतार्थस्य बोधनं, सा समासोक्तिरिति । विशेष्यस्यापि
 उभयार्थसङ्गतत्वे तु सङ्केप इति । तत्रार्थं विशेषः, -प्रवरणादीनां निबन्धो
 ष्येपो व्यञ्ज्याः, अभिव्यञ्जे वाच्य इति ।

उदाहरणम्,-

लङ्घयन् तुम्हा वाङ्मयसं जीए स को वि उच्चासो ।

अथलङ्घी तुम्हा विरहे य लङ्घना दुष्कलायं सा (३७) ॥

अथ अथलङ्घीयम् केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्धे उपमापरिकल्पकः [३८] ॥११॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्,-

क्व सूर्यप्रभवो वंशः, क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्ति सागरम् ॥ [वा०नि०]

अथ उडुपेन सागरतरणमिव मन्मथ्या सूर्यवंशवर्णन-

मित्युपमायां पर्यवस्यति । अथा वा,-

उदयति विततोर्द्धारश्मिरञ्ज्नी

अहिमरुचौ, हिमयान्नि याति चासम् ।

बहति गिरिरयं (३९) विलम्बिषण्टा-

हयपरिवारितधारणेन्द्रलीलाम् ॥ [प०नि०]

(३७) लङ्घना तव वाङ्मयसं, यस्याः स कोऽप्युच्चासः ।

अथलङ्घीयम् विरहे न अलङ्घना दुष्कलायं चेति उ० ।

(३८) 'अभवन्' अवगन्तव्यम्, अनुपपद्यमानः, तात्पर्याविषय इति वाच्यम् । वस्तुनोर्वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा सम्बन्धोऽन्वयः । अथोदाहरणे सूर्यवंशवर्णनेऽपि सागरं तितीर्षुर्लक्ष्यति सम्बन्धोऽनुपपद्यो वक्ष्यमाणानुपपन्नं वस्तुवर्णनम् ।

(३९) गिरिः रश्मिपर्वतः । अत्र सनसौक्यबुधोऽप्येन वारणेन्द्रलीलाय-
पदार्थेन गिरिपदार्थस्यान्वयोऽनुपपद्य इति अथोदाहरणस्य अन्वयम् ।

अत्र कथमन्यस्य लीलात्मन्यो वदतीति तस्यदृशीभिर्बुद्ध्यावां
पर्यवसानम् ।

दोर्भ्यां तित्तीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गम्,
आदातुमिच्छति करे हरिणाङ्गबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्गयिषति भ्रुवमेष देव,
यस्य गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥

-इत्यादौ मालारूपायेषा द्रष्टव्या ॥

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वस्वरूप-स्वकारणयोः सम्बन्धो यद्वगम्यते, सा
अपरा निदर्शना (७०) । यथा,-

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुः, हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो हृषत्कणशारमारुहतध्रुतः पतत्यधः (७१) ॥
अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च
सम्बन्धः स्फुटयते ।

(७०) क्रियारूपेण केनेव कार्येण यस्य (क्रियारूपस्य कार्यस्य) स्वकारणेन
सम्बन्धस्य (कार्यकारणभावरूपस्य) यत् प्रतिपादनं, सा अपरा निदर्शनेत्यर्थः ।

(७१) ब्रुवन् प्रतिपादयन् । अत्र हि पततीतिपतनक्रियारूपेण
कार्येण केनेव, पतेत्यदप्रतिपाद्यस्य यस्य (पतनरूपकार्यस्य) स्वकारणेन
(बन्धोवस्य उन्नतपदप्राप्तिरूपेण) सम्बन्धः (कार्यकारणभावभावात्) प्रति-
पाद्यते । तत्रैव लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुः, अत्र हृषत्कणशेति
हृष्टालपर्यवसानाद्विदमपि निदर्शनम् ।

अप्रस्तुतप्रसंघा सा, या सैव प्रस्तुताश्रया [७२] ॥१२॥

अप्राकरषिकस्वाभिधानेन प्राकरषिकस्वाश्रयोऽप्रस्तुतप्रसंघा ।

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा [७३] ॥१३॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणम्,-

याताः, किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते

नो कार्या, नितरां क्लेशासि, कथयत्येवं सवास्ये मयि ।

सञ्जामन्वरतारकेण निपतत्पौताश्रुणा चक्षुषा .

दृष्ट्वा मां, हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥

अत्र प्रस्थानात् किमिति (७४) निवृत्तोऽसीति कार्ये षडे

कारणमभिहितम् ।

राजन्, राजसुता न पाटवति मां, देव्योऽपि दूषीं स्थिताः,

कुञ्जे, भीजव मां, कुमारसचिवैर्नीत्यापि किं भुञ्जते ? ।

(७२) सैव अप्रस्तुतप्रसंघैव । प्रस्तुताश्रया प्राकरषिककार्यप्रतिपत्तिपर्या ।
प्राकरषिकेनाप्राकरषिकाश्रयेः सनासोक्तिः, इत्यन्त अप्राकरषिकेन
प्राकरषिककार्यस्वाश्रये इति भेदः ।

(७३) निमित्ते कारणे । कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य, कारणे
कार्यस्य, सामान्ये विशेषस्य, विशेषे सामान्यस्य, एवं तस्ये तुल्यस्येति पञ्च ।

(७४) किमिति प्रश्ने, किं प्रस्थानात् निवृत्तोऽसि ? इति प्रश्नः ।
तत्र प्रस्थाननिवृत्तिप्रश्ने, अथ किं, प्रस्थानात् निवृत्तोऽसि इति बहुधा
सुक्तं । अत्र तु प्रस्थाननिवृत्तिकारणमभिहितम्, तेनापि च प्रस्थानात्
निवृत्तोऽसि इत्युक्तं अस्मिन् प्रतीयते ।

मूत्रं नाथ, शुक्लवारिभवने सुक्तोऽध्वगैः पञ्चरात्
चित्तस्थानबलोक्तं न्युत्थबलभावेकैकभाषते ॥
अत्र प्रस्थानोद्युतं भवन्तं ज्ञात्वा सञ्जसैव त्वहरयः प्रलाभ्य गता
इति कारणे (७५) प्रस्तुते कार्यसुक्तम् ।

एतत् तस्य सुखात्कियत्, कमलिनीपत्रे कथं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंसा स जडः, 'शृण्वन्वत्स्मादपि ।

अङ्गुल्यग्र-लघु-क्रिधा-प्रबिलचिन्वादीयमाने शनैः

कुत्रोद्भूय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नार्त्तः शुष्वा (७६) ॥

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भावना भवतीति सामान्ये
प्रस्तुते विशेषः कथितः ।

सुहृद्बधू-बाध्य-जल-प्रमार्जनं

करोति वैर प्रतियातनेन अः ।

स एव पूज्यः, स पुमान्, स नीतिज्ञान्,

सुजीवनं तस्य, स भाजनं त्रियः ॥

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रथमवसि,
तत् त्वमेव ज्ञाप्यः-इतिविशेषे प्रकृते, सामान्यमभिहितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः,-श्लेषः, समासोक्तिः,

साहचर्यमार्त्तं वा तुल्यात् तुल्यस्य हि आक्षेपे हेतुः (७७) ।

(७५) कारणे यत्पुत्रावनर्कम् । कार्यं, परिपुत्रशुक्लभाषणकर्मम् ।

(७६) सुखादिति कृतमिति शेषः । अत्र जडवासान्प्रकाशे जड-
विशेषकत्वसङ्कम् ।

(७७) अपकर्तोर्यथा प्रकृतोपपत्त्ये उक्तयोः श्लेषवाचोक्तवद्द्वारदो-
रुत्थवान् अत्र श्लेषपरम् विशेषणविशेषवाचिबद्धानां सर्वेषामेव उभ-
वार्थबोधकपरम्, वचोवोक्तिपरम् विशेषणवाच्यस्य उभवार्थबोधपरमिति ।

क्रमेणोदाहरणम्,-

• पुंस्त्वादपि प्रविचलेत् यदि, यद्यधोऽपि
यायात्, यदि प्रणयने न मञ्जानपि स्यात् ।

अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं

केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन (७८) ॥ [स्त्रे० स्त्रे०]

येनास्यभ्युद्धितेन चन्द्र, गमितः क्लान्तिं, रवौ तत्र ते
सुज्येत प्रतिकर्तुमेव, न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।

(७८) अप्रस्तुतविष्णुपक्षे पुंस्त्वं पुंस्विहं, (नारीभूयान्दत्तकुर्यात्) ।
अधः पातालं, (पृथ्वीरक्षणाय कूर्ममूर्त्त्यां पातालगमनात्) । प्रणयने
याचने, 'न मञ्जान्' वाचनः, (बलिहारायात् प्रार्थनसमये तथाभावात्) ।
पुरुषोत्तमः नारायणः । राजपक्षे पुंस्त्वं पौरुषम् । अधः क्षपदम्भयः । अन्यत्
सुगमम् । उभयपक्षे दिक् पञ्चाः रीतिरिति यावत् । ननु प्रकरणेन राजरूपः
प्रस्तुतोऽर्थ एव प्रथमस्य स्थीयते, - इति कथमत्र अप्रस्तुतप्रशंसा, अप्रस्तुतार्थस्य
प्रथमत उपस्थित्यामेव तत्सम्भवात् । उच्यते, पुरुषोत्तमादिशब्दानां
सत्पुरुषादिरूपे प्रस्तुतेऽर्थे यौगिकी (प्रकृतिप्रत्ययलभ्या) यत्तिरिति
प्रकरणादिसङ्घितामपि तां बाधित्वा अभिधाशक्तिर्नारायणादिरूपसप्रस्तुतमर्थं
प्रथममेवोपस्थापयति, ततश्च प्रस्तुतार्थबोध इति । यत्र हि उभयस्मिन्नपि
अर्थे अभिधासुतेः सम्भवत्तत्रैव प्रकरणादिकं नियामकम्, यत्र पुनरेकस्मिन्
अभिधा, अपरस्मिन् यौगिकी शक्तिः, तत्र अभिधेय बलवती अपरां
प्रकरणादिसङ्घितामपि बाधते, अत्र च मूलं "अवयवशक्तेः सप्तदावयवशक्तिर्वशी-
यसी" इति नियमः । अतएव तत्र स्त्रेवोऽपि उभयार्थस्थानभिधेयत्वात्,
प्रकरणाद्यनियमाभावाच्चेति ।

शीघ्रेणैतद्गुणितं यदि, ततः किं लज्जसे नो मनाक् ?
 अस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्गोत्रि विस्तुर्जसे (७९) ॥ [सं० हे०]
 आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः,
 किं तावदर्जितमनेन दुरर्क्षवेन ।
 क्षारीकृतं च, वड्वाद्दहने ऊतञ्च
 पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितञ्च ॥ [सं० हे०]
 इत्यञ्च काचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थान्धारोपेणैव भवति (८०)।
 यथा,-

अंशे रन्ध्रः-स्थगित-भुवनाभोग-पातालकुक्षोः
 योतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।
 आहो! रिक्तः कथमपि भवेत्पदैवात्, तद्दानीं
 को नामं स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ! (८१) ॥

(७९) पादो रज्जुः चरणस्य (सूर्यकिरणपातेनैव चन्द्रस्य तेजस्जाल-
 मिति) । जडजलं जडधामता हिमान्वयता, सूक्ष्मता च (जडपदस्य
 भावप्राधान्येन निर्हेयात्) इति चन्द्रिका ।

(८०) वाच्यस्य अप्राकरणिकार्थस्य सम्भवित्वे न तत्र प्रतीयमानस्य
 प्राकरणिकार्थस्य आरोपः, तस्य अस्त्वन्वित्त्वे तु तदारोप आवश्यक एव,
 अन्यथा अयोग्यत्वबुद्ध्या अर्थबोध एव न स्यात् । एतच्च उदाहरणेन
 स्मृतीभविष्यति ।

(८१) अन्धवा स्थगितो भुवनस्य आभोगः (विस्तारः) पातालस्य
 कुक्षिः (अध्यस्) च वेन, तस्य अवटो गर्तः खातः । कुहरः क्षिप्तं गभीरभागः ।
 अत्र उपसर्गैर्गभीरस्य प्रभोः पूर्णत्वेन वरम्, न निःस्रता, अन्तन्तोपसर्गैर्ग-
 वत्तेरिति प्रस्तुतम् प्रतीयमानम् । अत्र वाच्यार्थस्य स्मृत एव सम्भवि-
 तया न तत्र प्रतीयमानार्थान्धारोपः आवश्यकः ।

काचिद्धारोपेणैव । यथा,-

कखं भोः ? कथयामि, -द्वैवहतकं मां विद्धि शाकोटकम्,
 वैराग्यादिव वक्षि ? साधु विदितं, कृष्णादिहं ? कथ्यते ।
 वामेनात्र षट्सप्तध्वजजनः सर्वात्मना सेवते,
 न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे (८२)॥
 क्वचित् अंशेष्वधारीपेण । यथा,-

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिसात्कर्णयोश्चापलम्,
 दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्, किं भूयसोक्तेन वा ।
 सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे, यद्वारणोऽद्याप्यसौ
 अन्तःसून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः, क एष ग्रहः ? (८३) ॥
 अत्र रसनाविपर्यासः सून्यकरत्वञ्च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः,
 कर्णोच्चापलन्तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् (८४) ॥

(८२) अत्र षट्पदेषु षडक्षानङ्गीकारात् अतीवनिर्विस्तुः अधम-
 जातिर्द्विस्तुः कचित् पुरुषः प्रस्तुतः प्रतीयते । अचेतनेन वाच्यार्थेन
 शाकोटकेन सह उक्तिप्रत्युत्पन्नत्वात् वाक्यार्थे शाकोटकादिहमे प्रतीक-
 मानार्थस्य अधमजाति-दित्तु-प्रभृतेः आरोपः आवश्यकः ।

(८३) रसनाविपर्यासः जिह्वापरिदृष्टिः, (अग्निगोपात् करोषाम्
 उपकथं रसनायम् इति), पूर्वविपरीताभिधानञ्च । चापलं
 चापल्यं अस्तिरता, अश्लेषमात्रेण सतपरिवर्तनञ्च । स्वपरदिक् निज-
 परमार्गः, आत्मीयानात्मीयविभागश्च । सून्यकरः सन्निपुण्युत्पन्नद्वैवहः,
 धमसून्यकश्च । यद्वाः आयद्वाः ।

(८४) तथाच कर्णोच्चापल्यार्थे न प्रतीयमानार्थस्य अध्यारोपः
 आवश्यकः, तदन्वयं तु रसनाविपर्ययादिहपर्यायत्वे आरोपः आवश्यक एव
 इति ।

निगौर्याध्यवसानन्तु प्रकृतस्य परेषु यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं, यद्यर्थाङ्गी च कल्पनम् ॥१३॥

कार्यकारण्यीर्यञ्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयातिशयोक्तिः सा, (८५)

उपमानेनान्तर्निर्गौर्यस्य (८६) उपमेयस्य यदध्यवसानं

सैका । यथा,-

कमलमनम्भसि, कमले च कुवलये, तानि कमलकलिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्र मुख्यादि कमलादिरूपतया अध्यवसितम् ।

(८५) अतिशयः अतिशयिता प्रसिद्धिसतिक्रान्ता लोकातीता उक्तिः अतिशयोक्तिः, सा च एतेषु परस्परमत्यन्तं-विलक्षणेष्वपि चतुर्षु प्रभेदेषु अस्तीति एतेषां प्रभेदानामतिशयोक्तिरिति साधारणं नाम नासङ्गतम् । कमलानामेव यथा पङ्कजनाम, तथा एतेषामेव अतिशयोक्तिरिति नाम योगरूढमिति न कोऽपि दोषः ।

(८६) अन्तर्निर्गौर्यस्य अन्तर्गलितस्येव स्वरूपेणानुपस्थितस्य (स्वभाषकशब्देन अनुपात्तस्य) । अध्यवसानम् (स्वरूपेणानुपस्थिततया) सर्वथैव अभेदप्रतीतिरूप उक्तटारोपः । अथञ्च प्रभेदः साध्यवसानालक्षणा-सम्भवस्य एव भवतीत्युक्तम् प्राक् । दर्पणकतस्तु, अन्तर्निर्गौर्यपदस्य अप्रधानीकृतस्य-इत्यर्थं मस्यमानः 'सुखं द्वितीयचन्द्रः' इत्यादौ विषयस्य सुखस्योपादानेऽपि एतन्मतिशयोक्तेः प्रभेदवाङ्मयः ।

यश्च तद्देवान्यत्वेनाश्ववस्त्रीयते, सा अपरा । यथा,-
 अखं ललङ्कणाय अखं अखं अ काइ वक्तयच्छाया ।
 सामा सामाखयभावदूणो रेह्वि अ य होइ ॥ (८७)
 'यद्यर्थस्य' यद्विशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम्,
 (अर्थात् असम्भविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा,-
 राकायामकलङ्कश्चेद्वृतांशोर्भवेद्वपुः ।
 तस्या सुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥
 कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ (८८)
 चतुर्थी । यथा,-
 हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।
 चरमं रमणीवल्लभ, लोचनविषयं त्वया भजता ॥
 प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥
 सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

(८७) अन्यत् सौकुमार्यम् अन्यैव च कापि वर्त्तनच्छाया ।

श्यामा सामान्याङ्गजापतेः रेखैव च न भवतीति स ।

ललङ्कणख-शब्दः सौकुमार्ये देशी । वर्त्तनं शरीरम् ।

'शीतकाले भवेदुष्णा शीतं च सुखशीतखा ।

सर्वावयवशोभाया सा श्यामा परिकीर्त्तिता ॥

रेखा निर्माणापरिपाटीलेयसम्बन्धा निर्माणाऽर्थं प्रथमं कठिनीप्रकतो वा ।

(८८) पूर्वं कार्योत्पत्त्यपयुक्तकालात् पूर्वम्, तत्र कार्यस्य कारण-

सङ्गभावेन वर्णनेऽपि भवति । यथा-

सममेव समाक्रान्तं ह्ययं द्विरदगादिना ।

तेन सिंहासनं पितृं सण्डलञ्च मस्त्रीषिताम् ॥-इति दर्पणकम् ।

साधारणो धर्म उपमेयवाक्ये, उपमानवाक्ये च (कथितपदस्य
दुष्टतयाऽभिहितत्वात् (८९) शब्दभेदेन यत् उपादीयते,
सा (वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्) प्रतिवस्तूपमा । यथा,
देवीभावकृमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्यं देवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥

यदि दृश्यनलोऽत्र किमद्भुतम्, यदि च गौरयमद्भिषु किं ततः ।
खणमम्बुसदेव महोदधेः, प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥
-इत्यादि मात्वाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्रापि अनु-
सर्तव्यम् (९०) ।

(८९) तत्रात्र शब्दभेदेनेति विशेषणमनुक्तमपि स्वर्थवशकथ्यम् बोध्यम् ।
“अत्र (कारिकायाम्) द्विरिति द्वये इति च पदे अनेकोपलक्षणे, साक्षात्-
रोधात्”-इति प्रदीपः । तेन वाक्यार्थयोर्वाक्यार्थानां वा उपमासम्बन्धस्य
एकस्यैव धर्मस्य विभिन्नशब्दोपासत्त्वं प्रतिवस्तूपमा इति फलितम् ।
उपमायाम्बु पदार्थयोः सास्यं, तत्र वाच्यं, अत्र तु वाक्यार्थयोः, तदपि
गम्यमेवेति ततो भेदः । सास्यप्रतिपादकानामिवादीनाम् पदत्वेन तैः
पदार्थयोरेव सास्यं बोध्यते, ‘पदार्थः पदार्थेन अन्येति’-इति नियमात्,
वाक्यार्थयोः सास्यं गम्यमेव निवर्तयति अत्र दर्पणकृतो वाच्यसास्यव्यावर्तकं
गम्यसास्यैति विशेषणदानं किमर्थमिति न जानीमहे ।

(९०) अन्यत्रापि वैधर्म्यस्येऽपि । यथा,

चक्रोर्ध्वं एव चतुरासन्द्रिकापानकर्मणि ।

विनावन्तीनं निघण्टाः सहस्रो रतकर्मणि ॥-इति । ‘दर्पणेऽप्येवम् ।

दृष्टान्तः पुनररेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् (६१)॥१६॥

एतेषां साधारणधर्मादीनां । दृष्टोऽन्तः (निश्चयः) यत्र स
दृष्टान्तः (६२) ।

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुसुद्वयाः ॥

एष साधर्म्येण (६३) । वैधर्म्येण तु,-

तवाहवे साहसकर्म्मशर्मणः

करं क्षपाणान्तिकमानिनीषतः ५

(६१) अत्र वाक्यद्वये इति पूर्वखादनुवर्त्तते । एतेषां साधारण-
धर्मोपमानोपमेयानां । प्रतिविम्बनं विम्बप्रतिविम्बभावः, उपमानोपमेयभाव
इति यावत् । प्रतिवाक्यं विभिन्नस्यापि साधारणधर्म्यस्य तुल्यरूपतया
वाक्यार्थयोरुपमासम्पादकत्वे दृष्टान्त इति फलितम् । प्रतिवस्तूपमायां
धर्मस्य ऐक्यम्, अत्र तु विभिन्नता इति प्रतिवस्तूपमातो भेदः । अथा,
प्रथमोदाहरणे, एकदा उच्चपदाधिकरूढस्यावन्तिरनुचितेति उच्चपदाधि-
रूढस्यावन्तेरनौचित्यं साधारणो धर्मः । एवं द्वितीयोदाहरणे आभाविक-
कार्यदर्शनं न विज्ञायकरमिति आभाविककार्यदर्शनस्य विज्ञायजनकत्वं
साधारणो धर्मः शब्दभेदेन निर्दिष्टः ।

(६२) निश्चयः प्रस्तुतस्य अर्थस्य निःसन्देहा (निश्चितप्राभाष्या)
प्रतीतिः, सोदाहरणवाक्येन प्रतिपाद्यमानो ह्यर्थः हेत्वासाङ्गानिदन्त्या
असंशयमेव प्रतीयते । तद्विकं संज्ञां वोगवृद्धिः ।

(६३) मनोविकारनिष्ठाण्यस्य कुसुमविकाशस्य च धर्मस्य परस्परं
भेदः । तथापि मनःकुसुमवोर्भुक्तितत्त्वनिवारणादिरूपः साधारणो धर्मो-
ऽस्तीति तस्यवस्तुस्य वाक्यार्थयोः सादृश्यम् । अत्र दृष्टान्तो न व्यतिरेकेण
दत्त इति साधर्म्योदाहरणम् ।

भटाः परेषां वि-शराहतामरुः

दधत्थवाते स्थिरतां हि पांशवः (६४) ॥

सकृद्दृत्तिसु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव(६५)क्रियासु वङ्गीषु कारकसेरति दीपकम् ॥१७॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् (अर्थाद् (६६) उपमानोप-
मेयानां) धर्मः क्रियादिः, एकवारमेव यदुपादीयते, तत्
(एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्) दीपकम् । यथा,-
किवणाणं धनं ग्याञ्छाणं फणमणी केसरान् सीहाणम् ।
कुलवालिञ्चाणं च त्यणा कदो छिप्यन्ति अमिञ्चाणं ॥ (६७)

(६४) वि-शराहतां विशेषताम् पलायमानतां । वाते ते स्थिरतां न
दधतीति व्यतिरेकेण साधर्म्यं पर्यवसानात् दृष्टान्तोपपत्तिरिति चन्द्रिका ।
पलायनास्थिरत्वयो धर्मयोर्भेदः । परन्तु देशान्तरसंयोगजनकत्वरूपस्य
साधारणधर्मस्य सत्त्वात् अनयोरुपमा, ततश्च प्रकृतवाक्यार्थयोरुपमेति ।

(६५) सैव सकृद्दृत्तिरेव । तथाच दीपकं द्विविधं, एकस्य धर्मस्य
एकवारं प्रस्तुताप्रस्तुतोभयदृत्तित्वे एकम्, अपरञ्च एकस्य कारकस्य एकवार-
मेवानेकासु क्रियासु सम्बन्धे इति । अत्र प्रथमप्रभेदस्यैव उपमाप्रतीतिं
विनापि वाक्यार्थस्य पर्यवसानात् उपमा प्रथमं बोध्यते, किन्तु व्यज्यते
इति नालोपमा । एकस्यापि धर्मस्य द्विरुत्तेः वाक्यद्वयस्याभावेन च न
प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तौ ।

(६६) यस्य धर्मस्य प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयदृत्तित्वम्, तमेव
साधारणधर्ममात्रस्य तयोरुपमानोपमेयभावः प्राप्नोतीत्यर्थादित्युक्तम् ।

(६७) जपणानरं धनं नागानां फणसणिः केसरः सिंहाणाम् ।

कुलवालिञ्चकानाञ्च क्षणाः कुतः स्पृश्यन्तेऽम्हताणामिति सं० ।

कुलपाञ्चिकानामित्यपि भवति ।

कारकस्य च बन्धीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा,-

खिद्यति कृणति वेक्षति विबलति

निमिषति विखोजयति तिर्ष्यक् ।

अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति

नवपरिणया बधूः शयने (६८) ॥

मालादीपकमाद्यञ्चेद् यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण (६९) वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तत्
मालादीपकम् । यथा,-

सङ्ग्रामाङ्गनभागतेन भवता चापे समारोपिते,

देवाकर्षण्य, येन येन सहसा यत् यत् समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः, शरैरिगिरिस्तेनापि भ्रमखलम्,

तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुला, कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

नियतानां सकृद्वर्त्मः (१००), सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥१८॥

(६८) कृणति वक्षति । वेक्षति परिदृश्यते । विबलति विशेषतः
चपलायते । निमिषते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(६९) कारिकायां यथोत्तरमिति' वीष्णान्तरेराद्यमित्यत्रापि वीष्णा
वक्तव्येति प्रतिपादयति पूर्वेण पूर्वेणेति । उपक्रियते उपरञ्जते, विशेष्यते,
सविशेषणीक्रियते । यथोदाहरणे पूर्वोक्तेन कोदण्डेन समासादनक्रियाद्वारा
परोक्ताः शराः सविशेषणीक्रियन्ते, तैर्इरिगिरिः एवं परत्वापि । 'तस्'
तदा । मालादीपकमिदम् न मालोपमादीनामिवेति पृथगुक्तम् ।

(१००) बहुपादीयते इति शेषः । सा धर्मस्य सकृदुपादानरूपा ।
प्रकृताप्रकृतबोधभोदेव एकदा सकृद्वर्त्मसम्बन्धे दीपकस्य, तयोरेकस्य (प्रकृतस्यैव
अप्रकृतस्यैव वा) तत्रास्ते तुल्ययोगितेत्वनयोर्भेदः ।

नियतानां प्राकरणिकाश्यामेव, अप्राकरणिकाश्यामेव वा ।
क्रमेणोदाहरणम्,-

पाण्डु क्षामं वदनं, हृदयं सरसं, तवालसञ्च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि, हृदन्तः ॥ [प्रा०]

कुमुद-कमल-नीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।

अस्तमस्ततरश्मिरञ्जुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ [अप्रा०]

उपमानाद्दयदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः (१०१) ।

अन्यस्य उपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

क्षीणः क्षीणोऽपि यशी भ्रयोभ्रयोऽभिवर्द्धते सत्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि, यौवनमनिवर्त्ति यातन्तु ॥

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत्केनचिदुक्तम् (१०२),

तदुक्तम्, अत्र यौवनगतास्यैर्व्याधिक्यं हि विवक्षितम् (१०३) ।

(१०१) यदित्यव्ययं व्यतिरेकपदान्वयि । व्यतिरेकः आधिक्यम्
उत्कर्षः । स एव व्यतिरेक एव । स व्यतिरेकः व्यतिरेकनामाख्यकारः ।

(१०२) अत्र हि उपमानस्य यशिनः क्षीणोऽपि पुनर्भ्रुविरित्युक्तम्,
उपमेयं यौवनन्तु न पुनरावर्त्तते इत्यपक्षम् । केनचित्, 'उपमानात्
उपमेयस्य आधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः' इत्यङ्गीकुर्वता अख्यकार-
सर्वस्वोपजीव्येन । एतन्मते उपमानात् उपमेयस्य न्यूनतायामपि
व्यतिरेकः ।

(१०३) अयमभिसन्धिः, उक्तर्षाण्युक्तर्षौ हि प्रकरणावधारिणौ न त्वत्-
गतौ, तथाहि अदेव क्षुब्धपक्षर्षकं तदेवान्मत्र उक्तर्षकस्यपि भवति, यथा,
प्राग्निभिरेवने वर्षे ज्ञानरहितत्वपक्षर्षकं भवदपि कूर्खनिरूपणे तदेवोक्तर्षकं
भवति । तत्रच प्रकृतेः मानापनोदनासुक्कृतवा यौवनस्यैर्व्याधिक्यं उक्तर्षो

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये, साम्ये निवेदिते ॥१६॥

शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते, श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्ट तत् ।

अतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमान-
गतमपकर्षनिमित्तं, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्ति-
रित्यनुक्तित्रयम् (१०४), एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे
शब्देन प्रतिपादिते ; आर्थेन च क्रमेणोक्तौ चत्वार एव भेदाः ;
आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव ; एवं द्वादश । एते श्लेषेऽपि
भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्,-

अस्मिमात्रसहायस्य प्रभृतारिपराभवे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्यादोऽस्य महाधृतेः ॥ [अश्लेषा०]

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वा ।

वक्तव्यः, अस्यैव्यंशोत्कर्षस्तु पुनरावृत्तिराहित्यमेव, अपकर्षश्च तस्याहित्य-
मिति, यौवनस्यास्यैव्यमपुनरावृत्तमित्युक्तम् । एवं

हूमदादीर्व्यगसा मया पुनर्द्विषां हर्मैर्द्वैतपथः सितपैकतः ॥

-इत्यपि नखाक्षेपो नोपमेयस्य न्यूनतोदाहरणम्, अत्र हि आत्माव-
माननस्यैव प्रकृततया आत्मनो दूतापेक्षदत्वमेव विवक्षितम्, तदुत्कर्षश्च
आत्मनः शत्रूपहसनीयत्वेनेति । वस्तुतः उपमानात् उपमेयस्य न्यूनत्वं
ब्रह्मापद्यत् सार्वजन्यमेवेति न तत्कृतम् अमत्कारान्तरमिति तत्सङ्गावे
उपमादिरेव अलङ्कारः ।

(१०४) एकतरस्य उत्कर्षनिमित्तमात्रस्य, अपकर्षनिमित्तमात्रस्य वा,
एतयोर्द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम् । शब्देन इयादिना । आर्थेन क्रमेण
तस्यादिपदेन । चत्वार इति पूर्ववत् हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये ।
तावन्तचत्वारः । एते द्वादश । श्लेषेऽपीत्यपिना अश्लेषसमुच्चयः ।

अनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम्; एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र
इवशब्दस्य सङ्गावाच्छाब्दमौपस्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥ [अश्ले षा०]

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपस्यम् ।

द्वयं सुनयना क्लासीकृत-तामरसत्रिया ।

आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥ [अश्ले षाशि०]

अत्रेवादि-तुल्यादिपदविरहेन आक्षिप्तैवोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्राष्टद्वनिषेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाञ्जवङ्गङ्गुरा गुणाः ॥ [श्ले षा०]

अत्रेवार्थे वतिः, गुणशब्दः श्लिष्टः, शाब्दमौपस्यम् ।

अत्रण्डमण्डलः श्रीमान् पश्येष पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥ [श्ले षा०]

अत्र तुल्यार्थे वतिः, कलाशब्दः श्लिष्टः ।

मालाप्रतिवस्तूपभावन्मालाव्यतिरेकोऽपि सम्भवति, तस्यापि
भेदा एवमूच्छाः (१०५) । दिङ्मात्रस्योद्गाक्रियते,

(१०५) इवञ्च पाठप्रणाली विस्तारिकाप्रदीपकनमचेचरादिवस्तुवादि-
सम्मततया अङ्गीकृता । निदर्शनकतस्तु क्रमप्राप्ततया श्लेषे षाशिप्तौपस्य-
प्रदर्शनमेव प्रथमसुचितमिति सन्धसानाः, 'मालाप्रतिवस्तूपभावत्' इत्यादि
'विषमादवच शब्दाः श्लिष्टाः' इत्यन्तं सन्दर्भं, 'श्लिष्टविशेषणाक्षिप्तैवोपमा
प्रतीयते' इत्यनन्तरं वाधु पठन्ति । अन्यत्रात्मान्बन्धिं पाठेसङ्गीचकार ।

यथा,-

इरवन् विषमदृष्टिर्हरिवन्, विभो, विधूतविततदृष्टः ।

रवियन् चातिदुःसह-कर-तापितभूः कदाचिदसि ॥

[सं० भा० भा०]

अत्र तुल्यार्थे वतिः, विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः (१०६) ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीक्षितप्रथः ।

भास्वतानेन भूपेन भास्वनेष विनिर्जितः ॥ [सं० भा० भा०]

अत्र हि आक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । यथा वा,-

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बं

विम्बप्रभाधरमल्लतिमहद्वृगन्धम् ।

यूनामतीव पिवतां रजनीषु यत्र

दृष्ट्यां जहार मधु, नाननमङ्गनानाम् (१०७) ॥

अत्रेवादीनां तुल्यादीनाश्च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणा-

क्षिप्तैवोपमा प्रतीयते । एवञ्जातीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य

पदस्य पृथक् (१०८) उपादानेऽन्येऽपि भेदाः सम्भवन्ति, तेऽपि

अनयेव दिशा द्रष्टव्याः ॥

(१०६) एकत्र विषम-दृष्ट-करशब्दाः यथाक्रमम् अयुक्त-दृष्टनामासुर-

किरणार्थकाः, अपरत्र असम-धर्म-राजयोग्यांशपराः ।

(१०७) मधुपाने विदृष्ट्या आसन्नं, नत्वङ्गनानपाने इति भावः ।

अत्र उक्तवर्षपक्षेऽत्र उपभोगेऽपि वैरस्यावृत्तानामपक्षे इति महेन्द्रः ।

(१०८) पृथक् स्थातन्नेऽप्युपमानविशेषवृत्तयोः उपमेयविशेषण-

तया च ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य एो विशेषाभिधित्पया(१०६)॥२०॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः । . .

विवक्षितस्य प्राकरणीकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य (११०), अथश्च-

वक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो (निषेध इव)

यः, स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः ।

क्रमेणोदाहरणम्,-

ए, एहि किं वि कीइ वि कए

णिकिय, भणामि अलमइ वा ।

अ-विचारिअ-कज्जारम्भ-

आरिणी मरउ ण भणिस्मं (१११) ॥ [व०अथ०]

- (१०६) अथश्चवक्तव्यस्यार्थस्य विधितात्म्यकं विशेषप्रतिपत्तये निषेधा-
भिधानम् आक्षेपः । 'क्वचित्तु, वक्तुमित्युपलक्षणं करिष्यमाणस्यापि निषेध
आक्षेपः । यथा,-

तां सुन्दरीं वर्णयिह्य' न मे वाणी प्रवर्त्तते ।

-इत्यत्र करिष्यमाणवाणीप्रवृत्ते निषेधो वर्णनीयस्यानिर्वाच्यतां व्यनक्ति
आक्षेपः' इति उद्योतकत् । 'अनिष्टस्यार्थस्य निषेधतात्म्यकं विशेषप्रतिपत्तये
विधानमपर आक्षेपः । यथा,-

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शुभाः ।

समापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्न गतो भवान् ॥' इति दर्पणकत् ।

(११०) अनुपसर्जनीकार्यस्य अनुपेक्षणीयस्य । अनुपेक्षणीयस्यापि
निषेधो विशेषबोधनायैव भवतीति ज्ञापनार्थं विशेषणमिदं । अति-
प्रसिद्धत्वमिति इदमुपलक्षणं, दर्पणकस्य अन्यस्यापि विशेषस्य सम्भवात् ।

(१११) ए, एहि किमपि कथा अपि जते निष्कप, भणामि अलमइवा ।

अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्निवतां न भणियामीति च० ।

ज्योत्स्ना भौक्तिकदाम चन्द्रनरसः शीतांगु कान्तद्वयः
 कर्पूरं कदली चणालवलयान्यभोजिनीपल्लवाः ।
 अन्तर्मानसमाख्यया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
 व्यापाराय भवन्ति, हन्त, किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ [उ० अति०]
 क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना (११२) ॥ २१ ॥
 हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा,-
 कुसुमितलताभिरहता-प्यधत्त रजमलिकुलैरदृष्टापि ।
 परिवर्तते स्य, नलिनी-लहरीभिरजोलिताप्यूर्णत सा ॥
 विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।
 मिलितेष्वपि कारणेषु (११३) कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः ।

(११२) क्रियतेऽनयेति क्रियाशब्दः प्रसिद्धे तु परः । विभावयति कारणा-
 न्तरं कल्पयतीति विभावना कारणान्तरकल्पना, प्रसिद्धकारणाभावेऽपि
 कार्योत्पत्तिर्हि कार्यस्य कारणान्तरं कल्पयति । विरोधाभासे उभयमेव परस्परं
 बाध्यतया प्रतीयते, इह तु कारणाभावेन कार्यमेव बाध्यतया प्रतीयते,
 नतु कार्येण प्रमाणनिश्चितः कारणाभावेऽपि बाध्यतया प्रतीयते इति
 भेदः । इत्यमेव उद्योतकत् । कारणाभावश्च क्वचित् नञादिना साक्षात्
 क्वचिच्च कारणाभावविरोधिना उक्त्या परस्परया प्रतिपाद्यते, यथा 'यः
 कोमारहरः' (४४०) इत्यादौ उत्कण्ठकारणविरोधिना उक्तिः ।

(११३) कारणेषु प्रसिद्धहेतुषु । अत्र बहुत्वमविवक्षितम् । अकथनम्
 अभावप्रतिपादनमिति यावत्, तच्च क्वचित् नञादिना साक्षात्, क्वचिच्च
 कार्यविरोधिना उक्त्या परस्परया, यथा द्वितीबोदाहरणे यत्किञ्चैव रूपकार्यस्य
 विरोधिनी यत्किञ्चैव इति । साक्षात्कौ स्फुटत्वम् परस्परयोक्तौ अस्फुटत्वमिति

सा अयुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अप्चिन्त्यनिमित्ता च (११४) ।
क्रमेणोदाहरणम्,-

निद्रानिद्रतावुद्धिते दुरत्ने सखीजने द्वारपदं पराम्ते ।
सखीकृताक्षेपरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्ववार्थवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ [उ०नि०]

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसमायुधः ।

हरतापि भन्तुं यस्य शम्भुना न बलं हृतम् ॥ अवि०नि०]

यथासङ्घ्रामं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः (११५) ॥ २२ ॥

यथा,-

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्तमत्र

देव, द्विधाश्च विदुषाश्च षड्गीहशाश्च ।

तापश्च सम्मद्भरश्च रतिश्च पुष्पां

श्रीर्ष्याश्लेषा च विनयेन च लीलया च ॥

विशेषः । यथा, 'यः कौमारहरः' इत्यादौ अतृकण्ठाविरोधिन्या
अतृकण्ठायाऽऽक्तिः । कारणप्रतिषेध-फलावचनयोः साक्षाद्भक्तौ यथाक्रमं
विभावनाविशेषोक्ती स्फुटे भवतः, परस्परया अतिस्वये तु ते अस्फुटे ।
अतएव 'यः कौमारहरः' इत्यादौ उभयोरेव अस्फुटत्वम् । अतएव
यन्वक्तव्यं उक्तम् (४४०) "अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः" इति ।

(११४) प्रहरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यावचने अयुक्तनिमित्तता,
दुरधिगमस्य तस्य अवचने अप्चिन्त्यनिमित्तता, यथा अन्वोदाहरण्ये तत्तुं हरता
हरण्ये कथं बलं न हृतमित्यत्र हेतुः सहसा चित्तवित्तं न प्रकथयति इति
उद्योतप्रदीपौ ।

(११५) येन क्रमेण वाच्यसङ्घ्रामा वे प्रथमसङ्घ्रामकोनेन क्रमेण प्रसादपि
'तेषां तावत्सङ्घ्रामेषु पदार्थेषु सम्बन्धो यथासङ्घ्रामसङ्घारः ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

.यत्तु, सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येऽप्येतरेण वा ॥२३॥

साधर्म्येऽप्यथ वैधर्म्येऽप्यथ वा सामान्यं विशेषेण यत्समर्थ्यते(११६),
विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्,-
निजदोषादृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पिप्तोपहतः शशिधुम्भं शङ्कमपि पीतम् ॥ [वा० वा० वि०]

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कोसुदीः

महसि सुदृशि स्वैरं यान्थां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्त्तिः केनाप्यगीयत, येन सा

प्रियमृहमगान्मुक्ताशङ्का, क्व नास्ति शुभप्रदः ॥ [वा० वि० वा०]

गुणानामेव दौरात्म्यात् धुरि धुर्या नियुज्यते ।

असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः (११७) ॥

[वा० वा० वि०]

(११६) समर्थ्यते सोपपत्तीक्रियते निःसन्देहं प्रताप्यते । अत्रापपद्य-
मानतया सम्भाव्यमानयोः सामान्यविशेषयोरुपपादनाद्यं तयोरेव्यतररूपो-
दाहरणोपन्यास आर्थान्तरन्यासः । कार्यकारणयोः परस्परं दृष्टान्तदार्ढानि-
भावविरहात् नैव तयोः समर्थ्यसमर्थकभावः सम्भवतीति न तद्व्यतप्रभेदः
कीर्त्ततः ।

(११७) गलिः कुलित इति चन्द्रिका । समर्थोऽप्यधुर्व्यङ्गो दृष्ट इति
महेन्द्रः । अङ्कः (गङ्गे) इति तु वयं । युष्माभावात् गलिर्गौर्न धुरि
नियुज्यते इति वैधर्म्यम् ।

अथो षि मे ब्रह्मपराह्मणकुवाः ।

यदप्रियं नास्मिन् जनेदृशम् ।

त एव धन्याः सुहृदः पराभवं

अगत्यहृद्वैवं षि मे क्षयं गताः (११८) ॥ [१० वि. वा०]

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुवृत्तेन (११९) अविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं,
स विरोधः ।

(११८) पूर्वार्धप्रदर्शितस्य सुहृत्त्ववदर्थनस्य विपरीतं सुहृत्त्ववा-
दर्थनमिति वैधर्म्यम् ।

(११९) वस्तुवृत्तेन वस्तुगत्या वाचार्थ्येन । विरुद्धार्थप्रतिपादनस्य
पदादेरर्थान्तरपरत्वादिना वस्तुतो विरोधाभावेऽपि व्यापारतः विरोध-
प्रतीतिर्विरोधनामा अलङ्कारः, अथमेव विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्च
भिन्नदेशतया प्रसिद्धयोरैकदेशसम्बन्धादिरूपः पर्यायव्यति, यद्योदाहरणे,
मन्त्रिणीकिसलय्यादि दशदहनरागिरिति कथनात् मन्त्रिणीकिसलय्यादि-
जात्या दशदहनत्वजातेर्विरोधः । एकदेशस्यबोर्भिन्नदेशतायाम् अलङ्कृतिः
अलङ्कारो वक्ष्यते । प्रकृतस्य वाक्यार्थस्य विरोधे एव विरोधालङ्कारः,
व्यङ्ग्यार्थस्य विरोधे तु नायमलङ्कारः किन्तु विरोधालङ्कारध्वनिः, यथा
“तिन्मन्त्रिणप्रतापः” (५१ पृ०) इत्यादौ ।

विरोधश्च तत्रैव स्फुटं प्रतीयते यत्र विरोधस्यसोऽपि वक्ष्यते, यथा
द्वितीयादिषु उदाहरणेषु; यत्र तु द्विवचोर्विरोधे तयोः अलङ्कृतबोधन-
लङ्कारः, यथा अष्टमे उदाहरणेषु; यत्र वा, ‘अनृतं भवति मविज्यति’ इत्यादिभिः
क्रियापदैः विरुद्धयोरैक्यं वाध्यतया प्रतीयते, यथा प्रथम-पञ्चम-वचनेषु
उदाहरणेषु । सप्तमे अनृतं इति क्रियापदमस्ति, अन्वयोस्तु अन्वयनाशार्थं
बबोधिदपि क्रियापदवीरुद्धत्वम् । अत एव प्रथमवचनयोः उदाहरणयोर्भेदो

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विबद्धा साद्गुणस्त्रिभिः ॥२४॥

क्रिया द्वाम्यामपि द्वयं द्वेषणैवेति ते दश(१२०)।

अभिनवनलिनिकिसलय-

अणालवलायाहि दवदहनराशिः ।

सुभग, सुरङ्गकृतयोऽस्याः

विधिवद्यतस्वद्वियोगपविपाते ॥ (१) [जा० जा०]

गिरयोऽप्यनुवृत्तिसुजो मरुदप्यचलोऽध्वयोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वभराप्यतिलसुर्नरनाथ, तवाम्बिके नियतम् ॥ (२) [जा० पु०]

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयिता सम्प्राप्य धाराधरः

तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च (१२१) ।

तेषां सङ्गररङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते,

यान्भूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कीतुकम् ॥ (३) [जा० क्रि०]

रूपकम्, आरोपण बाध्यत्वात्, तस्य सिद्धत्वे एव रूपकजातिशयोक्तोः
लोकारात्, सञ्चयन्मिन्नाद्युदाहरणेषु तथैव दर्शनात् । अतएव
दर्पकता “सिद्धत्वेऽध्वयवाक्यजातिशयोक्तिर्निर्गद्यते” इत्युक्तम् । अपि
यन्दाहेरभावे विरोधस्यासुष्ठुत्वं, यथा नवमोदाहरणे इति ।

(१२०) जात्याद्यैः जातिपुण्यक्रियाद्वयैः । त्रिभिः पुण्यक्रियाद्वयैः ।
गुणेन जातेर्विरोध एव जात्या गुणद्वय विरोध इति न पुण्यपुक्तिः ।
परत्वात्पेवम् । जात्यादयो द्वितीयोक्तादि दर्शिताः ।

(१२१) ‘बलधाराधरत्व-(अङ्गत्व)-जातेरनुदात्तमेवपराप्रतिविधाध्वयं
विरोधः, औचित्य-विकल्पत्वात्बलादविरोधः’ इति प्रदीपः । ‘तीक्ष्णः
शोऽपि’ इत्युक्तं-तीक्ष्णत्वमुपेनापि विरोधः सुष्ठुं प्रतीवते इति विभाषासु ।

सृजति च जगत्सिद्धयति च ।

संहरति च द्वैतकैवलीं निघतम् ।

अवसरवद्यतः सफरो

जगार्दनः सोऽपि चिन्मिदम् (१२२) ॥ (४) [जा०३०]

सततं मुसलासक्ता

बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः

सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ (५) [य०४०]

पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सुतम्बविदाम् ।

परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजर सवत्प्रमोदयति ॥ (६) [य०क्रि०]

कौशाद्रिषद्दामदृषद्दोऽयं

यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।

अभून्नवाभोजदलाभिजातः,

स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः (१२३) ॥ (७) [य०३०]

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

(१२२) अत्र सफरत्वजातेर्जगार्दनेन इव्येण विरोधः ।

(१२३) नवाभोजदलस्य अभिजातः नूतनकमलवर्णीयः, तच्छा-
तीयः, तत्सदृशः, तद्गुणोत्तम इति फलितार्थः । कोमलत्वेन युषेन
कौशाद्रिषद्व्यस्य विरोधः ५

विवेकप्रखंडादुपचितमहाभोगिनो
विकारः कोऽप्यनर्जयति च तापश्च कुर्वते (१२४) ॥८॥
[क्रि०क्रि०]

अयं वारामेको निश्चय इति रत्नाकर इति
त्रितोऽस्याभिसृष्टातरक्षितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनंतास्यस्तिमिमकरभापास्यतिसुनिः(१२५)॥९॥[क्रि०क्रि०]

समद-मतङ्गज-मदजल-

निस्सन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितितिलक, स्वयि तटजुषि

शङ्करचूडापगापि कालिन्दी (१२६) ॥१०॥[क्रि०क्रि०]

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेःस्वक्रियारूपवर्णनम्॥२५॥(१२७)

(१२४) इ-अयोरेक्याद् जङ्गयति जङ्गयति, घीतजयति ।

(१२५) सनिरंगस्यः । पानक्रियायाः अगस्त्येन कर्तौ, ससृष्टेय
कर्मणा च प्रख्येय विरोधः, नरविशेषस्य अगस्त्यस्य ससृष्टपानासम्भवात् ।

(१२६) शङ्करचूडापगा गङ्गा । कालिन्दी यमुना । मदजलनीचिन्ना
गङ्गाया नीचता, तेन इदं विरोधापादनम् ।

(१२७) डिम्भादेरित्यादिना विवेकप्रखण्डरहितानां तिस्र्यंशादीनां
पक्षमिति सचेन्नरोद्योतौ : वस्तुतः उपलक्षणस्यैतत्, एवं क्रियारूपेणैव
उपलक्षणम्, तेन यस्य कस्यचित् वस्तुनोऽसाधारणधर्मवर्णनमेव स्वभावोक्तिः,
यथा वस्तुनः स्वभावस्य तन्मात्रगतस्य प्रकृतिविद्वत् धर्मस्य प्रकाशो
भवेत् तादृशोऽङ्गिरिति यावत् ।

सद्योसदेकात्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानश्च (१२८) ।
 उदाहरणम्,-
 पश्चाद्दृष्टी प्रसार्थं त्रिक-नतिविततं द्रावयित्वाङ्गसुच्चैः,
 आसज्याभुग्मकण्ठो मुखं सुरसि सटां धूलिधून्वां विधूय ।
 वासपासाभिलाषादनवरतचञ्जलोपतण्डस्तुरङ्गो
 मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनाडुखितः आं स्फुरेण (१२९) ।
 घ्राजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा कूटिरन्यथा (१३०) ।
 व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्,-
 हित्वा त्वासुपरोधबन्धमनसां मन्ये न मौलिः परः,
 लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र सन्दृश्यते ।
 यस्यागं तन्नुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः त्रियः,
 प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ [सु०]

(१२८) तदेकात्रययोः तन्काण्डयोः । संस्थानं अङ्गप्रत्यङ्ग-
 विन्यासः, आकारो वा ।

(१२९) त्रिकस्य कोटिप्रदेशस्य नतिमननं, विततं विस्तारश्च यथा स्यात्
 तथा अङ्गम् उच्चैः द्रावयित्वा दीर्घं कृत्वा, मुखं सुरसि-आसज्ज संयुज्य
 आसुग्मकण्ठः मनीक्षतकण्ठः । अनवरतं चञ्जन् प्रोथो नाविना यत्न ताडयं
 तण्डं मुखं यस्य सः ।

(१३०) मुखे व्यापाततः । कूटिः पर्यवसाने प्रतीतिः । अन्यथा (वयाक्रमेण)
 सुत्वा निन्द्या वा । स्तुतिपर्यवसाविनी निन्दा, निन्दापर्यवसाविनी वा
 स्तुतिव्यांजस्तुतिरिति प्रकृतम् । व्याजस्तुतिपदसम्भवं एतदर्थं इत्यं उच्यते ।

हे हेलाजित-बोधिसत्त, ह्यसं किं निशरैशोयधे,
नासि त्वत्सदृशः परः परहितांधाने गृहीतव्रतः ।
लब्धत्मान्मजनोपकार-घटना-वैसुख्य-लब्धावधो-
भारप्रोहणे करोषि ह्यपया साहायकं धन्वरोः ॥ [न०]

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥२६॥
एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलात् यद् उभयस्यावगमकं सा
सहोक्तिः (१२१) । यथा,-

सह दिवसनिशाभिर्दीर्घरा सासदृशाः,
सह मणिवल्लएहिं वाप्यधारा गलन्ति ।
तस्य सुहस्य, विभोए तीक्ष्ण उज्ज्वलीए
सह च तत्पुलदाए दुज्जला जीवितासा (१२२) ॥

शासदृशादिगतं दीर्घत्वाद्दि शब्दम्, दिवसनिशादिगतं तु
सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

(१२१) यद्योदाहरणे 'दीर्घा सासदृशा भवन्ति' इति वाक्यं 'सास-
दृशादिगतमेकं दीर्घमवगममभिधत्ते । तथापि सहशब्दस्य एकत्रिवान्वयित्व-
रूपसाहित्यबोधकतया 'दिवसनिशाभिः सह' इत्यत्र सहशब्देन प्रकृतार्था
एकस्यां दीर्घमवगमनिवासान्वयवशात् इति सासदृशादीर्घमवगमस्य दिवस-
निशादीर्घमवगमस्य अवनम इति । 'पुत्रेण सह पिता गच्छति' इत्यादौ सास-
दृशाभावात् अतिशयोक्तिमत्तिका एव एतत्कारजनिका सहोक्तिरुदाहारः ।

(१२२) सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः सासदृशाः,

सह मणिवल्लवैर्वाप्यधारा गलन्ति ।

तस्य सुहस्य, विभोणे तस्या उज्ज्वलीयाः

सह च तत्पुलदाए दुज्जला जीवितासा ॥ इति सं० ।

विनोक्तिः सा, विनान्येन, यन्नान्यः सन्न, नेतरः (१३३) ।

कचिदशोभनः, कचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्,-

अरुचिर्मिश्रया विना शशी,

शशिना सापि विना महत्तमः ।

उभयेन विना मनोभव-

स्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ [अशो०]

अगलौचनया विना विचित्र व्यवहार-प्रतिभा-प्रभा-प्रगल्भः ।

अस्यतदुपतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसुसुः ॥

[शो०]

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥२७॥

परिवृत्तिरलङ्कारः (१३४) । उदाहरणम्,-

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं

मतं लास्यं दत्त्वा अयति भ्रमामोदमसमम् ।

लतास्त्वध्वन्यानामरुह ! दृशमादाय सहसा

‘दहात्याधिव्याधिभ्रमिहृदितमोहव्यतिकरम् ॥

अत्र, प्रथमेऽङ्गे समेन समस्य ; द्वितीये अन्तमेन न्यूनस्य ।

(१३३) वञ् शोभनः, इतरः अशोभनः । शोभन इति वक्तव्येऽपि ‘अशोभनो न’ इत्यभावस्येनाभिधानस्य लक्षणमभिप्रायः, यद् वर्षणीवस्तुनो अशोभनत्वं प्रतीयते, तत् परवक्तिविशेषविजृम्भितमेव, वर्षणीवस्तुनः वृत्तः साभाविकमेव शोभनत्वमिति दर्शयामिप्रायः ।

(१३४) कारिकायाम्, विनिमयः किञ्चित् वस्तु दत्त्वा कञ्चित् वस्तुन आदानम् । समासंनदीरन्वतरणं दानपूर्वकमन्वतरणादानं कविकल्पितम् । परिवृत्तिरलङ्कारः । समैत्याद्यन्ते उपादेवत्याहुपादेवत्यान्तां बोधे ।

नानाविधप्रहरणैर्दृष्ट, सम्प्रहारे
स्त्रीकृत्य दारुणनिनादयतः प्रहारान् ।
हृत्तारिवीरविसरेण वस्तुन्वदेयं
निर्व्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णम् ॥

अथ न्यूनोत्तमस्य ॥

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भावाविकम्,

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायः (१३५)

अस्तीति भाविकम् । उदाहरणम्,-

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसम्भारं साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥

अत्राद्ये भूतस्य, द्वितये भाविनो दर्शनम् ॥

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यप्रदार्थता (१३६) ॥२८॥

(१३५) अभिप्रायः भूतभाविनोरपि प्रत्यक्षतयेव प्रतिपादनेच्छा ।
यद्योदाहरणे, 'अत्र अञ्जनम् आसीत्' इति पश्यामि, 'भाविभूषण-
सम्भारं तवाकृतिं साक्षात् कुर्वे' इत्यनेन भूतस्यापि अञ्जनस्य भविष्य-
तोऽपि च भूषणसम्भारस्य दर्शनक्रियवाऽत्ययात् वर्त्तमानतया प्रतिपादनं,
वर्त्तमानस्यैव दर्शनस्योपपत्त्यात् । भूतभविष्यतोरध्ययनयोः कोऽपि भेदेऽप्यो
नास्तीति प्रतिपत्त्यर्थं वर्त्तमानतयेव प्रतिपादनम् ।

(१३६) हेतोः, प्रतिपाद्यभगं कस्यार्थं प्रति कारणस्य । वाक्यप्रदार्थत्वे
अरूपत एव (हेतुत्वप्रतिपादनं विनैव) वाक्यस्य पदस्य वा प्रतिपाद्यत्वे ।
हेतुत्वस्य तु द्विपद-प्रत्यक्षोपभक्त्यादिना वाक्यत्वेऽगूढत्वेन अचक्षुस्कारितया

वाक्यार्थता यथा,-

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं, जन्मनि पुरा,
पुरारे, न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्,
महेश, क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि (१३७) ॥

अनेकपदार्थता यथा,-

प्रणयसखीसखीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशरीरपुष्पहननैरपि तास्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड द्रुवैष भुजः (१३८) ॥

एकपदार्थता यथा,-

अस्त्रोद्भूतन, भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले, शुभम्,
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालङ्कतिम् ।
अद्वाराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥

नायमलङ्कारः, किन्तु उपात्तर्योः कार्यहेत्वोरनुपात्तापि हेतुता वाक्य-
वैशिष्ट्यादिना वाच्यवत् यत्र स्पष्टं प्रतीयते, तत्रैवायमलङ्कार इति बहवः ।
क्वचित्तु, हेतुत्वस्य वाच्यत्वेऽपि इममलङ्कारमङ्गीकुर्वन्ति एवमेव मङ्गीनाथः ।
(१३७) अपराधः दण्डार्हत्वम् । अत्र भूतभाविजन्मगौरनमनरूपहेत्वोः,
'न प्रणतवान्' इति 'अनतिभाग' इति च क्रियाद्वयेन समाप्तयोः वाक्ययो-
रर्थता ।

(१३८) 'वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतः' इति प्रातिपदिकानां क्रियाशक्त्या-
तया वाक्यभावमनाप्तानामनेकपदानामर्थः यस्त्रोपक्षेपकपो हेतुः ।

एषु, अपराधद्वये पूर्वापरजन्मदोरनमनं, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः
महाभोगेः सुखालोकोच्छेदित्वञ्च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ॥

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन, यद्वाच्यः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेन अवगमनव्यापारेण (१३६) यत्
प्रतिपादनं, तत् (पर्यायेण भङ्गान्तरेण कथनात्) पर्यायोक्तम् ।
उदाहरणम्-

यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरञ्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥

अत्र ऐरावणशक्तौ मद्मानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देन

(१३६) अवगमनं व्यङ्गना । प्रतिपादनम् बोधनम्, अर्थात् वक्तव्यस्य
अर्थस्य । भङ्गः प्रकारः । विचलितमर्थं साक्षात् (स्वावाचकपदेन) अकथयित्वा
(वेचित्वाविशेषाद्य) प्रकारान्तरेण कथनम् पर्यायोक्तमिति । तदुक्तं दण्डिना,-

‘अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्, तस्यैव सिद्धये ।

यत्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तद्व्यते’ ॥ इति ।

यत्र वाक्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः पर्यवसाने ऐक्यम्, तत्रैव उक्तिप्रतीत्योः
प्रकारभेदः, तत्र पर्यायोक्तमिति फलितार्थः, यद्यदाहारेण, ऐरावणशक्तौ
मद्मानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यार्थ एव ‘यं प्रेक्ष्य’ इत्यादिना शब्देन प्रकार-
भेदेन उच्यते; यथा, ‘जनो गच्छति’ ‘जनेन गम्यते’ इति, ‘आत्मागम्यतां’,
‘गमनेनालङ्कियतामिदं’ इत्यादि । तत्र च य एवार्थः अभिधःसुमभिप्रेषते,
स एवार्थः व्यङ्गनया प्रतीयते, परन्तु येन प्रकारेणार्थो व्यज्यते, न
तेन प्रकारेण उच्यते इति प्रकारभेदः । वेचित्वाविशेषाद्य साक्षादनुक्ता
प्रकारान्तरेण कथनं न दोषायेति । अत्र सद्यपि व्यङ्ग्योद्भिः अतिस्पन्दतयान
तथा अतिशेते यथा उक्तेर्वेचित्वामिति न ध्वनिर्गुं, नापि पुष्पीभूत-
व्यङ्ग्यत्वमिति, किन्तु चित्तकाव्यत्वमिति विभावनीयम् ।

उच्यते, तेन, यदेवोच्यते, तदेव व्यञ्जं, यथा तु व्यञ्जं न तथो-
च्यते; यथा (१४०) गवि शुक्ले चलति दृष्टे, 'गौः शुक्लचलति'-
इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं
तथा, यतोऽभिज्ञासंख्यत्वेन दृष्टम्, भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ॥

(१४०) एकेन प्रकारेण अत्रगतस्यापि अर्थस्य प्रकारान्तरेण प्रतिपत्तो
दृष्टान्माह, 'यथा गवि' इति । 'वस्त्रिदमिति इन्द्रियेण चक्षुरादिना
सामान्यतः प्रथमसाक्षोक्तयति, ततश्च 'इदमेतं, इदं नैव' इत्यादिरीत्या
विशेषेण विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धादिना मनसा सस्यक् कल्पयति,
विशेषयति इति मनः विकल्पकं संकल्पकमिति चोच्यते' इति शाङ्गानियमेन
चक्षुरादिना प्रथमस्त एव, गौः शुक्लचलतीतिरीत्या विशेषणविशेष्यभावेन
गो-शुक्ल-चलनानां बोधो न जायते, किन्तु परस्परसम्बन्धानवगाहनेन
तेषां ज्ञानं जायते, पश्चात् मनः विशेषणविशेष्यभावेन गोः शुक्लगुण-
चलनक्रियाभ्यां सम्बन्धावधारणात्मकं 'गौः शुक्लचलति' इत्याकारकं
विकल्पज्ञानं जनयति इति ।

विकल्पे च ज्ञाने, गौः शुक्लगुण-चलनक्रियाभ्यां भिद्यत्वेन तयोः व्याधार-
रूपसम्बन्धित्वेन च प्रकारेण भासते, (गौः शुक्लः चलतीति विशिष्टज्ञानान्तरं
गवि शुक्लगुणादेर्भेदसम्बन्धयोः संशयाद्यनुदयात्), प्राथमिके तु ज्ञाने
भेदसम्बन्धौ न प्रकाराविति । यथा पूर्व्वं दृष्टानामपि गमादीनां विकल्पज्ञाने
प्रकारान्तरेण पुनः-प्रतीतिः, तथा प्रकृते वाच्यस्यापि प्रकारभेदेन व्यञ्जनवा
पुनः-प्रतीतिरिति । यथा दृष्टं, येन प्रकारेण दृष्टम् । तथा तेनैव
रूपेणोत्सृष्टः । अभिज्ञासंख्यत्वेन दृष्टमित्यस्य भेदेन सम्बन्धेन च प्रकारेण
अदृष्टमिति फलितोऽर्थः ।

प्राथमिके दर्शने गो-शुक्ल-चलनानामभेद एव प्रतीयते, न तु भेदः,
परस्परं संशयो वा प्रतीयते, तेषां भेदसंसर्गौ तु मनसा पश्चात् कल्पयति
इति तु वचास्तुमानुसारायः व्याचष्टिरे ।

उदात्तं वस्तुनः सम्पत्,

सम्पत् सञ्चययोगः । यथा,-

मुक्ताः केलिबिस्तारहारगलिताः सन्मार्जनीभिर्हृताः
 प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्वरचक्षुषाकाङ्क्षितान्नाद्याः ।
 दूराहाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
 यद्विद्वद्भवनेषु, भोजयतेस्तत् त्यागशीलायितम् ॥

मुहतां चोपलक्षणम् (१४१) ॥२६॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्,-
 तदिदमरथं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसंजी ।

निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षः-क्षयं रामः ।

नचात्र वीरो रसः (१४२), तस्येहाङ्गत्वात् ॥

तस्मिद्विहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्कारं भवेत् ।

समञ्चयोऽसौ (१४३),

(१४१) उपलक्षणीयेऽङ्गिनि वर्णनीये वर्णनीयस्त्वार्षेण विशेषतया
 मङ्गत उपादानेऽपरसदात्तमित्यर्थः ।

(१४२) बाहुसहायश्चात् रक्षःस्यकरणरूपेण अनुभावेन अभि-
 व्यक्तञ्च उदाहरणैव चमत्कारित्वादिति शेषः । तथा च वीररथध्वनिरेवायं
 गतदात्तचित्तध्वनिरिति पूर्वपक्षः । अङ्गत्वात् परस्परवा-उत्कर्षकत्वेन
 उपकारकत्वात्, उदाहरेण उत्कर्षितो हि रामः वर्णनीयमरथरहस्यव्यति ।
 अथकल विद्वान्तः, नात्र वीरो रसो वर्णनीयः, किन्तु अरथस्य, अतो न
 वीररथध्वनिरिति ।

(१४३) काव्यविक्रमे हेतुत्वमात्रं विवक्षितम्, मञ्चमात्रसमाध्यलक्षकारे
 एकेन हेतुना कार्ये निगदाद्यमाने आगन्तुकेनापरेण कार्यस्य हीनार्थकारणं

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधका-
न्तराणि यत्र सम्भवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्,-

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः, प्रियतमो दूरे, मनोऽत्युत्सुकं,
गाढम् प्रेम, नवं वयोऽतिऋतिनाः प्राणाः, कुलं निर्मलम् ।
स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि, मन्मथसुहृत्कालः, कृतान्तोऽक्षमी,
नो सख्यश्चतुराः, कथं तु विरहः सोढव्य इत्वं शठः॥ (अगो०)

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतम-
दूरस्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्व्योगेऽसद्व्योगे
सदसद्व्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि,

कुलममलिनं, भद्रा मूर्त्तिर्मतिः श्रुतशालिनी,
भुजबलमलं, स्त्रीता लक्ष्मीः, प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगाः ह्येते भावाः, अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं, राजन्, त एव तवाङ्गुथाः ॥

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे तु असतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो, गलितयौवना कामिनी,
सरो विगतवारिजं, सुखमनश्चरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः, सततदुर्गतः सज्जनो,
वृषाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त थलग्रानि मे ॥

विवक्षितं, अत्र तु बहूनां कार्यतरणक्रमणां साहित्यं विवक्षितमिति
परस्परंमेवां भेदः ।

अत्र, शशिनि धूसरे श्लेपे, श्लेपान्तराणीति (१४४) ।

शोभनाशोभनयोगः (१४५) ॥

स त्वन्यो, युगपद् या गुणक्रियाः ॥३०॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च, गुणक्रियाः (१४६) ।

क्रमेणोदाहरणम्,-

विदलितसकलारिकुलं

तव बलमिदमभवदाशु विमलञ्च ।

प्रखलमुखानि नराधिप,

मलिनानि च यातानि ॥ [गु० यु०]

(१४४) धूसरशशिरूपगच्छमेव सर्मभेदं करोति, तदुपरि गलित-
योगनादीनि उपात्तानीति समुच्चयस्य सामान्यलक्षणसमन्वय इति शेषः ।

(१४५) शशिनः स्वतःशोभनस्यापि दिवसधूसरत्वाद् अशोभनत्वेन
शोभनाशोभनरूपस्य, तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः स्वतःशोभनैः गलित-
योगनत्वादिना अशोभनैः समुच्चयः । 'नृपाङ्गनगतः खलः'-इत्यत्र तु नृपाङ्ग-
गतत्वेन शोभनत्वम्, खलत्वेन तु अशोभनत्वमिति रीत्या सदसद्रूपतासमर्थ-
नेऽपि अस्त्रिंशद्ये नायमलङ्कारः, किन्तु स्वतःशोभनस्य धर्म्मविशेषसम्बन्धात्
अशोभनरूपस्य सदसतः प्रकरणे स्वतोऽशोभनरूपस्य खलस्य पाठात्, सङ्घट-
भिन्नत्वप्रक्रमभङ्गत्वदोषावेव क्तः । इह सदसत्त्वम् उपादेयानुपादेयतया
वक्तुमिमेतत्त्वम्, 'दुर्वारा' इत्यत्र प्रियतमादयः स्वतःशोभना अपि वक्त्राः
दिरङ्गिण्याः दुःखहेतुतया तदानीमनुपादेयतयैव विवक्षिता इत्युपपत्तम् ।
इह तु शशिप्रभृतय उभयरूपतयैव विवक्षिता इति सदसत्त्वम् । एवमेव
चन्द्रिकायाम् ।

(१४६) तथाच स्वत्वस्य 'गुणक्रियाः' इति पदम् एकशेषनिष्पन्नम्,
अथा, गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः, गुणश्च क्रिया च गुणक्रिये, गुणक्रियश्च

अयमेकपदे तथा वियोगः

प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिघरोदयाद्दोभि-

र्भषितव्यञ्जं निरातपत्व-रस्यैः ॥ [क्रि०क्रि०]

कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्

सितपङ्केदृशसोदरञ्चि चक्षुः ।

पतितञ्च मञ्जीपतीन्द्र, तेषां

वपुषि प्रस्फुटमापदाङ्कटाक्षैः ॥ [गु०क्रि०]

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्’ इत्यादेः,

‘क्षपाणपाणिञ्च भवान् दृष्यन्ति

स-साधुवादाञ्च सुराः सुरालये।’-

इत्यादेश दर्शनात्, (१४७) ‘व्यधिकरणे’ इति, ‘एकस्मिन्देशे’

इति च न वाच्यम् (१४८) ।

गुणक्रिये च गुणक्रिया इति । गुणक्रियासाहित्यं सत्त्वञ्च । दीपके तु
सतीष्वपि बद्धौष क्रियासु साहित्यं न विवक्षितमिति ततो भेदः ।

(१४७) एषु कार्यकारणयोरेककार्त्वात्कविपर्यवहृत्पातियवोक्ति-
शूलं न तु स एवावधारः, तस्यैवाङ्गत्वात् ।

(१४८) न वाच्यं सत्त्वञ्च न निवेद्यम्, तथा निवेद्ये एवावसंयङ्गः
स्यात्, अतः ‘धुनोति, तनुते’ इत्येतयोः एक एव कर्त्ता इति न क्रियवोः
व्यधिकरणता, तथा ‘दृष्यन्ति भवान्, देवाः सुराश्च’ इति कथनात्, न
पाणौ-क्षपाणकरण्याधुवाद्दृश्यवोः क्रियवोरेकदेशता इति । तथाच
गुणक्रियासाहित्यमात्रं सत्त्वञ्च इत्यङ्गीकार्यम् ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा (१४६) सं
पर्यायः । क्रमेणोदाहरणम् (१५०),-

नन्वात्रयस्थितिरिवं तव काणंमूट,

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये, वृषलक्षणापोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ [भ०]

यथा वा,-

विम्बौष्ठ एव रागसो तन्वि, पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष षडशावाचि, लक्ष्यते ॥ [भ०]

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतया अध्यवसितत्वादेकत्वम्
अविरुद्धम् (१५१) ।

(१४६) एकस्य वस्तुतोऽनेकत्व सम्बन्धो यत्न, 'निवेशितः जतः समा-
रोपितः' इत्यादिरूपेण लोक्तः, तत्र एकं वस्तु अनेकत्वं भवति, यत्न तु तथा
लक्तः तत्र क्रियते इति विशेषः ।

(१५०) 'योषीभाररुजति तनुतां, सेवते मध्यभामः,
पद्भ्यां सक्ताक्षरकरीतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् ।
धत्ते वक्षः कुवससिवतामद्वितीयञ्च वक्तुम्,
तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो योवनेन ॥'

-इति पद्यम् प्रदीपोद्योतनिदर्शनलङ्घिरत्वं नोदाहृतम्, क्रममङ्गभीरुणा
मङ्गेश्वरेण च विम्बौष्ठ एवेति पद्याख्यानकारं, 'क्रियते' इत्यस्य उदाहरणतया
अध्यादि, चन्द्रिकायान्तु प्रथमभेदेऽमुदाहरणतया व्याख्यातम् । प्रयोजना-
भावात् प्रदीपाद्यनुसरणमेव श्रेयः इति कत्वा इदं लोभृतम् ।

(१५१) तद्यथा स्तोत्रमूलकान्तिप्रयोजितरेवात्मास्यभूतं बोध्यम् ।

तप्तायं सिरिसहोदररत्नयाहरणम् विचयमेकरसं ।

विवाहरे प्रियायं विवेसिषं कुसुमवाण्येण (१५२) ॥ [क्रि०]

अन्यस्ततोऽन्यथा (१५३) ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा सोऽन्यः । क्रमेण
उदाहरणम्,-

मधुरिमश्चिरं वचः खलानाम्

अप्यतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोहहेतुमन्त-

गर्तमिव जालाजलं विषं तदेव ॥ [म०]

तज्ञेचं नतभित्ति, मन्दिरगिदं लब्धावकाशं दिवः,

सा धेनुर्जरती, नदन्ति करिणामेता घनाभा वटाः ।

स क्षुद्रो मुशलध्वनिः, कलमिदं सङ्गीतकं योषिताम्

आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥ [क्रि०]

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥३१॥

पक्षधर्मात्प्रयव्यतिरेकित्वेन (१५४) त्रिरूपो हेतुः साधनं,
धर्म्मिणि अयोग्यवच्छेदो व्यापकस्य, साध्यत्वम् । यथा,-

(१५२) तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।

विवाहरे प्रियायां निवेशितम् कुसुमवाण्येण ॥ इति सं० ।

श्रीसहोदररत्नम् कौस्तुभः, तदाभरणे हरौ इति अद्योतचन्द्रिका-
कञ्चुकीदायाः । रत्नयाहरणम् इत्यस्य रत्नाहरण इति जेष्ठिदत्तवदन्ति ।

(१५३) “पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा” इति ध्वनेः सन्धात् कात्त अन्धोभङ्गः ।

(१५४) पक्षधर्मात्, पक्षे (यत्नानुमिति स पक्षः, ‘धर्म्मतो
वर्द्धमान् धूमात्’ इत्यादौ पर्वतादिः) हेतौर्धत्तित्वम् । कल्पदित्तम्, सपक्षे

यत्नैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भुवं,
यत् तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्युशो मार्गशाः ।
तच्चक्रीकृत-चापमञ्चितशर-प्रेङ्कत्कारः क्रोधनो
धावत्प्रयत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्वरः ॥

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्याविकल्पे न किञ्चिद्वैचित्यमिति
न तथा दर्शितम् (१५५) ॥

विशेषणैर्यत्साकूतैरक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्,-

(निश्चितसाध्यवति सङ्गानसादौ) हेतोर्दत्तित्वम् । व्यतिरेकित्वम्, विषये
(निश्चितसाध्यवङ्गिणे जलादौ) हेतोरदत्तित्वम् । धर्मिणि, हेतुमतिपक्षे
(पर्वतादौ) व्यापकस्य, हेत्वपेक्षया अन्यूनदेशस्थितस्य (वङ्गादेः) अयोग्यव्यव-
च्छेदः निवृतः सम्भवः । यथा 'पर्वतो वङ्गिमान् भूमात्' इत्यादौ पर्वते
पक्षे भूमस्य हेतोर्दत्तित्वमस्ति, एवं वङ्गिरूपसाध्यमिच्छयवति सङ्गानसादौऽपि
भूमस्य हेतोर्दत्तित्वमस्ति, तथा वङ्गिरूपस्य साध्यस्याभावनिश्चययुति जला-
धारे भूमस्य हेतोर्दत्तित्वं नास्तीति तिरूपेण भूमेन हेतुना पर्वते वच्छे-
दाध्यस्य वङ्गेरुत्सामं भवति । परन्तु 'पर्वतो वङ्गिमान् भूमात्'-इत्यादौ
चमत्काराभावाद्भावमच्छेदार इति कविप्रतिभाकल्पितम् यत् एकस्मिन् धर्मिणि
साधनेक साध्यस्य उद्भवमम् तदनुमानमिति तु मिथ्याः । यद्योदाहरणे
नारीदृष्टिघातप्रदेशे वायुप्रक्षेपवत्कर्मत्वेन हेतुना एकस्मिन् धर्मिणि कर्म-
नारीषामप्यतो धावनमनुमीयते ।

(१५५) ननु साध्यस्य पूर्वसक्तौ एकः, साध्यस्य चरनसक्तौ चैव
एति भेदव्यवसादात्कर्मविभागो न ज्ञत इत्यत आह साध्यसाधनयोरिति ।

नहीजसो मानधना धनार्थिता

धनुर्भृतः संवति लब्धकीर्तयः ।

न संवतास्तस्य न भेददृश्यतः

प्रियाणि वाञ्छन्त्यसंभिः समीहितम् ॥

यद्यपि अपुष्टार्थस्य दोषताभिधानात्परिवाकरणेन पुष्टार्थ-
स्वीकारः कृतः, तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुप-
न्यासे वैचित्त्यमित्यलङ्कारमध्ये गणितः (१५६) ।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्न-वस्तु-रूपनिगूहनम् ॥३२॥

निगूढमपि (१५७) वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि
व्यपदेशेन यद्यप्युच्यते, सा व्याजोक्तिः । न चैषा अपकृतिः,
प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहासम्भवात् ।

(१५६) अपुष्टार्थः अपुष्टार्थता । पुष्टार्थः पुष्टार्थता । अन्वयं
भावः, न अपुष्टार्थत्वदोषाभावेन परिहरस्य वैफल्यं । निर्विशेषणतास्यैव
सत्यपि अपुष्टार्थत्वदोषाभावे सार्थकवस्तुविशेषणोपादानकृतचमत्काराभावेन
परिहराभावाद्दिति । तथाच सार्थकवस्तुविशेषणैरर्थैश्च परिपोषणं परिहर
इति फलितम् । एकैकमपि सार्थके विशेषणे चमत्कारानुभवाच्च तन्नाम्ययम-
लङ्कारः- इति तु प्रदीपः ।

(१५७) निगूढमपि, गुप्तमपि परैः अनुज्ञावगीयमपि अनुपलक्षित-
मपि । रूपं स्वभावः प्रकृतावस्था । कथमपि चिह्नविशेषादिना (इडात्) ।
प्रभिन्नं, उद्भिन्नं स्फुटं परैरनुज्ञाश्रीयं उपलक्षितम् । केनापि व्यपदेशेन,
येन केनचित् अन्तर्निवृत्तकारणाद्युपन्यासेन । साम्यमलङ्कारोऽपकृति-
ऽपकृतिः, अत्र तु न साम्यविवेकिते भेदः । इदमप्यलङ्कारम्, ततोपमान-
निषेधपूर्वकमुपमिव व्युत्पादनम्, अत्र तु निश्चिदभिहितं इडादुद्भिन्नस्य
वस्तुनः निमित्तान्तरप्रयुक्तव्यापनमित्यपि बोध्यमिति अन्वयेन ।

उदाहरणम्,-

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजा-सोपगूढोच्चसह-
रोमास्त्रादिविसंशुक्लाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

आः शैलं ठडिनाचलस्य करवीरित्स्त्रिषिपान्, सञ्चितं
शैलान्तःपुरमाहमखलगत्यैर्हटोऽवताहः शिवः ॥

अत्र पुलकवेपथु सात्विकरूपतया प्रकृतौ शैलकारणतया
प्रकाशितत्वाद्दमपितस्वरूपी व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ॥

किञ्चित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्गता तु सा च्युता ॥३॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोजना-
न्तराभावात्) सहशवस्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पूर्ववत्सति,
सा भवेत्परिसङ्गा (१५८)। अत्र च कथनं प्रज्ञपूर्वकं तद्व्यथा
च परिहृष्टं, तथा उभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता,
वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्,-

किमासेष्यं पुंसां ? सविधमनवदं दुरसरितः,

किमेकान्ते ध्येयं ? चरणद्वगलं कौस्तुभस्तः ।

किमारारब्धं ? पुष्पं, किमनिलघणीयम् ? कदम्बा,

यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्तौ प्रभवति ॥ [प्र० प्र०]

(१५८) तद्व्यस्य निषेधाय तस्योक्तिः परिसङ्गेति कथितम् ।

कौडोदाहरणे, नङ्गातीरादेः सेव्यत्वादि चर्मावनतमेवेति न तद्वनमनमेवं
वद्यसक्तम्, किञ्च नङ्गाभिजनदीतीरादेरसेव्यत्वादिप्रतिपाद्यत्वात् नङ्गातीरस्य
सेव्यत्वसङ्गतिः । उभयत्र प्रज्ञपूर्वताप्रज्ञपूर्वसंघटनस्यै ।

किं भूषणं ? स्रष्टृमत्त ययो, न रत्नं,

किं कार्यसम्बन्धपरितं सुकृतं, न हीनः ।

किं चक्षुरप्रतिफलं क्षिप्रया, न मेतं,

जानाति कश्चिदपरः संदसद्विवेकम् ॥ [प्र०५१०]

कौटिल्यं कश्चिन्मये, कारचरणाचरदलेषु रागक्षो ।

काठिन्यं कुचयुगले तरलात् नयनयोर्बसति (१५६) ॥ [प्र०५२०]

भक्तिर्भवे, न विभवे, व्यसनं शास्त्रे, न सुवति-कामाक्षे ।

चिन्ता यश्चि, न वपुषि, प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ [प्र०५३०]

यथोत्तरं ज्ञेत् पूर्वस्य-पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरम् उत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्,-

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं,

शुश्रूषकर्मो विनयादवाप्यते ।

शुश्रूषकर्मण्य ज्ञानोऽवुरज्यते,

जानातुर्भानप्रभवा हि सम्यहः (१६०) ॥

‘हेतुमता सङ्ग हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः’ इति हेत्व-
साङ्कारो (१६१) न सञ्चितः आयुर्वृत्तमित्यादिरूपो ह्येव न
भूषणतां कदाचिदर्थति, वैशित्याभावात् ।

(१५६) न हृदयादिषु इति व्यङ्ग्यम् । अत्र ज्ञेयमूलेषुम् ।

(१६०) ‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्’ इत्युपक्रम्य ‘विनया-
दवाप्यते’ इत्युपसंख्यानत्वात् अन्वयप्रकृततादोषोऽस्तीति विभावनीयम् ।
अन्यत्रोक्तत्वदोषविजयोर्भवा ज्ञतोऽपि प्रकृतमज्ञो न दोषावेति कश्चिम् ।

(१६१) अङ्गोत्तरप्रदर्शितः ।

अधिरक्षकमखदिकासः सकलाक्षिमहस कोकिलानन्दः ।

रन्धोऽयमेति सम्प्रति लोकोत्कृष्टाकरः कासः ॥

-इत्यत्र काव्यरूपतां कोकिलासुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुः
न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्पनयेति, पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गमेव हेतुः (१६२) ।

क्रियया तु परस्परम् ॥३४॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्,

अर्थयोरेकक्रियासुखेन (१६३) परस्परं कारणत्वे सति

अन्योन्यनामा अलङ्कारः । उदाहरणम्:-

हंसायं सरोहिं सिरी सारिज्जइ अइ सरायं हंसिहिं ।

असोखं विअ एए अप्यायं णवर गरुअन्ति (१६४) ॥

अत्र अभयेषामपि परस्परजनकता मिथः-श्रीसारता-
सम्पादनद्वारेण ॥

(१६२) अयं भावः, प्राचीना अथ लोकास्य साजङ्कारतया यत् काव्यत्व-
मूषुः, तत् न अत्र हेत्वलङ्कारवत्तया, येन एतत्सोकार व्याप्यकः, किन्तु
अनुप्रासादिसत्तयेति । हेतुरिति नाम च काव्यलिङ्गस्यैवेति ।

(१६३) एकक्रियासुखेन एकजातीयक्रियाजननद्वारा । कारणत्वे
कारणत्वकल्पने । परस्परं जन्यजनकभावाभावेऽपि परस्परगतक्रियाजनन-
नादाय परस्परं जन्यजनकभावः कल्प्यते इत्यर्थः । परस्परं परस्परगतको-
रेकजातीयक्रियवयोर्जननेऽन्योन्यमिति, फलितोऽर्थः । अत्र क्रियनेति गुण्य-
स्यापि उपलक्षणमिति उद्योतकत् ।

(१६४) हंसानां सरोभिः श्रोः वाच्यंते, अथ सरवां हंसैः ।

अन्योन्यमिथ एते आत्मन कोचं गरुअन्ति ॥ इति सं० ।

गरुअन्ति, गरुअन्ति ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्यनं यत्र क्रियते, तत्र वा सति ॥१५॥
असङ्गद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् (१६५) ।
प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं
तावदुत्तरम् । उदाहरणम्,-

वाणिरूप, इतिदन्ता कुतो अह्नायं वग्धकत्तीष ।

आव ललिपालभसुही धरन्नि परिसकद् सोष्हा (१६६) ॥
इतिदन्तव्याप्रकृतीनामङ्गमर्थी, ताः सूक्ष्मेन प्रवच्छेति
क्रौर्ध्वचनम् (१६७) असुना वाक्येन समुच्चीयते । नचैतत्
काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः (१६८), न हि प्रश्नस्य
प्रतिवचनं जनको हेतुः, नापीदमनुमानम्, एकधर्म्निष्ठतया
साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

(१६५) असम्भाव्यम् सर्वैरेव सम्भावितत्वमर्थं इदंभम् ।

(१६६) वाणिरूप इतिदन्ताः कुतोऽज्ञातं व्याप्रकृतयश्च ।

आवत् इतितालकसुही सूक्ष्मे परिच्छेते सूषा ॥ इति सं० ।

यधूसासक्तो मे सुतः श्रुतयार्थं न गृह्णातीति व्यञ्जते ।

(१६७) अस्य प्रश्नरूपत्वाभावेऽपि प्रश्नपदं पूर्ववाक्यसामपरमित्त-
दोषः । यद्वा इतिदन्तव्याप्रकृतयः किं तव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोद्येय-
मिति प्रदीपम् ।

(१६८) उत्तरस्य उत्तरालङ्कारत्वं । ताद्रूप्यं काव्यलिङ्गरूपता । प्रश्नस्य
प्रतिवचनं न जनको हेतुः किन्तु प्रापकः प्रापकहेतोश्च न काव्यलिङ्ग-
विषयतेति भावः । एकधर्म्निष्ठतया एकव्यक्तिव्यक्तितया । प्रकृते साध्यं प्रश्नः
क्रौर्ध्वचिन्तनतया उच्चीयते, साधनम् उत्तरम् विज्ञेयवचिन्तनतमिदं
मानयोरेकधर्म्निष्ठतया निर्द्देशः ।

प्रत्रादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात् तत् अपरसुत्तरम् । अनयोश्च (१६६) सल्लदु-
पादाने न आहताप्रतीतिरित्यसल्लदित्युक्तम् । उदाहरणम्,-
का विषमा ? देवगर्ह, किं दुःखं ? अं जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं ? सुकलत्तं, किं दुःखं ? अं खलो लोभो (१७०) ॥

प्रत्रपरिसङ्ख्यायामन्वयपोह एव तात्पर्यम्, इह त वाच्य
एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः (१७१) ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशयते ॥३६॥
धर्मोऽपि केनचिद्दयत्र तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकाराद् इङ्गिताहा (१७२), सूक्ष्मस्तीक्ष्णमति-
संबन्धः । उदाहरणम्,-

वक्त्रस्यन्दिस्तेद्विन्दुप्रबन्धै-

हृद्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

(१६६) अनयोश्च प्रत्रप्रतिवचनयोश्च । प्रत्रोत्तरयोरन्यतरस्याङ्गत-
मर्थत्वे सल्लदुपादानेऽपि चमत्कारीऽस्त्वेष, यथा,

‘किमिति कथासि कथोदरि ? किं तव परकीयवचनः ?’ ।

-रत्यादौ प्रत्रेन प्रतिकारसामर्थ्यम्, उत्तरेण च पातिव्रत्यं व्यञ्जते
इति, ततश्चात्रापि उत्तरमङ्कार इत्यद्योतकत् ।

(१७०) का विषमा ? दौर्गत्यः, किं दुःखं ? यत् जनो गुणग्राही ।

किं सौख्यम् ? सुकलत्तम्, किं दुःखं ? यत् खलो लोभः ॥ इति सं० ।

(१७१) विश्रान्तिः पर्यवसानं तात्पर्यम्, देवगत्यादीनामुत्तराणां
दुर्भवेत्वात् । तत्कथन एव तात्पर्यम् ।

(१७२) रूपादेरन्य धात्वभाकारः, चेष्टाविशेषः इङ्गितम् इति प्रदीपः ।

पुंस्त्वं तन्वया व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मिता पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥ [आ०] .

अत्राकृतिमालोच्य कथापि वितर्कितं पुरुषायितम् असि-
लतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतं, पुंसामेव कृपाण-
पाणिता, योग्यत्वात् । यथा वा,-

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

ईषन्वेदार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ [इ०]

अत्र, जिज्ञासितः सङ्केतकालः कथाचिदिङ्कितमात्रेण विदितो
निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥३७॥

परः पर्यन्तभागः (१७३), अवधिर्यस्य धाराधिरोहितया
तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः । उदाहरणम्,-

राज्ये सारं वसुधा, वसुधायां पुरं, पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं, तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्वर्त्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ॥३८॥

(१७३) पर्यन्तभागः (अर्थात् वाक्यानां) शेषांशः । अवधिः
चरमसीमा, धाराधिरोहितया प्रवाहरूपेण । विश्रान्तेः पर्यवसानात् ।
उत्तरोत्तरम् अविकतया वर्णनीयस्य उत्कर्षस्य वाक्यशेषांशे चरमसीमा-
गामित्वे सार इति भावः । उत्कर्षश्च स्लाध्यगुणानामस्लाध्यगुणानाञ्च
सम्भवति, तत्राद्यसुदाहृतम् । अन्त्यं यथा,

दृष्याद्भुतरक्ष्णः, दृष्यादपि च याचकः ।

वायुना किं न नीतोऽसौ ? मामयं प्रार्थयिष्यते ॥ इति उद्योतः ।

इह यद्देशङ्कारणं, तद्देशमेव कार्य्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि, यत्र हेतुफलरूपयोरपि धर्मायोः केनाप्यतिशयेन (१७४) नानादेशतया युगपदवभासनं, सा अनयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः । उदाहरणम्,-

जस्यैव वणो तस्यैव वेक्षणाय भगद् जयो तं अलिचं ।

दन्तकवचं कपोले बहू ए वेक्षणाय सवन्तीणं (१७५) ॥

एषा(१७६)च विरोधवाधिनी न विरोधः, भिन्नाधरतयैव

(१७४) अतिशयेन विशेषेण । नानादेशतया भिन्नस्थानतया ।

युगपदिति स्वरूपकथनं, कार्य्यकारणयोः एकदा भिन्नदेशतया प्रतीतावेव असङ्गतिः स्फुटं प्रतीयते इति । विशेषप्रतिपत्तये कार्य्यकारणयोर्भिन्नस्थानस्थितत्वेन अभिधाने असङ्गतिः यद्योदाहरणे सपत्न्याः कपोले स्वामिगतदन्तकतादिः नारीणामतीवक्लेशदायकः-इत्यर्थं विशेषप्रतिपत्तये कार्य्यकारणयोः भिन्नदेशताभिधानमिति । स्वभावोत्पन्ना स्वभाविकी । सङ्गतिः एकदेशत्वलक्षणः सम्बन्धः । कार्य्यकारणयोरित्युपलक्षणम्, एकदेशस्थितत्वेन प्रसिद्धयोः ययोः-कयोश्चिदपीति बोध्यम् । तेन,

‘नेत्रे निरञ्जने तन्त्राः शृन्यास्तु वयमङ्गुतम् ।’

इत्यस्यापि सङ्गहः, इति केषित् प्राञ्जः ।

(१७५) यस्यैव व्रणः तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम् ।

दन्तकतं कपोले वप्याः, वेदना सपत्नीनाम् ॥-इति सं ।

अत्र अतस्य एकत्र व्रणपदेन अपरत्र अतपदेनोपादानात् प्रक्रममङ्ग-चिन्त्यः ।

(१७६) नन्वत्र विरोधाभास एवास्तु, अमुपपत्तिर्हि विरोधः, वा च भिन्नदेशयोरेकदेशत्वे इव, एकदेशयोर्भिन्नदेशत्वेऽपि समानेति पूर्वपक्षं

द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्, विरोधे तु विरोधित्वम्
एकाग्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम्, अपवादविधयपरि-
हारेणोत्पन्नस्य व्यबस्थितेः, तथा चैवं निर्दिष्टम् ॥

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरपक्षतेन (१७७) कर्त्ता यद् अक्षेपेन, कार्यम्
आरब्धं, समाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्,-

मानसस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टेऽद्सुदीर्घं घनगर्जितम् ॥

समं योगतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥३६॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया (१७८) सम्बन्धस्य नियत-

निराकरोति एषा चेति । इदमत्र निराकरणम्, एकदेशयोर्भिन्नदेशत्वे एव
असङ्गतिः सम्भवति, विरोधस्तु अन्यत्वापीति, अन्कारान्तरविधायिनी
विशेषरूपा असङ्गतिः सामान्यविशेषन्यायेन विरोधं बाधते, सुतरां विरोधा-
भासो भिन्नदेशयोरेकदेशत्वे एव पर्यवस्यति, अत एव विरोधाभासोदा-
हरणानि फलं तथैव दत्तानीति । एकाग्रयनिष्ठं भिन्नदेशयोरेकदेशत्व-
प्रयुक्तम् अतुक्तम् विरोधलक्षणे इति शेषः । अपवादो विशेषः । उत्सर्गः
सामान्यम् । 'एवम्' भिन्नदेशयोरेकदेशत्वप्रयुक्त्या विरोधः । निर्दिष्टम्
विरोधोदाहरणतयेति शेषः । 'विरोधवाधिनी' इत्यत्र विरोधवाधिनीति
पाठः प्रदीपसम्मतः, तदर्थसङ्गतिश्च तत एव बोध्या ।

(१७७) तथाच यत्र एकमेव कारणं प्रधानतया विवक्षितम्,
अपरञ्च सहकारितया, तत्रैवायमलङ्कारः । उभयोः प्राधान्ये विवक्षिते
समुच्चय इति ।

(१७८) योग्यतया उपयुक्ततया, अस्य, अक्षेपसामन्वितत्वेन
अन्यः । सम्बन्धस्य (अतुक्तयोः) मेलनस्य । नियतविषयं निश्चयवृत्तम् ।

विषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्व्योगेऽसद्व्योगे च ।
उदाहरणम्,-

घातुः शिल्पातिशयनिकपस्थानमेषा अगाक्षी,
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः अरस्य ।
जातं दैवात्पृथग्मनयोः सङ्गतं यत्, तदेतत्
शृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ [६०]
चित्तं चित्तं वत वत महच्चित्तमेतद्विचित्तं,
जातो दैवाद्दुश्चितरचनासंविधाता विधातां ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्त्रीतिरास्वादनीया,
यञ्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ [अ६०]

क्वचिद्द्वयदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात्(१७६) ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्वेत् ॥४०॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत् स एष विषमो मतः ॥४१॥

अध्यवसानं प्रतीतिः । समं समनामा असङ्कारः । अतुरूपयोर्वीमो
हि ज्ञाप्यः, स च सतोरिव असतोरपि सम्भवतीत्याह तदिति ।

(१७६) अतिवैधर्म्यात् अत्यन्तवैसादृश्यात् । ज्ञेयः सम्बन्धः । घटनाम्
ज्ञाप्यत्वरूपानुपपद्यमानताम् । क्रमेणेति कार्यस्य गुणेन कारणगुणो विरुद्धः-
इत्येकः, कार्यस्य क्रियया कारणस्य क्रिया विरुद्धत्वपर इति द्वौ । एतद्-
भेदद्वये च कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणक्रियायोग एव असत्कारी, विरोधेन
भिन्नदेशयोरेकदेशत्वम्, असङ्गतसङ्कारे एकदेशयोर्भिन्नदेशत्वमेव समत्कारीति
विशेषः ।

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते [१], यच्च किञ्चिद्दारभमाणः कर्त्ता क्रियायाः प्रणाशात् (१८०) न केवलमभीष्टं फलं न लभेत, यावद्-प्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रियेच परस्परविरुद्धतां व्रजतः [३।४।], स विपर्ययात्मा चतुरूपो विषमः । क्रमेण उदाहरणम्,

शिरीषादपि बद्धङ्गी ज्ञेयमायतलोचना ।

अयं क्व च कुक्कुलाग्निकर्कशो महानानलः ॥ [१]

सिंहिकास्तसन्वस्वः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकास्तः ॥ [२]

सद्यःकरस्पर्शमवाप्य चित्रं !

रणे रणे यस्य कृपाणरेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु

यशस्वलोक्याभरणं प्रसूते ॥ [३]

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने, ददासि त्वम्

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ [४]

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवं,

विपुलेन सागरयज्ञस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

(१८०) प्रणाशात् उद्देश्यफलजननाशमर्थ्यात् । कारणरूपानुकारे इति जनकानुसङ्गमेव अन्यमिति नियमात्, न हि कदापिदपि भेकसतो गतनोद्भवनाय प्रभवति, काकशिमुषां शुक्लीभविष्यम् ।

मद्विभ्रमासकलया. पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥

-इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् (१८१) ॥

महत्तोर्यन्मह्नीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात्(१८२)।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकन्तु तत्॥४३॥

आश्रितमाधेयम् आश्रयस्तदाधारः तयोर्मेहतोरपि विषये(१८३),

तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया

यथाक्रमं यत् अधिकतरतां ब्रजतः, तदिदं द्विविधम् अधिकं

नाम । क्रमेणोदाहरणम्,

अहो विशालं भूपाल, भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्त ते ॥ [आश्र०त०]

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

(१८१) जगत्पानकर्तुरवयवस्य कुक्षिणः अक्षमपस्त्रीवृष्टिपीतेन अवयव-
विना (विष्णुना) अवयवावयविभावः सम्बन्धोऽनुपपद्यमान इति प्रथमप्रका-
रोऽत्र विषम इति प्रदीपामिप्रायः । उपादानकारणरूपस्य कुक्षिणः जग-
त्पानक्रिया उपादेयस्य (विष्णुशरीरस्य) एकतमस्त्रीकर्तृकपानक्रियया
विश्वेति चतुर्थप्रकारो विषम इति तु सुहेतुरः ।

(१८२) महत्तोर्यन्महत्तोः । मह्नीयांसौ महत्तया विवक्षितौ । क्रमादिति
वस्तुतोऽसम्बन्धानपि महत्तः आश्रितस्याश्रयत्वेन महत्तया विवक्षितौ आश्रयः
इत्येकः, वस्तुतोऽसम्बन्धानपि महदाश्रयाश्रितत्वेन महत्तया विवक्षितः आश्रितः
इत्यपर इति ।

(१८३) विषये सम्बन्धे सतीति शेषः । अस्य अधिकतरतां ब्रजत इत्यनेनान्वयः ।

तनौ मसुखात् न कौटभद्विष-

सपोधनाभ्यागमसम्भवा सुदः ॥ [आन्नि०त०] .

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्त्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्सुख्यै प्रत्यनौकं तदुच्यते ॥४३॥

न्यकृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितमशक्तेन केनापि
यत्, तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणं, तत्
(अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्) प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीके
अभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं सूदृतया केनचिद्भियुज्यते
तथेह प्रतियोगिनि विजये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः ।
उदाहरणम्,

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः, सा च सुन्दर, भवत्यसुरक्ता ।
पक्षभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥

यथा वा,

यस्य क्लिष्टिदपकर्त्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः (१८४) ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राज्जुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥
इन्दोरत्र तदीयता सम्बन्धिसम्बन्धात् (१८५) ॥

(१८४) यस्य श्रीकण्ठस्य । कायनिग्रहगृहीतविग्रहः, कायस्य शिरसः
निपक्षेण निराकरणेन गृहीतोऽङ्गभेदनः विग्रहः युद्धं शत्रुता येन सः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं, कान्तं कमनीयं यत् वक्त्रं (न्यथात् श्रीकण्ठस्य) तेन
सदृशी आकृतिर्यस्य (इन्दोः) तम् । कृती क्षमतावान् । विष्णुः राज्ञ-
शिरसिच्छेदेति पुरायणीया ।

(१८५) श्रीकण्ठसम्बन्धिना सुखस्य सादृश्यवक्ष्यसम्बन्धात् ।

समेन लक्षणया वस्तु वस्तुना यत् निगूह्यते ।
निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥४४॥

सहजम् (१८६) आगन्तुकं वा किम्पि साधारणं यत्
लक्षणं, तद्वारेण, यत्, किञ्चित्केनचिद्वस्तु वस्तुस्थित्यैव बलीय-
ज्ञत्वा तिरोधीयते, तत्, मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेण
उदाहरणम्,

अपाङ्ग-तरले दृशौ, मधुर-वक्र-वर्णा गिरः,

विलासभरमन्यरा गतिरतीव कान्तं सुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके ष्मदृशः स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः हतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ [४०]

अत्र हृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकं, साधारणञ्च
मदोदयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-

स्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषसे ।

अप्यङ्ग-सुत्पुलक-सुद्वहतां सकम्पं

तेषामहो वत,भियां न बुधोऽप्यभिन्नः ॥ [आ०]

(१८६) सहजं वस्तुस्वभावविज्ञम् । आगन्तुकं निमित्तविशेषसम्पर्क-
जनितम् । साधारणम् तिरोधीयमानतिरोधायकयोरुभयोरैवातुगतम् ।
लक्षणम् चिह्नम् । वस्तुस्थित्या वस्तुगत्या, स्वभावतः । समानलक्षणयोरपि
वस्तुनोरैकस्य स्वभावतः प्रवक्ष्यताया, तेन यदि अपरस्य तिरोधानम् अन्तर्धानं
अनुद्धोऽप्रकाशो भवेत् तदा मिथितम् । व्याजोक्तौ तिरोधानं न
वस्तुस्वभावजनितं किन्तु लक्षणविज्ञानं वस्तु कश्चित् तिरोधानं यतते इति
विवक्षितम्, इह तु वस्तु नोद्धिह्यम् । तथापि च तिरोधानं वास्तविकतया
विवक्षितमिति भेदः ।

अत उ सामर्थ्यात् (१८७), अवसितस्य शैत्यस्यागन्तुकत्वात्
तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्ताद्रूप्यं, समानता च, भयेऽपि
तयोरुपलक्षितत्वात् ॥

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परम्परम् ।

विशेषणतया यन्न वस्तु, सैकावली द्विधा ॥४५॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया (१८८) विशेषण-
भावेन यत् स्थापनं निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैः
एकावली भव्यते । क्रमेणोदाहरणम्,-

पुराणि यस्यां सवराङ्गानानि,

वराङ्गना रूपपुरस्तादाङ्गः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासम्,

अस्त्रं विलासाः कुसुमावुधस्य ॥ [स्या०]

न तज्जलं, यन्न सुचारुपङ्कजं,

' न पङ्कजं तत्, यदलीनषट्पदम् ।

(१८७) सामर्थ्यात् हिमाद्रिकन्दरनिवासवहात् । अवसितस्य अधिगतस्य ।
ताद्रूप्यम् आगन्तुकत्वम् । समानता शैत्यभयोभवसाधारणता । उपलक्षित-
त्वात् अतुभवात् ।

(१८८) वीप्सया बाङ्गल्येन । स्थापनं विधानम् । विशेषणतयेत्युप-
लक्षणम्, विशेषणतयेत्यपि बोध्यम्, यथा,-

वर्षेण बुद्धिस्तव देव यज्ञा, तुष्ट्या निवद्वा सङ्घसैव बङ्गोः ।

लक्ष्म्या च तुष्ट्यभुवि सर्वलोकाः, लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥

इति उद्योतः । दर्पणेष्वेवम् ।

न षट्पदोऽसौ, कलगुञ्जितो न यः,

न गुञ्जितं तत्, न जहार यन्मनः ॥ [नि०]

पूर्वतः, पुराणां वराङ्गनाः, तासाम् अङ्गविशेषणमुखेन
(१८६) रूपं, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण
विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ॥

यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्,

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः (१६०) यदा-कदा-
चित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि
तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत्, तथैव स्मर्यते, तत् भवेत्
स्मरणम् ।

(१८६) अङ्गस्य विशेषणभावद्वारा ।

(१६०) नियतः निर्धारितः विशेषितः । स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि स्मृतेः
स्मरणस्य अनुशुभः यः प्रतिबोधः (संस्कारोद्बोधः) तदाधायिनि (तज्जनके)
तत्समाने तत्सदृशे । अत्रात्रं सारः, यादृशं वस्तु एकदा, अनुभूयते,
तादृशमेव तत् अन्यदा स्मर्यते इति नियमात् स्मृतौ अनुभवः कारणम् ।
अनुभवोऽपि न साक्षादेव कारणम्, (अन्यमत्रस्तस्य पथि दृष्टव्यदेवकारणात्)
किन्तु संस्कारद्वारा, (ततश्च तत्प्रोपेक्षया दृष्टादेर्दर्शनात् न संस्कारः,
अनुपेक्षात्मक एव अनुभवः संस्कारं जनयतीति न स्मृतिः), संस्कारश्च
उद्बुद्ध एव स्मृतिं जनयति, न त्वनुद्बुद्धः (अतएव संस्कारस्य सर्वदा-
सत्त्वेऽपि न सर्वदा स्मृतिप्रसङ्गः) । उद्बोधकाश्च सम्बन्धिप्रानादिरूपानाना,
यथा हस्तिदर्शनात् संस्कारोद्बोधद्वारा हस्तिपक्षस्य स्मरणमिति स्मृति-
प्रसङ्गात् । एवञ्च सादृश्यसम्बन्धमूलकमेव सम्बन्धिनः स्मरणम् स्मरणाद्वद्वार
इति प्रकाशाभिप्रायः । वस्तुतः वैचित्र्यजनकं स्मरणमात्रमेव स्मरणाद्वद्वार
इति युक्तम् ।

उदाहरणम्,-

निम्ननाभिकुचरेषु यदम्भः-

सावितं चलदृशां लहरीभिः ।

तद्भवैः कुञ्जवतैः सुरनार्यैः

स्मारिताः सुरतकण्ठतानाम् ॥

यथा वा,

करजुञ्जगद्दिग्भ्र-जसोभा-त्यणमुह-विणिवेसिआहरपुडस्य ।

समरिण-पञ्चजस्यस्य गामह कण्ठस्य रोमञ्चम् (१८१) ॥

• भ्रान्तिमानन्य-संवित्तत्तुल्यदर्शने ॥४६॥

तदिति (१८२) अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत्, अप्राकरणिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान्, न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा (१८३), तत्

(२८१) करजुगट्हीतयशोदाक्षनस्यविनिवेशिताधरपुटस्य ।

• कृतपञ्चजन्यस्य नमत कण्ठस्य रोमञ्चम् ॥ इति कं० ।

(२८२) 'तत्तुल्यदर्शने' इत्यत्र तत्पदेन पूर्वोक्तम् अन्यपदबोध्नुम् अप्राकरणिकमेव परानुस्यूते इत्यर्थः । तेन अप्राकरणिकेन । तस्य प्राकरणिकस्य । तथाविधस्य अप्राकरणिकसमानस्य । दृष्टौ दर्शने । अप्राकरणिकतया अप्राकरणिकरूपेण । संवेदनम् अवधारणम् । तथाच बाह्यदृश्यस्य प्रकृतेश्चैव अप्रकृतार्थस्य असौ भ्रान्तिमानिति फलितम् । वस्तुतः, वस्तुसमावसिद्ध-रङ्गरजतादिभ्रमविलक्षणः चमत्कृतिमान् कविकल्पितः उपमेयस्य उपमानतया भ्रम एव तथेति युक्तम् ।

(१८३) प्रथमातिशयोक्तिः निगोप्याध्यवसानरूपा । अर्थस्य भ्रान्ति-सदितिशब्दार्थस्य भ्रमसम्बन्धस्य । अतुल्यमनेन अल्पेन । ईश्यायाः भ्रान्ति-सदितिनाम्नः । नस्य भ्रमस्य ।

वस्तुतो भ्रमस्याभावात्, इह च (अर्थासुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः) तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् । उदाहरणम्,—

कपाले मार्जारः पय इति करान् लेदि शशिनः,
तरुच्छिद्रप्रोतान् विसमिति करी सङ्कलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यंशुकमिति,
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विश्लवयति ॥

आक्षेप उपमानस्य, प्रतीपमुपमेयतां ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम्॥४७॥

अस्य (१६४) धुरं सुतरासुपमेयमेव बोद्धुं प्रौढमिति कैमर्थेन, यत्, उपमानमाक्षिप्यते, यदपि, तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्त्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरम्,—

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यशेसरे त्याग्निनाम्,
— देव, त्वय्यवनीभरक्षमभुजे जिष्वादिते वेधसा ।

(१६४) अस्य उपमानस्य । धुरम् प्रयोजनम् । प्रौढं समर्थम् । कैमर्थेन किमर्थमिदमिति न्यायेन प्रयोजनविरहेण वा । आक्षिप्यते निन्द्यते । उपमेयसत्त्वे उपमानस्य वैफल्येन निन्दा एकं प्रतीपमित्यर्थः । तस्यैव उपमानस्यैव । उपमानान्तरमत्र वर्णनीयम् उपमेयमेव । उपमाननिन्दार्थम् उपमानस्य उपमेयेन उपमाकल्पनम् अपरं प्रतीपमिति फलितम् । द्वितीये उपमानतिरस्कारश्च क्वचित् कल्पिताया उपमाया अनिष्पत्तिद्वारा, क्वचिच्च निष्पन्नवा उपमेयैवेति उदाहरणेनैतत् स्पष्टीभविष्यति ।

इन्दुः किं वटितः, किमेष विहितः पूषा, किमुत्पादितं
 चिन्तारत्नमदो, सुधैव किममी दृष्टाः कुलव्याभृतः (१९५) ॥
 ए एहि दाव सुन्दरि, कथं दाऊण सुणसु वचणिज्जं ।
 तुम्ह सुहेण किसोअरि, चंदो उअभिज्जइ जयोण (१९६) ॥
 अत्र सुखेनोपमीयमानस्य यशिनः स्वल्पतरगुणत्वात्
 उपमित्यनिष्पत्त्या 'वचणिज्जम्'-इतिवचनीयमदाभिष्वङ्गस्तिर-
 स्कारः (१९७) । क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादर-
 निबन्धनम् । यथा,
 गर्वमसंवाच्यामिमं लोचनयुगलेन किं वहसि सुग्धे ।
 सस्तीदृशानि दिशि-दिशि सरःसु ननु नील-नलिनानि ॥
 इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः (१९८) । अनयैव
 रीत्या, यत् (१९९), असामान्यगुणयोगात्, न, उपमानभावमपि

(१९५) गिनारत्नम् चिन्तामणिनामा मणिः । अत्र यथासंख्यमप्यस्ति ।

(१९६) अयि एहि तावत् सुन्दरि, कथं दत्ता दृष्टुष्व वचनीयम् ।
 तव सुखेन जयोदरि, चन्द्र उपमीयते जनेन ॥ इति सं० ।
 वचनीयम् निन्दाम् । तमेति वचनीयमित्यत्र सुखेनेत्यत्र च अन्वेति ।

(१९७) वचणिज्जमित्यनेन उपमित्यनिष्पत्तिः, तथा च यशिनः
 स्वल्पगुणत्वरूपस्तिरस्कार इति तात्पर्यार्थः ।

(१९८) न्यूनगुणस्यैव उपमेयत्वात् ।

(१९९) अहभूतेपूर्वमपि उपमानमार्गं, यत्, असामान्यगुणयोगात्
 (असाधारणगुणसम्बन्धात् अर्थात् अतिहितात्) न सङ्गते इत्यन्वयः ।
 उपमानवत्वेन प्रसिद्धस्यापि (अद्वितीयत्वप्रतीतिर्बोध्यम्) असाधारणगुणसम्बन्ध-

अनुभूतपूर्वं सङ्गते, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम् । यथा,

अहमेव गुरुः सदाख्यानाम् ।

-इति चालाहल, तात, मा ख ह्यः ।

ननु सन्ति भवाहयानि भूयो

भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥

अत्र, चालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यम् (२००) एवोपनिबद्धम् ॥

प्रस्तुतस्य यदन्येन (२०१) गुणसाम्यविवक्षया ।

एकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥४८॥

अतादृशमपि (२०२) तादृशतया विवक्षितं, यत्, अप्रस्तुता-
र्येण संघट्टमपरित्यक्तनिजगुणमेव (२०३) तदेकात्मतया
निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्) सामान्यम् ।

अभिधाय उपमानत्वकल्पनम् (उपमेयस्यापि तादृशगुणसम्बन्धं, ख्यापयत्
तस्यासाधारण्यं व्याहन्तीति) उपमानप्रतिकूलतया प्रतीपमिति तात्पर्यम् ।
—तर्थाच ज्ञारिकार्या 'उपमेयता'-इत्युपलक्षणम्, 'उपमानतापि बोध्या ।

(२००) पूर्वम् अहमेवेत्यादिना असाधारण्यमभिधानेन, सम्भावमानम् ।

(२०१) अन्येन अप्रस्तुतेन । एकात्म्यम् ऐक्यव्यम् । बध्यते निबध्यते प्रति-
पाद्यते । योगात् सम्बन्धात् । तद्व्यतया विवक्षितयोर्पस्तुतोर्भेदनात् तयो-
रुभयोरेव एकतया प्रतीतौ सामान्यमिति फलितार्थः । मोक्षिते तु एकस्यैव
प्रतीतिः अन्यस्य तु तिरोधानमिति ततो भेदः । रूपकारितययोश्चोच उपमेयस्य
उपमानतया प्रतीतिः, अत्र तु न तथेति ततोऽपि भेद इति उच्यते ।

(२०२) अतादृशमपि वस्तुतोऽप्रस्तुतार्थासमानमपि ।

(२-३) तेन बध्यमाणात् तदुपासङ्कारात् भेदः ।

उदाहरणम्,-

मलयज-रस-विलिप्त-तनवो नव-हार-लता-विभूषिताः
सिततर-दन्तपत्र-स्त-वक्त्र-रुचौ रुचिरामलांशुकाः ।
यशश्चति विततधान्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥
अत्र प्रस्तुततदन्ययोः (२०४) अन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं
धवलत्वमेकालताहेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोः
उपलक्षणम् । यथा वा (२०५),

वेत्तवंचा तुल्यरुचां बधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
भङ्गाः सहेलं यदि नापतिथ्यन् को वेदयिष्यन्भवचम्पकानि ॥
अत्र निमित्तान्तरजनितापि (२०६) नानात्वप्रतीतिः
प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युत्सितसुत्वहते, प्रतीबत्वात्तस्य,
प्रतीतेश्च बाधयोगात् ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य वप्रवस्थितिः (२०७)।
एकात्मा यगपद्दृष्टिरेकस्यानेकगोचरा ॥४६॥

(२०४) प्रस्तुताप्रस्तुतयोः अभिसारिकाचन्द्रिकयोः । उपलक्षणम् प्रतीतिः ।

(२०५) उत्तरकालं भेदप्रतीत्या पूर्वकालिकाया ऐक्यप्रतीतेरुच्य-
मानत्वेऽपि एतत् सम्भवतीत्याह, यथा वेति ।

(२०६) निमित्तान्तरं भङ्गपतनम् । 'प्रतीतेः' इत्यस्य उत्पन्नाया इति
आदिः । अर्थः भावः, बाधोऽनुत्पादः उत्पन्नायाश्चानुत्पादः सम्भवतीति
पूर्वम् उत्पन्नाया ऐक्यप्रतीत्या एव सामान्यालङ्कारस्य सम्भव इति ।

(२०७) आर्धरामरगतत्वेनाधेयवर्धनेऽप्यर्थं, यथा,-

गतेऽपि सूर्ये दीपस्याक्षमम्बिन्दन्ति तत्कराः । इति उद्योतः ।

अन्यत्र कुर्वतः कार्य्यमशक्यान्यस्य वस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥५०॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण, यत्, आधेयस्य विशिष्टा स्थितिः
अभिधीयते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्,-

दिवसपुत्रपदातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥
एकमपि वस्तु, यत्, एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्त्तते,
स द्वितीयः । उदाहरणम्,-

सा वसद् तुम्ह हिअए, सा चेअ अखीसु, सा अ वअणेसु ।

अम्हारिसाणं सुन्दर, ओआसो णत्थि पावाणं (२०८) ॥

यदपि किञ्चिद्भसेनारभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्य्या-
न्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्,-

स्फुरद्भुतरूपमुत्पत्ताप-ज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभू-र्भुवि, सत्यं, सविता बृहस्पतिश्च ॥

—यथा वा,

मृद्विणी सचिवः सखी मिथः, प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन सत्युना हरता त्वां वद किन्व मे हृतम् ॥

एकात्मेति एक आत्मा स्वभावो वस्यां सा, तेन यथावङ्गात् भेदः ।
युगपदिति पश्यांयन्निवारणाय । तथैवेति 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिसु'
इत्यादिवस्तुव्यावर्त्तनायेति प्रदीपः ।

(२०८) सा वसति तव हृदये सा चैवालिषु सा च वचनेषु ।

अस्माकमानां, सुन्दर, अस्माकानां नास्ति पापानाम् ॥ इति सं० ।

सर्वत्र (२०८) एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेन
अवतिष्ठते, तां विना प्रायेणालङ्कारत्वायोगात् ; अत एवोक्तं,
सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः, अनयाऽर्थो विभाव्यते (२१०) ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्थः, कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥-इति ॥

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्गुणतामेति, भण्यते स तु तद्गुणः ॥५१॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया
स्वगुणसम्पदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव (२११), यत् समासादयति,
स तद्गुणः, (तस्य अप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति) । उदाहरणम्,-
विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः, परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशफरीरनीलैः ॥

(२०८) ननु आधारं विना आधेयस्यावस्थानम्, एकस्य एकदा
अनेकत्वावस्थानम्, एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणञ्च वस्तुतो नोपपन्नमिति
कथमेतेषामलङ्कारत्वमिति पूर्वपक्षे उत्तरम् सर्व्वमेति । अयमत्र
उत्तराभिप्रायः, वाक्काविकानामेतेषामनुपपद्यमानत्वमस्तु, वैचित्र्याविशेषप्रति-
पत्तये प्रतिभाकल्पितानामेतेषामलङ्कारत्वे का हानिः, कविर्हि गिरां वास्त-
विको नाधारः, किन्तु आधारतया कविषमयसिद्ध इति तादृशाधारं
विना आधेयानां गिरामवस्थितिर्नोपपद्यते । अतिशयोक्तिः अतिशयेन
(वैचित्र्याविशेषप्रतिपत्तये) लोकसीमातिक्रमेण उक्तिः कथनम् । स्वभावो-
क्त्यादौ अस्या असम्भवात् प्रावेणेति उक्तम् ।

(२१०) वक्रोक्तिः वक्रा वैचित्र्याधायिका लोकातिशायिणी उक्तिः
कथनम् । विभाव्यते अलङ्कियते ।

(२११) तत्प्रतिभासं तद्गुणताम् । नीलिते धर्मिणोऽपि तिरस्कारः,
सामान्ये अपरित्यक्तनिजगुणस्याष्टयकप्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैव

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरि-
न्मणीनां प्रगुणवर्णता (२१२) ॥

तद्रूपाननुचारश्चेदस्य, तत् स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं (२१३) वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं
न्यूनगुणं न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्,-
धवलोऽसि जह्वपि सुन्दर, तह्वपि तुए मञ्जरंजिचं हिच्यञ्चं ।
रात्रभरिए वि हिच्यए सुहच, णिहितो ण रक्तोऽसि (२१४) ॥
अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः ।
किञ्च तदिति अप्रकृतम्, अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते,
तेन, यत्, अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् न
अनुविधीयते, सोऽतद्गुणः इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् (२१५) ।

तिरस्कारः, धर्मिणश्च प्रथमवभास इति भेदः,-इति उच्यते । गुणभेदा-
देव भेद इति तु वयम् ।

(२१२) तथाचात्र गरुडाग्रजवर्णस्याग्निः, नीलरत्नवर्णस्याग्निश्चेति
तद्गुणद्वयं बोध्यम् ।

(२१३) तदीयं प्रस्तुतसम्बन्धि । योग्यतायां तद्गुण्यपहणोपाये ।
इदम् अप्रस्तुतम् कर्तुं । गुणापहणरूपविच्छिन्नविशेषादवयवात् विशेषोक्ते-
भेदे इति दर्शयन्तम् ।

(२१४) धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर, तथापि त्वया रञ्जितं मम हृदयम् ।

रागभरितेऽपि हृदये, सुभग, निहितो न रक्तोऽसि ॥-इति सं० ।

उत्तरार्द्धमेवौदाहरणम् । तत्र स्रग्दयत्रापनमेवाभिप्रेतमिति हृदयं
प्रकृतम् । श्लेषोऽत्र मूलम् ।

(२१५) तथा च कारिकायां तद्रूपेत्सत्त्वं हृदये, अस्येतन्न चेदंशब्दः
प्रस्तुताप्रस्तुतोभयपरो बोध्यः ।

यथा,

गङ्गाम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मञ्जतः ।
राजहंस, तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥
यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥
तथैव यद्विधीयेत, स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितं, तस्यान्येन जिगीषुतया
तदुपायकमेव, यत् अन्यथाकरणं, स (स्वसांधितवस्तुव्याहृति-
हेतुत्वात् (२१६)) व्याघातः । उदाहरणम्,-

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव वाः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥

सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणां यथासम्भवमन्योन्ध-
निरपेक्षतया, यत्, एकत्र (शब्दभागे एव, अथैविषये एव,
उभयत्रापि वा) अवस्थानं, सा एकार्थसमवायस्वभावा (२१७)
संसृष्टिः । तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा,-
वदनसौरभ-लोभ-परिभ्रसदूभ्रमर-सभ्रम-सन्मृतशोभया ।
चलितया विदधे कल-मेखला-कलकलोलकलोलदृश्याऽन्यथा ॥

(२१६) अत्र अशब्दः उपाकारः । हेतुत्वादिति उपायस्येति शेषः ।

(२१७) एकस्मिन् अर्थे शब्दभागादौ, समवायः (अर्थात् अल-
ङ्कारयोः) सम्बन्धः एव स्वभावः स्वरूपं यस्याः सा, संसृष्टिरलङ्कार
इत्यर्थः । अलङ्कारयोः समवधानं समकारान्तरमादधत्तङ्कारान्तरमेव
भवतीत्यभिप्रायः ।

अर्थोलङ्कारसंघट्टिस्तु,-

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः । [उत्०]

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्कलतां गता ॥ [उप०]

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासो संघट्टिं प्रयोजयतः ;
उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्रेक्षे । शब्दार्थोलङ्कारयोस्तु
संघट्टिः,-

सो णत्वि एत्थ गामे जो एवं महमहत्तलाअसं ।

तरुणाणं हिअअलुडिं परिसक्कन्तीं शिंवारिइ (२१८) ॥

अत्रानुप्रासो रूपकश्चान्योन्यानपेक्षे, संसर्गश्च तयोरेकत्र वा श्वे
छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वेन्तु सङ्करः ।

एते एव(२१९)यत्रात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परम् ।
अनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स(एषां सङ्कीर्त्यमाणास्वरूपत्वात्)
सङ्करः ।

(२१८) स नाख्यल यामे य एनां महमह्दीयमानलावग्याम् ।

तरुणानां हृदयलुगुठाकीं परिष्कसाण्याम् निवारयति ॥-इति सं०

महमह्दीयमानम् अत्युत्तमवायमानम् । परिष्कसाण्यां सङ्कच्छन्तीम् ।
निवारयति उपभोगेच्छात इति शेषः । हृदयलुगुठाकीमित्यत्र रूपकम् ।

(२१९) एते अलङ्काराः । स्वतन्त्रभावः इतरानपेक्षिता । परस्परम्

अनुप्रासानुप्राहकता अन्योन्यसहकार्योपकारकभावः, तेन यत्र एकः
अलङ्कारः आसादितस्वतन्त्रभावः इतरमलङ्कारसहपकरोति तत्र नायं सङ्करः,
यथा, “सङ्घंशस्तुक्तामणिः” इत्यादौ वंशशब्दे श्लेषः शब्दसाभ्यात् स्वतःसिद्धः
रूपकसहपकरोतीति नायं सङ्करः, किन्तु रूपकमेव । तत्रचालङ्काराणां
यथाकथञ्चित् परस्परसहकार्योपकारकभावः सङ्करः एकस्य स्वतःसिद्धस्य
अपरालङ्कारोपकारत्वे तु एकमूलकोऽपरोऽलङ्कार इति फलितम् ।

उदाहरणम्,-

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि, हृते हेमताटङ्कपत्ने,
 लुप्तायां मेखलायां, कृटिति मणि-तुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
 शोणं विम्बौष्ठकान्त्या, त्वदरिष्टगृशामित्वरीणामरण्ये,
 राजन्, गुञ्जाफलानां स्रज इति शवरा नैव हारं हरन्ति ॥[इयोः]
 अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतं, तदाश्रयेण च
 तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गि-
 भावः (२२०) । यथा वा,

-जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो

वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।

परिप्रेङ्गत्तारापरिकर-कपालाङ्किततले

शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति (२२१) ॥

[वङ्क०]

(२२०) विम्बौष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणः 'गुञ्जाफलानां स्रजः'
 इतिभ्रान्तिमन्तम् स्वरूपनिष्पत्तावस्तुमृच्छाति, तदुगुणस्य च अमजनकतया
 भ्रान्तिमत्त्वाद्वाद्येन चाख्यातिशय इत्यभिप्रायः ।

(२२१) भाभिरूपलक्षितः । करः किरणम् इत्यत्र । वियोगी विरहो
 (वियोगुं शीलमस्येति) विषयश्च । व्यापत्तिर्विनाशः । वैराग्यम् विगत-
 रक्तता विषयस्मृत्ताराङ्कित्यञ्च । विशदः शुभः शुद्धश्च । पितृवनम्
 शम्भुवनम् । अत्र योगधर्मसमाप्तौपात् स्थितापि समाप्तोक्तिरतिस्फुटत्वात्
 प्रकाशकता नोक्तेति प्रदीपः । वस्तुतः व्योम्नीति भाभिरिति च विशेषणम्
 योगिनि न सम्भवतीति नात्र समाप्तोक्तिरिति । पितृवन इव व्योम्नीपि
 आधारबोधरूपमासर्त्तत्वात् तारापरिकरकपालोत्सङ्गापि आधेयबोधरूपमैव नत
 रूपकम् । अत्र प्रथमचरणे उपमाकूपकबोधनयोरेवोपादानं न सन्धीवीन-
 मिति विभावनीयम् ।

उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र मुख्यवत्
अङ्गाङ्गितया प्रतीयन्ते (२१२) । कलङ्क एवाक्षयलयमिति-
रूपकपरिग्रहे (२२३) करष्टतत्वमेव साधकप्रमाणात् प्रतिपद्यते,
अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपम् अक्षयलयमेव मुख्य-
तयाऽवगम्यते, तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी

(२२२) कलितवैराग्यविषय इति श्लेषः, विद्योगिव्यापरोरिवेत्युत्प्रेक्षासुप-
करोति, उक्तश्लेषसमधिगतविषयनिस्पृहत्वरूपद्विनीयार्थमवलम्ब्य उत्प्रेक्षायाः
प्रवृत्तेः । तथा च उत्प्रेक्षया स श्लेषः उपक्रियते, तथा श्लेषस्य समर्थनेन श्लेष-
जननचमत्कारस्यातिशयनात् । एवं जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव
व्योम्नीति च उपमा, करष्टतकलङ्काक्षयलय इति रूपकं, ते च श्लेषोत्प्रेक्षे-
इति चत्वार एवाङ्काराचन्द्रस्य योगित्वप्रत्यायने परस्परसुपकुर्वन्ति, सका-
रणवैराग्यसहितेन जटादिधारणेन, जटादिधारणसहितेन वा सकारणेन
वैराग्येण चन्द्रस्य योगित्वं सुप्तु समर्थितं भवतीति । पितृवन इव
व्योम्नीत्युपमायां तारापरिकरकपालेत्युपमा अङ्कमिति अत्र उपमासूत्रै-
वोपमा न सङ्कर इति । केचित्तु अत्रापि इममेव सङ्करमाहुः ।

(२२३) कलङ्क एवाक्षयलयमिति कलङ्कोऽक्षयलयमिवेति बोधयैरूपस्यापि
समासस्य सम्भवेन किम् करष्टतकलङ्काक्षयलयमित्यत्रांशे षष्मयापोऽनयोः
सन्देहसङ्करः अत्र रूपकमेवेति संशयं निराकरोति कलङ्क इति । इदमत्र
निराकरणम्, अङ्काराणामेकतरसाधकवाधकप्रमाणाभावे एव सन्देह-
सङ्करो भवति, न चाल तथा, करष्टतेति विशेषणस्यैव रूपकसाधकत्वात्,
तथा हि उपमायाम् (चन्द्रसदृशं सुखम् इति रीत्या) सादृश्यांशे उपमानं
विशेषणीकत्वं उपमेयमेव प्राधान्येन विशेष्यत्वेन निर्दिश्यते इति उपमेये
सुख्यतया सम्भवदेव विशेषणसुपादीयते, रूपकौ तु (चन्द्र एव सुखमिति रीत्या)
उपमेयाभेदेन उपमेयं तिरोधाय उपमानमेव प्राधान्येन विशेष्यतया
निर्दिश्यते इति उपमाने सुख्यतया अन्वययोग्यमेव विशेषणसुपादीयते,
तत्र विशेषणसू- उपमेये कथञ्चिदुपचर्यते इति निबन्धः, एवञ्च प्रकृतौ

प्रसिद्धिः; श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव
प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते, शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य
मूर्त्तैव उद्वहनात्; कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां
कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः, नचास्य करधृतत्वं तत्त्वतो-
ऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्थात् ।

एवंरूपस्य सङ्करः शब्दालङ्कारयोरपि परिदृश्यते । यथा,-
राजति तट्टीयमभिहत-दानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।

गजता च यूथमविरत-दान-वरा साऽतिपाति सारा वनदा ॥ (२२४)

करधृतत्वविशेषणम् उपमानोभूतेऽक्षवलये एव मुख्यतया सम्भवत् रूपकमेव
याच्यते । तथा सति हि अक्षवलये उपमाने मुख्ये अर्थे करधृतत्वं मुख्यतयैव
अन्वेति । उपमाङ्गीकारे तु कलङ्कस्य मुख्यतया प्रतीतौ तस्य करधृतत्वं
नासम्भवेति कदापि मुख्यतयाऽन्वयो न स्थात् । इत्येवम् अक्षवलये कर-
धृतत्वस्य मुख्यतयान्वयसिद्धौ पश्चात् कलङ्के उपचारात् कथञ्चित् कर-
धृत्वस्य उपमादनीयं, तथाहि, करशब्दश्लेषवशादुपस्थितस्य किरणस्य कलङ्का-
धारमण्डलस्योद्भिध्यसम्बन्धेन कलङ्काधारत्वस्य उपचर्यते इति । श्लेषच्छायेति,
किरणधृतरूपद्वितीयार्थस्य असद्रूपतया प्ररोहाभावात् वास्तविको नात्र श्लेष
इति श्लेषच्छायेत्युक्तम् । प्रत्यासत्त्यां कलङ्काधारमण्डलस्य साद्भिध्यसम्बन्धेन ।
उपचर्य आरोप्य । मूर्त्ता मण्डलात्मकेन शरीरेण । उत्कटतया मुख्यतया
प्राधान्येन ।

(२२४) अभिहतोऽभिघातं प्राप्तः दानवराणां रावः सिंहनादशब्दो
वस्त्रां वा अभिहतदानवराणां । अतिपाती शीघ्रगामी सारावश्च
(आरावेण शब्देन सूचितः) नदो यस्यास् वा अतिपाति-साराव-नदा । वा
गजता (गजसम्बद्धः) यूथम् (सङ्घट्टम्) अतिपाति (अतिशयम् रणति)
श्लेषान्वयः । अविरतेन दानेन (मदजलेन) वरा (श्रेष्ठा) अविरतदान-
वरा । सारा वस्त्राणि । वनदा (वनं द्यति अण्डवति) वनवसिष्ठिका ।

अत्र यमकमसुलोमप्रतिलोमश्च (२२५) चित्तभेदः पादद्वय-
गते परस्परामेषे ॥

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिस्ययः ॥५४॥

इथोर्वङ्गनां वा अलङ्काराणाम् एकत्र समावेशेऽपि
विरोधात् न (२२६) यत्र युगपदवस्थानं, नचैकतरस्य परिग्रहे
साधकं, तदितरस्य परिहारे बाधकमस्ति, येनैकतर एव परि-
गृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करः, समुच्चयेन
सङ्करस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्,-

जह गहिरो जह रञ्जणियाभरो

जह अ णिम्मलच्छाओ ।

(२२५) अत्र द्वितीयचतुर्थपादयोः प्रथमाक्षरभारभ्य अहलोमेन
(अनुक्रमेण) पाठे यादृशी पदावली, तयोरेत्याक्षरमादाय प्रतिलोमेन
(व्युत्क्रमेण) पाठेऽपि तादृश्येवायातीति । पादद्वयगतश्च पादद्वयगतश्चेति-
रीत्या एकत्रैव 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्यतरस्याम्' (१।२।६६ पा० सू०),
इत्यङ्गेन छिन्नमेव सिध्यते, अतः पादद्वयगते इति नष्टसकतोपपत्तिः, एवं
परम् । पादद्वयमाहलोमप्रतिलोमयोः प्रत्येकमेव दुष्करतया विदग्धमनोऽहुर-
रङ्गकम्, तयोः साहित्यगुणसुतरामतिशयेन विदग्धमनोऽहुररङ्गकमिति
परस्परवादात्प्रातिग्रहे परस्परामेषेते इत्यभिप्रायः ।

(२२६) विरोधात् अहिनकुञ्जयोरेव एकत्रावस्थानासङ्गस्यभावत्वात् ।
समुच्चयेन 'एकस्य च' इत्यत्र चकारेण । आक्षेपात् पूर्वकारिकातोऽहुररङ्ग-
तयाच 'एकस्य च' इत्यत्र चकारः 'अविचयः' इत्यनेनाप्येति ।

तच्च किं विधिना एसौ

‘सरसवाण्यभ्यभो जहण्णिही ण किञ्चो (२१७) ॥

अत्र, समुद्रे प्रस्तुते, (विशेषणसाध्याहप्रस्तुतार्थप्रतीतेः) किमसौ समासोक्तिः, किम् (अभ्येरप्रस्तुतस्य सुप्तेन, कस्त्राधि न्यभ्यमगुण्यतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशंसा?—इति सन्देहः । यथा वा,

नयनानन्ददायीन्द्रोर्विष्वमेतत्प्रसीदति ।

अधुना विनिरुद्धाश्रमविशीर्थमिदन्तमः ? ॥

अत्र, किं, (कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्गप्रत्ययेण अभिधानात् (२१८)) पर्यायोक्तम्, अतः, (वदनस्येन्द्रविष्वतया अश्रवसानात्) अतिशयोक्तिः, किं वा (एतदिति वङ्गं निर्दिष्टं इद्रुपारोपवधात्) रूपकं, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां (२१९))

(२१७) यथा नभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्भ्रमकाशः ।

यथा किं विधिना एषः सरसपानीवभो जहण्णिर्भो जतः ? ॥

इति वं० । इदमप्यस्ये सरसपानीवयन्नेन परोपभोग्यप्रस्तुतत्वम् अस्तीति इति जह्णैवराः ।

(२१८) कामस्य उद्दीपकोऽयं काशः इत्यनुज्ञा अस्मिन् काशे चन्द्र-विष्वं नयनानन्ददात्रीत्यनेन भङ्गप्रत्ययेण अचननात् ; नयनानन्ददात्रिण्यन्-विष्वन्त्यं काशोद्दीपकत्वनिवृत्तचित्ति एकतरस्य प्रतिपादने अन्वयतरस्य प्रतीति-र्भवतीति । एतेन ईदृशमपि पर्यायोक्तं भवतीत्यावाति ।

(२१९) वङ्गवार्धक-वचारादिकल्पनया विष्वं प्रसीदति, एतद्भङ्ग-प्रसीदतीति विवक्षावाम् एकतरस्यैव प्रकृतत्वे उदीपकम्, अमभीरोऽव प्रकृतत्वे अन्वयव्यतिरेकः । प्रकृतत्वमेव पर्यवस्येति इति वचः । विष्वप्यस्य काशा-विष्, नभोऽन्वयवराः । वङ्गप्यस्य काशा अभिधानः, तयो विरुद्धत्वप्रसूतता ।

हीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किन्तु (प्रदोषसमये विशेषण-
साख्यादाननस्वावगतौ) समासोक्तिः, (आशोस्वित् सुष-
नेर्भक्ष्यप्रस्थावात्) अप्रस्तुतप्रशंसा?—इति वदन्नां सन्देहादयमेव
सङ्करः ।

यत्र तु न्यायदोषबोरन्वतरस्त्रावतारः, तत्र एकतरस्य
निश्चयात् न संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता) ।
दोषोऽपि बाधकत्वं (प्रतिकूलता) । तत्र .

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रं शशिनो ज्योत्स्नेव चासद्युतिः ।
-इत्यत्र सुखतया अघगम्यमाना चासद्युतिर्वक्त्रे (२३०)
एवानुकूलं भवति इत्युपमायाः साधकं, शशिनि तु न तथा
प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्य अबाधकता ।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यद्दपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ।

-इत्यत्राप्यपरत्वमिन्दोरनुगुणं (२३१) न तु वक्त्रस्य प्रतिकूल-
मिति रूपकस्य साधकता प्रतिपद्यते, न उपमाया बाधकताम् ।

(२३०) वक्त्रे विशेष्यतया वक्त्रे प्रतीते, वक्त्रस्य प्रधानतया प्रतीका-
विति वाच्यं, एवं 'शशिनि' इत्यत्रापि 'बोध्य' । तथा आनुकूल्यात् रूपेण ।
चासद्युतेः वक्त्रे सुखतयैवान्वयसम्भवात् चासद्युतिर्वक्त्रस्य प्रतीतौ तथा
आनुकूला, न तथा शशिनः प्रतीतौ प्रतिकूला, चासद्युतस्य विनाशपरत्वं
परिचयसाधकमित्युच्यते शशिनश्चपि अन्वयसम्भवात् ।

(२३१) तथा 'अपरः पश्चिमतः' इत्यत्र पश्चिमतस्य विशेषणम्
अपरत्वं पश्चिमतान्तरस्य पूर्वोक्ततां प्रत्यावयति, तथा 'अपरः शीतांशुः'-
इत्यत्र अपरस्य विशेषणतया उपमात्तम् अपरत्वं चन्द्रान्तरस्य पूर्वोक्ततां प्रत्याव-
यति; चन्द्रान्तरस्य पूर्वोक्तत्वस्य 'वक्त्रेन्दौ' इत्यत्र रूपकं इव भवति,

राजनासन्नं शशीस्वामिप्रकृतिः विभरत् ।

-इत्यत्र पुनरालिङ्गनसुपमां निरस्यति, सह्यं प्रति परप्रेषणा-
प्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासम्भवात् ।

पादाब्जं भवतु नो विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमञ्जिकायाः ।

-इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अब्जं प्रतिशूलम्, असम्भवादिति
रूपकस्य बाधकं, न तु (२३२), पादेऽनुशूलनित्युपमायाः
साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षया अत्कट-
त्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् #
स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम् ।

व्यवस्थितञ्च,

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया, यत्, उभार्षि शब्दार्था-

तत्रैव उपमानस्य चन्द्रस्य प्रधानतया प्रतीतिरिति । - - - - -
शूलसिति, सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वसमुपगम्य वक्रपदसाक्षिध्यात् अपर-
शब्दस्य प्रधानतया अपर इति पठदित्यर्थेऽपि कल्पनसम्भवात् ।

(२३२) मनु मञ्जीरशिञ्जितं यथा अम्बुजप्रतिशूलत्वेन बाधकतया
व्यपदिश्यते, तथा पादेऽनुशूलत्वेन साधकतयापि कथं न व्यपदिश्यते इति
यद्वां निराकरोति नत्विति । इदमत्र निराकरणम्, प्राधान्यं हि व्यपदेश-
नियामकं, प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इति नियमात्, प्राधान्यस्य वक्रपदस्य,
प्रकृते च (स्वपक्षरक्षणार्थं परपक्षनिराकरणत्वेन) अपरसाधनात् रूपक-
बाधनस्यैव वकीयत्वमिति बाधकतयैव व्यपदेशो युक्त इति । विशेषे विधानस्य
(प्रकृते पादेऽम्बुजत्वविधुनरूपस्य रूपकस्य) । - - - - -
तदपेक्षया उपमासाधकतया । अत्रकटत्वेन वकीयत्वम् ।

कुतः पुनरेव निवृत्तौ कश्चित्तेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाति-
 शयहेतुलि कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिच्च अत्र
 यस्य?—इति चेत् । उक्तम् [२०७४०] अत्र, यथा काव्ये दोष-
 गुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यति-
 रेकावेव प्रभवतः, निमित्तान्तरस्थाभावात्, ततश्च योऽलङ्कारो
 यद्दीयान्वयव्यतिरेकावगुविधत्ते, स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यते-
 इति, एवञ्च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकञ्च उभयो-
 र्भावाभावानुविधायितया उभयालङ्कारौ, तथा शब्दहेतुका-
 र्यान्तरभ्यासप्रभृतयोऽपि (२३५) द्रष्टव्याः, अर्थस्य तु तत्र
 वैचित्थ्यम् उक्तद्वयया प्रतिभासते इति वाच्यालङ्कारमध्ये
 वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव कश्चिताः । 'योऽलङ्कारो यदाश्रितः
 स तदलङ्कारः' इत्यपि कल्पनायाम् (२३६) अन्वयव्यतिरेकावेव
 समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-
 भावस्थाभावादित्यलङ्काराणां यद्योक्तनिमित्त एव परस्पर-
 व्यतिरेको ध्यायान् ॥

(२३५) उक्तादवति लोकात् प्रीतिं सङ्घटनादतः ।

ननु दालिप्यवन्वयः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ इति दालिप्यवन्व-
 यलोऽर्थान्तरस्थावः । प्रभृतिपदात् 'सकलत्रयं इरमेतत् जातम्'-इत्युपमा-
 कीर्णं संयुक्तः ।

(२३६) अलङ्कारवर्षककाराद्यनिरुक्तवाम् । तदान्वयम्, इत् वाद्वं
 अन्वयव्यतिरेककर्म इत् अन्वयवम् । विशिष्टञ्च विशेषतः निरुक्तञ्च
 प्रविष्टञ्चेति वाग् । आश्रयाश्रयिभारञ्च आश्रयाश्रयभावात् । अभावा-
 दिति वक्ष्यावनादिरुक्तञ्च उल्लेखादेरास्मादिनवत्वेनाश्रयव्यतिरेकात् ।
 परस्परव्यतिरेकोऽन्वयभेदः ।

अत्र वाच्यस्य त्रिजिह्वाकारं न किञ्चिदपि आशयं कर्तव्ये
-इत्यपुटार्थतया नुप्रासस्य वैफल्यम् (२४१) ।

अक्षरदोषोत्कण्ठयेति [१२६ पृ०], अत्र शृङ्गारे परुष-
वर्णीडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या (२४२) विरुध्यते इति परुषानु-
प्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णितैव वृत्तिविरोधः ।

यमकस्य पादत्वयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा,
भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भाः, ग्राहावकीर्णैव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं स-दम्भाः (२४३) ॥

उपमायाम्, उपमानस्य जाति-प्रमाण-गतन्यूनत्वम्,
अधिकता वा तादृशी अनुचितार्थत्वं दोषः; धर्मात्रये तु
न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वञ्च न व्यभिचरतः ।
क्रमेणोदाहरणम्,-

आण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् । [जा०न्य०]

वकिंस्तुलिङ्ग इव भानुरयं चक्राक्षि । [प्र०न्य०]

परिसरणम् (गमनम्) मे (मम) अकारणं (निमित्तं विना) रणरणकम्
(उत्कण्ठाम्) किम् (कथं) कुरुते, (तं) मण (वद) इत्यन्वय इति चन्द्रिका ।

(२४१) अत्र अस्मिन्निर्वचनविशेषाणि अत्रानुप्रासविशेषविशेषा-
दीनि, 'त्वदीयं परिसरणमकारणं रणरणकं कुरुते'-इति-वाच्यार्थस्य,
तेन व्यङ्ग्यस्य भाविविरहस्य च न किञ्चिदुपकारे दर्शने, तेष्वसत्प्रमाद्यर्थमेव
तान्युपासामीति भावः ।

(२४२) अटमोऽङ्गाशोक्तानुसारेण ।

(२४३) सदम्भा इति पदमत्रस्य अकारणस्य अकारणत्वम्, -तेजोविषय-
वर्धितः, धनीधीनजडा, दुष्टमिदमन्तककृष्णत्वेति ।

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाक्रो विराजते ।

सुगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्पुरिव प्रजाः ॥ [जा० अ०]

पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥ [प्र० अ०]

अत्र चाण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थितः

(२४४) इत्यनुचितार्थता ।

संमुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागास्त्रिष्ट इवांशुमान् ॥ [ध० सू०]

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयसङ्घिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

सपीतवासाः प्रगृहीतशाङ्गो

मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतक्रदेन्द्रायुधवान्निशायां

संलज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ [ध० अ०]

अत्रोपमेयस्य (२४५) शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि (२४६) उपमानोपमेययोः साधारणं

चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयाः

(२४४) निन्दोपहासादिप्रतीतेरिति प्रदीपः ।

(२४५) उपमेयस्य श्रीकृष्णस्य ।

(२४६) साधारणधर्मवाचकपदस्य, विभिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेयवाचकपदयोरेकतरानुसारिलिङ्गवचनत्वे, विभिन्नलिङ्गं भिन्नवचनञ्चेति दोषद्वयं भोजराजादिरुम्भतम्, तद्दीचन्त, यद्वाचकलिङ्गवचनानुसारि

वगतेः स्वविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीय-
मानेन धर्मोऽपि प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्वार्थस्य स्फुटमभिर्वाहाद्
अस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा,

चिन्तारत्नमिव चुरतोऽपि करतो धिक् मन्दभाग्यस्त्व मे। [चि०भ०]

यत्तवो भक्षिता देव, गुरुहाः, कुलबधूरिष । [व०भे०]

यत् तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः, सामान्याभिधायि पदं
स्वरूपभेदं न्नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयत्रापि
अस्य अनुगमश्चमस्वभावत्वात् (२४७) ।

साधर्म्यवाचकं यत् पदं स्यात्, तेनैव तस्यान्वयः स्यात्, न त्वभाष्यामपि ;
विशेषणविशेष्यभावान्वये समानलिङ्गवचनयोस्तन्त्रत्वात्, उभयत्र (उपमानो-
पमेययोः) अन्वयाभावे च तस्य साधर्म्यत्वमेव व्याचक्षते, तत्स्वरूपत्वात्
तस्य, तदभावे च कष्टस्युपमा ? उपमात्तस्य साधारणधर्मस्य एकत्र (उपमेये
उपमाने वा) अन्वयवशेन, अपरत्र च प्रतीतिवशेन सम्बन्धमङ्गीकृत्य
उपमानिर्वाहस्तु न सम्यक्, सर्वत्र भ्रष्टिति प्रतीत्यनुदयादिति । एतच्च
दोषद्वयं भग्नप्रक्रमतायामेवान्तर्भवति, उक्तरीत्या उपमाने प्रतीयमानतया
वाच्यतया वा उपक्रान्तस्य साधर्म्यस्य उपमेये तदन्यथा (वाच्यतया
प्रतीयमानतया वा) उपसंहारइदिति प्रकाशकत्वम् ।

(२४७) भोजराजादयस्तु, पर्यायान्तराभावे लिङ्गवचनभेदोऽपि
न दोषाय इत्याहुः, यथा,

यस्य त्रिषर्गंश्चानि दिनान्वयान्ति यान्ति च ।

स लोङ्कारभस्तेव श्वसन्नपि न लीवति ॥

एतत् भस्तायाः पर्यायान्तराभावादिति । दृष्टिनापि

“न लिङ्गवचने भिन्ने न स्त्रीनाधिकतापि वा ।

उपमादूषणायात्वं यत्रोद्देशे न धीमताम् ॥

प्राणा इव प्रिवोऽयं मे, विद्या धननिवाणिता ।

यथा,-

गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः । [वि.भे.०]

तद्देशोऽसहयोऽन्वाभिः स्त्रीभिर्भधुरताभ्यतः (२४८) ।

इधते क परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ [व.भे.०]

कालपुरुषविधादिभेदेऽपि न तथा (२४९) प्रतीतिरस्त्वलित-
रूपतया विभ्रमन्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव
व्याप्तः । यथा,-

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुसुद्वतौ ।

पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुरा आपेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविविक्तमूर्त्तिः

कौस्तुभरागवचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवाङ्गविटपप्रभवा लतेव ॥

अत्र, लता विभ्राजते नतु विभ्राजसे इति संबोध्यमान-

भवामिव मङ्गीपात्र, देवराजी विराजते ॥

अत्रमंगुपतः कलामारोदुं तेजसा नृप ॥” इत्यनेनैवोऽर्थोऽस्कीकृतः ।

(२४८) मधुरतया भूतः परितः, पक्षे मधुरतां धारयन्ति वे, वे
मधुरताभ्यतः । इधते इति दध-घञ-धात्वोरेकवचनबहुवचनद्विप्रत्ययम् ।

(२४९) काको भूतमविष्यदर्शनमानरूपः । पुरुषः प्रथममध्यमोत्तर-
रूपः । विधिः प्रवर्त्तनादिरूपः विष्णुदिप्रत्ययार्थः । तथा काकादीनामैकस्यैव
इव । अस्त्वलितरूपतया अपरिवर्त्तितस्वरूपेण । विभ्रान्तिं परिसमाप्तिम् ।
प्रथमं यथा रूपमानं प्रतीयते, परमं तथा गोपसेवं प्रतीयते इति सूच्यार्थः ।

निष्ठस्य परभागस्य (२५०) असम्बोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्त्तिः ।-इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु इति अप्रत्यक्षप्रवर्त्तनात्मनो विधेः । एयञ्जातीयकस्य च अन्यस्यार्थस्य (२५१) उपमानगतस्यासम्भवाद्धिव्यादिभेदः ॥

‘ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं धर्म्मन्तरम् उपादाय पर्यवसितायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्म्माभिसम्बन्धान् कञ्चित्कालभेदोऽस्ति (२५२) । यत्राप्युपात्तेनैव (२५३) सामान्यधर्म्मेण उपमा अवगम्यते, यथा, युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति, तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवादायं सत्यं वदतीति प्रतिपत्त्यग्रामहे (२५४) । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम्, रैषोघं पुष्पातीतिवत् युधिष्ठिर इव

(२५०) परभागस्य विभ्राजसे इति क्रियाशेषांशभूतस्य से-प्रत्ययस्य व्यत्यासात् परिवर्त्तनात् ।

(२५१) ‘चिरं जीवतु ते पुत्रो मार्कण्डेयो मुनिर्ब्रथा’ इत्याशीर्षादादि-रूपस्य ।

(२५२) काम इव सुन्दरः स रराज इत्यादौ, काम इव स रराजे-त्यादौ च यथाक्रमं उच्चारितं प्रतीयमानञ्च सौन्दर्यरूपं धर्म्मान्तरभवत्त्वात् उपमा प्रतीयते, रराजेति क्रिया च उपमेये तस्मिन्नेव अन्वेति, न त्वप-मानीभूते लामेऽपीति सप्तदायार्थः ।

(२५३) यत्र साधारणधर्म्मान्तरासम्बन्धे । उपात्तेनैव भिन्नकाळादि-तया प्रतिपादितेनैव ।

(२५४) तथा च सत्यं वदतीति न साधारणधर्म्मावकाशम् किन्तु प्रतीयमानं सत्यवादीति पदम् ।

सत्यवदमेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात् (२५५) ।' सत्यम्
एतत्, किन्तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं नतु सर्वथा
निरवद्यम्, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिविधातात् (२५६) इति,
सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासम्भावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव
पर्यवस्यतः । यथा,-

ग्रथाति काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् । [वृषा०]

अत्र काव्यस्य शशिना, अर्थानाञ्च रश्मिभिः साधर्म्यं
कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

निपेतरास्यादिव तस्य दीप्ताः

शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वलप्रमाना इव वारिधारा

दिनार्द्धभाजः परिवेशिणोऽर्कात् ॥ [अस०]

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न
सम्भवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ॥

उत्प्रेक्षायामपि सम्भावनं भ्रुवेवाद्य एव शब्दा वक्तुं

(२५५) रंपोषं पुष्पातीत्यत्र यथा (काशिकान्यासकारादिमते) धनु-
करणकपोषणाभिन्ना पुष्टिरितरीत्या धात्वर्थस्य सामा यविशेषभावेन विशेष-
णविशेष्यभावाच्च पौनरुक्त्यम्, तथात्वापीति । एवमेव निर्दर्शनम् । अत्र
शुद्धिद्विर इवेत्यनेन सत्यवदनस्यभावत्वं प्रतीयते ।

(२५६) प्रस्तुतस्य प्राकरणिकस्य वस्तुनः उपमायाः । साधर्म्यस्य
भट्टितिप्रतीत्यनुदयेन प्रतीतेरित्यस्य रूपो विधातः ।

सहन्ते, न यथाशब्दोऽपि, केवलस्य (२५७) अस्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाप्तकत्वं दोषः । यथा,-

उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् सुकुलं मेचकोपमम् ।

गारीलोचनचातुर्थ्य-शङ्कासङ्कुचितं यथा ॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यं (२५८), तत्पर्यनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं, तत् प्रालेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्बिषयत्वमेतस्य, अनुचितार्थतैव दोषः । यथा,-

दिवाकराद्भ्रूयति यो गुहासु खीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

सुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वसुच्चैःशिरसां सतीव ॥

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् त्रास एव न सम्भवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परिव्राणं, सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिद्दुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्पर्यनायां यत्नः (२५९) ।

(२५७) केवलस्य पदान्तरेणावसृष्टस्य, समसस्य तु यथोचितयथावार्थाद्दुःखन्यायत्वमप्येवेति महेश्वरः ।

(२५८) निरुपाख्यम् अज्ञीकम् गगनकुसुमादि, तत्प्रख्यं तत्प्रख्यम् । निर्बिषयत्वम् (अनन्तरोक्तस्वरूपम्) निर्बिषयत्वं नाम दूषणम् । एतस्य अर्थान्तरव्यासस्य ।

(२५९) अनुपपत्तिनिवारणार्थं हि अर्थान्तररूपमवस्थते, न चालानुपपत्तिः अनवधारितस्वरूपत्वादस्य ; निश्चितस्वरूपस्यैव हि उपपादनं सूचितमिति । यत्नं तु • अतात्त्विकमपि कविप्रौढीक्या निश्चितस्वरूपम्, तत्र “सुचितवक्षणावधारणार्थम्” (१०८४०) इत्यादौ अतात्त्विकस्यापि समर्थनं न दोषावेति बोध्यम् ।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमप्युपमान-
विशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात्
अनुपादेयत्वं यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा (२६०)
दोषः । यथा,-

सृष्टति तिग्मरुचौ ककुभः करै-

दयितयेव विजृम्भिततापया ।

अ-तनु-मान-परिग्रहया स्थितम्

रुचिरया चिरथापि दिनत्रिया ॥

अत्र तिग्मरुचेः ककुभाच्च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्ति-
विशेषपरिग्रहेण (२६१) च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः,
तथा ग्रीष्मदिवसत्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वं भविष्यतीति
किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन । श्लेषोपमायास्तु (२६२) स
विषयः, यत्र उपमानस्थोपादानमन्तरेण, साधारण्येऽपि
विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः, यथा,

स्वञ्च पल्लवातान्भ्रमास्त्वरविराजिता ।

प्रभातसन्धेवास्त्रापफललुब्धे हितप्रदा ॥ -इति ॥

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपभेयम् अनयैव रीत्या प्रतीतं न
पुनःप्रयोगेण कदर्थतां नेयम् ।

(२६१) प्रतीतस्यापि पुनरुपादानं, न प्रस्तुतार्थं पुष्पातीत्युपुष्टार्थत्वम् ।
“यदि अर्थतः प्रतीतस्यापि उपादाने पुनरुक्तिस्तदा अर्थपुनरुक्तत्वं दोषः”
इति प्रदीपः ।

(२६३) व्यक्तिविशेषः पुंस्त्रीलिङ्गविशेषः । व्यक्तिः प्रतीतिः ।

(२६२) नन्वत्र श्लेषोपमैव स्यादित्यत आह 'श्लेषेति । साधारण्य-
विशेषणवशात् कुत्र तथा उपमाप्रतीतिः कुत्र नेत्यत्र चङ्गदय एव प्रमायम् ।

यथा,-

आहृतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते,
मध्ये-वारिधि वा वसंस्रृणमणिर्धत्ते मणीनां रचम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिक सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानाच्छतत्त्वान्तरम् (२६३) ॥

अत्र, अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत-विशिष्ट-सामान्य-द्वारेण (२६४)

अभिव्यक्तौ न युक्तमेव पुनःकथनम् ।

तदेतेऽलङ्कारदोषाः यथासम्भूधिनोऽन्येऽप्येवञ्जातीयकाः
(२६५) पूर्वोक्तयैव दोषजात्या अन्तर्भाविताः, न पृथक् प्रति-
पादनमर्हतीति "

सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ॥

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम

दशम उल्लासः ॥

॥ समाप्तश्चायं श्रीमन्मटभट्टकृतः काव्यप्रकाशः ॥

(२६३) गृहणमणिः काचादिमणिः प्रवालं वा । इवेत्यस्य सामान्य-
मित्यनेनान्वयः । मध्ये वा धुरि वेति कचित् पाठः ।

(२६४) अप्रस्तुतं यद् विशिष्टम् (आहृतेष्वित्यादिविशेषणयुक्तम्)
सामान्यं, तद्वारेण तन्मुखेन ; धिक् सामान्यमित्यनेनैवेत्यर्थः ।

(२६५) समासोक्तौ न युक्तौ नायकव्याङ्कारसमारोपः, उपमायां
उपमाविच्छेदोक्तिः, एतं विशेषे निन्नाधरयोर्विरोधवर्णनमित्येवञ्जातीयकाः ।
एतेऽनुविधित्वादी अन्तर्भावमर्हन्ति । इत्यासां विवरः ।

अत्रैव शिवम् ।

सम्पूर्णमिदं श्रीमच्छेषचन्द्रन्यायरत्नसङ्कलिततात्पर्यविवरणम् ॥

कलिकातासंस्कृतविद्यालयः

संवत् १९४२ । खू० अक्षरः १९८६ ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२४	विभावादि सम्बलन	विभावादिसम्बलन
४	१८	एतन्मूलकसन्देह	एतन्मूलकसन्देह
४	२२	प्राधानीभूत	प्रधानीभूत
४	२३	निर्यासः	निर्यासः
८	६	अतर्भेदो	अतर्भेदो
९	९	खड्ग	खड्ग
१०	१५	व्यावृत्तिदर्शनाच्च	व्यावृत्तिदर्शनाच्च
११	२१	असम्भवादिति	असम्भवादिति
१२	२३	स्वरूपसुख्यार्थ	स्वरूपसुख्यार्थ
१२	२३	ताटस्थं	ताटस्थम्
१३	१३	असत्याच्चाभेद	असत्याच्चाभेद
१४	२४	जात्यादि	जाड्ग्रीदि
१५	१९	इदंशब्देन	इदंशब्देन
१८	२२	विषयेन	विषयेण
२३	१५	अमखेद	अमखेद
२५	१०	भणामि	भणामि
२५	२०	गुरुजन परवच	गुरुजनपरवच
२५	२०	भनामि	भणामि
२६	१८	द्वयोः	द्वयोः
२७	५	तिरस्कृतम्	तिरस्कृतम्
२७	७	यत्र सः	यत्र सः
२८	१	परितामितम्	परिणामितम्

दृश्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८	१०	सुखित्मास्त्र	सुखितमास्त्र
२८	११	अनुपयुज्यमानत्वान्	अनुपयुज्यमानत्वात्
२९	४	क्रमव्यङ्ग्यो	क्रमव्यङ्ग्यो
३०	१३	तैर्विभावाद्यैः	तैर्विभावाद्यैः
३३	२	शब्द	शब्द
३३	१६	चर्व्यभाषः	चर्व्यभाषः
३३	२०	च मत्कार	चमत्कार
३५	८	पाठवं	पाठवं
३५	१०	परित्यागः	परित्यागः
३५	२५	खकीयत्वेन	खकीयत्वेन
३६	५	ह्रीरेवोदीयात्	ह्रीरेवोदीयात्
३६	६०	खीकस्यैव्यः	खीकस्यैव्यः
३६	१८	प्रभाता	प्रभाता
३६	२६	कत्त्रां	कत्त्रां
३७	१२	खाकार	खाकार
३८	१६	रतेरास्यादः	रतेरास्यादः
३८	१६	स्थितायाः	स्थितायाः
३८	१६	एवेत्यनयोर्भेदः	एवेत्यनयोर्भेदः
३९	२२	निर्विकल्पकत्व	निर्विकल्पकत्व
४०	२१	पाषाणभेदकास्त्रं	पाषाणभेदकास्त्रं
४०	२१	यस्या सा	यस्याः सा
४१	१७	निर्दिष्टः	निर्दिष्टः
४३	१०	इत्वं	इत्वं
४५	१५	दिषासाः	दिषासाः
४६	३	कान्नाधिषया	कान्नाधिषया
४६	१९	काककूटस्य	कालकूटस्य
४८	२	॥ ३५ ॥	॥ ३६ ॥
५०	१९	जठरं	जठरं

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	अथुचन्	शुचम्
५६	१५	सम्पसरति	सम्पसरति
५६	२५	निवचु	निवच
५७	४	सौढं	सोढं
५७	१७	अप्रार्द्रं	आद्राद्रं
५७	१९	नखजतादि	नखजतादि
५८	१८	सङ्ख्यात्	सङ्ख्यात्
६०	७	सुग्धतथव	सुग्धतथैव
६२	५	सुद्धर्मुद्धः	सुद्धर्मुद्धः
६३	२१	स्कन्धप्राप्तेः	स्कन्धप्राप्तेः
६९	१२	तच्छ्वन्ध्वेन	तत्सम्बन्धेन
७०	५	स्त्रिजगति	स्त्रिजगति
७१	२१	प्रातिपादिक	प्रातिपदिक
७४	४	चतुर्भिर्गुणैः	चतुर्भिर्गुणैः
७५	२	खेन्द्रः	खेन्द्रः
७५	१२	अपकषां	अपकषां
७७	१	एव	एवं
७९	१८	कम्पने	कम्पने
८६	२१	निवचमानः	निवचमानः
८८	४	तच्चेष्टया	तच्चेष्टया
९१	२३	त्विति	त्विति
९२	१९	कारकानां	कारकाणां
९३	२३	'मा चास्ते'	'मा चास्ते'
९४	१०	जैमिनिता	जैमिनिता
९५	१	वावदे	वादे
९५	१	विधे	विधे
९५	१३	अपेक्षन्ती	अपेक्षमाया
९६	३	दृथं, गतं	"दृथं गतं
९६	४	कपालिनः	कपालिनः"

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	अशुबम्	शुबम्
६८	२४	व्याच्यत्वादिना	वाच्यत्वादिना
१००	१४	निर्घ्रांस्त्यो	निर्घ्रांस्त्यो
१०३	८	॥ २ ॥	॥ १ ॥
१०५	३	॥ २ ॥	॥ १ ॥
१०६	१६	दान्यतमत्वं	दान्यतमत्वं
११२	१०	मौर्वीहितीया	मौर्वीहितीया
११२	२४	पृथङ्निर्द्देशः	पृथङ्निर्द्देशः
११६	५	प्रकृत	प्रकृत
११६	२३	भावानवगम	भावानवगम
१२१	४	इत्यत्र	इत्यत्र
१२१	२३	वीपसायां	वीपसायां
१२४	११	च्युतसंस्कृतं	च्युतसंस्कृतं
१२४	२१	परशुना	परशुना
१२५	२१	सामान्यतो	सामान्यतो
१२७	२१	इत्यत्रैच्छिको	इत्यत्रैच्छिकः
१३०	१०	खिन्ने	खिन्ने
१३०	२३	साकाङ्क्षति	साकाङ्क्षति
१३०	२७	साकाङ्क्षस्थले	साकाङ्क्षस्थले
१३४	१	त्वमेवंसौन्दर्या	त्वमेवंसौन्दर्या
१३५	१२	यच्छब्दस्य	यच्छब्दस्य
१३६	६	प्रत्यया	प्रत्यया
१३६	२३	किसमर्थ	किसमर्थ
१३६	२४	पृथक्वाक्य	पृथक्वाक्य
१४४	२०	हेतुगर्भ	हेतुगर्भ
१४४	२०	स्वरूप	स्वरूप
१४४	२३	प्रयोजनान्तराभावात्	प्रयोजनान्तराभावात्
१४७	१	६३ पृ०	६३ पृ०
१४८	२०	संश्रयाः	संश्रयाः

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५१	८	अज्ञा °	आज्ञा
१५२	११	क्रेट्थरो	क्रेट्थरो
१५३	८	१३८ पू०	१३८ पू०
१५३	८	विदितं	विदितं
१५३	२२	व्याक्ये	वाक्ये
१५५	१६	स्विद्यते	खिद्यते
१५६	८	श्रुतिकटु	श्रुतिकटु
१५६	१७	दानार्थं	दानार्थं
१५७	१३	स्फुरति	स्फुरति
१५७	१४	कङ्किति	किङ्किति च
१५८	२४	उद्धृत्त	उद्धृत्त
१६६	२१	आखादा	आखादा
१७१	६	६४ प्र०	६८ प्र०
१७१	१२	अमरकवि	अमरकवि
१७४	२२	प्रधानः	प्रधानम्
१७५	२४	प्रधानः	प्रधानम्
१७६	८	क्रोडति	क्रोडति
१७८	१७	त्यप्रिमेना	त्यप्रिमेणा
१८५	६	यद्योजो	यद्योजो
१८६	२५	अष्टार्थत्व	अष्टार्थत्वं
१८७	२०	निदर्शकतस्तु	निदर्शनादर्शकतस्तु
१८८	९	गणः	गणः
१८८	१०	वृत्तिर्वा	वृत्तिर्वा
१८८	११	नैपुन्येन	नैपुन्येन
१९७	४	इत्याहः	इत्याह
१९५	३	२२२ प्र० ११ पं.	१८८ प्र० ५ पं ११ पं
१९८	८	पादद्वयस्या वृत्ति	पादद्वयस्यावृत्ति
१९९	२०	यथा	यथा

एवस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६६	२१	सानससर'	सानससर
२०३	१	अवस्थेयं	अवस्थेयं
२०३	२६	अनयो	अनयोः
२०४	७	त्वत्प्रसादात्	तत्प्रसादात्
२०४	८	स्यान्नन्द्रिता	स्यान्नन्द्रिता
२०४	१४	यत्रे	यत्र
२०७	१०	विभक्तिवतया	विभक्तिकतया
२०८	१	क्रियासाम्य	क्रियासाम्ये
२०८	१६	समाधत्ते	समाधत्ते
२१३	१	स्तत्रव	स्तत्रैव
२१३	८	व्यवस्थिति	व्यवस्थिति
२१३	१७	अनुकूल	अनुकूल
२१३	२५	एकप्रयत्नोच्चार्यत्व	एकप्रयत्नोच्चार्यत्व
२१४	१	खड्ग	खड्ग
२१५	३	सुरजवन्धः	सुरजवन्धः
२१६	३	प्रधमादि	प्रधमादि
२१६	६	वर्णयोरेका	वर्णयोरेका
२१८	१०	मतिमत्	मतिमन्
२२०	२५	सभङ्गः	सभङ्गः
२२२	१	अर्थास्तङ्कारानाह	अर्थास्तङ्कारानाह
२२३	८	कल्पेते	कल्पेते
२२३	१२	सधस्माणी	सधस्माणी
२२३	१२	व्युत्पत्तिलभ्यं	व्युत्पत्तिलभ्यं
२२३	१४	परैः	परैः
२२३	२८	कमलमिव	कमलमिव
२२५	२५	जनयन्तो	जनयन्तः
२२८	२५	ऽगवन्त्व्या	ऽगवन्त्व्या
२३१	२१	विपिष्टो	विपिष्टो

वृत्तस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३२	१६	शयोपमाना	शेयोपमाना
२३२	२६	नसुल्	णसुल्
२३२	२८	प्रतिपादयिष्याम	प्रतिपादयिष्यामः
२३४	१६	तत्प्रतीतिर्भवति	तत्प्रतीतिर्भवति
२३५	६	कुसुमेण	कुसुमेण
२३६	७	ऽथवसयात्	ऽथवसायात्
२३६	८	तैच्छप्रम्	तैच्छप्रम्
२३८	७	शब्देनोच्यमानु	शब्देनोच्यमानं
२३८	१५	पुरपो	पुरपो
२४०	५	पद्मलक्ष्मीः	पद्मलक्ष्मीम्
२४०	१२	ससागत	ससागत
२४२	२	स्वीकृतः	स्वीकृतः
२४४	३	ज्योत्स्नाभस्व	ज्योत्स्नाभस्व
२४४	५	चन्द्रसूत्रा	चन्द्रसूत्रा
२४५	४	जस्म	जस्स
२४५	४	कुणं तस्म	कुणं तस्म
२४६	१२	साचात्	साचात्
२४७	२	कमलासङ्कोच	कमलासङ्कोच
२४७	४	विजयप्रगभाव	विजयप्रगभाव
२४७	५	वैरिश्च	वैरिश्च
२४७	१३	व्युत्सत्ते	व्युत्सत्ते
२४८	३	अलौकिक	अलौकिक
२५१	८	असुष्मिन्नावयवा	असुष्मिन्नावयवा
२५२	१४	दारिद्रेण	दारिद्रेण
२५२	१८	विशेषणमिति	विशेषणमिति
२५३	१२	विततोच्चेरश्मि	विततोच्चेरश्मि
२५३	१३	द्विसथाम्नि	द्विसथाम्नि
२५८	२	विस्फूर्जसे	विस्फूर्जसे

पुत्रस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५६	१७	करीण्यम्	करिणाम्
२५६	२०	सच्छिन्द्र	सच्छिद्र
२६०	१३	तथा	तथा
२६०	१६	मन्यमानः	मन्यमानाः
२६१	१३	यत्	यात्
२६३	१	पुनररेतेषां	पुनररेतेषां
२६३	११	साधारणधर्मास्य	साधारणधर्मास्य
२६४	१७	रूपमेति	रूपमेति
२६४	२५	रूपमानोपमेय	रूपमानोपमेय
२६६	१५	रित्युत्कथः	रित्युत्कथः
२७०	२०	अनुपेक्षणीयापि	अनुपेक्षणीयस्यापि
२७१	१८	(४४०)	(३४०)
२७३	७	कौसुदी	कौसुदी
२७३	१४	प्रताय्यते	प्रत्याय्यते
२८८	१५	वङ्गीषु	वङ्गीषु
२९०	१५	पक्षधर्मान्वयि	पक्षधर्मान्वयि
२९५	१७	आत्मान	आत्मानं
२९७	१६	वचनेः	वचनेः
२९९	७	भिक्षाधरतयैव	भिक्षाधारतयैव
३१०	१५	न, उपमान	न उपमान
३११	१५	कारिकायां	कारिकायां
३१७	१५	महमहायमान	महमहायमान
३१७	१७	महमहायमानम्	महमहायमानम्
३३४	२४	३०८४	२७३४

द्वितीयसंस्करणस्य

विज्ञापन ।

अद्यादध्यापकानामन्यतमैर्महामहोपाध्यायैः श्रीयुक्तमहेश-
चन्द्रन्यायरत्नमहाशयैः सहैव तात्पर्यविवरणेन मुद्रितस्य
काव्यप्रकाशग्रन्थस्य निःशेषतामवलोक्य विद्यार्थिभिविशेषतो
बोम्बे-माद्राज्-प्रदेशवासिभिः पुनःसंस्करणाय बङ्गयोऽगुरुह्याः
न्यायरत्नमहाशयाः स्वपुत्रं श्रीन्ययनाथविद्यारत्नभट्टाचार्यमस्य
पुनःसंस्कारकर्माणि न्ययुञ्जत । स च संशोध्य कियतएक
उल्लासानङ्कापयित्वा राजकर्माणि नियुक्तः समयं नालभत ।
ततश्चात्राधिकृतेन मया यथामति संशोधनपुरःसरं पुनः
संस्कृत्यायं ग्रन्थः प्रचारि ।

अस्मिंश्च संस्करणे कुत्रापि किमपि परिवर्तनं नास्माभिः
रकारि, नवमदशमयोस्तु पुनरुल्लासयोस्तात्पर्यविवरणे क्वचित्
क्वचित् कश्चित् प्राठव्यतयो गुरुभिरेव व्यभारि । आ-
हतमेयादुल्लासात्, तात्पर्यविवरणं संक्षिप्तमिति छात्राणां
नांतीवोपकाराय वर्त्तते इत्याकलैव्य प्राथमिकस्यापि उल्लास-
त्रयस्य विशदविवरणचिकीर्षामचिरादेव गुरवः सफलता-
मानेयन्तीत्यलम् ।

कलिकाता

निउडूण्डियान् स्कूल । श्रीश्यामाचरणदेवशर्मा ।

संवत् १९४४ । खृष्टाब्दः १८८७ ।

एकधा जानिती बुगि
भारतगर्भर
भाजाइत आवब

808/MAM/S(MAH)/R(5)

174785

